

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
M. FÜZULİ adına ƏLYAZMALAR İNSTİTUTU

FİLOLOGİYA MƏSƏLƏLƏRİ

№ 17

*Toplu Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında
Ali Attestasiya Komissiyası tərəfindən rəsmi qeydiyyat-
ta alınmışdır (Filologiya elmləri bölməsi, №13).*

*Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyi Mətbu
nəşrlərin reyestrinə daxil edilmişdir. Reyestr №3222.*

«Elm və təhsil»
Bakı – 2018

**Jurnalın təsisçiləri: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
Əlyazmalar İnstitutu və «Elm və təhsil» nəşriyyatı**

REDAKSIYA HEYƏTİ: akademik İsa Həbibbəyli, akademik Vasim Məmmədəliyev, akademik Teymur Kərimli, akademik Möhsün Nağısoylu, akademik Nizami Cəfərov, AMEA-nın müxbir üzvü, f.ü.e.d., prof. Əbülfəz Quliyev, f.ü.e.d., prof. Vilayət Əliyev, f.ü.e.d., prof. Fəxrəddin Veysəlli, f.ü.e.d., prof. Qəzənfər Kazımov, f.ü.e.d., prof. Rəfət Rüstəmov, f.ü.e.d., prof. Nadir Məmmədli, f.ü.e.d., prof. Əbülfəz Rəcəbli, f.ü.e.d., prof. İsmayıl Məmmədli, f.ü.e.d., prof. Məsud Mahmudov, f.ü.e.d., prof. Nizami Xudiyev, f.ü.e.d., prof. Həbib Zərbəliyev, f.ü.e.d., prof. Tofiq Hacıyev, f.ü.e.d., prof. Sevil Mehdiyeva, f.ü.e.d., prof. Buludxan Xəlilov, f.ü.e.d., prof. İlham Təhirov, f.ü.e.d., f.ü.e.d., prof. Mübariz Yusifov, f.ü.e.d., prof. Qəzənfər Paşayev, f.ü.e.d., prof. Cəlil Nağıyev, f.ü.e.d., prof. Kamilə Vəliyeva, f.ü.e.d., prof. Azadə Musayeva, f.ü.e.d. Paşa Kərimov, f.ü.f.d., dos. Nəzakət Məmmədli

Buraxılışa məsul: akademik Teymur Kərimli

Rəyçi: filologiya üzrə elmlər doktoru, professor Nadir Məmmədli

Filologiya məsələləri. Bakı, 2018, № 17

ISSN 2224-9257

© "Elm və təhsil" nəşriyyatı, 2018

[www. filologiyameseleleri. net](http://www.filologiyameseleleri.net)

DİLÇİLİK

MAHİRƏ HÜSEYNOVA

filologiya üzrə elmlər doktoru, professor,
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
nagiqizi1960@inbox.ru

TAYFA, NƏSİL ADLARINI BİLDİRƏN SÖZLƏR VƏ ONLARIN TÜRK DİLLƏRİNİN DIALEKTLƏRİNƏ İNTEQRASIYASI

*Bu iş Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Elmin İnkişafı
Fondunun maliyyə yardımı ilə yerinə yetirilmişdir – Qrant №
EIF/MQM/Elm-Təhsil-1-2016-1(26)-71/07/5*

Açar sözlər: tayfa, nəsil, tirə, dialektlər.

Ключевые слова: племя, поколение, просо, диалекты

Key words: tribe, generation, genealogy, dialects.

Türk xalqlarının qəbilə, tayfa dövründə bir sıra leksik vahidlər yaranmışdır ki, onlar həmin dövrün müəyyən spesifik xüsusiyyətlərini özündə yaşadır və bu gün bu leksik vahidlər arxaikləşsə də, türk dillərinin dialektlərində öz izlərini qoruyub saxlamaqdadır. Qəbilə, tayfa dövrü ilə bağlı türk dillərinin dialektlərində əksini tapan leksik vahidlərin integrativ münasibətlərin dərindən öyrənilməsi müasir türqologiyanın ən aktual problemlərindən biridir. Bu aktuallığı nəzərə alıb qəbilə, tayfa dövrü ilə bağlı müəyyən leksik vahidləri türk dillərinin materialları əsasında aşağıdakı kimi nəzərdən keçirə bilərik:

Uruğ – Bu söz Azərbaycan dilinin Şuşa, Ağdam şivələrində “**uruğ-turuğ**” qoşa sözü şəklində “**nəsil**” mənasında işlənir: -*Heş bu toy uruğ-turuğunuza belə ağıllı uşağ olmuyuf (Şuşa); -Ay arvad, sənün yaf o uruğ-turuğuna ləhnət olsun (Ağdam) (1, 397)* Sabirabad şivəsində **uruğ** sözü zərf kimi işlənərək “qarşı, qabaq” mənasını bildirir: *Saba-saba uruğuma yava adam çıxdı (1, 397)* Mahmud Kaşğari də bu sözü **uğur-turuğ** formasında qeydə almış və “**qohum-əqraba**” mənasında izah etmişdir. (2, 608)

M.Şirəliyev yazır ki, bu sözə **ailə, nəsil, icma, tayfa** mənasında Şamaxı dialektində Muğan şivələrində təsadüf edilir. Şamaxı dialektində bu söz

uruğ-turuğ, Bakı dialektində isə **ülac-çulğa** formasında işlənir. Muğan şivələrində **uruğ** sözünə **muruğ** sözünün tərkibində də (*muğ – başçı + ruğ – icma, tayfa – tayfa başçısı*) rast gəlmək olar (3, 318). **Uruğ** sözü Azərbaycan dilinin Meğri şivəsində də **urix** formasında işlənir və **“nəsil”** mənasını bildirir (4, 391). “Hal-hazırda **ruğ // uruğ** sözünə bir çox türk dillərində təsadüf edilir. Bu söz türkmən dilində **uruq**, özbək dilində **uruğ**, başqırd dilində **uruu**, qırğız dilində **uruu** formasında işlənir (3, 318).

Tirə - Bu söz Azərbaycan dilinin Laçın, Qubadlı, Sabirabad, Qazax dialekt və şivələrində **“tayfa, qohum-əqrəbə”** mənalarında işlənir: *-Qaflan bizim tirədən, onun sizə qarışacağı yoxdu* (Qubadlı). **Tirə** sözü Şahbuz şivəsində **“arı səbətinin içərisində olan bölmə”** və Nuxa dialektində **“lək”** anlamında çıxış edir (1, 382). İ.Bayramov qeyd edir ki, **tirə** sözü Dərələyəz, Qarakilsə şivələrində 3 mənada çıxış edir:

1. *nəsil*;
2. *tayfa*;
3. *qohum-əqrəbə* (4, 377)

Tirə sözünün Qarakilsə şivəsində “dağ aşırımı” mənasını da göstərən İ.Bayramov onu da yazır ki, bu söz Ordubad, Qazax dialektlərində, Ağdam, Gədəbəy, İmişli, Sabirabad, Şəmkir, Tovuz şivələrində **“nəsil, tayfa”**, **“qohum-əqrəbə”** mənalarını bildirir (4, 377). Bir sıra türk dillərində təsadüf edilən **tirə** sözü türkmən dilində **tire**, tuva dilində **torel**, oyrot dilində **torel** formasında işlənir və **tayfa** mənasını bildirir (3, 319)

Coma – Bu söz Muğan şivələrində **“tayfa, əqrəbə”** mənalarında işlənir. Tovuz şivəsində **coma** sözü **“dəyə”** mənasında çıxış edir. Qarabağ dialektində bu söz **comalaq** şəklində işlənərək **“qohum-əqrəbənin bir yerə toplaşması”** mənasını bildirir. Şirvan, İmişli, Kürdəmir, Salyan şivələrində **“tayfa, nəsil”** anlamında çıxış edir: *- Bizim com kəndin bu tərəfindədi (İmişli); -Mən Topalhannı comunnanam (Kürdəmir)* (5, 81). M.Şirəliyev ehtimal edir ki, **coma** sözü **c-k** keçməsi nəticəsində **koma** sözündən yaranmışdır (3, 318). Bu fikirlə razılaşmaq olar, çünki Azərbaycan dilinin Daşkəsən, Gədəbəy, Kəlbəcər, Tovuz dialekt və şivələrində də **coma** sözü işlənir və **“çubuqdan hörülmüş üstü keçə ilə örtülmüş alaçıq, koma mənasını daşıyır** (5, 81). Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, **comalax** sözünün də əsasında **coma** sözü dayanır və **comalax** sözü Ağcabədi şivəsində **“bir nəsilədən olan adamların yaşadığı yer, ərazi”**, Kürdəmir şivəsində isə **“toplaşmaq”** mənasını bildirir (5, 81). İmişli rayonunun bəzi mikrotoponimlərinin də tərkibində **“com”** leksik vahidi işlənəkdədir: *Mürsəlli comi, Xələfli comi, Abdulhüseynin comi, Cavaddı comi, Ataşdı comı, Zeynallı comı* və s. Muğan qrupu şivələrində bu söz təkrar olunaraq **“com-com”** şəklində **“əqrəbə, tayfa”** mənalarında işlənir. M. Şirəliyev yazır ki, bu sözün etimologiyasını

başqa türk dilləri materiallarını tədqiqata cəlb etdikdə aşkar etmək mümkündür. Bu söz tuva və xakas ədəbi dillərində *com*, xakas dilinin Kacin dialektində isə *con* formasında “*xalq, ulus*” deməkdir (3, 318).

Oymax – Tarixən bu söz Azərbaycan dilində “*kənd*” coğrafi terminini əvəz etmişdir. **Oymax** sözü Azərbaycan dilinin Çəmbərək, Dərələyəz şivələrində də “*yer, məskən, el, oba*” mənalarında işlənir (4, 293). **Oymax** sözünə türk dilində *oymak*, tuva dilində *aymax* şəklində təsadüf edilir (3, 319). Bu söz Türkiyə türkcəsində *oymak* (*aşiret*), Azərbaycan türkcəsində *tayfa*, başqırd türkcəsində *tokom*, *bıvın*, kazax türkcəsində *uruv*, *taypa*, qırğız türkcəsində *uruk*, özbək türkcəsində *urup*, tatar türkcəsində *irup*, *biup*, türkmən türkcəsində *taypa*, uygur türkcəsində *uruk*, *taupa* (6, 668-669) formalarında çıxış edir. Göründüyü kimi, bəzi türkcələrdə **oymax** sözü “*ailə, nəsil, icma, tayfa*” anlamında çıxış edərək qədim forması olan *uruq*, arxaikləşmiş leksik vahidinin mənasını qoruyub saxlaya bilmişdir.

Tabun – Azərbaycan dilinin Balakən şivəsində bu söz “*kənd*” anlamında çıxış edir: - Mən Talalar tabununda oluram. (1, 369) Tabun sözü “... Zaqatala -Qax şivəsində *tayfa*, əqraba mənalarında işlənir. Məsələn, İlisuda olan tabunlar: 1) Baş tabun; 2) Begin tabun; 3) Sarılar tabun; 4) Qala tabun; 5) Dabığ tabun; 6) Bucaq tabun; 7) Səngər tabun; 8) Taula tabun.

Qazax dilində tabun sözü “*sürü*” mənasında işlənir: *kolxoz tabındarı, bir tabun kaz*. Bu söz türk dillərindən rus dilinə keçərək “*at sürüsü*” mənasında işlənməkdədir (3, 318)

Coğa - Bu söz Azərbaycan dilinin Daşkəsən, Çirvan, Gədəbəy, Goranbaoy, Göyçay, Tərtər, İmişli, Kürdəmir, Qazax, Mingəçevir, Oğuz, Şamaxı dialekt və şivələrində “*tayfa, nəsil*” anlamında işlənir: - *O coğaya qatış get* (oğuz); - *Həsən Taparoğullar comanınandı* (Daşkəsən); - *Hər coğadan bi adam çağırın bira* (İmişli); - *Çox coğalar yatey bu kəntdə hindi də* (Gədəbəy); - *Şahverdilər tayfası bir coğadı* (Qazax); - *Bir ata uşağınan əmələ gələn coğa* (Tərtər) (5, 81) M. Şirəliyev göstərir ki, **coğa** sözünə yaxın çağa sözüdür ki, ədəbi dil, dialekt və şivələrimizdə yeni doğulmuş uşağa deyilir. Müasir türkmən dilində də *çaqa* formasında uşağa deyilir. (3, 319) İ. Bayramov qeyd edir ki, **çağa** sözü Basarkeçər, Çəmbərək şivələrində “*yeni doğulmuş körpə, uşaq*”, Şəki dialektində, Ağdam, İsmayılı şivələrində isə “*çağa uşaq*” mənasında işlənir. (4, 91)

İlig - Azərbaycan dilinin Qax şivəsində bu söz “*çayirdək*” mənasında işlənir: - Sancaxnan ağ bəlinin *iligini* çıxarın murabba pişiriy. (5, 256) **İlig** sözünün əsasında *il/el* sözü dayanır. Qədim dövrlərdə türk tayfa birliklərinin adı *il // el* sözü vasitəsilə ifadə edilmişdir. “Qədim türk yazılı abidələrində *ilig//ilik* sözü “*el*” mənasında işlənmişdir. Məs : *Apı üçün ilik ança tutmuş*

erinç. İlig tutup topig itmiş. Özi ança. Tərcüməsi: Onun üçün eli eləcə yaratmıştı. El yaradıb qanun qoymuş Özü eləcə”(7, 280)

İl sözü Əhməd Yəsəvinin “Divani hikmət” əsərində “**el**” mənasında işlənmişdir: Aşıklarını gözi gıryan, bağı biryan, Pərvası yok, papusu yok, yörər üreyim, İl gözigə kəm sırı pinhan, Canı birlə yadın aytın yörər irlit. (8, 71) **İl** sözü “**el**” mənasında “Mənzum oğuznamə”də də işlənmişdir. Məs: Xıtay yana Qırkız il andır turur, gor iblis bularğa biribtür ğurur. Tərcüməsi: Kıtay, Kırğız eli uzaqlarda durur, Kor iblis bunlara veribdir qürur.(9, 23)

Bu söz “Oğuznamə”də**“el”** mənasında olmuşdur. Məs: *El ilə gələn bəla bayramdır*(10, 75); *El ilə gələn qərə gün düğündür* (10, 75)

Qədim türkcədə **gün** sözü olmuşdur. Bu söz “*xalq, el, camaat, adamlar*” mənasında müvazi şəkildə **el** sözü ilə işlənmişdir: **el gün** (11, 326; 12, 40) **El- gün** sözünün ikinci tərəfi (**gün**) Azərbaycan dilində arxaıkləşmişdir. **Gün** sözü həm də qədim türkcədə **qadaş** sözü ilə müvazi işlənərək “*qohumlar, qohum qadınlar*” mənasındadır: **gün qadaş** (11, 326; 12, 40) **Qadaş** sözü Azərbaycan dilinin Zərdab şivəsində **qada** formasında işlənərək “*qardaş*” mənasını bildirir: - **Qadam** tarlaya getdi;- **A qada**, get Ərəstunu çağır. (1, 105) Bu söz Bakı dialektində “*bəla, dərd, qəza*” mənasında çıxış edir: - **Qadam** ağzua; - **Qadon** alım sənün, ay oğlım. (1, 105)

V.V. Radlov **gün** sözünün saqay və uyğur dillərində “*xalq*”, “*camaat*”, “*el, adamlar*” mənasında olduğunu qeyd etmişdir. (13, 1435)

İl sözü Türkiyə türkcəsində qədim formasını qoruyub saxlamışdır. Bu söz Azərbaycan türkcəsində **el**, türkmən türkcəsində isə **il** formalarında işlənəməkdədir. **İl //el** sözünün vəzifəsini başqırd türkcəsində **vilayət, oblast**, kazax türkcəsində **oblus, aymak**, qırğız türkcəsində **aymak, çöyro**, özbək türkcəsində **vilayət**, tatar türkcəsində **vilayət, oblost**, uyğur türkcəsində **vilayət, oblast** (6, 378-379) leksik vahidləri yerinə yetirir.

Beləliklə, tayfa, nəsil məfhumunu bildirən sözlərini türk dillərinin dialektlərinə inteqrasiya məsələsi indiyə kimi müqayisəyə cəlb edilən dillərdə xüsusi tədqiqat obyektı ola bilməmişdir. Halbuki, bu vacib və aktual məsələni geniş səpkidə tədqiq edib öyrənmək etnoqrafik və dilçilik aspektlərindən olduqca böyük əhəmiyyət daşıyır.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı, “Elm”, 1964
2. Mahmud Kaşğari. Divani-lüğiti-it-türk. “Ozan”, Bakı, IV cild. 2006
3. Şirəliyev M. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları, Bakı, “Şərq-Qərb”, 2008

4. Bayramov İ. Qərbi Azərbaycan şivələrinin leksikası. Bakı, 2011
5. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. I cilt, Ankara 1999
6. Karşılaştırmalı türk lehçeleri sözlüğü. Ankara, Kültür Bakanlığı. 1991
7. Rəcəbli Ə. Qədim türk yazılı abidələrinin dili. II hissə, Bakı, 2006
8. Yəsəvi Ə. Divani-hikmət. “Çaşıoğlu”. Bakı, 2004
9. Mənzum oğuznamə. Bakı, 2005
10. Oğuznamə. “Yazıcı”, Bakı, 1987
11. Древнетюркский словарь. АН СССР. Ленинград, 1969
12. Xəlilov Buludxan. 224 qədim türk sözü. Bakı, 2010
13. Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. Санкт Петербург, 1899, II часть.

М.Гусейнова

**Означающиеся слова племя, поколения интеграция в диалекте
турецкого языка**

Резюме

В диалекте племя поколения, фамилия носить лексичесие формы этнолингвистиа информации истории. Диалект общетурецко языках обозначающие слова поколение народ, племя интегрирован бытовой жизни из одного языка в другому.

Были улучшены в связи с развитием общества, переходом с одного языка на другой, адаптированы и интегрированы в грамматические и лексические нормы этого язык. Все вопросы объясняются в статье, и определено, что большинство этих устных слов имеют широкие области на турецком языке или в их литературных языках или диалектах.

В тексте все задачи объясняется и решается, в том числе эти слова имеет места диалекте и в литературному языке. В том числе в тексте эти слова видно очень давные и исторические в быте и обществе турецком народе

**Tribal words, words that indicate the names of generation and their
integration into dialects of Turkish languages**

Summary

In the dialects of the Turkish languages, the lexical units that indicate a concept of the tribes, generations, families, genealogy have ethnolinguistic historical information.

The words which express the tribe, nation, generation are part of the dialect composition of the Turkish languages, have been improved in relation with the development of society, passing from one language to another, adapted and integrated to the grammatical and lexical norms of that language.

All the issues are explained in the article and it is determined that most of these oral words have wide areas in Turkish or in their literary languages or dialects. It is understood from the general content of the article that the words of such sort is used the joint between the Turkish people, such dialects show how old the words are, it is rooted between these languages, how the Turkish people are closer to each others.

Rəyçi: Cəfər Cəfərov

Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

MİRVARİ İSMAYILOVA

Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor
ADPU-nun Müasir Azərbaycan dili kafedrasının
ismayilovamirvari1@gmail.com

**Bu iş Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Elmin İnkişafı
Fondunun maliyyə yardımı ilə yerinə yetirilmişdir – Qrant №
EİF/MQM/Elm-Təhsil-1-2016-1(26)-71/07/5**

TÜRK DİLLƏRİNİN TARİXİ VƏ İNKİŞAF MƏRHƏLƏLƏRİNİN YENİ ELMİ BAXIŞ BUCAĞINDAN TƏSNİFİ

Ключевые слова: тюркские языки, тюркоязычные народы, тюркские народы, древнетюркский период, рукописи Передний Азии, прототюрки.

Key words: Turkic languages, Turkic speaking peoples, Turkic peoples, ancient Turkic period, manuscripts of Front Asia, proto-turkic.

Açar sözlər: Türk dilləri, türk dilli xalqlar, türk xalqları, ən qədim türk dövrü, Ön Asiya yazılı abidələri, prototürk.

Türk dilinin tarixi və inkişafı mərhələlərinin təsnifi ümumən türkologiyada həm ən qədim türk dövrünün aid olduğu ərazinin müəyyənləşdirmək baxımından, həm də Altayşünaslıq kontekstində mürəkkəb və zidiyyətli məsələ kimi həll edilməmiş qalır. Bu məsələyə dair elmi araşdırmaların təhlili hər halda təsniflə bağlı müəyyən nəticələrə gəlməyə imkan verir. Bununla belə mövzuya bir daha qayıtmaq ehtiyacı duyaraq şərh olunan bəzi məsələlərin və sahə anlayışlarının dəqiqləşdirilməsini lazım bildik.

Əgər türklərin ilkin vətəninə həqiqətən Altay olması fikrini qəbul etmiş olsaq, deməli, türklərin məskunlaşdıqları digər ərazilər onların sonrakı vətəni sayılmalıdır. Lakin tarixdən, eləcə də qədim yazılı mənbələrdən aldığımız məlumatlara əsasən eramızdan əvvəlki minilliklərdə Cənubi Azərbaycanda Urmiya gölü ətrafında Azərbaycanın hələlik bizə məlum ilk dövlət qurumu Aratta, Aratta-Şumer əlaqələri, daha sonrakı Lullibi, Kaş Manna, Maday etnos dövlətlərinin mövcudluğu faktları bizə məlumdur və bunu heç cür danmaq olmaz.

Nəzərdə tutulan ərazilərdə yaşayan türklərin məlum olduğundan daha əvvəllər bu regionlarda yaşadıqları barədə dəlil və sübutlar aşkara çıxarılsa, bu yerlərin hər birini ayrılıqda, ya da birlikdə türklərin pravətəni hesab etmək olarmı? Yəni həm Ön Asiya, həm də Mərkəzi Asiya eyni zamanda türklərin ilkin vətəni sayıla bilərmə? Təbii ki, bu qeyri-mümkündür. Hər halda Yer

üzərində mövcud olan hər bir etnosun konkret olaraq müəyyən bir pravətəni vardır.

Biz belə hesab edirik ki, türklərin ilkin vətəninin Ön Asiya olması fikri daha güclü məntiqə, daha əsaslı faktlara söykənir və Ön Asiyada mövcud olmuş qədim türk dövlət qurumları öz tarixi etibarilə daha ilkin dövrlərə aiddir.

Üstəlik müasir insan tipinin Ön Asiya hüdudlarında təşəkkül tapdığını, ulu dilin bu ərazilərdə protodillərə təcrid olunduğunu, ilk miqrasiyaların çıxış nöqtəsinin, dialekt bölünmələrinin buradan başladığını, bəşər sivilizasiyasına verilən töhfələrin bu ərazilərdən güc aldığını nəzərə alsaq, türklərin qərb ölkələrinə, eləcə də Azərbaycan ərazilərinə nə Mərkəzi Asiya, nə də Orta Asiyadan gəldiyi konsepsiyasını təsdiq etmək olmur. Baxmayaraq ki, türklərin pravətəninin Mərkəzi Asiya olduğunu iddia edənlər bu ərazilərin daha qədimdən türklərə aid olduğunu sübut etmək üçün müəyyən faktları əsas gətirir. Məsələn, Altayda e.ə. 700-100-cü illəri əhatə edən Taqar arxeoloji mədəniyyətinə məxsus abidələrə aid qoç heykəlli məzarların mövcudluğunu əsas gətirir (S.V.Kiselyov) və bununla bu ərazilərdə daha qədim dövrlərə aid abidələrin tapılmasına ümid edirlər.

Digər tərəfdən məsələnin bu şəkildə qoyulmasının II tərəfi də vardır. Türklərin pravətənlərinin Mərkəzi Asiya kimi təqdim edilməsi də özlüyündə çox zərərliidir. Çünki türklərin Altayın aborigen sakinləri olduğu faktını təkzib edən faktlar, tədqiqatlar da çoxdur. Və bu faktlar daha elmi və əsaslıdır. Eyni zamanda bu konsepsiya hindavropa və sami tayfalarından fərqli olaraq “türklərin yaşını cavanlaşdırmaq” (Q.Kazımov, 15) tarixdəki missiyasını, bəşəriyyət tarixində rollarını danmaq deməkdir.

Bu mənada türk dilinin tarixinə aid dövrləşdirməyə münasibət bildirən N.Cəfərovun fikirləri bu sahədə olan mövcud reallığı tam əks etdirir. N.Cəfərov bu bölgünün nöqsanı kimi “birbaşa türk dilinin təkamül tarixinə əsaslanmaq əvəzinə gah ümumi zaman xronologiyasını, gah siyasi-ictimai hadisələri, gah da “tarixdə qalmış” müasir türk dillərinin (məsələn, N.A.Baskakovun təcrübəsində özünü daha çox göstərdiyi kimi, çuvaş dilinin) materiallarını nəzərə almaqla mətləbdən (məhiyyətdən) prinsip etibarilə yayınmaqda” görür (4, 84).

Həqiqətən də indiyə qədər türk dilinin tarixinə aid mövcud təsnifata münasibət bildirmək istəyənlər məsələyə çox fərqli mövqelərdən yanaşmış, daha əsaslı arqumentlər söylədiklərini düşünmüşlər. Əslində bu məsələ barədə daha çox susqunluq olduğunu desək, daha doğru olar. Çünki bütün yeni araşdırmalar, tarixi həqiqətlər fonunda məhiyyət dəyişməmiş, türk dilinin (eləcə də türk xalqlarının) tarixi inkişafının, inkişaf istiqamətinin tam mənzərəsini bütövlükdə özündə əks etdirən təsnifat hələ də mövcud deyil. Biz bu məsələ ilə bağlı bəzi fikir və mülahizələrimizi daha əvvəl də söyləmişik (13, 94-99). N.Cəfərov da türk dilinin tarixinin

dövrləşdirilməsinin Ön Asiyadan başladığının mümkünlüyünü etiraf edir. Lakin “məsələni mürəkkəbləşdirməmək və ya dolaşdırmamaq üçün hələlik (fərqləndirmələr bizindir – M.İ.)... türk dili tarixini aşağıdakı kimi dövrləşdirməni (yəni əvvəlki kimi – M.İ.) düzgün hesab edir” (4, 84). Türkologiyada türklərin tarixi inkişafı və təşəkkül tapması mərhələlərinin elmi təsnifatını vermək elə də asan olmamış, bu məsələ daima hakim ideologiyanın nəzarətində olmuşdur. Tarixi araşdırmalar bütün mübahisə və mücadilələrə baxmayaraq, hər halda türklərin ilkin vətəninin elmi-nəzəri təhlil əsasında Ön Asiya olduğunu sübut etmişdir. Lakin türk dilinin tarixi inkişafının ən qədim dövrünə aid Ön Asiyada yazılı abidələrin yoxluğunu əsas gətirərək yenə də Mərkəzi Asiyanın – Altayın türk dilinin tarixi inkişafının başlanğıc mərhələsi sayılmasına üstünlük verilir. Lakin diqqət yetirsək görürük ki, Altay və Hun mərhələlərini səciyyələndirən yazılı abidələr də yoxdur (17, 14). Digər tərəfdən tarixi araşdırmalar Mərkəzi Asiya ilə müqayisədə Ön Asiyanın türklərin pravətəni olduğuna aid daha çox və əsaslı dəlillər təqdim edir (11, 14, 15). Göründüyü kimi problem Aratta və ya Altay dövrünə aid yazılı abidələrin yoxluğu deyil. Zənnimizcə, məsələnin kökündə başqa həqiqət dayanır.

Burada daha bir məsələni dəqiqləşdirmək lazımdır. Türk xalqlarının tarixi və inkişaf mərhələləri ilə “türk dilinin (türk dillərinin) tarixi və inkişaf mərhələləri” anlayışları eyni prosesi ehtiva edir, yoxsa fərqli hadisələrdir? Hər halda bütün ciddi-cəhdlərə, müqavimətlərə baxmayaraq Ön Asiyada ən qədim dövrlərdən türkün varlığı sübut olunmuşdur. O zaman Ön Asiyanın – Azərbaycanın ən qədim dövrlərinə aid yazılı abidələrin yoxluğunu əsas gətirərək, ya da bəhanə edərək ən qədim türk dili kimi (Altayşünaslıq kontekstindən çıxış edərək, məsələn, Baskakov kimi) tutmaq ki, çuvaş dilini nəzərdə tutmaq olarmı? Ümumiyyətlə, bu iki anlayışı – prosesi bir-birindən ayıraraq pratürkün vətəninin Ön Asiya, protodilin (pratürk dilinin) Mərkəzi Asiyada təcrid olunduğunu irəli sürmək mümkündürmü?

Əlbəttə, bu sualın cavabı müsbət ola bilməz, çünki dilin tarixini xalqın tarixindən ayrı öyrənmək mümkün deyil. Məlumdur ki, hər hansı dil onun daşıyıcısı olan xalqın tarixi ilə sıx bağlıdır, onun ən mühüm inkişaf dövrləri cəmiyyətin inkişafının əsas dövrləri ilə sıx əlaqədədir və bu dövrlərin əlaqəli öyrənilməsi zəruri sayılır. Hər bir dil mənsub olduğu xalqın tarixi ilə həmahəng inkişaf edir. Hər bir xalqın dilində, eləcə də türk dilində onun dünyagörüşü, həyat yolu, tarixi inkişafı bu və ya digər dərəcədə öz əksini tapır. Lakin təcrid olunma zamanı ayrı bir qola çevrilərək müstəqil inkişaf edir, fərqli dil xüsusiyyətləri kəsb edə bilər.

Elə isə türkologiyada bu məsələni çözəcək, məsələyə aydınlıq gətirəcək həqiqət nədir?

Görünür tarixdə bizə məlum olmayan daha ilkin dövrlərdə Ön Asiyada formalaşmış türk tayfaları bu və ya digər səbəbdən Mərkəzi Asiya və daha başqa istiqamətlərə doğru hərəkət etmiş, məskunlaşdıqları əraziləri əvvəlki yurd yerlərinə uyğun seçmiş, yeni yurd yerlərində vətəndaşlıq hüququ qazanmaq üçün amansız müharibələr də aparmış, yeni dövlətlər, möhtəşəm imperiyalar qurmuşlar. Öz adlarını bu yerlərə, qurduqları dövlətlərə qoymuş, qorumuşlar. Lakin pravətlərini də unutmamış, sonralar daha güclü axınlarla geri dönmüşlər.

“Türk dilinin tarixi və inkişaf mərhələləri” anlayışının düzgün təyin olunması üçün daha bir neçə məqama aydınlıq gətirmək lazımdır. N.Cəfərov onları türkologiyanın siyasi-ideoloji xarakterə malik problemləri kimi qiymətləndirir (4,10). Məsələn, sovet türkologiyasından bizə miras qalmış və hamı tərəfindən qəbul olunmuş təsnifatda “türk xalqları” əvəzinə “türkdilli” xalqların (17,14) (fərqləndirmə bizimdir – M.İ.) əmələ gəlməsi, inkişafı və formalaşması ifadəsinin işlədilməsinə üstünlük verilməsi bu yanlış və məqsədyönlü siyasətin nəticəsidir. Bu ifadə (türkdilli xalqlar) özündə nəyi ehtiva edir? Bu o deməkdir ki, türk xalqlarını birləşdirən onların ümumi etnik mənşəyi yox, dil birliyi. Halbuki, german, roman, slavyan, İran, ərəb, Qafqaz xalqları kimi türklər də həm dil (qlottogenezis), həm də etnik (etnogenezis) baxımından eyni kökdən və ya mənbədən törəmişlər (4, 10). Yəni mənşəyinə görə, etnik cəhətdən başqa kökdən olan xalq və ya qrup türkdillidir. Azərbaycan ərazisində yaşayan bir çox etnik azsaylı xalqlar türk-Azərbaycan dilində danışır. Amma bu o deyil. Bu yanlışlığın kökündə daha ciddi məqsəd durur. Məsələn, azərilərin guya fars mənşəli olduğu, Azərbaycan ərazilərinə gəlmə türklərin təsiri ilə assimilyasiyaya uğrayaraq türkdilli olmaları iddiası (İ.Əliyev.) Belə yanlışlığı törədən uydurma siyasi-ideoloji konsepsiya isə “bəşəriyyətin ən qədim mədəni ocaqlarının” onun əsl sahiblərinin (türklərin) yox, başqalarının adına çıxmağa xidmət edir. Guya Ön Asiya – Azərbaycan ərazilərinə türk tayfaları bizim eramın əvvəllərindən gəlməyə başlamış, Azərbaycanın aborigen sakinləri isə türk olmamış, sonradan buraya güclü axınla gələn türk tayfaların təsiri ilə “türkdilli” olmuşlar, eləcə də bütün möhtəşəmliyi ilə e.ə. X əsrin 30-cu illərindən etibarən yaranmış Mada dövləti də Midiya kimi təhrif olunmuş formada düşünülmüş şəkildə irandilli tayfaların adına çıxılmışdır (22).

Bəzi mənbələrdə “Azərbaycan ərazisində ilkin siyasi qurumların e.ə. birinci minillikdə Manna dövləti ilə başlandığı” (1, 140-144) və bu dövrdəki dövlət qurumlarının “ilk kiçik dövlət qurumları”, “ilk şəhər dövlətləri” (1, 144-156) adlandırıldığı göstərilir. Assur mənbələri isə bu ilk kiçik dövlət qurumlarını “ölkələr”, onlardakı şəhər-qalalara “qüvvətli şəhər”, “çar şəhəri” demiş, ölkələrin başında “çarlar” durduğunu söyləmişlər. Eləcə də

Azərbaycan ərazisində ilkin siyasi qurumlar e.ə. birinci minillikdə Manna dövləti ilə başlanmır.

Y.Yusifov göstərir ki, “Aratta cənubi Azərbaycanda e.ə. III minilliyin birinci yarısında meydana gəlmiş ilk dövlət qurumu idi”. E.ə. III minilliyin birinci yarısında (e.ə. XXVI əsrdə) Arattada dövlətə məxsus idarə orqanları və vəzifəli şəxslər meydana gəlmişdi (2, 61-62).

Daha sonra “e.ə. XXIII əsrdə Urmiya gölünün cənubunda lullubi tayfaları dövlət yaratmışdır. Lullubum (Lullubi)” dövləti Cənubi Azərbaycan ərazisində yaranmış ikinci erkən dövlət quruluşu idi (2, 94). Lullubum ölkəsinin padşahlarından Anubanini daş plitə üzərində abidə-yazı qoyub getmişdir.

E.ə. III minilliyin II yarısında Urmiya gölünün qərb və cənub-qərb torpaqlarında (Qərbi Azərbaycan) Kutium dövləti meydana gəlmişdir. Onların qurduqları dövlətin çar sülalələrinin siyahısı da göstərilmişdir. Sonralar kutilər İkiçayarasını zəbt etmiş, 100 ilə qədər Şumeri idarə etmiş, hakimiyyətləri dövründə Şumerdə abadlıq işləri aparılmış, məbədlər tikilmişdir.

Tədqiqat işində müraciət etdiyimiz antropoloji, arxeoloji materiallar, ən qədim mənbələrdəki məlumatlar, bu dövrə aid müasir dövr tarixi araşdırmaları bizə müəyyən yekun qərarına gəlməyə əsas verir. Bütün bu elmi araşdırmalar, materiallar, mənbələr isə artıq çoxdan (xüsusilə XX əsrin sonlarından etibarən) elmə məlum idi. Lakin buna baxmayaraq türkologiyada bu istiqamətdə aparılan tədqiqatlarda türk dillərinin, eləcə də türk xalqlarının tarixi və inkişaf mərhələlərini əks etdirən təsnifatlarda Ön Asiya türklərinin bu təsnifatın ilkin mərhələsində yerləşdirilməsinə nəinki cəhd göstərilmiş, ümumiyyətlə, Ön Asiyanın aborigen sakinləri olan ən qədim türklərin varlığına aid bir məlumat və ya işarə belə yoxdur.

Təsnifatla bağlı daha bir anlayışın dəqiqləşdirilməsinə ehtiyac var. Bu “türk dillərinin tarixi”, yoxsa “türk dilinin tarixi” ifadələrindən hansının işlənməsinin düzgün olduğunu müəyyən etməkdir. Əgər Azərbaycanın ən qədim türk tayfalarının (lullubi, kas, kuti, manna, maday etnoslarının) hakimiyyətlərinin bir-birini əvəz etdiyini, konsolidasiyasını nəzərə alsaq, “türk dili” termininin işlətmək daha məqsədəuyğundur. Yox, əgər protodilin bir neçə etnosun, tayfanın və sonradan geri döən türk tayfalarının təsiri ilə zənginləşdiyini və ya içində əridiyini nəzərə alsaq, nəticədə onsuz da eyni vəziyyət alınır. N.Cəfərov türk xalqlarının tarixi inkişafı məsələsinə qədim türk dilinin köklərinin hansı minilliklərdən gəlməsi nöqtəyi-nəzərindən yanaşır. Eyni zamanda o, qeyd edir ki, “türk dillərinin tarixi” ifadəsi əvəzinə “türk dilinin tarixi” ifadəsi işlənməlidir, çünki qədimə getdikcə “dillər anlayışı” özünü doğrultmur (4, 83) və bununla haqlı olaraq türk dillərinin bir ulu pratürkdən törədiyinə işarə edir.

Pratürkün vətəni Azərbaycann prototürk dilinin parçalandığı ərazi olması faktını təsdiq edən faktlar çoxdur. Bu dil öz sonrakı bütün tarix boyu

inkişafında ərazidə ümumişləkliyinə, öz nüfuz dairəsinin genişliyinə görə (Bax: 13, 47-80) liderliyini orta əsrlərdə və daha sonrakı dövrlərdə də qoruya bilmişdir. Çuvaş dilinin Azərbaycan dili ilə müqayisədə daha qədim olması təsiri bağışlaması isə çuvaş dilinin (eləcə də çuvaşların) ümumiyyətlə, təcrid olunmuş şəkildə yaşaması ilə bağlı ola bilər. Azərbaycan dili isə ən qədim monqol sözləri ilə bərabər, daha sonrakı türk tayfalarının leksikasıdan, yadelli işğalçıların təsirləri ilə alınmış sözlərlə öz dilini zənginləşdirərək öz ilkin kökünün əsasında inkişaf etmiş, fərqli şəkil almışdır.

Bu mənada çuvaşlar daha çox təcrid olunmuş şəkildə yaşadıklarına görə çuvaş dili öz ilkinliyini saxlayaraq, daha qədim olması təəssüratı yarada bilər.

İ.M.Dyakonov Qədim Ön Asiyanın dillərini dünyanın ilk sivilizasiyası hesab edir və yazır: “Bu ən qədim sivilizasiyanın yazılı abidələri bəşərin bütün sosial və mədəni inkişafının əsasını qoymuşdur, bizə ən qədim dövrdən başlayaraq bir neçə min il müddətində hərəkətdə olan fakt mühafizə edib saxlamışdır. Bu faktlar bizə dilin inkişafını bu inkişafın qısa kəsiyində deyil, uzunmüddətli inkişafı ərzində öyrənməyə imkan verir” (27.). Y.Yusifov da pratürk dilinin parçalanması məsələsinə öz münasibətini bildirmişdir. Bu barədə Y.Yusifov yazır: “ Tədqiqatlar göstərir ki, Ön Asiyada Hind-Avropa dil birliyinin parçalanması zamanı burada prototürk (yaxud pratürk) etnosu yaşayırdı. Bunu xüsusilə qədim Azərbaycanın ərazisi ilə əlaqədar müəyyən edilmiş prototürk ünsürləri və şumer dilinə keçmiş prototürk leksikası aydın göstərir. Çox güman ki, pratürk dil birliyinin parçalanması e.ə. VIII-VII minilliklərdə baş vermiş və bu dövrdə Hind-Avropa dili ilə ünsiyyətdə olmuşdur. Bu etnosların arasında qarşılıqlı mənimsəmələr pratürklərin ilk vətəni Ön Asiyada baş vermişdir” (2, 83).

E.ə. 12-ci minillikdə sami və hindavropalılardan və b. ayrılmış prototürk əhali qərbdə Balkan, şərqdə Çin və yapon sərhədlərinə qədər irəliləmiş, minilliklər ərzində coğrafi mühitə uyğunlaşaraq antropoloji quruluşları və dilləri də dəyişmiş, qohum dillərə ayrılmışlar.

Qədim Azərbaycan tarixinin görkəmli tədqiqatçısı Y.Yusifov da Azərbaycan dilinin inkişaf mərhələlərinə münasibət bildirmişdir:

Protoazərbaycan (prototürk) dili dövrü (e.ə. III-I minilliklər);

Qədim Azərbaycan (türk) dili dövrü (e.ə. V-IV – eramın X əsri);

Orta Azərbaycan (türk) dili dövrü (XI-XVII əsrlər);

Yeni (XVIII-XX əsrin əvvəlləri) dövrü;

Ən yeni (sovet dövrü) Azərbaycan (türk) dili dövrü.

Göründüyü kimi, Y.Yusifov, daha sonra Q.Qeybullayev və Q.Kazımovun Azərbaycan xalqının, Azərbaycan dilinin ən qədim dövrlərinə aid çox qiymətli tədqiqat işləri bizi türkologiyada çox yanlış və hakim

mövqe tutmuş konsepsiyanı yenidən nəzərdən keçirməyə, türk dilinin tarixi və inkişaf mərhələlərini yenidən düzgün müəyyən etməyə çox kömək etdi.

Beləliklə, apardığımız araşdırmalar və təhlil əsasında türk dilinin tarixi və inkişaf mərhələlərinin düzgün müəyyənləşdirilməsində qarşıya çıxan maneələri dəf edərək və sualları cavablandıraraq XX əsrin sonlarından etibarən elmə məlum olan faktlar əsasında təsnifatda dəqiqləşdirmələr aparmaq lazım gəlir.

Y.Yusifovun bölgüsünə əsasən Azərbaycan dilinin inkişaf mərhələlərinin birinci protoazərbaycan dili dövrünün protürkün ilk vətəni Ön Asiyaya - Azərbaycana aid olduğunu nəzərə alaraq protoazərbaycan dili dövrünün elə ümumən prototürk dövrü ilə üst-üstə düşdüyünü görürük. Bu zaman türkologiyada "Türk dillərinin tarixi və inkişafı mərhələləri" təsnifatında "Prototürk (protoazərbaycan) dili dövrü" mənsub olduğu ərazi ilə birlikdə ilk pillədə - birinci mərhələdə öz layiqli yerini tutur.

I. Ən qədim türk dövrü.

a) prototürk (protoazərbaycan) mərhələsi.

b) Altay və Hun mərhələsi.

Növbəti mərhələlər də bu prinsip əsasında xronoloji ardıcılıqla tarixi həqiqətlər nəzərə alınmaqla yerləşdirilməlidir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan tarixi, I cild, Bakı, Elm, 1998.
2. Azərbaycan tarixi I cild (Z.M.Bünyadov və Y.B.Yusifovun redaktəsi ilə) Dərslik, ADN. Bakı, 1994.
3. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. I cild. Bakı, Şərq-Qərb. 2007.
4. Cəfərov N. Türkologiyaya giriş. Bakı, Elm və təhsil, 2016.
5. Əlibəyzadə E.M. Azərbaycan dilinin tarixi. I c. Bakı, Azərbaycan Tərcümə Mərkəzi, 2007.
6. Əlibəyzadə E.M. Avesta Azərbaycan xalqının mənəvi mədəniyyət tarixidir. Bakı, Yurd NRB, 2005.
7. Fərzəli Ə.Ə. Gəmiqaya-Qobustan əlifbası. Bakı, Nəşriyyat-Bakı Poliqrafiya birliyi, 2003.
8. Göyüşov Z.B. Martinov A.İ. SSRİ arxeologiyası, 1990.
9. Hacıyev T.İ. Azərbaycan dilinin yazıyaqədərki izləri haqqında. Azərbaycan filologiyası məsələləri. Bakı, Elm, 1983.
10. Hacıyev T.İ. Azərbaycanın paleotoponimikası. Azərbaycan onomastikası problemləri. Bakı, 1988.
11. İsmayıl M.A. Azərbaycan tarixi. Bakı, Azər nəşr, 1993.

12. İsmayılova M. A. Türk xalqlarının tarixi və inkişaf mərhələləri. Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti: Aktual problemlər. Bakı, ADPU, 2017.
13. İsmayılova M.A. İslam mənəvi dəyərlərinin türk fəlsəfi dünyagörüşü ilə qarşılıqlı əlaqəsi, İslam həmrəyliyi elm və təhsildə: hədəflər və çağırışlar. Respublika elmi konfransının materialları. Bakı, ADPU, 2017.
14. Kazımov Q.Ş. Azərbaycan dilinin tarixi (ən qədim dövrlərdən XIII əsrə qədər). Bakı, Təhsil, 2003
15. Qeybullayev Q.Ə. Azərbaycan türklərinin təşəkkülü tarixindən. Bakı, ADN, 1994.
16. Məmmədov A. Azərbaycan dilinin erkən tarixinə aid materiallar. Azərbaycan filologiyası məsələləri. Bakı, Elm, 1983.
17. Zeynalov F. Türkologiyanın əsasları. Bakı, Maarif, 1981.

Rus dilində

18. Алиев И.Г. История Мидии. Баку, 1960.
19. Валиханов И.И. Сочинения. Тт. I-V. Алма-Ата, 1967, 1972.
20. Гейбуллаев Г.А. К этногенезу азербайджанцев. том I, Баку, 1990.
21. Грантовский Э.А. Ранняя история иранских племен Передней Азии. Москва, 1970.
22. Дьяконов И.М. Языки древней Передней Азии. Москва, 1967.
23. История древнего востока, I, Москва, 1983.
24. Молчанова О.Т. Элемент «май» в топонимии Средней Азии и смежных территорий. Ономастика Средней Азии. Москва, 1978.
25. Д.Г.Редер., Е.А.Черкасова. История древнего мира. Москва, Просвещение, 1985.
26. Хрестоматия по истории Древнего Востока. Москва, 1963.
27. Юсифов Ю.Б. Топонимия древнего Азербайджана в клинописных источниках. Проблемы Азербайджанской ономастики II. Баку, 1983.

Mirvari Ismayilova

The classification of the history and development periods of Turkic languages from a new scientific view

Summary

The complexity of the issues related to the classification of the Turkish language and the stages of its development requires that it be considered in several ways. That is why this article is devoted to exploring the area of the ancient Turkish era and explaining its field concepts. The problem of the

question is due to the fact that the territory of the ancient Turkic era - the first state institutions of Western Asia - included Aratta, Lullubi, Gutian, Mannaeans and Medes ethnos as a starting point for the first migrations. Existing scientific research from the end of the 20th century also confirms the accuracy of these facts.

On the other hand, results of research can help solve some problems that are controversial in the theory of Altay. K. Kazimov considers this theory to be true, if between Turkic, Manchu and Mongolian languages have closer ties than Turkic languages and Hindu-European languages, and it means that these languages are isolated from the proto-language. However, this does not negate the fact that the Western Asia is the birthplace of Proturkic. This classification, as seen, can help solve the darkness of the theory of the study of Altay. This aspect of the problem is also based on the article.

Мирвари Исмаилова

**Классификация истории и периодов развития тюркских языков
с новой научной точки зрения**

Резюме

Сложность вопросов, связанных с классификацией тюркских языков и этапами его развития, требует, чтобы он рассматривался несколькими способами. Вот почему эта статья посвящена исследованию области древней тюркской эпохи и разъяснению ее полевых концепций. Проблема вопроса обусловлена тем, что территория древнейшей тюркской эпохи - первых государственных учреждений Передной Азии - включала Аратта, Луллубеи, Гутии, Манну и Мидийцы этнос в качестве отправной точки для первых миграций. Существующие научные исследования, начиная с конца 20-го века, также подтверждают точность этих фактов. С другой стороны, результаты исследований могут помочь решить некоторые проблемы, которые спорны в теории Алтаяведения. К. Казимов считает эту теория верным, если между тюркскими, маньчжурскими и монгольскими языками существуют более тесные связи чем тюркскими языками и индусско-европейскими языками, то эти языки изолированы от протоязыка. Однако это не отрицает того факта, что родиной протюрка является Передняя Азия. Эта классификация, как видно, может помочь решить темноту теории изучения Алтаяведения. Этот аспект проблемы также основывается на статье.

Rəyçi: Nadir Məmmədli

Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

QARA MƏŞƏDİYEV

filologiya elmləri doktoru, professor
qaramesediye@mail.ru

TƏSƏRRÜFAT TERMİNLƏRİ VƏ ONLARIN TÜRK DİLLƏRİNİN DİALEKTLƏRİNƏ İNTEQRASIYASI

Bu iş Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Elmin İnkişaf Fondunun maliyyə yardımı ilə yerinə yetirilmişdir – Qrant № EİF/MQM/Elm-Təhsil-1-2016-1(26)-71/07/5

Açar sözlər: əkinçilik, kənd təsərrüfatı, heyvandarlıq, üzümçülük, dialektik sözlər.

Key words: farming, agriculture, livestock, vine-growing, dialectic words.

Ключевые слова: фермерство, сельское хозяйство, животноводство, виноградарство, диалектические слова.

Ta qədimdən türk xalqlarının müxtəlif təsərrüfat sahələri mövcud olmuş və bu sahələrin hər birinə aid çoxlu sayda leksik vahidlər formalaşmışdır. Taixən türk xalqlarının məşğuliyyətində heyvandarlıq, əkinçilik, taxılçılıq, bostançılıq, bağçılıq, çəltikçilik, üzümçülük, meşəçilik, baramaçılıq, çayçılıq və bu kimi sahələr mühüm rol oynamış və bu sahələrdə çoxlu sayda terminlər yaradılmışdır. Biz bu məqaləmizdə türk xalqlarının kənd təsərrüfatında işlətdikləri dialekt sözlərdən bəhs edəcək və onların türk dillərinin dialektlərinə inteqrasiya məsələlərinə aydınlıq gətirməyə çalışacağıq. Məsələn, götürək, türk xalqlarının əkinçilik təsərrüfatında intensiv şəkildə istifadə edilən **dimurix** sözünü. Bu söz Azərbaycan dilinin Culfa, Ordubad şivələrində **dırmıq** şəklində işlənir və kənd təsərrüfatı alətinin adını bildirir: -Bizdə **dimurix** *olmur* (Culfa) (1, 138) **Dimurix** sözü əksər türk dillərində və dialektlərində öz fonotərkibini qoruyub saxlamışdır. V.V. Radlov **dimurix** şivə sözünü **tırmık** şəklində qeyd almış və bu sözün osmanlı dilində "caynaq, dırnaq", "dırmıq", "cıрмаq yeri", "qırmaq, **çəngəl, tilov**" mənalarında izah edilmişdir. (2, 1332) B.Xəlilov V.V.Radlova əsaslanaraq tırmıq sözünü türk dillərində işlənən **tırma, tırmayts, tırmak, tırmaklı, tırman, tırmalı, tırmaş, tırmıkla, tırmuş, tırmuşta** sözləri ilə eyni kökdən olduğunu qeyd edir və bu sözlərin mənalarını aşağıdakı kimi nəzərdən keçirir:

- *tırma* "qarmaq atmaq" (osmanlı dilində);
- *tırma* "caynaqla cırmaq" (kazan, altay, teleut, şor dillərində)
- *tırmayts* "dırmıq" (barabaş dilində);
- *tırmaq* "dırnaq, caynaq" (teleut, altay, şor, barabaş dillərində)

- *tırmakla "cıрмаq(dırnaqla)" (barabaş dilində)*
- *tırman "cıрмаq (dırnaqla)", "qaşımaq (dırnaqla)" (altay, teleut, cığatay dillərində);*
- *tırmala "dırmaqla yığmaq" (qırğız,osmanlı, krım dillərində);*
- *tırmat "dırmaşmaq", "yığışıb sallanmaq", "cıрмаqlamaq" (osmanlı, kazan dillərində)*
- *tırmıkla "dırnaqla", caynaqla tutmaq" (osmanlı dilində)*
- *tırmuş "dirmiq" (teleut dilində. Müqayisə et: Azərbaycan dilində "dirmiq");*
- *tırmuşta "dirmiqla ot yığmaq" (teleut dilində) Müqayisə et: Azərbaycan dilində "dirmiq" (2, 1331-1332; 3, 106-107).*

Türk xalqlarının təsərrüfat həyatında işlədilən alət adlarından biri də **qora** sözüdür. Bu söz "**yeyə**"(təsərrüfat alətlərinin ağzını itiləmək üçün alət) anlamında Azərbaycan dilinin Böyük Qarakilsə, Calaloğlu şivələrində işlənir (4, 252) **Qora** şivə sözünün digər türk dillərinin dialektlərinə inteqrasiyası müşahidə edilməsə də, həmin sözün omonimi kimi işlənən leksik vahidin (*qora- "dəyməmiş, kal, turş üzüm"* mənasında ümumtürk dillərinə uyğunlaşması müşahidə olunur. Belə ki, Azərbaycan dilinin Bakı və Quba şivəsində **qora** (xırdagilə üzüm), Dərələyəz, İrəvan, Üçkilsə, Vedi, Zəngibasar şivələrində ("*dəyməmiş, kal, turş üzüm*" mənasında) **qora** formalarında işlənir: - Qora yimə, dişdərün qamaşar ; - Get bir az qura dər gətir (Bakı); - Qora yaxşı üzumdü, o biri üzümlərdən bir balancana qavax dəyer, yetişər (Tovuz) (5, 149; 4, 252) . Bu söz özbək və uyğur dillərinin dialektlərində görə, qora şəkillərində işləndiyi halda, Türkiyə türkcəsində goruk, başqırd türkcəsində yəşil yozom, qazax türkcəsində pispegen yüzim, qırğız türkcəsində kok (kan) cüzüm, tatar türkcəsində yəşil yözim, türkmən türkcəsindəkok üzüm" (6, 502-503) formalarında çıxış edir.

Türk xalqlarında qoyunçuluq inkişaf etmiş təsərrüfat sahələrindən biridir və türk dillərinin dialektlərində çoxlu sayda bu sahə ilə əlaqədar leksik vahidlər integrativ münasibətdə olmuşdur. Belə leksik vahidlərdən biri arğalı sözüdür. Bu söz Azərbaycan dilinin Qazax dialektində 2 mənada işlənir: 1) - "vəhşi qoç, keçi" . Oyçu Mansır bir arğalı vurmuşdu; - Arğalı kimi mələdi; - Mən arğalı keçiyi görmüşəm, şəriği göyümsov olordu, özü də qayalarda olordu, buynuzları da çox uzun , yaxşı qəvliyəti olordu; 2) – "arğalı" : - görünüşlü, yaraşqlı, buynuzlu (inək). – Arğalı inəyim var (5, 39). Bunlardan əlavə arğalı sözü Dərələyəz şivəsində "dağ qoçu", Naxçıvan və Ordubad dialektlərində, Culfa, Zəngilan şivələrində "vəhşi qoç" mənasında işlənir(6, 25) Türk dillərindəki təsərrüfat leksikasını müqayisəli aspektdə araşdırmaya cəlb edən İ. Kazımov yazır ki, qoyunçuluqla əlaqədar leksik vahidlərdən biri də arğalı sözüdür. Bu sözün mənası: sürünün önündə gedən 7-8 illik qoç". Sözün mənasının "maral", "vəhşi qoç" (M. Şirəliyev), "

görməli”, “yaraşıqlı”, “buynuzlu”, “dağ qoçu” (M.M. Şerbak) olduğu qeyd edilmişdir. Özbək, qırğız dillərində alkar sözü də “dağ qoçu” mənasındadır. Qazaxıstanda bu adla əlaqədar Arkarlı toponimi qeydə alınmışdır (7, 213-214) Türk dillərinin dialektal areallarında integrativ münasibətdə olan leksik vahidlərdən biri də azman sözüdür. Bu söz Azərbaycan dilinin Bakı, Ordubad dialektlərində “ iri, çox böyük, nəhəng”, Bakı, Ordubad, Şamaxı dialektlərində, Beyləqan, Cəbrayıl, Qarakilsə şivələrində ” altıillik qoyun” , Ordubad, Zəngilan dialekt və şivəsində “dördillik qoyun”, Ağdam, Füzuli, Gürcüstanın Borçalı şivələrində “qocalmış qoyun, keçi” mənalarında işlənir (6, 32). Mahmud Kaşğari bu sözü azma şəklində qeydə almış və ”xayası yarılmış qoç” mənasında izah edilmişdir (8, 61). Mahmud Kaşğari onu da qeydə edir ki, bu qoçun xayası yarıldığı üçün qoyunu sürə bilmir (9, 187). T. Hominxanovun fikrincə, türkcə azman “burux” mənasını bildirir. Azman sözü monqol dilində asaman, asman, asmn şəkillərində “xayasının biri çıxarılmış qoç mənasında işlənir (10, 90) Azman sözü oğuz dillərində olduğu kimi, qıpçaq dillərində də onların dialektlərində qoyunçuluq peşəsi ilə bağlı işlənən leksik vahidlərdən biridir. Bu söz qazax və noqay dillərində azban şəklində “axtalanmış qoç” və ya “ayğır” (11, 15), qırğız dilində isə osman şəklində “burux qoç” mənasında işlənir (12, 111)

Müqayisə edilən türk dillərinin dialektlərində qoyunçuluq təsərrüfatı ilə bağlı işlənən sözlərdən biri də toğlu leksik vahididir. Azərbaycan dilinin Şəki dialektində bu söz toflu şəklində “altı aylıq quzu” mənasında işlənir. (5, 386) Mahmud Kaşğari bu sözü toklu şəklində qeydə almış və “altı aylıq quzu” mənasında izah etmişdir. (8, 556) Bu söz qazax türkcəsində toklu, qırğız türkcəsində tokti, altay türkcəsində tokti, noqay türkcəsində toklu fonetik variantlarında və “altı aylıq quzu” anlamında işlənir. (7, 214) Azərbaycan dilinin bəzi dialekt və şivələrində toğlu sözü əsasında toğlu-başı və toğullux leksik vahidləri də formalaşmışdır. Belə ki, toğlubası şivə sözü Çəmbərək və Əştərək ağızlarında “hörgüdə istifadə olunan yumru daş” (toğlu başına oxşadılaraq adlandırılıb) mənasında (4, 378), toğulluğ sözü ilə Böyük Qarakilsə şivəsində “20-25 qoyundan ibarət sürü” (4, 378) anlamında işlənir. Bu söz Astara şivəsində toğluluk formasında eyni mənada - “20 - 25 qoyundan ibarət sürü” mənasında işlənir. (6, 500)

Türk dillərinin həm ədəbi dillərində, həm dialektlərində heyvandarlıq peşəsi ilə bağlı işlədilən leksik vahidlərdən biri də arxac / arxaş sözləridir. Bu söz Azərbaycan dilinin Çəmbərək, Dərələyəz, Kalinino şivələrində 3 mənada işlənir:- 1. Yay vaxtı sürü və ya naxırların gecələr, gündüzlər açıq havadasaxlandığı yer; 2.-mal-qara otarıldıqdan sonra çöldə saxlandığı yer; 3.- qoyun saxlamaq üçün ayrılmış yer (ilin yay fəslində düzəldilir. (4, 47) Gəncə şivəsində arxac sözü arxaş şəklində işlənərək “ilin isti fəsilələrində sürü və naxırların gecələr, gündüzlər yatdığı müəyyən yer” mənasını bildirir. (5,

41) Çəmbərək, Vedi, Zəngibasar şivələrində bu söz arxac və bu formada Gürcüstanın Başkeçid, Bolnisi şivələrində də işlənir. (6, 75)

Arxac sözünün türk dillərinin dialektlərində funksiyasını *arqa* // *arka* sözü yerinə yetirir. Bu söz qazax, qırğız, tatar, xakas və buryat dillərində maldarlıq peşəsi ilə bağlı işlədilir. Qaraqalpaq dilində aşağıdakı cümlədə *arka* sözü işlədilmişdir: “*At arkası jayır oldu.*” Qaraqalpaqların xalq mahnılarının birində deyilir: “*Arkimızda Kuskapnanın tayı bir, Bexer bolsa sona, şıbın jayı bar...*” (7, 210)

Azərbaycanın bir çoxlu oronimlərinin yaranmasında və formalaşmasında **arxac** sözündən istifadə edilmişdir. N.Məmmədov yazır ki, qoyunların payızda otarılan yeri və gecə saxlamaq üçün damlar olurdu. Adətən keçmişdə payızın ortalarında qışlaqda qoyun açıq havada öz kərməsində yaşayırdı. Payızın axırında isə soyuq günlərdə, gecələr qoyun yatağı salınırdı. Hər yataq 50 qoyun üçün nəzərdə tutulurdu və bu **arxac** adlanırdı. **Arxac** sözü əsasında aşağıdakı toponimlər yaranmışdır: *Yanarxac* (Cəbrayıl), *Qaynararxac* (Oğuz), *Qaraarxac* (Gədəbəy), *Arxaclar düzü* (Qax), *Qaraarxac dərəsi* (Füzuli) (13, 68)

Türk dillərinin dialekt leksikasına daxil olan sözlərdən biri də **sığır** leksik vahididir və bu söz mənşəcə olduqca qədimdir. **Sığır** sözü Azərbaycan dilinin Ağdam, Cəbrayıl, Göyçay, İsmayılı, Qafan, Qax, Şuşa, Qarakilsə şivələrində “*inək*” mənasında, Şəki dialektində və Qax, Qarakilsə şivələrində “*naxır*” anlamında işlənir. Qafan şivəsində bu söz “*meşədə yaşayan vəhşi heyvan*” mənasını bildirir. (4, 326) İraq-türkman ləhcəsində **sığır** “*cöngə*”, “*buğa*”, “*kəl öküz*” mənalarında işlənir (14, 393). **Sığır** sözünün mənşəyini araşdıran İ.Kazımov yazır ki, bu söz *inək* mənasında vaxtı ilə türk dillərində geniş yayılmışdı. Özbək, türkmən dillərində **sığır**, qazax, qumuq, noqay, tatar, qaraqalpaq, karaim dillərində **sijin**, qaquaz dilində **sir**, başqırd dilində **hijin** şəklində hazırda işlənəlməkdədir. Göründüyü kimi, türk dillərində türk dillərində **sığır** sözünün tərkibində **ğ** samitinin yumşalaraq **y** samitinə keçməsi (sığır – sıyr), **y** samitinin düşməsi (sıyr – sır) və **s** samitinin **h** samiti ilə əvəz edilməsi nəzərə çarpır. Terminin semantik inkişafı da onu digər eyni məzmununda olan *inək* sözündən ayırır. A.M.Şerbakın göstərdiyi kimi, türk dillərinin əksəriyyətində heyvan adlarının semantik inkişafı daha çox ümumidən xüsusiyyətdə doğru olduğu halda, əksinə, “**sığır**” sözünün semantik inkişafı xüsusidən ümumiyyətdə doğru olmuşdur. A.Şerbak A.M.Vimberinin fikrini müdafiə edərək **sığır** sözünün **sağ** (sağmaq mənasında) olduğunu göstərir. Türkmən dilçisi A.Aşurovun fikrincə, **sığır** sözü konkret mənada “*iki yaşdan yuxarı inək*”, ümumidə isə “*qaramal*” mənasında işlənir (7, 211)

Beləliklə, Türk dillərinin dialektlərinin inkişafında inteqrasiya başlıca amillərdən biri olmuş və bu amillər təsərrüfat leksikasının formalaşmasında

mühüm rol oynamışdır. Türk dillərinin dialektlərində bu proses müxtəlif dövrlərdə və müxtəlif istiqamətlərdə baş vermişdir. Bu leksik vahidlərdən bəzilərinin formasında, bəzilərinin isə semantikasındakı dəyişikliklər baş versə də, müasir dövrdə onların mənşəyini və etimologiyasını müəyyənləşdirmək bir qədər də çətinlik törətmir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. I cilt, Ankara 1999
2. Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. Санкт Петербург, 1905, III т, II часть.
3. Xəlilov B. 224 qədim türk sözü. Bakı, 2010
4. Bayramov İ. Qərbi Azərbaycan şivələrinin leksikası. Bakı, "Elm və təhsil" 2011
5. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı, "Elm", 1964
6. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı, "Şərq-Qərb", 2007
7. Kazımov İ. Müasir türk dillərinin müqayisəli leksikası. II cild. Bakı, 2010
8. Mahmud Kaşğari. Divani-lüğəti-it-türk. "Ozan", Bakı, IV cild. 2006
9. Mahmud Kaşğari. Divani-lüğəti-it-türk. "Ozan", Bakı, I cild. 2006
10. Номинханов Т.Д. Термины животноводство тюркских и монгольских языках. А.Н. Казакской ССР, Алма-Аты, 1959
11. Kazak tilinin müsetdime sözdüyü. Alma-Atı, 1953
12. Шербак А.М. Названия домашних и дикий животных в тюркских языках. Историческое развитие лексики тюркских языков. М., 1961
13. Məmmədov N. Azərbaycanın yer adları (oronimiya). Bakı, 1993
14. İraq-Türkman ləhcəsi. Bakı, Elm, 2004

К.Мешедиев

Условия фермы и их интеграция в диалекты тюркских языков Резюме

Исторически диалектная лексика тюркских языков отражается на корне, лексические единицы, господствующие к разным секторам экономики, также развивались таким образом. С течением времени разложение и сжатие имели место в форме, так и в семантике лексических единиц экономики, и все это создало основу для обогащения турецких диалектов. Конечно, невозможно прокомментировать диалектические области лексических единиц, присущих ферме, и способы создания статьи. В этой статье, короче говоря, параллели диалектов турецких

диалектов и их форма смысла рассматриваются в разных областях сельского хозяйства. На диалектах тюркских языков этот процесс происходил в разное время и в разных направлениях. в виде некоторых из этих лексических единиц, в то время как некоторые из них меняются в своей семантике, нетрудно определить их происхождение и этимологию в наше время.

G.Meshediyev

**Terms of farm and their integration into dialects of Turkic languages
Summary**

Historically the dialect lexicon of the Turkic languages is reflected on a root, the lexical units belonging to different sectors of the economy have also developed this way Over time, the expansion and contraction occurred in both the form and the semantics of the lexical units of the economy and all this has created the basis for the enrichment of Turkish dialects. Of course, it is not possible to comment on the dialectal areas of the lexical units belonging to the farm and ways to form an article. In this article, in short, the parallels of the dialects of Turkish dialects and their form of meaning are examined in different fields of agriculture. In the dialects of the Turkic languages, this process took place at different times and in different directions. in the form of some of these lexical units, while some of them change in their semantics, it is not difficult to define their origin and etymology in modern times.

Rəyçi: Cəfər Cəfərov
filologiya elmləri doktoru, professor

LEYLA MAHMUDOVA
BDU-nun dosenti
mahmudova.1969@mail.ru

MÜASİR FARS DİLİNDƏ TAMAMLIĞIN MƏNA NÖVLƏRİ

Açar sözlər: sintaksis, leksikologiya, alınma sözlər, dilin lüğət tərkibi, təsir, sintaktik məna, qramatik məna.

Ключевые слова: синтаксис, лексика, заимствованные слова, словарный состав языка, влияние, синтаксическое значение, грамматическое значение.

Key words: syntactic, leksikal, loan words, vocabulary of the language influence, sintaksis meaning, qrammatik meaning.

Cümlənin ikinci dərəcəli üzvlərindən biri olan tamamlıq üzərində iş (hərəkət və ya hal) icra edilən əşyanı bildirir. Tamamlıq bir qayda olaraq xəbərlə idarə olunur.

Tamamlıqlar nitq hissələrindən isim, əvəzlik, məsdər və söz birləşmələri, həmçinin substantivləşmiş sifət, say və s. ilə ifadə oluna bilər.

فرمانده دختر را به خانه ی خود برد.

(fərmandeh doxtər ra be xane-ye xod bord)

Sərkərdə qızı öz evinə apardı.

بهرام شاه او را نشناخت.

(Bəhram şah u ra nəşenaxt)

Bəhram şah onu tanımadı.

بزرگان را گرامی باید داشت.

(Bozorqan ra gerami bayəd daşt)

Böyüklərə hörmət etmək lazımdır.

فرمانده در خانه ی خود مجلس بزرگی برگزار کرد.

(fərmandeh dər xane-ye xod məcləs-e bozorgi bərqozar kərd)

Sərkərdə evində böyük bir məclis təşkil etdi.

Hərəkətlə obyekt arasındakı əlaqənin xarakterinə görə tamamlıqlar iki yerə bölünür:

1. Vəsitəsiz tamamlıq

2. Vəsitəli tamamlıq

Vəsitəsiz tamamlıq üzərində iş (hərəkət və ya hal) icra edilən obyektı bildirir və bir qayda olaraq təsirli fellərlə idarə olunur.

Vəsitəsiz tamamlığın iki növü vardır:

1. müəyyənlik bildirən vəsitəsiz tamamlıq

2. qeyri-müəyyənlik bildirən vəsitəsiz tamamlıq

Müəyyənlik bildirən vasitəsiz tamamlıq konkret əşya ifadə edir və həmişə "را" son qoşması qəbul edir.

Müəyyən vasitəsiz tamamlıqlar چه کسی را ، چه چیز را ، suallarından birinə cavab verir.

بهرام شاه پرسید: این حیوان را چگونه شکار کنم؟

(Bəhram şah persid: in heyvan ra çe qune şekar konəm?)

Bəhram şah soruşdu: Bu heyvanı necə ovlayım?

Qeyri-müəyyənlik bildirən vasitəsiz tamamlıq konkret əşya ifadə etmədiyi üçün "را" son qoşmasız işlədilir və yalnız چه sualına cavab olur.

بهرام با مهارت تیری در کمان گذاشت...

(Bəhram ba məharət tiri dər kəman qozaşt...)

Bəhram məharətlə kamana ox qoydu...

Müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik bildirən vasitəsiz tamamlıqların nitq hissələri ilə ifadəsi fərqlidir. Beləki, müəyyən vasitəsiz tamamlıq xüsusi və ümumi isim, əvəzlilik, sifət, say, məsdər, təyini söz birləşməsi və s. ilə ifadə oluna bilər.

دختر بهرام شاه را صدا کرد.

(doxtər Bəhram şah ra seda kərd)

Qız Bəhram şahı çağırırdı.

فرمانده او را به خانه ی خود دعوت کرد.

(fərmandeh u ra be xane –ye xod dəvət kərd)

Sərkərdə onu evinə dəvət etdi.

او پنجمین را صدا کرد.

(u pəncomin ra seda kərd)

O, beşincini çağırırdı.

Qeyri-müəyyənlik bildirən vasitəsiz tamamlığa gəldikdə onlar adətən ümumi isimlərlə və bəzən sual əvəzliyi olan "چه" ilə ifadə olunurlar. Belə ki, tamamlığın bu növü را sonqoşması qəbul etmir və xüsusi isimləri və əvəzlilikləri isə "را" son qoşmasız işlətmək olmaz.

دختر هر روز آن را به دوش می گرفت و از پله ها بالا می رفت.

(doxtər hər ruz an ra be duş migereft və əz pelleha bala mirəft)

Qız hər gün onu çiyinə götürürdü və pilləkənlərlə yuxarı qalxırdı.

Müəyyənlik bildirən vasitəsiz tamamlıqlardan əvvəl این، آن، همین və s. bu kimi konkretləşdirici sözlər gələ bilər.

دختر گفت: این گاو را به من بده.

(doxtər qoft: in qav ra be mən bedeh)

Qız dedi: Bu inəyi mənə ver.

Qeyri-müəyyənlik bildirən vasitəsiz tamamlıqlardan əvvəl bu kimi sözlər işlənmə bilməz.

Müəyyənlik bildirən vasitəsiz tamamlıqlar aid olduqları fel ilə "را" son qoşması vasitəsilə bağlandığı üçün onun cümlədəki yeri sərbəst olur.

او دختر را از دور دید.

(u doxtər ra əz dur did)

O, qızı uzaqdan gördü.

Qeyri-müəyyən vasitəsiz tamamlıqlar bir qayda olaraq aid olduqları feldən əvvəl gəlir. Bu tamamlıqları aid olduqları fellərdən aralı işlətmək mümkün deyildir.

دختر نزد خانه ی خود چند نهال کاشت.

(doxtər nəzd-e xane-ye xod çənd nəhal kaşt)

Qız evlərinin yanında bir neçə qələm əkdı.

Müəyyən və qeyri-müəyyən vasitəsiz tamamlıqlar müxtəlif nitq hissələri ilə ifadə olunmasına görə bir-birindən fərqlənir.

Müəyyən vasitəsiz tamamlıq aşağıdakı nitq hissələri ilə ifadə oluna bilər:

a) xüsusi isimlə:

نقاش اول را روبرت را شناخت. (nəğğəş-e əvvəl Robert ra şenaxt)

Birinci rəssam Roberti tanıdı.

b) ümumi isimlə:

نقاش پرده را از روی نقاشی خود کنار زد.

(nəğğəş pərdə ra əz ru-ye nəğğəşi-ye xod کنار zəd)

Rəssam rəsinin üzərindən pərdəni çəkdi.

c) mücərrəd isimlə:

یونانیان زیبایی را بسیار دوست داشتند. (yunaniyan zibayi ra besyar dust

daştənd)

Yunanlar gözəlliyi çox sevirdilər.

ç) sifətlə:

آنها سعی می کردند در هر چیز بهترین را پیدا کنند.

(anha səy mikərdənd dər hər çiz behtərin ra peyda konənd)

Onlar hər şeyin ən yaxşısını tapmağa çalışırdılar.

d) sayla:

بعضی یکمین را ترجیح می دادند، برخی دومین را. (bəzi yekomin ra tərçih

midadənd, bərxi dovvin ra) Bəziləri birincisini, başqaları ikincisini seçirdilər (üstünlük verirdilər).

e) işarə əvəzliyi ilə:

پیرمرد نتوانست آن را در دست بگیرد. (pir mərd nətəvanest an ra dər dəst

begirəd)

Qoca onu əlinə götürə bilmədi.

ə) sual əvəzliyi ilə:

چه کسی را باید انتخاب کرد؟ (çe kəsi ra bayəd entexab kərd?)

Kimi seçmək lazımdır?

f) şəxs əvəzliyi ilə:

پیرمرد نقاش دوم را دید و او را صدا کرد.

(pir mærd nəğğaş-e dovvom ra did və u ra seda kærd)

Qoca ikinci rəssamı gördü və onu çağırırdı.

g) izafət birləşməsi ilə:

یونانیان بازی های المپیک را تشکیل می کردند.

(yunaniyan baziha-ye olimpik ra təşkil mikærdænd

Yunanlar olimpiya oyunları təşkil edirdilər.

Vasitəli təamamlığın bu və ya digər önqoşma ilə işlənməsi onun aid olduğu xəbərin mənasından asılıdır. Buna görə də, vasitəli təamamlıqların mənacə növlərini öyrənmək üçün onları işləndikləri qoşmalar üzrə təhlil etmək daha münasibdir.

Ədəbiyyat

- 1.Арендс А.К. Краткий синтаксис современного персидского литературного языка. М.-Л., 1941.
2. Mahmudov. H.Ş. Fars dilində feli idarə vardırımı? Bakı, 1976.
- 3.Пейсиков Л.С. Вопросы синтаксиса персидского языка. Москва, 1956.
- 4.Махмудов Г.Ш. Синтаксическая связь глагола с дополнениями в современном персидском языке. Баку, 1967.
- 5.Потебня А.А. Из записок по русской грамматике. М.,1958.

Л. Махмудова

Особенности выражения дополнения в современном персидском языке.

Резюме

В статье рассматриваются особенности выражения дополнения в современном персидском языке.

Прямое дополнение в современном персидском языке обычно выступает в предложении как выразитель реального объекта действия, требуемого глаголом с переходным значением, и выражается как основной формой и словосочетаний без релятивных показателей, так и через их оформления послелогом ۾.

В случае обозначения прямым дополнением реального объекта, конкретного и определенного по своей семантике, когда предмет выступает как единственно возможный в данной речевой ситуации, прямое дополнение принимает послелог ۾.

В формировании семантико-синтаксических связей в предложении определенную роль играет смысловое содержание объекта, выступающего в форме дополнения.

Косвенное дополнение, выражая разное отношение действия к предметам, как и прямое, входит в группу сказуемого и выражается обычно именами в сочетании с предлогами. از، بر، در، ب. Употребление прямого и косвенного дополнений обуславливается лексико-грамматическим значением глагола. Косвенное дополнение, в отличие от прямого, выступает и при именном сказуемом.

L. Mahmudova

Types of meaning in modern Persian language Summary

One of the second-grade members of the sentence is the complete work (action or situation) of the item being executed. As a rule, rule is controlled by newsletters.

Complete speeches include names, pronouns, phrases and word combinations, as well as substantivated adjectives, numbers, and so on. may be expressed.

According to the nature of the relationship between movement and object, the completeness is divided into two places:

1. Factlessness
2. Continuous completeness

The careless workout (movement or state) is the object that is being executed and is normally driven by effective axes.

There are two types of carelessness:

1. Complete completeness by reporting
2. Inaccurate statement of uncertainty

By default, the expression expresses a specific thing and always accepts "را" the final attachment.

The answers to some of the questions are answered by one of the questions چه چیز را, چه کسی را.

When it comes to uncertainty, they are commonly referred to as commonly-articulated and sometimes referred to as "چه". Thus, this type of integrity does not accept the exception and the names and prerequisites can not be used without the last addition.

Rəyçi: Nigar Musayeva
folologiya elmləri namizədi, dosent

ELXAN YUSİFOV

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

ADU

elxankamal@mail.ru

ALMAN DİLİNİN LÜĞƏT TƏRKİBİNİN ZƏNGİNLƏŞMƏSİNDƏ İSİMLƏŞMƏNİN ROLU

Açar sözlər: alman dilinin lüğət tərkibi, lüğət tərkibinin zənginləşməsi, nitq hissələrinin isimləşməsi

Key words: German vocabulary, the enriching of the vocabulary, the substantivization of the parts of speech

Ключевые слова: словарный запас немецкого языка, обогащения словарного состава, субстантивизация частей речи

Alman dilində isimləşmə hadisəsi, başqa nitq hissələrinin isim kateqoriyasına keçidi təhlil olunan dil materiallarına əsaslanaraq tədqiq edilən dil faktlarının sistemli, kompleks və kompakt şəkildə araşdırılması ilə öz izahını tapır. Dildə sözlər bir qrammatik kateqoriyadan digərinə keçərkən həmin kateqoriyanın semantik, funksional və morfoloji əlamətlərini qəbul edir. Bu dil hadisəsi qrammatikada konversiya, sözdüzəltmə və yaxud implicit söz düzəltmə adlandırılır.

Bir nitq hissəsindən digərinə keçmə hadisəsi alman dilinin lüğət tərkibinin zənginləşməsində mühüm rol oynayır. Hər bir dilin lüğət tərkibi qrammatik nöqteyi-nəzərdən leksik-qrammatik söz qrupları, yəni leksik, qrammatik mənə çalarları kəsb edən isim, sifət və feillərlə zəngindir. Ümumi qrammatik kateqoriyaları, vahid mənanı özündə ehtiva edən və cümlədə müəyyən sintaktik funksiyaları yerinə yetirən söz və söz qruplarını nitq hissələri adlandırırlar. Dilçilikdə nitq hissələrinin təsnifatı, onların sayı ilə bağlı yekdil fikir birliyinin olmaması ayrı-ayrı dilçi alimlərin bu mövzu ilə əlaqədar fikir müxtəlifliyinə gətirib çıxarır.

Söz qrupları dilin kommunikativ mahiyyəti ilə bağlı olduğundan bu proses ayrı-ayrı dillərdə özünü müxtəlif şəkildə büruzə verir. Ona görə də hər bir dilin lüğət tərkibində mövcud olan və müəyyən nitq hissələrinə aid edilən sözlərin mövqeyi bütün dillər üçün eyni şəkildə şamil edilə bilməz. Bununla bərabər, ayrı-ayrı dillərin tarixi inkişaf prosesində nitq hissələrinin dəyişməsi, yəni bir nitq hissəsinin digərinə keçməsi hadisəsinin baş verməsi həmin dilin dildaxili sistemində öz yerini tədricən tapır. Lakin bununla belə, nitq hissələrini bir-birindən təcrid olunmuş halda təsəvvür etmək mümkün

deyildir, bir nitq hissəsindən, bir qrammatik kateqoriyadan digərinə keçmə hadisəsi dildə lüğət tərkibinin zənginləşməsi vasitəsi kimi çıxış edir. Məhz bu səbəbdən də qeyd etmək lazımdır ki, dildə sözlər digər qrammatik kateqoriyalara keçməklə bərabər, başqa qrammatik formaları da özündə ehtiva edir. Müasir alman dilində demək olar ki, hər bir nitq hissəsi isimləşə bilər. Məsələn, alman dilində isimləşmiş məsdər ismin bütün qrammatik əlamətlərini – artikl, hallanma, say və s. qəbul edir (*das Schreiben, des Schreibens, dem Schreiben ...*). İsim isə sifət, zərf və sözlünü kimi işlənərkən, artikl və hallanma imkanlarını itirir. Məs.: *das Gut* ismindən *gut* sifəti, *das Heim* ismindən *heim* zərfi, *der Trotz* ismindən *trotz* sözlünü bu yolla əmələ gəlmişdir. Onu da qeyd etmək yerinə düşərdi ki, alman dilində bu yolla əməl gələn sözlər müvafiq orfoqrafik formalara məruz qalır, yəni isimləşərsə böyük hərflə: *der Junge, das Sein, das Aber* və s., isim isə digər nitq hissəsinə keçərsə, kiçik hərflə yazılır: *morgens, laut, anfangs, kraft* və s.

Bir sözlə, bir nitq hissəsindən digərinə keçmə hadisəsi dilçiliyin inkişafının qədim dövrlərindən nitq hissələri arasında olan səddin sərbəstliyindən irəli gəlir.

Alman dilinin lüğət tərkibinin zənginləşməsində isimləşmə (substantivləşmə) daha mühüm rol oynayır. Müxtəlif nitq hissələri (feil, sifət, sözlərinin) isimləşərək ismin qrammatik məna xüsusiyyətlərini özündə ehtiva etməklə, ismin bütün morfoloji əlamətlərini (cins, say, hallanma) qəbul edir və cümlədə onun sintaktik funksiyalarını yerinə yetirir. Məsələn, alman dilində isim və sifət eyni qrammatik və semantik əlamətlərə malik olsa da feilin nominal forması isimlə və onun ümumi əlaqəliliyi ilə müəyyən olunur, yəni başqa bir nitq hissəsinə keçmə hadisəsi hələ qədim dövrlərdə sözdüzəldici model kimi mövcud olub və sonralar davamlı olaraq öz inkişafını tapmışdır.

Eyni zamanda, müxtəlif nitq hissələrinin asanlıqla feilə çevrildiyi, o cümlədən də isimlərin feil kimi işlənməsi alman dilində geniş yayılmışdır. İsim və sifətlərə heç bir sözdüzəldici şəkilçi əlavə edilmədən düzələn feillər zəif feillər qrupuna aid edilir. Bu yolla düzələn feillər yalnız qrammatik şəkilçilər və bir sıra morfoloji dəyişikliklərlə diqqəti cəlb edir. Məs.: *grün* sifətindən *grünen* feili, *Frühstück* ismindən *frühstücken* feili əmələ gəlmişdir (4, 282).

Alman dilində feil köklərindən isimləşmə də geniş yayılmışdır. Məs.: *schreiten-der Schritt, fließen-der Fluss, schreiben-die Schrift* və s.

İsimləşmiş məsdər alman dilində, xüsusən, daha geniş yayılmışdır. Alman dilində demək olar ki, bütün məsdərlər isimləşə bilər. İsimləşmiş məsdərlərə qrammatik baxımdan yanaşsaq, onların orta cinsə məxsus olduğunu, cəm şəkli qəbul etmədiyini və ismin qüvvətli hallanmasına məxsus hal şəkilçilərini qəbul etdiyini qeyd etmək olar.

İsimləşmiş məsdərlərin cəm şəklinin olmaması onların semantikasını ilə bağlıdır. Bu tip isimlər, əsasən vəziyyət və proses ifadə etdikləri üçün bir qayda olaraq cəm şəkli qəbul etmir. Məs.: *das Sein, das Leben, das Schlafen* (vəziyyət); *das Kommen, das Gehen, das Schreiben* (proses) və s.

Söz mənasının dəyişməsi yolu ilə isimləşmiş məsdər öz ilkin semantikasını itirərək yeni mənalı məfhum ifadə etmək qabiliyyətinə malik ola bilər. Bu halda feilin əvvəlki semantik məna əlaqəliliyi özünü o qədər də asanlıqla göstərmir. Məsələn, *das Wesen* sözü orta alman dilində *wesen* “sein - olmaq” feilindən əmələ gəlmişdir, lakin buna baxmayaraq söz mənasının metonimik dəyişməsi nəticəsində hal-hazırda xasiyyət, xarakter; məxluq, bəndə mənalarını ifadə edir.

Indessen war ihm Mignons Gestalt und *Wesen* immer reizender geworden (J.W.Goethe).

Seine Augen und sein Herz wurden unwiderstehlich von dem geheimnisvollen Zustande dieses *Wesens* angezogen (J.W.Goethe).

Qeyd etmək lazımdır ki, *wesen* feilinin məsdər forması alman dilində “sein – olmaq” feilinin məsdəri vasitəsilə dildən tədricən sıxışdırılıb çıxarılmışdır. *Das Wesen* ismi isə alman dilində bu gün də mövcuddur və onun itirilmiş məsdər forması ilə qohumluq əlaqəsi yalnız etimoloji təhlillərlə müəyyənləşdirilə bilər. Bu prizmadan yanaşsaq, alman dilində *Vermögen* (sərvət, dövlət) isminin *vermögen* (bacarmaq) feili ilə müqayisədə tamamilə yeni məna kəsb etdiyi özünü açıq şəkildə göstərir:

Für das Wohl ihrer Tochter hätte sie ohne Besinnen *das ganze Vermögen* gegeben (L.Frank).

O.Musayev ingilis dilində də məsdərin ilkin xassəsinin isim olduğunu və əsasən də onun sintaktik funksiyasında özünü büruzə verdiyini vurğulayır. Məsdər isim kimi mübtəda, predikativ və tamamlıq funksiyalarında işləyə bilər (3, 232).

Alman dilində feili sifətlər də asanlıqla isimləşə bilər. İsimləşmiş indiki zaman feili sifəti (Partizip I), əsasən şəxsə aid edilir: *der Sprechende, der Kommende, der Reisende, der Liebende, der Fahrende* və s. İsimləşmiş keçmiş zaman feili sifəti (Partizip II) isə həmin şəxslə bağlı vəziyyət və xüsusiyyəti özündə ehtiva edir. Məs.: *der Bekannte, der Gesandte, der Geliebte* və s.

Alman dilində diqqəti cəlb edən hallardan biri də sifətin isimləşməsi ilə bağlıdır. Bu hadisə isimlərin mənasındakı ikimənalılıqla əlaqədardır, yəni bu, ismin hər hansı bir əşyanı və onun əlamətini göstərməklə izah edilir.

Sözsüz ki, *der Laut* ismi *laut* sifətinin isimləşməsi nəticəsində yaranmışdır. Şübhəsiz ki, *der Laut* ismi və *laut* sifəti hələ qədim dövrlərdə *lut* sözünün paralel inkişafı əsasında düzəlmişdir.

Müasir alman dilində sifətin həm qısaldılmış, həm də dəyişmiş formalarının isimləşməsinə rast gəlmək olur. Sifətin qısaldılmış formasının isimləşməsi, əsasən konkret əşya və mücərrəd məfhumları ifadə etməsi ilə bağlıdır. Məs.: *das Grün* ismi *grün* sifətindən, *das Gut* ismi *gut* sifətindən və s. Bu kimi isimləşmiş sifətlər ismin orfoqrafik və morfoloji formalarını qəbul edir, yəni isim kimi artiklla işlənir, böyük hərflə yazılır və ismin qüvvətli hallanmasına məxsus hal şəkilçilərini qəbul edir. Əksər hallarda bu tip isimləşmiş sifətlər dəyişmiş formaya malik olur və təyin funksiyasında işlənir. Demək olar ki, sifətin müqayisə və üstünlük dərəcələrində işləmə bilən bütün sifətlər asanlıqla isimləşir və ismə məxsus xüsusiyyətləri özündə cəmləşdirir. Məs.: *die Kleine, der Junge, der Alte, der Bekannte, der Ältere, der Bessere, der Beste, der Liebste* və s.

Die Kleine wird sich freuen, wenn ich ihr sage (A.Seghers).

Ich hätte auch nichts *Besseres* gewünscht (A.Seghers).

Sie läuft noch immer... auf der Suche nach ihrem *Liebsten* (A.Seghers).

Belə isimlər sifətin zəif və qüvvətli hallanmasına məxsus hal şəkilçilərini qəbul edir: *der Alte*, həmçinin *ein Alter*; *der Kranke*, həmçinin *ein Kranker*, *das Freie*, həmçinin *ein Freie* və s.

Als sie ... durch das Portal hinaus *ins Freie* traten (Th. Mann).

Man berührte den eingezäunten Garten nicht, ...sondern war gleich *im Freien* (Th. Mann).

Bu tip isimləşmiş sifətlərin cinsi mövcud canlı varlığı xarakterizə edən varlığın bioloji cinsindən qrammatik olaraq asılı olur: Məs.: *der Alte, die Alte; der Kranke, die Kranke* və s. Nisbi olaraq hər bir sifət isimləşərək orta cinsdə olur: *etwas Wesentliches-das Wesentliche, nichts Neues-das Neue*.

Alman dilində təyin funksiyasında işlənən mücərrəd məfhumları ifadə edən sifətlər asanlıqla isimləşə bilir. Bu tip isimlər, əsasən orta cinsə məxsus olur, cəm şəkli qəbul etmir, zəif hallanır və müəyyən artiklla işlənir. Məs.: *das Schöne, das Ganze, das Gute* və s.

Das Ganze war eine ziemlich vertrackte Geschichte mit ziemlich vertrackten Menschen (A.Seghers).

İsimləşmiş sifətlər öz mənə məzmununu asanlıqla dəyişə bilir. Məsələn, *der Alte*- yaşlı, qoca ismi təkcə *der alte Mensch*- yaşlı adam mənasında deyil, həm də *der Vater*- ata, *der Mann*- kişi mənasında işlənir. *Die Eltern*- valideyn ismi *die Älteren* yaşlılar mənasında deyil, ata-ana mənasında işlənir.

O.Musayev qeyd edir ki, ingilis dilində də bəzən sifət ismin bu və ya digər bir neçə xüsusiyyətini kəsb edir, yəni isim kimi, sifət də cəm şəkilçisi qəbul edir, hallanır və s. İngilis dilində isimləşmiş sifətlər iki qrupa bölünür: tam isimləşmiş sifətlər, natamam isimləşmiş sifətlər. İsmi bütün xüsusiyyətlərinə malik olan, yəni cəm hal şəkilçisi qəbul edən, artiklla işləmə

bilən sifətlər tam, ismə məxsus olan bütün morfoloji xüsusiyyətləri deyil, onlardan ancaq bir qismini qəbul edə bilən sifətlər isə natamam işlənmiş sifətlər adlanır (3, 60-61).

Əvəzliliklərin isimləşməsi hadisəsi isə ədiblərin fərdi söz yaradıcılığının məhsulu ola bilər. Məs.:

Die Hebamme ..., die auch Frau Hardekopf bei ihrem *Letzten* Geburtshilfe geleistet hatte ... (W.Bredel).

Da hast du kein *Wenn und Aber* gebraucht, du hast nur geholfen (A.Seghers).

Half ihr doch kein *Weh und Ach* (J.W.Goethe).

Noch ehe der Oberwachtmeister sein *Nein* ausgesprochen hatte, erhob sich der Vorsitzende und alles polterte hoch (R.Braune).

Hier gab es kein *Weiter* (H.Zimmert).

Alman dilində sayların substantivləşməsindən danışarkən qeyd etmək lazımdır ki, həm miqdar, həm də sıra sayları mübtədə, predikativ və tamamlıq funksiyalarını yerinə yetirməklə asanlıqla substantivləşir. Məs.:

Die Tausend ist eine vierstellige Zahl.

Er hat in seinem Zeugnis *sechs Einsen, fünf Zweien und eine Drei*.

Karl ist dreiunddreissig.

Der Elfte ist hier.

Er ist *der Erste* in der Klasse.

Ich habe *den Ersten* gesehen (1,324-325).

Alman dilində müəyyən idiomatik ifadələrdə bəzi miqdar saylarının isimləşməsinə də rast gəlmək olur. Məs.:

Alle neun Kegel umwerfen (kegl oyunu) əvəzinə *Alle Neune!* (2, 451).

Dildə təkcə sözlər deyil, həmçinin söz qrupları da yaranmış və onlar müəyyən nitq hissələrində qruplaşdırılmışdır. Məs.: *an, auf, in, über* sözləri, əsasən yer zərfliklərinin əsasında əmələ gəlmişdir.

Bununla bərabər, alman dilində söz birləşmələrinin isimləşməsi hallarına da rast gəlmək olur. Məs.: *das Springinsfeld, das Vergissmeinnicht, das Lebewohl, das Rühmichnichtan, das Geratewohl, das Meinesgleichen, das Gottseibeius, das Selbstbewusstsein* və s.

Bir nitq hissəsindən digərinə keçmə hadisəsi dildə qrammatik omonimlərin əmələ gəlməsinə də səbəb olur. Məs.: *gut* sözü – sifət, zərf və isim, *heim* sözü – zərf, isim kimi işləyə bilər. Sözdüzəltmənin bu növü dilində böyük rol oynayır və alman dilinin lüğət tərkibinin zənginləşməsində daha böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Nəticə etibarilə belə qənaətə gəlmək olar ki, alman dilində bütün nitq hissələrinin isimləşməsi hadisəsi mümkündür:

Sifətin isimləşməsi: *das Grün, der Junge, der Kranke* və s.

Əvəzliliklərin isimləşməsi: *das Seine, die Meinen, das Ich* və s.

Sayların isimləşməsi: die Eins, die Zwei, die Fünf və s.

Zərfin isimləşməsi: Das Gegenüber, das Jenseits, der Rechtsaussen və s.

Nidanın isimləşməsi: das Hurra, das Ach və s.

Göründüyü kimi, nitq hissələrinin isimləşmə hadisəsi söz yaradıcılığının məhsuldar növlərindən biri olub, alman dilinin lüğət tərkibinin zənginləşməsində böyük rol oynayır və mühüm əhəmiyyətə malikdir. Bu yolla əmələ gələn sözlər əksər hallarda ilkin söz formaları ilə olan əlaqəliliyini itirir və yeni söz kökləri yaradır, həmin söz kökləri isə yeni söz yaradıcılığında mərkəz-nüvə rolunu oynayır.

Beləliklə, orta alman dili dövründə dil vahidlərinin bir qrammatik kateqoriyadan digərinə keçməsi nəticəsində tarixən çoxlu yeni sözlər yaransa da, həmin proses bu gün də davam edir, dilin müxtəlif yollarla, yeni sözlərlə zənginləşməsində bir nitq hissəsindən digərinə keçmə hadisəsi öz aktuallığını saxlamaqdadır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyatın siyahısı:

1. Gerhard Helbig/ Joachim Buscha. Deutsche Grammatik. Verlag Enzyklopädie Leipzig, 1991, 736 S.
2. Weinrich H. Textgrammatik der deutschen Sprache. Dudenverlag, 1993, 1111 S.
3. Musayev O. İngilis dilinin qrammatikası, Bakı, "Qismət nəşriyyatı", 2007, 608 səh.
4. Степанова М.Д. Словообразование современного немецкого языка. Изд. лит.на иностр. яз., М., 1953, стр. 282.

Э.Юсифов

Роль субстантивации в обогащении словарного состава немецкого языка

Резюме

В статье рассматривается роль субстантивации в обогащении лексики немецкого языка. Нужно принять во внимание, что традиционно слова в немецком языке делятся на группы, в зависимости от грамматического значения, морфологических признаков и синтаксической роли. Но почти все части речи могут быть преобразованы в существительные, то есть в речи они могут использоваться как существительные. Этот феномен немецкого языка называется субстантивацией частей речи. В этом процессе некоторые части речи такие как наречие, глагол (инфинитив, причастие), местоимение, числительные, междометия приобретают некоторые свойства существительного, а

именно артикль неопределённости, артикль определённости, склонение по падежам и окончания множественного числа. Это может зависеть от некоторых определяющих факторов. В таком случае их роль лишь в том, чтобы передать идею субстантивации. Таким образом части речи это категория, которая тесно связана с историческим развитием языка. И в настоящее время процесс субстантивации частей речи в немецком языке продолжается.

E.Yusifov

The role of substantivization in the enriching of the german vocabulary
Summary

The article deals with the substantivization of the parts of speech in the enriching of the German vocabulary. It should be taken into consideration that traditionally, German words are classified into certain groups according to their grammatical meaning, morphological characteristics and syntactic functions. But almost all the parts of speech can be converted into nouns, that's they can be used as nouns in speech in the German language. This phenomenon is called the substantivization of the parts of speech. In this process some parts of speech like the adjective, the verb (the infinitive, the participle), the pronoun, the numeral, the interjection acquire some characteristics of the noun, namely the article of indefiniteness, the article of definiteness, the case ending and sometimes the plural ending. They can be associated with some determinatives. In this case they are used merely to convey the idea of substance. Thus the category of parts of speech is a historical category which is closely connected with the development of the language. Nowadays the process of the substantivization of the parts of speech is still going on in the language.

Rəyçi: Məlahət Məhərrəmovə
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

ELMİRA HƏSƏNOVA
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
NİGAR HACIYEVA
(nigar40@mail.ru)

EKSPRESSİV MƏTNİN FORMALAŞMASINDA TƏKRARLARIN ROLU

Açar sözlər: sintaktik bütöv, mətn, ekspressiya, təkrar, nağıl, cümlə, intensivlik.

Ключевые слова: повтор, сказка, синтаксис, предложение, экспрессия

Keywords: repetition, fairy tale, syntax, sentence, expression

Təkrarların mətn daxilində funksiyası həm mənə üzvlənməsinin ifadəçisi, həm də ekspressiv mətnin yaranmasında iştirakı vacib zərurətlə bağlıdır. Təkrarlar emosional-hissi fikri ifadə etmək üçün əsas vasitələrdəndir. Təkrarlanan söz və ifadələr bədii mətnin ifadə imkanlarını artırır, obrazın psixoloji vəziyyətini, həyəcanını, sevincini, kədərini düzgün əks etdirir.

Məqalədə üslubi-semantik münasibətlərin ifadəçisi kimi təkrarların ekspressiv mətnin yaranmasındakı rolu araşdırılmışdır.

Fikir mübadiləsi zamanı obyektiv informasiya danışanın intellektual və emosional sferası ilə sıx bağlı olur. Hər bir mətn ən azı iki kommunikativ funksiya daşıyır: biri adi informasiyanın verilməsindən, digəri isə ekspressiv fikrin ifadəsindən ibarət olur.

Obyektiv aləmin qavranılmasında subyektiv münasibətlərin ifadəsi kimi ekspressiya lingvistik kateqoriyalar içərisində ən mürəkkəbi hesab edilə bilər. Çünki subyektiv münasibət özü çox rəngarəng olduğu kimi, onun ifadə imkanları da dilin bütün yaruslarının aktualanması ilə reallaşır.

Ekspressiyanın insan şüuruna, təfəkkürünə, davranışına güclü təsir etməsini nəzərə alsaq, onun yaranma mexanizmi və modellərinin izlənilməsi bu mövzunu aktuallaşdırır. Sintaktik strukturların yaratdığı ekspressivliyin lingvistik təhlili vacib nəzəri və praktik əhəmiyyət kəsb edir.

Bədii mətnin sintaktiksisini xüsusiyyətləri daim tədqiqatçıların diqqətini cəlb edən məsələlərdən olmuşdur. Ona görə ki, bədilik, ekspressivlik, əsasən, sintaktik səviyyədə təzahür edən konstruksiyaların, daha dəqiq desək, sintaktik fiqurların iştirakı və köməyi ilə yaranır. Poetik fiqurlar dilin sintaktik yarusunda daha çox işlənir, çünki bu sahədə üslubi məqamların geniş meydanı vardır; buradakı vahidlərin sərbəstliyi, mütəhərrikliyi dil vahidlərinin manevr etməsi üçün geniş imkanlar verir.

Mətn tərkibində sözlərin təkrarı iki əsas vəzifə daşıyır. Onlardan biri mənə üzvlənməsinin komponenti kimi çox vacib zərurətdən doğur. Bu cür

üzvlənmə mətnin kommunikativ açılış istiqamətlərini müəyyənləşdirir, fikrin qeyri- müəyyəndən müəyyənə doğru açılışına kömək edir, zəncirvari və paralel üzvlənmədə mühüm rol oynayır.

Digəri isə üslubi funksiyadır. Təkrarlanan sözü xüsusi aksentlə deməklə diqqəti həmin sözün semantikasına cəlb etmək və həmin sözün semantikasına cəlb etmək və bu sözlərin vasitəsilə xüsusi üslubi-semantik münasibət yaratmaq məqsədi daşıyır.

Bu sözlər bədii mətnin, xüsusilə emotiv mətnin ifadə imkanlarını artırır, bədii obrazın çox müxtəlif psixoloji vəziyyətini-həyəcanını, sevincini, kədərini düzgün əks etdirməyə kömək edir.

Dil faktları göstərir ki, müxtəlif leksik və sintaktik vahidlər təkrarlana bilər. Və bu təkrarların semantikasi mətnin ümumi semantikasına təsir edir, mənə fonu yaradır.

“Qatar gedir...”

Hər gün neçə -neçə qatar...kəndin yaxınlığından keçib gedir...

Budur, qatar gedir, əl edir. Ona əl gəlir ki, gedən qatar deyil, ürəyidir, ürəyi.

Qatar gedir, onun gözdən itməsini, meşəyə girməsini o neçə də istəmir. Min, milyon dəfə istəmir. Amma qatar gedir. Ona məhəl qoymadan, onu duymadan, saymadan gedir. Bax indicə meşəyə girəcəkdir. O hələ də əl edir.

Qatar gedir, o, əl edir, əl edir...

Qatar gedir. (G.Hüseynoğlu) (4,22)

Burada çox müxtəlif təkrarların yaratdığı emotiv nitq parçasında “qatar gedir” cümləsi leymotiv kimi səslənir. Komponentlərinin müxtəlif variantlarda təkrarı, cümlənin quruluş sinonimliyi, vurğu simmetriyasının yaratdığı ritm, obrazın keçirdiyi daxili həyəcanı ifadə etmək üçün heç bir sözə ehtiyac qoymur ki, qəhrəmanın ayrılıq niskilini, onun psixoloji vəziyyətini o qədər inandırıcı, qüvvətli verir ki, onun həyəcanını duyur, həmin niskilin sonsuzluğuna inanırsan.

Bu mətnin emosional hissəsi sintaktik bütöv kimi formalaşan nitq parçasının intonasiyaya görə xüsusiləşən sintaktik qruplara ayrılması ilə də bağlıdır. “Qatar gedir, ona məhəl qoymadan, onu duymadan, onu

əlaqədə təkrarlanan əvəzliyin yaratdığı üslubi-semantik münasibətlər, “istəmir”, “gedir”, “əl edir”, “feillərinin saymadan gedir”. Buradakı sintaktik qrupları pauza bir-birindən ayırmır, əksinə bağlayır.

Personajın həyəcanını, ürək döyüntüsünü verən “Qatar gedir” misrası xüsusi effekt yaratmaqla bərabər mətnin həm başlanğıcı, həm də sonu olmaqla sərhədlərini qeyd edir. *Mətndəki personajı qeyd edən müxtəlif formalarda, müxtəlif sözlərlə, “qatar”, “ürək” isimlərinin təkrarı, sinonim*

quruluşlu feili bağlama tərkibləri ilə ifadə olunmuş həmcins üzvlər bu kiçik mətni struktur cəhətdən çox mütənasib, üslubi cəhətdən rəvan və ritmik edir.

Xitabların, xüsusilə bədii xitabların və köməkçinitq hissələrinin təkrarı da cümlə və cümlə üzvlərinin təkrarı effektini verə bilir, mətn üzvlərinin bağlanmasına abzasların əlaqəsinə xidmət edir və xüsusi priyom kimi çox geniş istifadə edilir. Poetik-emosional mətnin yaranmasında xüsusi rol oynaya bilir.

“Nə sakitsən, nə dönməzsən, dəniz?

Dalğalan, dəniz. Gözəlliyini, dənizliyini göstər.

Varlığını, nəyə qadir olduğunu, vüqarını göstər, gücünü göstər, dəniz. Dalğalan, dəniz. Səni dalğasız, təlatümsüz, həyəcansız görmək istəmirəm. (G. Hüseynovlu).

Burada “dəniz” sözünün həm xitab, həm də cümlə üzvü kimi təkrarı ilə müəllif gah sakit, gah da dalğalı təlatümlü, həyəcanlı dəniz obrazı yaratmağa çalışmışdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, şifahi xalq yaradıcılığında təkrarların yaratdığı emosional-ekspressiv nitq xüsusilə qüvvətli olur. Xalqımızın poetik düşüncə tərzini, onu ifadə edə bilmə bacarığını folklorunda, xüsusilə nağıllarda geniş imkanlarla bağlıdır. Mətnə ekspressivliyi yaradan və gücləndirən əsas vasitələrdən biri olan təkrarlar demək olarki, hər bir nağılın dilində müşahidə olunur. Dilimizin daxili qanunları ilə sıx bağlı olan təkrarlar nağıl dilinə xalqdan, xalqın təfəkküründən süzülüb gəlmişdir. Təkrarlar dil sisteminin öz təbiətindən doğur. Dilin ümumiləşmə meyili, yığcamlığa doğru inkişafı təkrarlar vasitəsilə də həyata keçirilir. Təkrarlar emosional fikri ifadə etmək üçün əsas vasitələrdəndir.

Təkrarların ən qədim növü paralel-müvazi tərkiblər təşkil edən cümlələrdən ibarətdir. Belə cümlələr eyni sözün müxtəlif çeşidli təkrarından başqa bir şey deyil. Müvazi işlənən həmin tərkiblər isə mənaca ümumi şəkildə ya qarşılaşdırma - müqayisə, ya da sadəcə sadalama anlayışlarını ifadə etmişdir. Bütün üzvləri eyni leksik mənalı sözlərin təkrarından ibarət olan belə cümlə növləri nağıllarda işlənməkdədir. Məs. *Gülzar nə qədər yalvardı, gəmiçi bunu gəmiyə götürmədi ki, götürmədi (AN, II, 65), Gördü qız...nə qız...Suya deyir axma, mən axacağam, aya deyir baxma, mən baxacağam (AN, II, 119).*

Nağıl dilində daxili obyektli təkrarlara rast gəlmək olur ki, bu da eyni sözün birləşmə şəklində ifadəsidir. Şübhəsiz, belə birləşmələr tautologiya yaradır. Məsələn, padşah mənə buyuruq buyurub (AZ, II, 76), Onun ələyi ələnim, xəlbiri havadadır (AZ, I, 64)

Çoxüzvlü sintaktik təkrarlar daha qədimdir, bu kimi çoxüzvlü sintaktik - konstruktiv təkrar növləri qədim mənbələrdə, folklor materiallarında və

danışiq dilində daha çox müşahidə olunur. Məs.: **Götürər, götürər, götürməz** çıxıb gələrəm. **Gəldim, gəldim, gəlmədim**, bil ki, ölmüşəm.

Nağıllarda bəzən feilin təkrarı hərəkətin davamlılığı kimi səslənir. Məs.: Az getdi,üz getdi,dərə ,təpə,düz getdi həmin şəhərə çatdı”. Getdi sözünün təkrarı yolçunun getdiyi yolun uzunluğunu və hərəkətin davamlılığını göstərir.”Qabağına bir çay çıxdı “ deyəndə hərəkət dayanır.

Təkrarlar nağıl dilində bir sıra üslubi məqsədlər üçün işlədilir; ekspressivlik-obrazlılıq, ifadəlilik və intensivlik ifadə edir. Bu məqsədləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

Fikri xüsusi tərzdə nəzərə çatdırma məqsədilə: Belə baxanda bir də gördü ki, **bir div gəlir, bir div gəlir**, day nə deyim... (AN, II, 216).

Fərqləndirmə məqsədilə: **Birinci dəfə qaldırdın qaldırmısan, qaldırmadın** dizəcən daş olacaqsan, **ikinci dəfəqaldırmısan** qurşağa kimi, **üçüncü dəfə qaldırmısan** bütün daş olub qalacaqsan orda (AN, II, 157).

Mövcud əlaməti, keyfiyyəti genişləndirmək, dərinləşdirmək, modallıq əldə etmək məqsədilə: Amma **bir oğlan olmuşdu, bir oğlan olmuşdu** ki, daha yemə, içmə, xətti-xalına, gül camalına tamaşa elə (AN, II, 213), Lap başqa **bir qız olmuşdu, bir qız olmuşdu** ki, yemə, içmə, xətti-xalına, gül-camalına tamaşa elə (AN, II, 189).

İnsana məxsus əlamət mətn daxilində frazeoloji ifadə vasitəsilə təkrar olunur. Məs.: Bir də İbrahim **fikir verib, gördü** bunun yanında bir cavan oğlan oturub **elə hey ah çəkir**. Bir az bu oğlana **fikir verib gördü** yox, elə bu oğlan başını qoyub iki dizlərinin üstünə, **bir ucdan ah çəkir. Özü də elə ah çəkir, elə ah çəkir ki**, elə bil bütün dünyanın xəracını bundan alırlar (AN, II, 225).

Mətn başdan-ayağa təkrarlarla doludur. Bu da mətnin mənə ekspressiyasını gücləndirir.

Yüksək dərəcədə intensivlik, şiddətləndiricilik mənası əldə etmək üçün: Bu mənə cümləyə intensivlik, qətilik çaları verir. Məs.: Quş qalxdı,,bu qalxdı,quş qalxdı,bu qalxdı,bir vaxt gördü ki,daha yer görsənmir7. . **Quş uçdu, o qaçdı, quş uçdu, o qaçdı** (AN, II, 217); **Bir əjdaha gəlir, bir əjdaha gəlir**, adamı lap vahimə basır (AN, II, 74),

Təkrar olunan feili xəbərlərdə sözün mənə calarları dəyişir. Məsələn, aşağıdakı “almaq” feili bu baxımdan maraq doğurur. İkinci də almaq feili frazeoloji ifadənin təkibində təkrar edilir: Zənən **bir şey almadı**. Amma mənim **ağlımı başımdan aldı** (AN, II, 180).

Təkrar olunan cümlələr təəccüb, heyranət məqamında işlənir. Məs.: Gəzə-gəzə gəlib çıxdım bura. Amma burada... Amma burada. Ax mənim gördüklərim... Vax mənim gördüklərim... (AN, II, 181).

Təkrar qarşılaşdırma, müqayisə məqamında işlənir: Nəyi var idi hamısını satdırıb qızı **aldı. Aldı, amma ki, necəaldı...**(AN, II, 176).

*Təkrar konversiyaya məruz qalmış üzvlər arasında baş verir, eyni söziün iki vəzifəsi meydana çıxır. Məs.: Bəli, tədarük görüldü, **alınmalı alındı, çağırılmalı çağrıldı**, toy başlandı, düz qırx gün qırx gecə **bir atəşfəşanlıq oldu, bir atəşfəşanlıq oldu ki**, heç ŞahAbbas da belə toy eləməmişdi (AN, II, 221).*

*Əmr, təkidbildirəncümlər təkrar olunur: Simandedi:- Lazımdeyil. **Get deyirəmsənə, get!** (AN, II, 37).*

*Təkrar tanışlıq, təqdim etmə məqamında özünü göstərir. Bu zaman konstruksiyadakı təkrar olunan sözlərin arasında «nə» ədatı olur və o qüvvətləndirici funksiya daşıyır. Məs.: **Qız nə qız...**Demə görməmişəm, bir dənə Mələk... (AN, II, 116).*

Beləliklə, təkrarlar tarixən dilimizin struktur-semantik yaruslarının nə qədər zəngin imkanlara malik olduğunu göstərir. Bu imkanlar artıb çoxaldıqca dilimizi üslub cəhətdən mükəmməl edir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Abdullayev K. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri. Maarif nəşriyyatı. Bakı, 1999.
2. Abdullayev K., Məmmədov A. Ü., Musayev M. M., Üstünova K. və başqaları. Azərbaycan dilində mürəkkəb sintaktik bütövlər. Bakı, 2012. 224 s.
3. Астафьева И. М. Виды синтаксических повторов, их природа и стилистическое использование. АКД, М., 1977. 18 с
4. Hüseynoğlu G. Qatar gedir (mənsur şeirlər və hekayələr). Bakı: Gənclik, 1983, 268 səh.
5. Həsənova E. C. Ekspressiv mətnin formalaşmasında leksik vahidlərin rolu. Filologiya məsələləri №10. Bakı, 2010.
6. Kazımov Q. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Ünsiyyət nəşriyyatı. Bakı, 2000.
7. Azərbaycan nağılları. 5 cild. Bakı: "Şərq-Qərb", 2005.

Гасанова Э. Дж.,
Гаджиева Н. М.

Роль повторов в формировании экспрессивности текста

В процессе обмена мнениями объективная информация неразрывно связана с интеллектуальной и эмоциональной сферой говорящего. Любой текст содержит, по крайней мере, две коммуникативные функции: передачу обычной информации и выражение экспрессивной мысли.

Экспрессия, выражающая субъективные отношения в процессе познания объективного мира, является наиболее сложной из всех лингвистических категорий. Потому что реализация весьма разнообразных по своей природе субъективных отношений завершается актуализацией их выразительных возможностей на всех ярусах языка.

Принимая во внимание сильное влияние экспрессии на человеческое сознание, мышление и поведение, можно сказать, что отслеживание механизмов и моделей ее формирования еще более актуализируют данную тему. Лингвистический анализ экспрессивности, порождаемой синтаксическими структурами, имеет важное теоретическое и практическое значение.

Внутритекстовая функция повтора, как выразителя смыслового членения, а также его участие в формировании экспрессивности текста зависят от ситуативной необходимости. Повтор – один из основных способов выражения эмоций. Повторяющиеся слова и фразы усиливают выразительность художественного текста, позволяют адекватно передать психологическое состояние, переживание, радость и печаль образа.

В статье рассматривается роль повтора в создании экспрессивного текста как выразителя стилистико-семантических отношений.

**Hasanova E.J.,
Hajieva N.M.**

The role of repeats in the formation of expressiveness of the text

In the process of exchanging views, objective information is inextricably linked with the intellectual and emotional sphere of the speaker. Any text contains at least two communicative functions: the transfer of ordinary information and the expression of expressive thoughts.

Expression, which expressed subjective relations in the process of knowledge of the objective world, is the most difficult of all linguistic categories. Because the realization of subjective relations, which are very diverse in their nature, ends with the actualization of their expressive possibilities on all levels of the language.

Taking into account the strong influence of expression on human consciousness, thinking and behavior, we can say that tracking the mechanisms and models of its formation actualize this topic even more. Linguistic analysis of expressiveness generated by syntactic structures is of great theoretical and practical importance.

The intratextual function of repetition, as an expression of semantic segmentation, as well as its participation in the formation of the expressiveness of the text depends on the situational need. Repetition is one of the main ways of expressing of emotions. Repeating words and phrases reinforce the expressiveness of a literary text, allow to adequately convey the psychological state, experience, joy and sadness of the image.

The article discusses the role of replay in the creation of expressive text as an expression of stylistic-semantic relations.

Rəyçi: Nailə Məmmədov

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

ZAMİQ TƏHMƏZOV
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

OĞUZ QRUPU TÜRK DİLLƏRİNDƏ DİFTONQLAŞMA

Bu iş Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Elmin İnkişafı
Fondunun maliyyə yardımı ilə yerinə yetirilmişdir - **Qrant №**
EİF/MQM/Elm-Təhsil/1-2016-1(26)-71/07/5

Açar sözlər: diftonq, material, səs keçidi

Ключевые слова: дифтонг, материал, перекресток

Key words: dipton, material, sound crossing

Türkologiyada ən çox diqqət çəkən problemlərdən biri də diftonq problemidir. Bildiyimiz kimi, diftonq iki müxtəlif sait məxrəcində yaranır, bir hecada tələffüz olunur. Fonematik yükü az olan samitlərin (y, v, n, f, ğ, h) iki sait arasında gəlməsi və onların tələffüz zamanı düşməsi diftonqlaşma hadisəsini şərtləndirir; məs.: çuval - çuāl, qovuşmaq - qouşmax, soyuq - soux, könül - köül, qovar - qoar, dovşan - douşan və s. Diftonqlardan geniş bəhs edilmiş və diftonqlaşmanın tirk dillərinin fonetik sistemində mövcudluğu göstərilmişdir (44; 39, 47; 91, 19; 46). Azərbaycan dilçiliyində diftonqlardan geniş və elmi şəkildə Ə.Dəmirçizadə bəhs etmişdir. O, diftonqlardan danışarkən qeyd edir ki, “Azərbaycan ədəbi dilində tam formalaşmış monofonq saitlərlə qarşılıq təşkil edən diftonq fonemlər yoxdur. Lakin sərbəst üslub normaları üzrə bir sıra sözlərin və ifadələrin səs tərkibində, eləcə də Azərbaycan dilinin bir sıra şivələrində, xüsusən saitlər birləşməsinin, bəzən də əvvəl gələn saitlərlə y, v, f kimi samitlər birləşməsinin diftonqvari tələffüzünə yol verilir ki, bununla da şivələrdə bir sıra diftonqlar formalaşır. Məsələn, Şəki şivəsində toux (toyuq), çuāl (çuval), böüx (böylik), Bakı şivələrinin bəzisində köül (könül), nöüt (neft), qoum (qolum) və s. işlənir (17; 41). Daha sonra dilçiliyimizdə diftonqlardan A.Axundov bəhs etmiş və özü- nə qədərki fikirləri ümumiləşdirərək belə qənaətə gəlmişdir ki, “Azərbaycan dilində iki diftonq - öü və ou diftonqları vardır və onlar fonematik səciyyədədirlər”. Məsələn, douğa, kouşən, qoum, köül və s. (4; 73). A.Axundov sonrakı əsərində isə göstərir ki, “dilimizin fonem sistemində diftonq yox, diftonqoid mövcuddur ki, onu da fonematik səciyyəli hesab etmək olmaz” (5; 49). Həmin məsələdə göründüyü kimi, Ə.Dəmirçizadənin fikri tam aydın deyil, o, gah diftonq, gah da diftonqvari tələffüzdən danışır. Təxminən A.Axundovun da fikri Ə.Dəmirçizadənin fikri kimi ziddiyyətli. O da əvvəlki əsərin- də diftonqun cütavaz sait kimi

dilimizin fonemlər sistemində olmasından danışır, sonra isə ondan proses kimi bəhs edir.

Diftonq məsələsində ən obyektiv mövqeyi B.Xəlilov tutmuşdur. O, bu problemlə bağlı olaraq yazır ki, “ədəbi dilimiz üçün xarakterik olmayan, lakin dialekt və şivələrimizdə özünü göstərən cütavaz (diftonq) saitlər iki sait məxrə- cində yaranır, bir hecada tələffüz olunur. Saitlərlə y, v, n, f, h samitlərinin bir sıra sözlərdə yanaşı gəlməsi dialekt və şivələrimizdə cütavaz saitləri yaradır: toyuq - tōux, soyuq - soux, oyuq - ōux, çuval - çuāl, qovurma - qourma, plov - ploū və s. (26; 106). B.Xəlilov öz əsərində diftonqlaşma ilə bağlı dilimizin tarixinə diqqəti yönəldir və “*Kitabi-Dədə Qorqud*”dan misallar gətirməklə həmin hadisənin dilimizdə tarixən də mövcudluğunu əsaslandırır (26; 106). Professor B.Xəlilovun dediklərindən aydın olur ki, diftonqlaşma türk dillərində tarixən mövcud olub və hal-hazırda bəzi türk dillərində geniş yayılıb. Azərbaycan dilində isə dialekt səviyyəsində mövcud olmaqdadır. Oğuz qrupu türk dillərindən müasir türk dilinə, onun fonetikasına aid yazılmış əsərlərdə həmin dildə diftonqun olmadığı qeyd olunmuşdur (21; 463, 9; 46, 20; 53). Ancaq türk dilinin dialektlərindən (ağızlarından), onun fonetik tərkibindən bəhs edən əsərlərdə bu dilin də dialektlərində diftonqlaşmanın az da olsa mövcudluğu qeyd olunmuşdur. Həmin kitabda da maraqlıdır ki, eynilə dilimizdəki diftonqlara müvafiq diftonqların, həm də müasir türk dilinin Diyarbəkir dialektində işlənməsi faktına rast gəlirik: souk - soğuk, yōurt - yoğurt, köü - köy, döü - döq və s. Müasir türkmən dilində diftonqlaşmanın olmadığı qeyd edilir (32; 64, 33; 61). Bunun nə ilə əlaqədar olduğunu demək çətinidir, ancaq bir məsələ var ki, türkmən dilində diftonqlaşma yerini sait uzanmasına vermişdir. Məsələn, okuyan - okuan - oka:n, qönürək - qöürək - qö:rək, düyen - düen - de:n və s. *Araşdırmalar göstərir ki, həmin vəziyyət türkmən dilində tarixən olmuşdur və hal-hazırda mövcudluğu haqqında nəsa demək olmur.*

Müasir qaqauz dilində isə vəziyyət daha dolaşıqdır. Qaqauz dilini tədqiq edən L.A.Pokrovskaya qaqauz dilinin fonem tərkibindən bəhs edərkən bildirir ki, qaqauz dilində iki saitin qovuşması nəticəsində yaranan diftonqlar var, ancaq onlar fonematik yox, kombinator xarakter daşıyır” (41; 38). Daha sonra isə müəllif qaqauz dilində işlənən diftonqları enən və qalxan olmaqla iki yerə bölür. O, əvvəl söylədiyi fikrinə zidd olaraq, enən diftonqların sait-samit qcsalaşmasından ibarət olduğunu qeyd edir. Bu zaman y samitinin rolunun artdığını göstərir və müasir qaqauz dilində ay, iy, oy, uy enən diftonqlarının mövcudluğunu əsaslandırmaq üçün misallar verir. Məsələn, ay, may, tay, Qomay, kıy, tiynak, soy, köy, papşou, duy, buynuz, uyğu və s. (41; 39). Həmin müəllif enən diftonqlardan danışarkən qeyd edir ki, “qalxan diftonqlar sözdəki ğ, y samitlərinin düşməsi ilə əmələ gəlir ki, həmin qovuşuq səsdən də uzun saitlər yaranır”. Məsələn, karannığa - karannia, dostluğa - dostlua, üzüyə - üzüə, peliyə - peliə, kelebeyə - kelebəə və s.

L.A.Pokrovskayanın diftonqlar haqqında verdiyi izahatından aydın olur ki, o diftonqlaşmanın mahiyyətini düzgün başa düşməmişdir. Əgər belə olmasaydı, o, diftonqlaşmadan bir halda sait-samit birləşməsi, digər bir halda isə sait-sait birləşməsi kimi bəhs etməzdi.

Düşünürük ki, L.A.Pokrovskayanın qalxan diftonqlar kimi göstərdiyi *ia*, *ya*, *ea*, *iə*, *üə*, cütavazlı səsləri qaqaüz dilində diftonqlar kimi qəbul etmək mümkündür. Onu da deməliyik ki, diftonqlaşma qaqaüz dilində də, digər oğuz qrupu türk dillərində olduğu kimi dialektal mahiyyət kəsb edir.

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının səs tərkibindən danışarkən Ə.Dəmirçizadə qeyd edir ki, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında bəzi sözləri ifadə daxilində - fonetik şəraitdə - tələffüz imkanlarına və eləcə də sözlərin imlasına əsasən düşülmək olur ki, bəzi saitlərin diftonqlaşması və eləcə də uzanması zərurəti bəzi diftonq və uzanan sait səslərin də Ümumxalq Azərbaycan dilinin ilk dövrlərində mövcud olması haqqında glimani qlivvətləndirən nümunələr ola bilər. Məsələn, _____sözünü yerinə görə “qoursa”, “qoar sa”, “qōrsa” oxumaq olar. Eləcə də _____ sözünü yerinə görə “qour”, “qoar”, “q ōr” oxumaq olar. Eyni yolla _____ sözünü yerinə görə “iesini”, “issini”, “iəsini” oxumaq olar (14; 40).

Biz də öz növbəmizdə “Dastan”da *ou*, *oa*, *au* olmaqla üç diftonqun olduğunu deyə bilərik.

1) *Ou* diftonqu. *Sōuk* - *souk* (KDQ), *tōux* (Azərb.), *yōurt* (tlirk), *qōursa* (KDQ), *qōursa* (Azərb.), *koursa* (türk) və s.

Qeyd etmək lazımdır ki, “Dədə Qorqud”un dilindəki diftonqlar yalnız oğuz qrupu türk dillərindən Azərbaycan və türk dillərinin diftonqları ilə uyğun gəlir.

2) *Oa* diftonqu. Bu diftonq “Kitabi-Dədə Qorqud”da qeydə alınan diftonqçulardan biridir və iki sait arasında tarixən allafon xarakterində olan *v* samitinin düşməsilə əmələ gəlir. Məsələn, *qoar* (*qovar*) (KDQ), *qoar* (Azərb.), *koar* (türk), *ko:r* (türkm.).

3) *Au* diftonqu. *Au* diftonqu “Dastan”da cəmi bir dəfə işlənmişdir, ancaq buna baxmayaraq həmin diftonq Azərbaycan və türk dillərinin dialektlərində geniş yayılmışdır. Məsələn, *tāuk* (KDQ), *tāux* (Azərb.); *tāuk* (tlirk), *dāuğa* (Azərb.), *dauva* (tlirk), *daurma* (tlirkm.) *kaurma* (tlirk) və s.

Göründüyü kimi, diftonqlaşma həm “Dastan”da, həm də oğuz qrupu türk dillərində, əsasən, *v*, *y*, *ğ*, *h*, *f* samitlərinin düşməsilə baş verir. Bu özli göstərir ki, həmin iki sait məxrəcindən vahid səs məxrəci yaranmır, Ə.Dəmirçizadənin dediyi kimi, diftonqvari tələffüz şəraiti yaranır.

“Kitabi-Dədə Qorqud”un dilindəki faktları və oğuz qrupu türk dillərinin materiallarını əsas alaraq söyləmək olar ki, türk dillərinin fonemlər sistemində *clit* avaz saitlər (diftonqlar) yoxdur, diftonqlaşma hadisəsi vardır.

Bütün mübahisələrə baxmayaraq, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının dilində diftonqlaşma prosesinin olduğu dil materialları ilə təsdiqini tapır. Burada da diftonqlaşma türk dillərində olduğu kimi, əsasən, n, v, y və s. zəif fonemlərin düşməsi nəticəsində bas verir ki, həmin samitlərin də düşməsi semantik fərq yaratmadığından sadəcə olaraq cüt avazlılıq - iki samitin qovuş tələffüz olunması baş verir. ‘Dastan’ın dilində işlənən müvafiq diftonq modellərinin hər biri hal-hazırda Azərbaycan dilində işlənməkdədir. Ancaq digər oğuz qrupu türk dillərindən yalnız türk dilində həmin eyniyyət qismən saxlanmışdır. Və türkmən, eyni zamanda qaqauz dillərində diftonqlaşmanın rəngarəng modelləri meydana gəlmişdir ki, bunu da həmin dillərin öz daxili qanun və qanunauyğunluqları ilə izah etmək olar.

Ədəbiyyat

1. Axundov A. Azərbaycan dilinin fonemlər sistemi. Bakı, 1973, 301 s.
2. Древнетюркский словарь. Ленинград. 1969, 348 с.
3. Dəmirçan Ö. Türkiyə türkçesinin ses düzümü. Türkiyə türkçesinde seslər. Ankara, 1979, 203 s.
4. Emre E.A. Türk lehçelerinin müqayiseli qrameri. I kitab fonetik. İstanbul, 1949, 674 s.
5. Грамматика тюркменского языка. Ашхабад, 1970, 500 с.
6. Rəşayev Q. Kərkük dialektinin fonetikasi. Bakı, 2003, 211
7. Покровская Л.А. Грамматика гагаузского языка. Москва, 1964, 316 с.
8. Поцелуевский. Фонетика туркменского языка. Ашхабад, 1952, 217 с.
9. Yusifov M. Oğuz qrupu türk dillərinin müqayisəli fonetikasi. Bakı, 1984, 149 s.
10. Cəlilov F. Azərbaycan dili morfonologiyasından öçerklər. Bakı, 1985, 247 s.
11. Dəmirçizadə Ə. “Kitabi-Dədə Qorqud dastanlarının dili”. Bakı, 1959, 156 s.
12. Xudiyev N Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. Bakı, 1995, 490 s.
13. Ряснянин М. Материалы по исторической фонетике тюркских языков. Москва, 1955, 241 с.

З.Тахмазов

Дифтонгизация огузской группе тюркских языках Резюме

Статья посвящена фонетическим событиям и законам в огузской группе тюркских языков, комбинаторные изменения звучат и фи-

физиологически обоснованы. Огузские языки характеризуются факторами, способствующими феномену дистимуса. Тот факт, что язык огузов, дифтонги ao, ou и au их обработка и исполнение огузского языка на некоторых языках объясняются фактами. В частности, степень диктовки рассматривается на языке эпоса «Китаби Дада Горгуд», а группа Огуз сравнивается с материалами турецкого языка. На уровне, разрешенном материалами, группа Огуз также подчиняется материалам турецкого языка. Кстати, история феномена дискриминации преувеличена. Дифракционное явление также рассматривается в турецком языке. Каждая из разных моделей баз данных, разработанных на языке «Дастан», в настоящее время находится на азербайджанском языке. Однако личность другой огузской группы в тюркском языке частично сохранилась на турецком языке. Были сформированы туркменские, но и красочные модели диалектов в Гагаузе, что можно объяснить внутренним законом и законностью.

Z.Takhmazov

**Oguz group of turkish languages and diftonqlaş
Summary**

The article focuses on phonetic events and laws in the Oghuz group of Turkic languages, combinatorial changes are acoustic and physiologically justified. Oghuz languages are characterized by the factors that contribute to the dysthymis phenomenon. Facts about the appearance of Ao, Ou and Ou Difficulties in Oghuz languages, their processing and emotional leveling in some Oghuz languages are explained. In particular, the extent of dictation is examined in the language of "Kitabi Dada Gorgud" epics, and the Oghuz group is compared to the Turkish language materials. If you want to find out more about different models, developed by Dastan, this is the language of the Azerbaijani language. Only the other Oghuz group in Turkish language has been preserved in the Turkish language. The Turkmen have been shaped, but not in the glamorous models of the dialects in Gagauzia, which can be described in terms of the law and the law. At the level allowed by the materials, the Oguz group is also subject to the Turkish language materials. By the way, the history of the phenomenon of discrimination is exaggerated. Diffraction phenomenon is also considered in Turkishology.

Rəyçi: Qəzənfər Kazımov

Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

KƏMALƏ YUSİFOVA
ADU
elxankamal@mail.ru

MÜASİR İNGİLİS DİLİNDƏ RƏNG BİLDİRƏN SİFƏTLƏRİN LEKSİK-SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: ətraf mühitin rəngləri, rəng bildirən sifətlər, rəng bildirən sifətlərin sinonimliyi, rəng bildirən sifətlərin çoxmənalılığı

Key words: the colours of the environment, colour naming adjectives, the synonyms of the colour naming adjectives, the multimeaning of colour naming adjectives

Ключевые слова: цвета окружающего мира, прилагательные обозначающие цвета, синонимичность прилагательных обозначающих цвета, многозначность прилагательных обозначающих цвета

İnsanın psixikasını, mənəviyyatını formalaşdıran ətraf mühitin rənglərinin öyrənilməsi dərk etmə prosesində əhəmiyyətli məsələlərdən hesab edilir. Dilçilikdə rəng bildirən sifətlər uzun illər boyu tədqiqatçıların marağına səbəb olmuşdur. Bu sifətlər müxtəlif aspektlərdən tədqiq edilmiş və maraqlı elmi əsərlərlə diqqəti cəlb etmişdir. Belə ki, M.L.Jirmunskaya müasir german dilçiliyində rəng bildirən sifətlərin söz yaradıcılığında tutduğu mövqeyini, onların özünəməxsus inkişaf mərhələlərini vurğulayır (5). Müasir german dilçiliyində A.M.Kuslikin dilin zənginləşməsində rəng bildirən sifətlərin böyük rol oynadığını göstərən sistemli təhlili böyük maraq doğurur (7). “Rəng kateqoriyalarının qavranılması və dildə müxtəlifliyi” adlı məqaləsində Debi Roberson çox maraqlı fikirlərlə çıxış edərək insanın rəngləri kateqoriyalara ayırma qabiliyyəti ilə qavrama qabiliyyətinin sıx vəhdət təşkil etdiyini göstərir (12). A.İ.Burlak müasir ingilis dilində rəng bildirən sifətlərin söz yaradıcılığında, xüsusən də frazeoloji birləşmələrdəki mövqeyini araşdırmış və maraqlı iddialar irəli sürmüşdür (1). A.R.Vasilyeviç rəng bildirən sifətlərin şəxs adlarında işlənməsi ilə bağlı fikirləri ilə dilçilik elminin onomastika bölməsi üçün möhtəşəm bir açıqlama gətirmişdir (2). M.A.Vaşenko rəng bildirən sifətlərin ümumdünya mədəniyyəti ilə bağlı sıx əlaqəsini göstərmiş, rənglərin özünəməxsus rəmz ifadə etməsini qeyd etmişdir (3). L.M.Vlasova isə rəng bildirən sifətlərin ünsiyyətdəki, xüsusilə də siyasi ünsiyyətdəki rolunu qeyd edərək onları semantik baxımdan araşdırmışdır (4). V.Q.Kulpina dilçilikdə rəng bildirən sifətləri nəzəri baxımdan geniş tədqiq etmiş, elmi mübahisələrə səbəb olan bir sıra maraqlı nəticələr əldə etmişdir (6). Rəng bildirən sifətlərin tədqiqinə

həsr olunmuş əsərlər arasında B.Berlin və P. Keyin “Əsas rəng terminləri” mühüm əhəmiyyət kəsb edir. B. Berlin və P. Key iyirmidən artıq dil materialı əsasında müqayisəli metoddan istifadə etməklə rəng bildirən sifətləri geniş şəkildə tədqiq etmişlər. Onlar belə qənaətə gəlmişdilər ki, dil daşıyıcıları bütün rənglər üçün hansı nöqtənin əsas olmasına dair yekdil fikirdədirlər. Rəng bildirən sifətlərin semantik baxımdan genişliyinə dair tədqiqatçıların müxtəlif baxışları mövcuddur. Onların fikrincə, rəng bildirən sifətlər bir neçə mərhələdən ibarətdir. Belə ki, birinci mərhələdə ağ və qara, ikinci mərhələdə ağ, qara və qırmızı, üçüncü mərhələdə ağ, qara, qırmızı və yaşıl, dördüncü mərhələdə ağ, qara, qırmızı, yaşıl və sarı, beşinci mərhələdə ağ, qara, qırmızı, yaşıl, sarı və mavi, altıncı mərhələdə ağ, qara, qırmızı, yaşıl, sarı, mavi və qəhvəyi, yeddinci mərhələdə ağ, qara, qırmızı, yaşıl, sarı, mavi, qəhvəyi, bənövşəyi, çəhrayı, narıncı və boz. Göründüyü kimi, sonuncu mərhələdə bənövşəyi, çəhrayı, narıncı və boz rəngləri də vurğulanır. B.Berlin və P.Key son zamanlar apardıqları tədqiqat işlərində rəngbildirmənin təkcə bioloji amillərdən deyil, həmçinin mədəni amillərdən də asılı olması nəticəsinə gəlmişlər. Onların fikrincə, rəngbildirmənin işlənmə dairəsi dil daşıyıcılarının əhatə olunduğu cəmiyyətlə üzvi surətdə bağlıdır və onların “fokal” nöqtələr hesab etdikləri rəng çaları isə görmə sistemi ilə müəyyən edilir (11).

Nəzərə çatdırmaq lazımdır ki, rəngbildirmə koqnitiv dilçilik ilə sıx əlaqədədir. Məlumdur ki, hər hansı bir dilin strukturu iki əsas meyarın nəticəsi olaraq meydana gəlmişdir. Belə ki, birinci meyar daxili, yəni dil daşıyıcılarının təfəkkürü, ikinci meyar isə xarici, yəni dil daşıyıcılarının mənsub olduğu xalqın ümumi mədəniyyəti hesab edilir.

Dilçilikdə rəng bildirən sifətlərin müxtəlif qrammatik kateqoriyalar zəminində araşdırılması böyük əhəmiyyət kəsb edir. Məlumdur ki, yaşadığımız mühit rəngarəngdir. Hər bir dilin lüğət tərkibində özünəməxsus miqdarda rəng bildirən sifətlərin olması dilin inkişaf səviyyəsindən asılıdır. Mənaca geniş, formaca o qədər də böyük olmayan rəng bildirən sifətlər, əsasən, insanların həyat tərzilə sıx bağlı olur. Belə ki, nitqin daha obrazlı, təmtəraqlı olması üçün məcazi mənada olsa da rəng bildirən sifətlərdən geniş şəkildə istifadə edilir. Rənglər insanlar tərəfindən müəyyən rəmzlərlə əlaqələndirilib. Məsələn, aydınlığın, təmizliyin rəmzi ağ, çirkinliyin, şərin rəmzi isə qara rəng hesab edilir. Apardığımız araşdırmalara əsasən, müasir ingilis dilində rəng bildirən sifətlərin sayı 250-dən çoxdur. Onların siyahısının əlifba sırası ilə göstərilməsinizəruri hesab edirik. *A: absinthe, alabaster, albino, almond, amaranth, amber, amethyst, apricot, aqua, aquamarine, ash, aubergine, auburn, avocado, azure; B: baby blue, banana, beige, begonia, birch, bisque, black, blonde, blue, blue green, blue violet, blush, bone, bordeaux, brass, brick, brindle, bronze, brown, buff, burgundy,*

burnt orange, burnt sienna, burnt umber; C: camel, cameo, canary, caramel, cardinal, carmine, carnelian, celadon, cerise, cerulean, champagne, charcoal, chartreuse, chesnut, chocolate, chrome, cinnamon, citrine, claret, clear, cobalt, cocoa, coffee, color, complementary, copper, coral, cordovan, cornflower, cranberry, cream, crimson, crystalline, cyan; D: dark, denim, desert sand, drab, dull, dusty rose ; E: ebony, ecru, eggplant, eggshell, emerald; F: flax, flamingo pink, flesh, forest green, fuchsia; G: gold, goldenrod, gray, green, grey; H: henna, hot pink, hue, hyacinth, hydrangea; I: indigo, iridescent, ivory ; J: jade, jet, jungle green; K: Kelly green, khaki; L: lapis, lavender, lemon, light, lilac, lime, linen; M: magenta, mahogany, maize, maroon, mauve, melon, mint, mocha, mulberry, mustard; N: navy blue, nutmeg; O: oatmeal, obsidian, ochre, olive, opal, opaque, orange, orchid, oyster; P: pale, paprika, pastel, peach, pearl, periwinkle, persimmon, pewter, pink, platinum, plum, poppy, primary, primrose, puce, pumpkin, purple; R: rainbow, raspberry, raven, red, rose, rouge, ruby, ruddy, russet, rust; S: sable, saffron, sage, salmon, sand, sapphire, scarlet, seafoam, seashell, sea green, secondary, sepia, shade, shamrock, sienna, silver, slate, spectrum, spruce, steel blue, stone, straw, strawberry ; T: tan, tangerine, taupe, teal, terracotta, thistle, tint, tomato, topaz, turquoise; U: ultramarine, umber; V: vanilla, verdant, verdigris, vermeil, vermilion, violet, viridian; W: watermelon, wheat, white, wine, wisteria; Y: yellow (31).

Rəng bildirən sifətlərin işlənməsi üçün bir sıra qanunauyğunluqlar vardır. Belə ki, müasir ingilis dilində təxminən 11 əsas rəng bildirən sifət mövcuddur: *white, black, red, green, yellow, blue, brown, purple, pink, orange, grey* (22). Məlumdur ki, rəng bildirən sifətlər əşyanın semantik əlamətlərinin müəyyən edilməsində başlıca rol oynayır. Müasir ingilis dilində rəng bildirən sifətlərin məcazi anlam ifadə edən frazeoloji vahidlərdə mövcudluğu tədqiqatçıların marağına səbəb olmuş və hər zaman araşdırılmaqdadır. Ümumiyyətlə, dilçilikdə frazeoloji vahidlərin yaranma və inkişaf prosesi hər hansı bir dilin frazeoloji sistemində özünəməxsus əhəmiyyət daşıması ilə əlaqədardır.

Dilçilik ədəbiyyatında rəng bildirən sifətlərin leksik-semantik xüsusiyyətləri dedikdə, sistemli şəkildə təşkil olunmuş söz qrupu başa düşülür. Hər hansı bir rəngin mənasını sistemdəki üzvə aid olan inteqral xüsusiyyət göstərir. Dilçilikdə rəng növünü bildirən ümumi sema isə rəngin leksik-semantik sahədə arxileksemasının semasıdır (14).

Müasir ingilis dilində rəng bildirən sifətlərin leksik-semantik xüsusiyyətlərinə nəzər salaq : a) Leksik-semantik sahə ümumi rəng komponentini ehtiva edən çoxmənalı sözləri ümumiləşdirir. b) Elementlər bir-birini əvəz etmək ehtimalına malikdir. c) Dildə mövcud olan sözlər

leksik-semantik sahənin üzvü olur.

Rəng bildirən sifətləri təbiət obyektlərinin, flora və faunanın, landşaft elementlərinin, mineralların, səma cisimlərinin rənginin xüsusiyyətləri ilə ayırd etmək olar. Ümumiyyətlə, ətraf mühitdəki bütün varlıqların özünəməxsus rəngi insan şüuru ilə dərk edilir. Belə rəng işarələri özünü bir çox hallarda estetik kateqoriyalar dərəcəsində ehtiva edir.

Müasir ingilis dilində rəng bildirən sifətlər mənə çalarlığına görə bir-birini tam şəkildə əvəz etməsə də, müəyyən qədər əvəz etmə imkanına malik olur. Leksik omonimlər kimi rəng bildirən sifətlərin özünəməxsus semantik və üslubi çalarları vardır. Frazeoloji vahidlərdə işlənən bu sifətlər leksik sinonimlərdən fərqlənir.

Müasir ingilis dilində rəng bildirən sifətlərdə çoxmənalılıq özünü kifayət qədər geniş şəkildə göstərir. Əsas rəng bildirən sifətlərin mənə çalarlarına nəzər salaq: *White: white days, white hands, a white ring, to play white, whites, a cup of white coffee, a white-faced beggar, the White House, to be in white* və s. *Black: black reputation, black mood, black intentions, blacks and whites, to be in black* və s. *Red: red-blooded, the reds, a red-ripe peach, to be in red* və s. *Green: the greens of trees, a green act, a green tomato, a green teenager, The Green Party* və s. *Blue: the birds in the blue, a deep blue, blue condition, blue fingers* və s. *Yellow: plants with yellow, a real yellow man, yellow and white* və s. Əsas rəng bildirən sifətlərin xüsusiyyətləri əsasında yaranan rəng bildirən sifətlərin mənə cərgələrini araşdırmağa çalışaq: İlkin olaraq ağ və qara rəngləri yaranmışdır. Müasir ingilis dilində *white, black, red, green, yellow, blue, brown, purple, pink, orange* və *grey* sifətlərinin bir neçə sinoniminə rast gəlmək olar: *white – snow-white, virgin, pearly, milky; black – pitch-black, jet black; red – carmine, maroon, scarlet, crimson, Turkey red, fiery, ruddy, vermilion; green – bottle-green, olive green, sage-green, emerald, turquoise; yellow – amber, melon-yellow, corn-colored, chrome yellow, straw-colored; blue – azure, cobalt blue, navy blue, Cambridge blue, cyan; brown – beige, chestnut, buff, fawn, burnt sienna, coffee-colored; purple – amethyst, livid, magenta, lavender, mauve; pink – cerise, shocking pink, peach, rosy, roseate; orange – caroty, salmon-pink, coral, ochre, tangerine; grey – Cambridge grey, steel grey, gunmetal grey, leaden, charcoal grey*

Fikrimizcə, müasir ingilis dilində rəng bildirən sifətlərin sinonimlərinin çoxluğu Avropa dillərindən kalka yolu ilə alınma sözlərin keçməsi sayəsində mümkün olmuşdur. Maraqlısı odur ki, ingilis dilində rəng bildirən sifətlərin məkan adları ilə işlənməsi halları həmin yerin öz spesifik rəmzləri ilə xarakterizə olunur. Müasir ingilis dilində rəng bildirən sifətlərin frazeoloji vahidlərin yaranmasında da əhəmiyyətli dərəcədə rolu vardır. Əsas rəng bildirən sifətlərin iştirak etdiyi bir neçə frazeoloji vahidləri misal

göstərmək olar : *White: a white elephant, a white lie, white hands, white night, be white with anger; Black: a black day, a black eye, a black look, the black sheep of the family, a black spot; Red: a red face, the red carpet, red tape, red in tooth and claw, like a red rag to the bull; Green: green fingers, green thumb, green-eyed monster, be green with envy, give somebody the green light; Yellow: a yellow streak; Blue: a blue-eyed boy, once in a blue moon, out of the blue, the boys in blue; Brown: browned off; Pink: see pink elephants, be in the pink, be tickled pink; Grey: grey matter, men in grey suits.* İngilis dilində nə bənövşəyi (*purple*), nə də narıncı (*orange*) sifətləri ilə işlənən frazeoloji vahidlərə demək olar ki, təsadüf edilmir. Beləliklə, müasir ingilis dilində rəng bildirən sifətlərin çoxmənalılığı dil daşıyıcılarının düşüncələrinin dildə ifadə olunmasına böyük şərait yaradır. Bütün bunlar çoxmənalılığın diapazonunun genişlənməsinə gətirib çıxarır.

Ədəbiyyatın siyahısı

1. Бурлак А.И. Фразеологическое единицы с компонентами – прилагательными, выражающими основные понятия цвета в современном английском языке, Москва, Наука, 1965, 15 с.
2. Василевич А.П. Собственные имена в составе цветообозначений// Ономастика. Типология. М., Просвещение, 1988, с. 93-99
3. Ващенко М.А. Символика цветов в народной культуре//Лингвистика и межкульт.коммуникацияN1, М., Просвещение, 2000, с. 115-123
4. Власова Л.М. Семантика цвета в политической коммуникации, МГИ, Сб.науч.тр., Москва, Наука, 1965, 15 с.
5. Жирмунская М.Л. Словообразовательные потенции прилагательных цветообозначения в современных германских языках, Москва, Просвещение, 1982, 24 с.
6. Кульпина В.Г. Характер человека сквозь призму цвета//Россия и Запад, Москва, Наука, 1996, с. 40-47
7. Куслик А. М. Роль прилагательных, обозначающих цвет, в лексической системе современного немецкого языка, Ленинград, Уни., 1967, 19 с.
8. Abramov I., Gordon J., Color appearance. Annual Review of Psychology 45, 1994, pp.451-485
9. Abramov I., Physiological mechanisms of color version. Color categories in thought and language. Cambridge University Press, 1997, pp.259-316
10. Berlin Brent and Elois Ann Berlin. Aquaruna color categories. American Ethnologist 2; 1975, p.61-87

11. Berlin Brent and Paul Key. Basic Color Terms: Their Universality and Evolution. University of California Press, 1999, 376 p.
12. Debi Roberson, Colour categories are culturally diverse in cognition as well as in language; Cross-cultural research, Vol.39, N1, 2005, pp.56-71
13. Dougherty, Janet W. D. A universalist analysis of variation and change in color semantics. Ph.D. Dissertation, University of California, 1975, 159 p.
14. Lenneberg, Erik H. Color naming, color recognition, color discrimination. Perceptual and motor skills 12, 1961, pp. 375-382
15. Cambridge Advanced Learner's Dictionary, Cambridge University Press, 2003

K. Yusifova

**The lexico-semantic characteristics of the colour naming adjectives
in modern english
Summary**

The colour naming adjectives have been investigated from different aspects and it is closely connected with cognitive linguistics. It is very important to investigate the colour naming adjectives from the point of view of the grammatical categories. The environment which we live in is colourful. The definite number of the colour naming adjectives in the vocabulary of each language depends on the level of the development of the language. The colour naming adjectives which are wide in meaning but not very wide in form are mainly closely connected with the lifestyle of the people. Colours are related with different symbols by the people. According to our investigation the number of the colour naming adjectives is more than 250. The list of the colour naming adjectives have been noted in the article. But the basic colour adjectives are 11 in number: white, black, red, green, yellow, blue, pink, grey, brown, orange and purple. The colour naming adjectives are also characterized by their multimeaning and synonyms. They play a great role in the forming of phraseological units. So the colour naming adjectives are generally widely used to make the speech more emphatic.

К.Юсифова

**Лексико-семантическая характеристика прилагательных,
обозначающих цвета в современном английском языке
Резюме**

Прилагательные, обозначающие цвета были исследованы в различных аспектах и они тесно связаны с когнитивной лингвистикой. Очень важно исследовать эти прилагательные с грамматической точки зрения. Среда, в которой мы живём цветная. Определённое количество прилагательных, обозначающих цвета в каждом языке зависит от степени развития языка. Степень широты оттенков, выражаемых этими прилагательными зависит в основном от образа жизни носителей языка. Люди связывают цвета с различными символами. Согласно нашему исследованию существует более 250 таких прилагательных. Список этих прилагательных есть в статье. Но основных цветов 11: белый, чёрный, красный, зелёный, жёлтый, голубой, розовый, серый, коричневый, оранжевый и фиолетовый. Эти прилагательные также характеризуются многозначностью и синонимичностью. Они играют огромную роль в образовании фразеологизмов. Таким образом прилагательные, обозначающие цвета используются для образности языка.

Rəyç: Xatirə Süleymanova
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

NİGAR BAĞIROVA
ADU
bagirova_nigar@list.ru

ОСОБЕННОСТИ ПАРЕМИОЛОГИИ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА

Açar sözlər: təsvir, təhlil, tədqiq

Ключевые слова: лингвокультурология, метафоричность, присловье

Key words: statement, saying, apply

Паремиология – это раздел языкознания, изучающий паремии. Основы этой научной дисциплины были заложены видными учёными А. А. Шахматовым, К. Бругманом, И. А. Бодуэном де Куртенэ и др. К паремиям относятся пословицы, поговорки, побасенки, загадки, скороговорки, присловья. Слово «паремия» родом из греческого языка. *Paroimia* по-гречески означает «изречение», «притча». Естественно поэтому, что паремиология представляет интерес не только для лингвистов, но и для фольклористов. Также закономерно и то, что паремиология, как и стилистика, сочетает лингвистические методы исследования с литературоведческими методами. А если ещё учесть, что одной из наиболее востребованных и динамично развивающихся областей языкознания является лингвокультурология, изучающая взаимосвязь языка и культуры, становится ясным, что паремиология и впредь будет предметом пристального интереса многих учёных. Паремии составляют немалый пласт лексики в любом языке. Лидером по количеству паремий, в частности пословиц и поговорок, по справедливости считается английский язык. Вероятно, это вызвано тем, что присущая пословицам и поговоркам метафоричность, экспрессивность и дидактичность импонируют англичанам из-за особенностей их менталитета и мировоззрения. Английские паремии и их особенности – это интереснейший объект для изучения. Пожалуй, популярнейшие и наиболее многочисленные паремии – это пословицы и поговорки, поэтому о них и пойдёт речь в этой статье. Необходимо, однако, учитывать, что по сию пору в английском языке нет чёткого определения для понятий «пословица» и «поговорка». Такой авторитетный источник, как *Encyclopedia Britannica*, даёт следующее определение этих двух понятий: *proverb* – *succinct and pithy saying that is in general use and expresses commonly held ideas and beliefs; saying or Adage* – *a saying, often in metaphoric form, that embodies a common observation, such as «If the shoe fits, wear it,» «Out of the frying pan, into the fire,» or «Early to bed, early to rise, makes a man healthy, wealthy, and wise»* [1]. По определению

электронного ресурса Macmillan Dictionary: proverb – a short well-known statement that gives practical advice about life (пословица – короткое, хорошо известное утверждение, которое содержит практический совет о жизни). Тот же ресурс определяет: saying – a well-known statement about what of ten happens in life (поговорка – хорошо известное утверждение о том, что часто случается в жизни) [2].

Из пословиц и поговорок можно почерпнуть немало знаний о менталитете, истории, социальном устройстве, традициях, быте, культуре, верованиях и предрассудках того или иного народа. Английские пословицы и поговорки в этом смысле не исключение. В них отразились такие черты английского характера как:

– знаменитая английская предусмотрительность и осторожность. Let sleeping dog lie. A danger foreseen is half avoided.

– привязанность к родному дому. Дом для англичанина – в прямом смысле слова – крепость, укрывающая от житейских бурь. An Englishman's house is his castle. East or West – home is best.

– сдержанность, умение скрывать чувства и эмоции. First think, and then speak. Anger and haste hinder good counsel.

– свойственная англичанам деловитость, бережливость и расчётливость. A penny saved is a penny gained. Keep a thing seven years and you will find a use for it.

– дисциплинированность и аскетичное воспитание. Как известно, одним из девизов англичан, наложившим заметный отпечаток на английский образ жизни и менталитет, является «Мы пришли в этот мир не затем, чтобы получать удовольствие». Олицетворением этого принципа могут послужить пословицы A nearly riser is sure to be in luck. The early bird catches the worm.

– привязанность англичан к домашним питомцам. It's no place to swing a cat. Love me, love my dog.

– вера в то, что судьба человека во многом зависит от него самого. Every man is an architect of his own fortune. Nothing is impossible to a willing heart.

– уважение традиционных семейных ценностей, почитание женщины как хранительницы домашнего очага. A good wife makes a good husband. Behind every great man there's a great woman.

– трудолюбие, которым отличается большинство англичан. He who would eat the nut must first crack the shell. As busy as a bee.

– чревоугодие. Этот национальный недостаток англичан высмеивается и осуждается в язвительных пословицах. Gluttony kills more men than the sword. Gluttony is the sin of England.

Как видно из приведённых выше примеров, пословицы являются ценным источником для изучения менталитета народа, поскольку, как точно заметила Н. И. Ефремова, «комплекс паремий представляет собой макротекст, в котором запечатлены житейский и социально-исторический опыт языкового коллектива» [3, 15]. Едва ли не более ценны они, как исторический источник. Это обусловлено тем, что в языке с течением времени накапливаются фоновые знания, т.е. знания об окружающей реальности, доступные носителям языка. В фоновые знания, помимо общечеловеческих и региональных, входят также специфические знания, свойственные лишь членам определённой этническо-языковой группы. Эти знания уникальны для каждого народа. Так, например, в средние века трактирщики в Англии вывешивали над входом в трактир ветку плюща. Это обозначало, что в трактире есть вино. Этот обычай отразился в пословице *goodwineneedsnobush*. Другими примерами отражения истории и быта в пословицах и поговорках могут послужить *Iama Dutchman, if* (Англия и Голландия долгое время ожесточённо боролись за первенство на море, поэтому слово *Dutchman* придаёт пословице отрицательный смысл); *Get the hair of the dog that bit you* (по английскому поверью, если к ране укушенного собакой человека приложить клочок шерсти этой собаки, можно избежать заражения бешенством); *Adversity makes strange bed fellows* (вплоть до второй половины XVII века отдельная кровать в Англии считалась роскошью, поэтому людей одного пола укладывали вместе. Этот обычай бытовал даже при королевском дворе, например, фрейлины королевы нередко спали по двое на одной кровати); *Playfastandloose* (старинная игра, популярная на средневековых английских ярмарках. На палец то наматывался, то распускался ремень или верёвка. Не уследивший за манипуляциями зритель проигрывал пари). Из этого, однако, вовсе не следует делать заключения, будто английские пословицы и поговорки – это некая замкнутая субкультура. Отнюдь нет, многие из них заимствованы из других языков (французского, латыни и т. д.). Примеры: французская пословица *Honisoitqoimalypense* в английском языке трансформировалась в *Evil be to him who evil thinks*; девиз Воздушных Сил Великобритании *Troughhardshipstothestars*, проникший и в обиходную речь, заимствован из латыни; *Theendjustifiesthemeans* – это латинский девиз ордена иезуитов. Огромное количество пословиц и поговорок проникло в английский язык благодаря Библии, поскольку в прежние времена она была самой популярной книгой у всех слоёв общества. Со временем эти изречения настолько укоренились в разговорной речи, что в настоящее время лишь немногим известно, что первоисточником той или иной пословицы или поговорки является Библия.

Наиболее популярные примеры: You cannot serve God and mammon; Spare the rod and spoil the child; A prophet is not without honours, save in his own country and in his house. Вторым после Библии источником пословиц и поговорок является Шекспир. Введённые им в обиход изречения иногда называют «шекспиризмами». Возможно, что некоторые из них возникли до Шекспира, но крылатыми их сделал именно он. Eat somebody out of house and home; Love will find a way; Sweet are the uses of adversity; The course of true love never did run smooth; All the world's a stage, and all the men and women merely players. Хотя лидерство по количеству выражений, ставших крылатыми, бесспорно, принадлежит Шекспиру, другие писатели тоже могут похвастаться подобными достижениями. Ниже приведены некоторые пословицы, созданные писателями и поэтами.

Rain cats and dogs (Джонатан Свифт); Accidents will happen in the best-regulated families (Вальтер Скотт); (As)cool as a cucumber (Джон Гэй); Distance lends enchantment to the view (Томас Кэмпбелл); The child is father of the man (Уильям Вордсворт). Такое большое количество так называемых «литературных» пословиц объясняется тем фактом, что, во-первых, англичанам всегда была свойственна любовь к литературе, и во-вторых, процент образованного населения даже в прошлые столетия был здесь достаточно высок. Причём эти «литературные» пословицы также настолько прижились в речи, что, как и в случае с пословицами и поговорками, первоисточником которых была Библия, далеко не каждый сможет точно назвать происхождение того или иного изречения.

Не следует также считать, что пословицы и поговорки – это некий лингвистический реликт прошлых веков. Совсем нет. И среди современных англоязычных писателей, и в нынешнем обществе с его стремительным жизненным ритмом пословицы и поговорки сохраняют свою популярность. Очень любила их, например, Агата Кристи, ещё при жизни прозванная «королевой детектива». Она неоднократно обыгрывает их значение в своих произведениях. В наши дни пословицы и поговорки буквально на каждом шагу встречаются в кино, на телевидении и радио, в повседневной речи и, разумеется, в газетах. Это закономерно, поскольку пословицы и поговорки, если они употреблены правильно и к месту, придают речи красочность, экспрессивность и образность, что всегда высоко ценилось у англичан. Ниже приведены выдержки из газетных статей, в которых обыгрываются те или иные крылатые фразы. Generally the saying, «Slowly done, well done» does not apply to the production of Russian car industry. Russian businessmen should take into consideration, **that what is worth doing at all is worth doing well.** («The Observer», Monday, July 10 - 2006).

This spring Europe will celebrate the 50th anniversary of the Treaty of Rome, which « was also born of a crisis», but was «of high quality». A pragmatist, she wants «a pragmatic Britain» in which a politicians can «**see beyond the rims of their plates**». (TheTimes,Tuesday,January 9 – 2007).

Таких примеров можно привести множество. Итак, меняется государственный строй, социальное устройство, даже языковые нормы, но пословицы и поговорки по-прежнему повсеместно встречаются в речи людей самого разного положения, профессии, образования и мировоззрения. Кроме этого, как видно из вышеизложенного, они популярны в литературе, театре, на телевидении и радио, в газетах, нередко попадают даже в песенных текстах. Чем же обусловлена непреходящая актуальность пословиц и поговорок и их широкое употребление в самых разных сферах человеческой деятельности?

Ответить на этот вопрос можно так. Пословицы и поговорки – это неотъемлемая часть культуры, едва ли не древнейшая форма устного народного творчества. Никакое другое языковое средство при столь малом объеме не включает в себе такого количества информации об обычаях, традициях, быте, культуре и истории народа. В них запечатлены дух и мировоззрение народа, они как бы квинтэссенция его житейского опыта и мудрости, поэтому они являются в некотором роде вневременными лингвистическими формами. Это не значит, что они не могут меняться, но это значит, что они в любых обстоятельствах не потеряют своей популярности и значимости.

Список использованной литературы.

1. Электронный ресурс <http://www.britannica.com>
2. MacmillanDictionaryandThesaurus: FreeEnglishDictionaryOnline [Электронныйресурс]. URL: <http://www.macmillandictionary.com>
3. Ефремова Н. И. Лексико-тематические группы в составе паремий и степень их разнообразия// Славянская фразеология в ареальном, историческом и этнокультурном аспектах: Материалы IV Международной научной конференции. Гомель, 2005. С. 15.

Nigar Bağirova

İngilis dilində paremiologiyanın xüsusiyyətləri

Xülasə

Məqalədə atalar sözləri haqda paremiologiya terminologiyasına nəzər yetirilir. Bu sahə dilin ən vacib elementlərini araşdırır. Atalar sözləri ilə

dilçiliyin başqa sahələri də məşğul olur. Hətta sosial işçilər, müəllimlər və siyasətçilər də nitqlərində atalar sözlərinə geniş yer verirlər. Hər bir dilin özünəməxsus atalar sözləri toplusu vardır. Atalar sözləri tarix boyu mövcud olub, xalqın mədəni irsini özündə əks etdirir.

Məqalə paremiologiya adlı sahənin əsas xüsusiyyətlərinə və lingvistikanın bir qolu kimi bu sahənin qısa təsvirinə həsr olunmuşdur. Müəllif ingilis dilinə məxsus atalar sözləri konseptinin izahını verir və Britanların milli xüsusiyyətlərinin, mədəniyyətinin atalar sözlərində təzahürünü araşdırıb təhlil edir. Bununla yanaşı başqa dillərdən keçmə atalar sözlərinə nəzər yetirilib, tarixi mövqedən tədqiq edilmişdir. Müəllif eyni zamanda milli, mədəni dəyərlərini, adət ənənələrini əks etdirən atalar sözlərini müəyyənləşdirib araşdırmışdır.

Yuxarıda qeyd olunanlar, terminologiyanın genişləndirilməsi məqsədilə bu sahə üzrə tədqiqatların aparılmasına ehtiyac olduğunu göstərir.

Nigar Bağrova

Features of paremiology of the English language

Summary

The article focuses on terminology referred to paremiology — a science which examines proverbs and related units. It outlines the problem of defining the basic units of the study, i.e., paremia. The study of proverbs has application in a number of fields. Proverbs have been incorporated into the strategies of social workers, teachers, and even politicians. Every language has its own sets of proverbs, owing their origin to literary works. Proverbs are considered to be a cultural heritage, circulating for centuries around the world. The article introduces a brief description of paremiology as a section of linguistics (object of study, founders, development prospects). The author explores the definitions of the concepts of the proverbs in English and studies reflection of the national character of the British in proverbs. Also proverbs borrowed from other languages and so-called literary proverbs were considered taking into account the peculiarities of English history. The article examines the cultural value of proverbial sayings and presents the proverbs in English which reflect the national consciousness, value, morality and wisdom. In the conclusion the analysis emphasizes a need for new paremiological linguistic researches that will also help to expand terminology.

Rəyçi: Aynur Ağazadə
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

HƏLİMƏ MURADZADƏ
ADU
halima@mail.ru

**“TO GET” FELİ İLƏ OLAN VƏ DİGƏR KOMPONENTLƏRƏ
GÖRƏ MƏNAYA MALİK OLAN SÖZ BİRLƏŞMƏLƏRİNİN
LEKSİK-SEMANTİK TƏHLİLİ**

Açar sözlər : söz birləşməsi, leksik-semantik təhlil, məna

Keywords : word combination, lexical-semantic analysis, meaning

Ключевые слова: словосочетание, лексико-семантический анализ, смысл

“*To get*” feli ilə düzəldilən söz birləşmələrinin məna çalarlığı və felin söz birləşməsi yaratmaq imkanı digər fellərə nisbətən xeyli yüksəkdir. Qeyd etməliyik ki, “*to get*” feli ilə düzəldilən söz birləşmələri heç də təkcə birinci komponent deyil, həmçinin digər komponentlərdə məna yükü daşıyır.

İngilis dilində bir çox sabit söz birləşmələri vardır ki, onlar bir qayda olaraq başqa dillərə feli hərəkət kimi çevrilir, məs.: *She has a perfect command of English.* - O, ingilis dilini gözəl bilir. Она прекрасно владеет английским языком.

I wish you to have a good time - Şirin mənalı vaxt keçirməyinizi arzulayıram. Желаю вам хорошо провести время (повеселиться).

Əlbəttə, bizim məqsədimiz heç də sərbəst adi söz birləşmələri ilə sadəfelləri qarşılaşdırmaq deyil. Bu məqalədə biz çalışacağıq ki, “*to get*” feli ilə olan söz birləşmələrinin semantik təhlilini aparaq və bunu əvvəlcə söz birləşməsinin lüğəvi mənasını izah edib, həmin ifadəni illüstrativ şəkildə bədii əsərlərdən gətirdiyimiz cümlə nümunələri əsasında şərh etməyə çalışacağıq.

Bir məsələni də qeyd edək ki, bəzən cümləni, bəzi hallarda isə bütöv abzasın şərhini verməli olacağıq, çünki bir çox hallarda ifadənin semantik çalarlığını cümlədə açmaq mümkün olmur və buna görə də biz ikinci metoddan yəni abzasın şərhini verməkdən istifadə edəcəyik.

get(və ya *take*) *wind* - məşhur olmaq, yayılmaq

The preparations for Margaret's flight had not been conducted so I secretly but that some rumor of them had taken (got) wind.

Marqaritanın Brüsseldən qaçması fikri məxfi düşünülməsinə baxmayaraq, bu barədə hər halda söz-söhbət gəzirdi. Göründüyü kimi, söz-söhbətin gəzməyi – yayılmaq kimi çalarlığa malikdir. Burada semantik çalarlıq əsasən “*wind*” sözünün üzərinə düşür, çünki, külək əsəndə nəyisə tez bir zamanda yaya bilər.

not to get (və ya have) a wink of sleep – gözünü yummaq, bir dəqiqə belə yuxuya getməmək.

"Have you had a nice, little nap. William?" she asked. "No", he answered. Philip made so much noise that I couldn't sleep a wink. (Maugham)

-Sən yaxşı yatmışan, Vilyam, - Lyuza xala soruşdu.

-Yox, Filip elə səs qaldırdı ki, mən kipriklərimi belə qırpmadım.

Almina... My heart's been pounding again I hardly slept a wink last night.

Almina... Gecə məndə elə ürək döyüntüsü var idi ki, mən bir dəqiqə gözümü belə yuma bilməmişəm.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, sabit söz birləşməsində ifadə olunan hərəkət sadə fellə də ifadə oluna bilər, lakin gətirdiyimiz cümlə nümunəsində frazeoloji birləşmə ilə ifadə olunmuş semantik çalarlıq sadə fellə ifadə olunan mənə çalarlığından fərqlənir. Birinci halda "kipriklərimi qırpmadım" və ikinci halda "gözümü yuma bilmədim" kimi semantikaya malikdir, göstərilən cümlələrdə həmin birləşmə və sadə fellə ifadə olunan hərəkət.

get one's wires crossed - dolaşıq salmaq, nəyisə aydınlaşdırma bilməmək. Bundan əvvəlki sabit söz birləşməsində əsas mənə yükü "*wink of sleep*"-də olsa da inkarlıq "*not*"-la ifadə edilmişdi. İndiki frazeoloji birləşmədə isə əksinə quruluşuna görə ifadə təsdiqdir, ancaq mənə anlamında neqativlik – inkarlıq vardır.

...we have to be sure that we don't get out wires crossed... hər şeydən əvvəl dəqiq müəyyənləşdirmək lazımdır ki, biz səhv yoldayıq, yoxsa düz. (Gardner)

get to (the) windward of somebody kimdənsə üstünlüyə malik olmaq, daha yaxşı vəziyyətdə olmaq, kimisə vəziyyətə görə ötüb keçmək.

If I happen to have got the windward of the young woman, why, so which

better for me.

Əgər mən bu cavan şəxsi aldada bilsəm mənim üçün çox yaxşı olardı.

get a word in edgeways (və yaxud edgewise) – söz demək, sözə-söz qatmaq, araya girmək (əlbəttə söhbətdə).

Higgins. ...When Pickering starts shouting nobody can get a word in edgeways.

Higgins. ...Pikering qışqırmağa başlayanda heç kəs bir söz deməməlidir (sözə-söz qatmamalıdır).

But we chewed the fat for a while. That is she chewed it. You couldn't get a word in edgewise. Sonra biz telefonda bir qədər söhbətləşdik (boş-boş) Verney, Salli danışdı, ancaq mən susurdum. O əlbəttə heç kəsə bir kəlmə söz deməyə imkan verməzdi. Cümlə nümunələrindən göründüyü kimi, ifadə

komponentlərdən demək olar ki, yalnız "word" öz lüğəvi mənasını saxlayıb, birinci və ikinci cümlədə bir qədər semantik çalarlığa görə və işlədilmə yerinə, situasiyaya görə fərqlənir.

get (have və ya say) the last word - son sözünü demək.

Shelton was on the point of saying something bitter, but checked himself. "Here am I", thought he, "trying to get the last word, like an old woman". (Galsworthy)

Şeltonun dilindən az qala ciddi bir məzəmmət (irad) çıxacaqdı, lakin özünü saxladı. "Yaxşı", o fikirləşdi, -qoca bir qadın kimi (yaşlı bir qadın kimi) çalışacağam ki, son söz mənim olsun (son sözü demək mənim ixtiyarında olsun).

Göründüyü kimi, bu ifadənin özü tam mənada məcazlaşmış bir ifadədir. Burada verilmiş son söz nə axıncı söz, nə də mitinqin, iclasın son sözüdür. Bu məhz həlledici bir qərarın qəbul olunmasında xüsusi rol və əhəmiyyəti olan qəti sözdür.

get the word - əmr almaq, göstəriş almaq.

I don't budge till I get the word from Mick (W. Thackeray) Mən Mikdən əmr (sərəncam) almayınca yerindən tərpənən deyiləm.

get (və ya have) word - məlumat almaq, xəbər eşitmək.

We got word this morning... that Mr. Dombey was doing well. (Dickens)

Bu gün səhər biz məlumat aldığımız ki, cənab Dombi sağdır (onun vəziyyəti yaxşılaşır).

Sonuncu iki cümlə nümunəsində eyni frazeoloji birləşmə işlədilməsinə baxmayaraq, mənalarından göründüyü kimi, onlar tamamilə fərqli semantik çalarlığa malikdirlər. Bizə elə gəlir ki, burada konkret situasiya, kontekst nəzərə alınmaqla həmin ifadənin kim tərəfindən və nə məqsədlə işlədilməsinə də diqqət yetirsək pis olmazdı, həmçinin həmin ifadə ilə işlənən sözlərin kombinasiyası da xüsusi rol oynayır.

get the works - amansız, kobud rəftara tuş olmaq, amansızlığa kobudluğa məruz qalmaq

If he comes here he'll get the works Bili told him. Qoy o burnunu bura soxsun, - Bil dedi. O, sağ qalmayacaq.

So far as Calvin Finley and Patricia Dunn were concerned, they were expendable. They'd get the works.

Kalvin Finli və Patrisiya Daniyə gəldikdə, onlarla hesablaşmaq asandım. Onları yola gətirərlər (boyunlarına qoyarlar).

Joe was going to get the works if he ever came back to that neighborhood again. (DAI)

Co bir də bu rayonda görünsə (peyda olsa) özünü ölmüş bilsin.

Misallardan göründüyü kimi, birinci iki halda frazeoloji vahid kobud rəftar “boynuna qoymaq” anlamında işlədildiyi halda üçüncü cümlədə “ölmüş bilmək” çalarlığında işlədilmişdir. Ancaq hər üç halda frazeoloji vahidə daxil olan komponentlərin hər biri öz lüğəvi mənasını itirmiş və tamamilə yeni bir mənaya - semantikaya malik olmuşdur.

get (və ya have) the worst of something - uduzmaq, pis vəziyyətdə olmaq, nəyinsə bütün çətinliyini çəkmək, sonuncu yeri tutmaq.

So far Alice felt she was getting the worst of the conversation she changed the subject. (B.Shaw)

Alisa bu söhbətdə üstünlüyün onun tərəfində olmadığını hiss etdiyindən mövzunu dəyişdi.

After that there was a free-for-all with everybody kicking and punching, and Eddie on the bottom getting the worst of it.

Bundan sonra ümumi qarışıqlıq başladı, adamlar bir-birini yumruqla, təpiklə vurdular və ən altda qalan Eddi üçün daha pis oldu.

Biz əvvəlcə frazeoloji birləşmənin ümumi şəkildə lüğəvi mənasını verməyimizə baxmayaraq, cümlələrin hər birində daha bir başqa semantik çalarlığın olduğunu şahidi oluruq.

get the feel of smth - vərdis əldə etmək

If you keep practising, you'll soon get the feel of it.

Siz əgər daimi (mütəmadi) məşq etsəniz, tezliklə vərdis əldə edə biləcəksiniz. Göründüyü kimi, frazeoloji birləşmədə əsas məna yükünü “*feel*” sözü daşıyır, lakin hər bir halda *fel* “*get*” öz aparıcı rolunu göstərir.

get of the fence - öz vəziyyətini müəyyənləşdirmək, tərəddüd etməkdən yaxa qurtarmaq.

get one's finger burnt - nəyinsə özünü yandırmaq.

A man that fooled that with that stuff's a sucker to take a chance of getting his fingers burnt.

Bu xanımla oturub-duran (əlaqə saxlayan) adam çox kütbeyin və axmaqdır. O, qanadlarının yanmasına risk edir. Yəni o tamamilə karyerasını, hər şeyini itirə bilər.

get one's finger out - işin qulpundan yapışmaq, işsizlikdən əl çəkmək.

One teacher shouted to Mr. J.Exworthy, a former president and a member of the executive: "Get your finger out, Exworthy or resign".

Bir müəllim, müəllimlərin həmkarlar təşkilatının icraiyyə komitəsi üzvünə və onun keçmiş sədri cənab Eksvortuya qışqırdı: “Ya işləyin, Eksvortu, ya da istefaya gedin!”

get one's flag - admiral olmaq.

...you'll get your flag, as I hope to get mine. (DPF)

...Siz admiral olacaqsınız, ümid edirəm ki, mən də.

Bu frazeoloji birləşmədə də demək olar ki, komponentlər məcazlaşılıblar. Ancaq bir məsələni unutmaq olmaz ki, gəmiçilikdə adətən başçı admiral bayrağı qaldırır və o həmin sistemdə ən yüksək mərhələdə dayanan adamdır. Onagörə də ifadənin lap dərin qatında “flag” sözü əsas mənə yükünü daşıyır desək, səhv etmərik.

get one's feet wet – başlamaq

“It's not hard to dance once you get your feet wet”, said the teacher.

(DAE)

-Rəqs etməyə öyrənmək o qədər çətin deyildir, yalnız başlamaq lazımdır, - müəllim dedi.

Göründüyü kimi, burada frazeoloji vahidə daxil olan komponentlərin heç biri özünün mənasında işlədilmədiyi halda, hətta kontekstdə onun mənası da bütövlükdə söz birləşməsinin lüğəvi mənasından xeyli uzaqdır.

Qeyd olunan bütün nümunələrdən aydın olur ki, söz birləşmələrinin lüğəvi mənasını tam dərk etmək üçün, anlamaq üçün onun kontekstdə işlədilməsini izləmək lazımdır və ondan sonra həmin söz birləşmələrinin semantik təhlilindən danışmaq olar.

ƏDƏBİYYAT

1. Babayev A.M. Dilçiliyə giriş, Bakı, 1992, 504
2. Ağayeva F. Danışiq dilində leksik və sintaktik vahidlər. Bakı, 1987, 77.
3. Mednikova E.M. Seminars in English lexicology. M., 1976, 151.
4. Readings in Modern English Lexicology. L., 1975, 237.
5. Канделаки Т.Л. Семантика и мотивированность терминов. М., 1977, 106.

Halima Muradzadeh

Lexical-semantic analysis of the word combination which is used together with the verb “to get” and other components summary

This article deals with the word combinations that are not limited with semantics, but different meanings. The main practical aim of verb semantic classifications is to contribute, to structure the lexicon and to allow for a better organized, more homogeneous, description, of their semantics. From a more formal point of view, the main aims are the identification of meaning components forming the semantics of verbs, the specification of more subtle meaning elements that differentiate closely related verbs and the study of the

cooperation between syntax and semantics. Verbs usually have a central use, characterized by a specific syntactic form, but they may also be used with a large variety of other syntactic forms. It is clear that verb is one of the most central syntactic category in language.

Х.Мурадзада

**«Получить» письменные вопросы для ложных и других
компонентов лесно-семантического анализа
резюме**

В этой статье рассматриваются словосочетания с разными значениями, которые не ограничены семантикой. Основная практическая цель глагольных семантических классификаций - внести вклад, структурировать лексику и обеспечить более организованное, более однородное описание их семантики. С более формальной точки зрения основными целями являются идентификация смысловых компонентов, формирующих семантику глаголов, спецификацию более тонких смысловых элементов, которые различают тесно связанные глаголы и изучение сотрудничества между синтаксисом и семантикой. Глаголы обычно имеют центральное применение, характеризующееся конкретной синтаксической формой, но они также могут использоваться с большим количеством других синтаксических форм. Понятно, что глагол является одной из самых центральных синтаксических категорий в языке.

Rəyçi: Aynur Ağazadə
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

MURAD ƏMƏNOV
Bakı Dövlət Universiteti
murad962019@mail.ru

MƏHƏMMƏDHÜSEYN ŞƏHRİYARIN DİLİNDƏ TEMATİK SÖZ QRUPLARI

Açar sözlər: Şəhriyarın dili, tematik bölgü, məkan anlayışı, şəxs adları, zaman anlayışı

Key words: Shahriyar's language, thematic division, space conception, person names, time conception

Ключевые слова: Язык Шахрияра, тематическое разделение, космическая концепция, имена людей, концепция времени

Şəhriyarın əsərlərinin lüğət tərkibini təşkil edən sözlər təbii ki, ifadə etdikləri məna, istifadə dairəsi və mənşə baxımından bir-birindən fərqlənir. Şairin əsərlərinin dili ilk növbədə öz leksik zənginliyi, məzmun, forması, eyni zamanda öz axıcılığı və oxunaqlığı ilə diqqəti cəlb edir. Ustad şairin əsərlərinin lüğət tərkibini tematik baxımdan qruplaşdırmaq müəllif dilinin leksik zənginliyinin müəyyən edilməsində mühüm rol oynayır. Şairin dilində işlənən sözləri tematik baxımından aşağıdakı qruplar üzrə ümumiləşdirmək olar:

1. **Bədən üzvlərini ifadə edən sözlər.** Bədən üzvlərini adlandıran sözlərin böyük bir qismi türk dilinə məxsusdur. Bu sözlər leksikanın ən qədim qatlarından biridir, dil bu tip sözləri başqa dillərdən almır. Bu sözlər müəyyən fonetik variantlara malik olmaqla demək olar ki, bütün türk dillərində işlənirlər. Hətta bir çox dilçilər dillər arasındakı qohumluq münasibətlərini müəyyən edərkən həmin dillərdə işlənən bədən üzvlərini ifadə edən sözləri bir-birləri ilə müqayisə edirlər. Şəhriyarın dilində bədən üzvlərini adlandıran aşağıdakı sözlər işlənmişdir: ürək, göz, üz, qol, ayaq, baş, dil, qulaq, qucaq, yanaq, dırnaq, alın, əl, kiprik və s. Məsələn: Qulaxlar şaxlanıb seçə gərəkdi // Dırnağı şaxlanıb seçə gərəkdi [1, 112]; Daha kipriklərin olub neşlər // Yaramın közməsin qopatmamışdı [1, 97]; Qardaşların gözündənöp // Bəxtiyarın üzündənöp [1, 88]; Lalə bitdi yanaq oldu // Qonça güldü dodaq oldu [1, 68]; Əl-qolun var ki, təkəlli, bu dağın böyründə // Bu sayaq bir avadanlıq əl-ayaq eyləmişən [1, 91]; Qardaş deyə, bir ömr soraqlaşmaq olurmuş? // Birdən də bu qardaşla qucaqlaşmaq olurmuş [1, 94].

Yuxarıdakı nümunələrdən görürük ki, Şəhriyarın dilindəki bədən üzvlərini adlandıran sözlərin bir neçəsini çıxmaqla demək olar ki, hamısı bu gün də heç bir fonetik dəyişikliyə uğramadan Şimali Azərbaycanda istifadə

olunur. Lakin Şəhriyarın dilində iki söz: “bığ” və “kəkil” sözlər fərqli fonetik variantda işlənmişdir. Məsələn: Kimlər qaldı ki, buğun bizə burmadı [1, 54]; Bir yava gülbəsinin qoymadı kakillənsin // Arizu cəlgələrində biz əkən tum-dənələr [1, 89]. Azərbaycan dilində “kəkil”, farsca “kakol” sözü “alına tökülən saç” mənasını verir. Bu sadə işimin Azərbaycan alimləri Ə.Orucov [2, 39] və A.Axundov [3, 169] tərəfindən fars köklü göstərilməsini qeyri-obyektiv hesab edirik. Azərbaycan dilinin İzahlı lüğətinin gələcək nəşrlərində “kəkil”-in Azərbaycan sözü olaraq qeyd olunması düzgün olardı [4, 101]. Qeyd edək ki, bu söz Şəhriyarın həm türk divanında, həm də farsca divanında işlənmişdir.

2. İnsanla bağlı anlayışları ifadə edən sözlər. Bu qrupa şəxs adları-antroponimlər və qohumluq anlayışlarını bildirən sözlər daxildir. a) **şəxs adları.** Şəhriyarın şeirlərinin dilində aşağıdakı kişi və qadın adları işlənmişdir: Şeyxülislam, Mirsaleh, Novruzəli, Məşədi Rəhim, Yusif, Yəqub, Seyidhüseyn, Mirəjdər, Mirzəmməd və s. Məsələn: Məlik Niyaz vərəndilin salardı // Atın çapıb, qıyqacıdan çalardı [1, 40]; Novruzəli xərməndə vəl sürərdi // Gahdan enib küləşlərin kürərdi [1, 42]; Sitarəmmə nəzikləri yapardı // Mirqadir də hərdəm birin qapardı [1, 46]; Yusifivi uşaq ikən itirdin // Qoca Yəqub, itmişəm də tapıbsan [1, 49]. b) **qohumluq anlayışlarını bildirən ümumi sözlər.** Dilçilik kitablarında qohumluq münasibətlərini bildirən sözlər familiar leksika adlanır. Bu qrupa daxil olan sözlər zəngin ekspressiv imkanlara malikdir. Bir neçə sözü çıxmaqla (nəvə, övlad, arvad və s.) Şəhriyarın dilində işlənən qohumluq anlayışlarını bildirən ifadələr də əsasən milli mənşəli sözlərdən ibarətdir. Şəhriyarın türk dilini ana dili olaraq sevirdi və şairin şeirlərində belə sözlər üstünlük təşkil edir: qardaş, ata, nəvə, uşaq, xaloğlu, nənə, əmmə, bacı, dayoğlu, xala, kürəkən, oğul, əmoğlu və s. Məsələn: Rəxşəndənin nəvə tutur əlini // Nənəqızın kürəkəni, gəlini [1, 50]; Sənin qalmış o tayda, xallı-telli bir xalan vardır // Bu dünyadə oğul, eşq əhlinə küfr əhli düşmandır [1, 79]; Rahimli, Süleymanlı görüm Bəxtiyar olsun // Gülgün bacım Azər qadını bərqərar olsun [1, 96]; Dünya qəzov-qəder, ölüm-itimdi // Dünya boyu oğulsuzdu, yetimdi [1, 37]; Qorxma, gəldim!" -deyə, səslərdə mənə can dedi qardaş // Mənə"can-can" deyərək düşməne"qan-qan" dedi qardaş [1, 66]; Pilovun da dadaşı Möhsünəmoğlu bişirib. Süfrədə quşək uşaqlar dəni bir-bir döşürüb [1, 68].

Qohumluq anlayışlarını bildirən sözlər də dilin lüğət tərkibin daha qədim dövrlərdə formalaşmış qatlarından biridir və xalqın mədəniyyəti, keçmişi, adət-ənənələri ilə birbaşa bağlıdır, zaman keçdikcə bu sözlər həm mənə, həm də şəkildə cilalanmış, buna görə də öz ilkin mənə və formasından müəyyən dərəcədə uzaqlaşmışdır. Bu sözlərdən demək olar ki, bütün türk dillərində istifadə olunur, lakin hər bir dildə özünəməxsus xüsusiyyətlərə malikdir. Şəhriyarın dilində qohumluq anlayışlarını bildirən sözlər semantik

xüsusiyyətləri ilə də diqqəti cəlb edir. Şair eyni mənanı bildirən “qardaş” və “qarındaş” ifadələrini bir-birinə sinonim olaraq işlətməmişdir. Məsələn: Gözüm aydın, görürəm sevgili qardaşlarımı // Basmışam bağrıma öz doğma qarındaşlarımı [1, 124]; Cəlilə əmqızı da qardaşının lap tayıdır // Mehriban, sanki bir alma, yandan düz bölünə [1, 71]. “Qarındaş” və “qardaş” sözləri “Kitabi Dədə Qorqud” dastanında da paralel olaraq işlənmişdir, bu söz hazırda arxaik leksikaya daxildir. Qeyd edək ki, Cənubi Azərbaycanda da bu söz həm “qardaş”, həm də “qarındaş” formasında işlənir. Qohumluq bildirən bu söz demək olar ki, əksər türk dillərində işlənir.

Şəhriyarın dilində gündəlik istifadə etdiyimiz qohumluq anlayışı bildirən bəzi sözlər fərqli mənanın ifadəsinə xidmət etmişdir: nənə, dədə, əmmə və s. **I. Nənə.** Bu söz Şəhriyarın dilində öz ilkin mənası ilə yanaşı “ana” mənasında da işlənmişdir. Məsələn: Nənə qarnında da sənə əkiz olsaydım mən // İstəməzdim doğulub bir bu dünyaya gəlim [1, 92]; Sağ gündə dollar taxta-taba qədviyə ilə // Onda ki, nənəm sancılanar, zəncəfil olmaz [1, 100]; Nə pis qan nənəymişsən // Nağıl! Yalan-palan dünya [1, 135]; Nənə qarnı ilk beşiyin // Qəbristanlıq sən deşiyin // Nə içərin, nə eşiyin // Qaranlıq bir dalan dünya [1, 135]. Yuxarıda da qeyd etdik ki, “nənə” ismi Ağdam, Ağdərə, Cəlilabad, Qazax, Biləsuvar, Tərtər, Lənkəran, Goranboy ərazilərində “ana”, Balakəndə isə “bacı” mənasında işlənir. **II. Dədə.** Bu söz Şəhriyarın dilində həm “ata”, həm də “aqlı adam” mənasını ifadə edir. Məsələn: Dini-dəbi alıb bizdən tünlədi // Dədələri xoruz kimi dənələdi [1, 104]; Nə yeyək, ey vay, ata, bilməyirəm // Dədəmiz yox, kimə çəkmək baratı [1, 61]; Adın nə qoysa qoyub, şeytanımızdır, bu gədə, Sadizmi var, nədədəxərcinə gəlir, nə nənə [1, 103]. Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində “dədə” sözünün “ata” və “ustad aşiq, ustad” mənaları verilmişdir [5, 568]. **III. Əmmə.** Bu söz Şəhriyarın dilində “bibisi” mənasında işlənmişdir. Məsələn: Bu bizim kənd ola bilsə, hanı bəs əmmələrim? Əmmə də dursa, deyir bəs hanı övladım, ərim? [1, 69]; Xəccəsultan əmmə dişin qısardı, Molla Bağırəmoğlu tez mısardı [1, 43]; Xəccəsultan əmmə gedib Təbrizə // Amma nə Təbriz ki, gələmmir bizə [1, 44]; Xanım əmmə Mirəbdülün sözünü // Eşidəndə əyər ağız, gözünü [1, 46]. Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində də “əmmə” sözünün “bibisi” mənası ifadə ediyi göstərilmişdir [24, 114]. Şəhriyarın dilində monqol dili və türk dillərində ortaq istifadə olunan “kürəkən” sözünü işlənməmişdir. Kürəkən sözü monqol dilində “kişinin həyat yoldaşının anası ilə atasına münasibətini” ifadə edir. Məsələn: Rəxşəndənin nəvə tutur əlini // Nənəqızın kürəkəni, gəlini [1, 50]. Teymur hələ kürəkəndir // Çingiz canın alan dünya [1, 135].

3. Bitki və meyvə aləminə aid anlayışlarını bildirən sözlər: a) **meyvə adları:** alma, heyvə, ərik, alça, armud, xurma, iydə və s. Məsələn: Bax, necə heyvan eləyirlər mənə // Mən necə bu heyvanı insanladım [1, 130];

Bizə gələ-gəlməyə bir kal iydə // Qonşumuza heyva gəli, nar gəli [1, 129]; Sınıq-salxaq qanadları bir açaq // Bu baxçadan alçaları dərərdik [1, 55]; Qəm-qəddarələr ağzında dil olmuşdu söyüş // Mən səvinc etdim, xəncəri xurma elədim [1, 128]; Vərzəğandan armudsatan gələndə // Uşaqların səsi düşərdi kəndə [1, 43]. b) **bitki adları**: novruzgülü, bulaqotu, qanqal, soğan, kərdi, sarmaşıq, qana, aş tərəsi, qarçıçəyi və s. Məsələn: Əli mənə yaşıl aşiq verərdi // İrza mənə novruzgülü dərərdi [1, 42]; Gərək soğandisa, hər kəs soyanmasın // Amma gecə namaz da qılırsan, yavaşca qıl [1, 115]; Ayaqlara pis sarışıb sarmaşıq // Pasport ilə, deyir, getsən sözüm yox [1, 76]; Bulaq qaynar çay-çəmənin gözündə // Bulaqotu üzər suyun üzündə [1, 39]; Qış gedir, qoy gələ yazın // Hələ novruzgülü var, qarçıçəyin var, gələcəklər // Yel-yağışda yuyunub gün səpiləndə güləcəklər // Üzlərin tez siləcəklər [1, 63]. Şəhriyarın dilində tematik sözləri tematik baxımdan qruplaşdırarkən “kərdi” sözü diqqətimizi cəlb edir. Bu söz Şimali Azərbaycanda Ordubad dialektində işlənir, “lək” mənasını ifadə edir. Bu söz Şəhriyarın “Heydərbabaya salam” poemasında işlənmişdir və eyni mənanı ifadə edir. Məsələn: Bu baxçada aş tərəsi əkərdik // Hey su açıb kərdiyə göz dikərdik [1, 52]; Yenə qışın qoşunu payız marşın çalaraq // Kərdim də varsa biçər lələmi, reyhanımı [1, 98].

4. **Zaman və məkan anlayışlarını adlandıran sözlər**: a) **zaman anlayışı ifadə edən sözlər**: dünən, yay, qış, gec, il, gecə, ay, son və s. Məsələn: Dünən gecə cinlər qoşun çəkdiilər // Mən qorxudan cıncırığım çıxmadı [1, 122]; İndi yaya qış deyirəm, Sabiq qışa yay demişəm [1, 124]; Qapqara zülmət gecəni sızlayıb // Sübhə qədər sursatı sahmanladım [1, 130]; Ulduz sayaraq gözləmişəm hər gecə yarı // Gec gəlmədədir yar yenə olmuş gecə yarı [1, 57]; Qoca Təbriz də yüz min il keçsə // Bakı qardaşların unutmayacaq [1, 132]. b) **məkan anlayışı ifadə edən sözlər**: ora, yurd, sağ, eşik, oba, arxa, yuxarı, qıraq və s. Məsələn: Ora bizim qızıl Kəbə Bakıdı // Şanlı bakıçılar xaki-pakıdı [1, 81]; Belə bu yurd yapır bizi təndirə // Udur, amma inanmıram sindirə [1, 102]; O nəqşə çəkdiicə, nəqşəsin pozdun // Şimdi ki, obadan-eldən əl üzdün [1, 90]; Yaxınlarım qoydu mənə qıraqda // Yananlarım qaldı məndən uzaqda [1, 78]; Yatmış hamı, bir Allah oyaqdı, daha bir mən // Məndən aşağı kimsə yox, ondan da yuxarı [1, 57]. Qara baxım yenə üzü ağ olsun // Yar da bizdən yad eyləyib, sağ olsun! [1, 74].

5. **Müərrəd anlayışları ifadə edən sözlər**: sevinc, sevgi, ölüm, hava, qorxu, hiss, nifrət, istək və s. Məsələn: Mən sevinc etdim, xəncəri xurma elədim // İndi göylərdə gözəl səflə, səfa ilə gəzir [1, 128]; Mən qorxudan cıncırığım çıxmadı // Yorğan üstədən mənə sınıx çəkdiilər [1, 122]; Təbi bir sevgili bülbül ki, oxur gül budağında // Sarı sünbül qucağında [1, 64]; Sən ölümün yazısı pozubsan // Üstündə bir əbədiyyət yazıbsan [1, 83];

Türkün dili tək sevgili, istəkli dil olmaz // Ayrı dilə qatsan bu əsil dil əsil olmaz [1, 99].

6. **Əlamət və keyfiyyət anlayışlarını ifadə edən sözlər.** ağ, sınıq, soyuq, doğru, alçaq, qırmızı, böyük, incə, tünük və s. Məsələn: Sübhə qədər sursatı sahmanladım // Xalqı oyatdım bu sınıq qətb ilə [1, 130]; Sizlərcə "böyük" inqilabız xalqı ayıtdı // Çapqın mal olan, mal-davar olsun da, qayıtdı [1, 95]; İncə, zərif zövqün qalırımı, ya yox? // Ərün səndən bir zövq alırımı, ya yox? [1, 108]; Bir ümmət olaq, boyaqqlar getsin // Nə qırmızımız, nədə abımız [1, 126]; Ya şeir onun dır-dırası Ancela // Gözlərimin ağı-qarası Ancela [1, 108]. Şəhriyarın dilində bu tematik qrup aid olaraq "nazik" mənasında "tünük" ifadəsi işlənmişdir. Məsələn; Bir əl silah, bir el yalın // Biri tünük, bir qalın // Deyir ki, haqqızı alın! Amma hansı kömək ilə? [1, 86]. Türk mənşəli bu söz danışq dilində tünük taxta, tünük parça ifadələrinin tərkibində dilalektlərdə "nazik" mənasında işlənir. "Tünük" sözünün kökünün də bu sözlə bağlı olduğunu güman etmək olar [7, 176]. Hesab edirik ki, dilimizdəki *tün-ük* leksik vahidində *ük* hissəciyi türk dillərinə məxsus leksik şəkilçidir. Görünür, nə vaxtsa Azərbaycan dilində *tün* sözünün müstəqil anlamı olub. Belə olmasaydı, basabas mənasında *tün-lük* ismi yarana bilməzdi [4, 45].

8. **Ümumi şəxs anlayışı ifadə edən sözlər.** Qeyd edək ki, şəxs anlayışını ifadə edən əvəzlilər nitq hissələrini əvəz etdiklərindən təbii ki, digər nitq hissələrindən sonra yaranmışdır və əksər türk dillərində müəyyən fonetik dəyişikliklərə malik olmaqla əsasən leksik sabitliyini saxlamışdır. Şəhriyarın əsərlərində istifadə olunan əvəzlilərin bəziləri müasir dilimizi üçün könəlmişdir. Şairin "Behcətabad xatirəsi", "Pərvanə və şəm" və "Məmməd Rahim həzrətlərinə cavab" şeirlərində "böylə" əvəzliyi işlənmişdir. Məsələn: Gəlməz, tanıram bəxtimi, indi ağarar sübh // Qaş böylə ağardıqca, daha baş da ağarı [1, 37]; Aşıq haçan olub yetə öz müddəasına? // Bir yari-məhliqadı bizi böylə yandıran [1, 105]; Böylə ki, sən alqışlayırsan mənə, Gedənlərənəsgil edim qoy səni. [1, 78]. "Göründüyü kimi "böylə" əvəzliyi müasir dilimizdəki "belə" əvəzliyinin arxaik variantıdır və bu əvəzlik həm romantiklər, həm də realistlərin dilində müşahidə olunur [14, 61]. Şəhriyarın yaradıcılığında bir neçə şeirdə "o" işarə əvəzliyi yerinə həmin əvəzliyin "ol" arxaik variantından istifadə olunmuşdur. Məsələn: Alması sellələnib, xurması zənbillənsin // Lənət ol badi-xəzanəki, Nizami bağının [1, 89]; Xəzanda ol qara yel bülbülə dedi: Qoy, get! // Gül ilə qaldı görüş, ölməsək, göy ot bitənə [1, 102]; Canım ol yanğıda yandıqca dedim: "Can Rüstəm" // Bəllidir-Rüstəm olan ağlamaz, amma oxlar [1, 125]; Bir millətə dünya boyu bir faciə doğmuş // Biz ellərin ol qəhrəman ehsasını boğmuş. [1, 95]. Gəl çıxıq Turi-təcəllayə, sən ol ciltvəyi-tur // Mən də Musa kimi, ol Tura təəcəllayəgəlim [1, 93].

9. **Kəmiyyət anlayışı ifadə edən sözlər.** Şəhriyarın dilindəki aşağıdakı kəmiyyət bildirən sözlər işlənmişdir: bir, az, iki, çox, yüz, min, əlli, yetmiş, altmış, beş və s. Məsələn: Gəlməsə bir gün, acımızdan ölək // Qapış-qapış bir çörəyi min bölək [1, 104]; Yeni ki, o hüsnün mətahın alım // Can nəqdin sanadım, gördüm az oldu [1, 136]; Sənəllini keçib yaşun, mən bir otuz yaşında qız // Söylə görüm otuz yaşın nə nisbəti əlli yaşa? [1, 72]; Bu gün bəşər gerek olsun bir millət // Bir mülkət olarmı yüz hökumət? [1, 75]; Hər biri min cana dəyən canlarsız // Sirri-həyatı oxuyub anlarsız [1, 81]. Şəhriyarın dilində miqdar saylarının içərisində qırx sayı daha çox işlənmişdir. Məsələn: Zindanlarda can vermişik // Qırx nəsil qurban vermişik [1, 87]. Azərbaycan dilində qırx sayı vaxtilə son rəqəm olduğundan ən yüksək rəqəm kimi mübaliğə səciyyəsi kəsb etmişdir [7, 183].

10. **Hal və hərəkət anlayışı ifadə edən sözlər.** Fellər şairin dilində məzmun və kəmiyyət baxımından digər tematik qruplarla müqayisədə daha zəngindir və lüğət tərkibinin əsas hissəsini təşkil edir. Azərbaycan dilində işlənən kök fellərin hamısı milli mənşəlidir və bu nitq hissəsində milli mühafizəkarlıq güclüdür. Şəhriyar yaradıcılığında fellərdən geniş şəkildə istifadə etməklə Azərbaycan xalqının psixologiyasını, mədəniyyətini, fikir və düşüncə tərzini əyani şəkildə göstərmişdir. “Ədəbi dilimizdə fellərdən bu dərəcədə aktiv istifadə M.P.Vaqiflə başlanır. M.P.Vaqifin qoşma üslubundakı şeirlərində canlı həyat lövhələrinin təsviri zamanı fellər aparıcı üslubi vasitə kimi əsas yer tutur: Qaşların çəkilib yayalara dönür // Ağlaram, göz yaşım çaylara dönür // Bəzənir illərə, aylara dönür // Canlar alan bir maralı sevmişəm” [6, 243]. Şəhriyarın doğma Ana dilində yazdığı “Heydərbabaya salam” poemasının əsas hissəsini təşkil edən misralar adətən fel ilə başa çatır. Bəndlərin çoxu feli sözlərdən ibarət qafiyə sisteminə malikdir. Belə ki, poemada 39 qafiyə adlardan, 85 qafiyə isə fellərdən təşkil olunmuşdur [8, 64].

Şairin dilində aşağıdakı hərəkət bildirən sözlər işlənmişdir: yalmaq, sozatmaq, hənəkdirmək, qırtmaq, sınmaq, mısmaq, güləşmək, qısqmaq, itmək, ağlamaq, köçmək, söyləmək, sancmaq, bağlamaq, şəkmək, soymaq, yanmaq, soruşmaq, getmək, silmək, oyanmaq, qaçmaq, yatmaq, vermək, bölmək, döyünmək, öyünmək, gəlmək, yatmaq, oyatmaq, və s. Məsələn: Alnıaçıq, yaxşı, dərin qanardı // Yaşıl gözlər çıraq təkin yanardı [1, 45]; Mədəniyyət dəbin eyilir bədəviyyət, bir usanmır // Gün gedir, az qala batsın, gecəsindən bir oyanmır [1, 68]; Heç bir üzə belə bir gül gülməyib // Göz yaşımı anam belə silməyib [1, 74]; Mənim eşqim ucalıb, qürbət olub dünya mənə // Dost duyanmır döyünür, düşmən duyanmır, öyünür [1, 138]; Cücələrım gəlmədilər bağrıma // Ağrımı aldım yanıma, yanladım // İslam oyatdı xalqı, başın qovzayan qaçır // Şeytan bacarmadı ki, yatanlar oyanmasın [1, 114]. Nümunədə verdiyimiz fellərin əsasən Şimalda və Cənubda eyni mənada və

eyni səviyyədə işləklik dərəcəsinə malikdir. Lakin şairin dilində öz fərdi üslubunu səciyyələndirən dialekt xüsusiyyətli fellər də işlənmişdir.

1. Sozatmaq. Bu fel Şəhriyarın “Əzizə” şeirində işlənmişdir, soldurmaq mənasını ifadə edir. Məsələn: Sən bahar etdiyin çəməndə xəzan // Hər nə gül-qönçəvar, sozatmışdı [1, 98]. Bu fel Şamxor şivələrində “saralmaq”, Gəncə dialektində isə “xəstə kimi qəmgin görünmək” mənasında işlənir [3, 69]. **2. Yalmaq.** Bu fel Şəhriyarın “Heydərbabaya salam” poemasında işlənmişdir: Məktəb qalır, uşaqlar dərs alırlar // Hey yazırlar hey pozurlar, yalırlar [1, 51]. Fikrimizcə bu fel yanımaq sözünü dialekt şəklidir: yanımaq - yalmaq. Azərbaycanın bir çox şivələrində ilk hecəda a saiti uzun tələfüz olunan yal - “yanımaq” felində rast gəlinir. Məşhur türk alimi M. Ergin yanlış olaraq bu sözü yalamaq feli ilə eyniləşdirmişdir. **3. Hənikdirmək.** Bu fel Şəhriyarın “Qəmlə atış-bariş” şeirində “yormaq” mənasında işlənmişdir: Mişovda kəhliyi qarda qovub hənikdirəcəqsən // Hələ qocalmamısan, qoy sənə ərus gələ, damad [1, 133]. Bu sözə Qazax dialektində işlənən “əndixməx” - “təngnəfəs olmaq” felinin fonetik və semantik cəhətlərindən bu söz yaxınlığı diqqəti cəlb edir. [8, 218]. **4. Qırtmaq.** Bu fel Şəhriyarın “Heydərbabaya salam” poemasında “qoparmaq” mənasında işlənmişdir: Bu sür-sümük evcik ki, qurdu yıxmaz // Kənkən deyər: İp qırtılmaz, can çıxmaz [1, 103]. Bu fel ilə bağlı İmişli şivəsində “qırtamağ” feli işlənir [8, 302].

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Şəhriyar M. Seçilmiş əsərləri. Bakı: “Avrasiya Press”, 2004, 480 s.
2. Orucov Ə. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. III cild. Bakı: “Elm”, 1983, 555 s.
3. Axundov A. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. Bakı: “Elm” 2005, 452 s.
4. Quluyev E. Məhəmmədhüseyn Şəhriyarın fars divanında türk sözləri: fil. ü. f. Dok. ...diss. Bakı, 2017, 158 s.
5. Azərbaycan dilinin izahlı lüğət, dörd cilddə. I cild. Bakı: “Şərq-Qərb”, 2006, 744 s.
6. Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. I cild. Bakı: “Maarif”, 1979, 267 s.
7. Adilov M.İ. Sənətkar və söz. Bakı: Yazıçı, 1984, 184 s.
8. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı: “Şərq-qərb”, 2007, 568 s.

M.Amanov

**Thematic word groups in Mahammadhuseyn Shahriyar's language
Summary**

Many words are related to one another based on the theme in which are used. A semantic field is the extensive organisation of related words and expressions into a system which shows their relations to one another. A thematic group is a subsystem of the vocabulary for which the basis of grouping is not only linguistic but also extralinguistic: the words are associated because the things they name occur together and are closely connected in reality, example: terms of kinship: father, cousin, mother-in-law, uncle; names for parts of the human body: head, neck, arm, foot, thumb; colour terms: blue, green, yellow, red / scarlet, crimson, coral; military terms: lieutenant, captain, major, colonel, general. In this article we will be talking about the thematic word groups in Mahammadhuseyn Shahriyar's language.

M.Amanov

**Тематические группы слов на языке Махаммадхусейна Шахрия
Резюме**

Многие слова связаны друг с другом на основе темы, в которой они используются. Семантическое поле - это обширная организация связанных слов и выражений в систему, которая показывает их отношения друг с другом. Тематическая группа - это подсистема словарного запаса, для которой основа группировки не только лингвистическая, но и экстралингвистическая: слова ассоциируются, потому что то, что они называют, происходит вместе и тесно связано в действительности, например: условия родства: отец, двоюродный брат, теща, дядя; имена для частей человеческого тела: голова, шея, рука, стопа, большой палец; цветовые термины: синий, зеленый, желтый, красный / алый, малиновый, коралл; военные условия: лейтенант, капитан, майор, полковник, генерал. В этой статье мы будем говорить о тематических группах слов на языке Махаммадхусейна Шахрияра.

**Rəyçi: Sənubə Abdullayeva
Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor**

AKİFƏ SADIQOVA
ADU
akife@mail.ru

GERMAN DİLLƏRİNİN MÜQAYİSƏLİ TƏHLİLİ

Açar sözlər: germanistika, alman dili, avropa dilləri, tədqiqatçılar, hind-Avropa dil ailəsi

Keywords: Germanism, languages, German philology, linguistics, Indo-European language family

Ключевые слова: Германистика, германская филология, индоевропейской языковой семье, Западная группа, лингвистика

Dil haqqında çox yazılmış və onun insanlar arasında ünsiyyət vasitəsi olduğu təsdiqini tapmışdır.

Dil nədir?

Dil - ancaq insanlara aid olan, özündə məzmun və eyni tip səslənmə (yazılış) qaydaları daşıyan şərti sistemdir.

O yalnız ünsiyyət vasitəsi deyil. Dil dünya fəlsəfəsidir. Dünya haqqında təsəvvür yaradan təbii intellektual sistemdir. Hər bir dil, ayrılıqda dünya haqqında bilik, dünyanı görmək və anlamaq üçün vasitədir.

Dilləri linqvistikaya öyrənir. Dildə şərti işarələr semiotikanın predmetidir. Dilin insan təfəkkürünə və fəaliyyətinə təsirini psixolinqvistikaya tədqiq edir

Hazırda Yer üzündə 7000-ə yaxın dil mövcuddur. Dünyanın yeddi dili dünya dilləri hesab olunurlar: ingilis dili, ispan dili, ərəb dili, rus dili, fransız dili, alman dili, portuqal dili [1]

Alimlərin fikrinə görə son 100 il ərzində 3000-dən 6000-ə qədər dili ölüm təhlükəsi gözləyir. Dilin saxlanması üçün həmin dildə ən azı 100 min insan danışmalıdır.

Yer üzündə əhalinin 80%-i 7000 dildən yalnız 80 dili bilir. Qalan dillərdə əhalinin 20%-i danışır. Nəzərə almaq lazımdır ki, 3,5 min dil əhalinin 0,2%-nə aiddir

İçimizdəki səssiz danışığı ucadan söyləməzdən əvvəl, dilin aid olduğu mədəniyyəti və dilin incəliyini araşdıran dilçilər elmi tədqiqatlarını hər iki istiqamətdə aparmışdır. Avropadan Herder, Humboldt, Amerikadan Sapir, Vorf, Blomfeld kimi görkəmli alimlər dil haqqında əhəmiyyətli izahatlar verdilər.

Dünyada dil haqqında ümumi, yanlış fikirlər və ittihamlar çoxdur. Ən əsası, ibtidai dillər olduğuna inanırlar. Bu dillərdə sadə qrammatik qaydalara əsasən çox müxtəlif səslər və sadə sözlər var və dil kifayət qədər olmadığı üçün əl-qol hərəkətlərindən çox istifadə edirlər. Ancaq araşdırmalar etdikdən

sonra, alimlər bunu inkar etdi. Faktıdır ki, indiyədək öyrənilmiş hər bir dini mədəni obyektlər baxımından nə qədər ibtidai olursa- olsun, digər xalqların dilləri ilə müqayisə oluna bilən tam inkişaf etmiş kompleks dilə çevrilmişdir. Bütün dillərdə kompleks grammatikalar var. Təbii dil və primordiallıq arzu olunan xüsusiyyətlərə malik olsa da, heç bir təbii dil düz və saxta deyil. Bütün dillərdə bu qaydalara, başqa sözlə, onların xüsusiyyətlərinə uyğun olmayan qeyri-ənənəvi qaydalar və xüsusi hallar var. Bu fikirlərin mənbəyi bir az da „təbii üstünlük“ təlqin edən bəzi dillərdən irəli gələ bilər. Latınca və Grekcə ya da qədim Yunanca, bu dillərdə yaradılan ədəbiyyat və düşüncənin təsiri yüz illər boyunca Qərbi Avropada dolğun dil nümunələri kimi üstün tutuldu.

İnsanların öz dillərini başqa dillərdən üstün tutması geniş yayılmışdır. Məsələn, ərəblər Quran dilini ən zəngin , ən düzgün, Allah tərəfindən endirilmiş cənnət dili kimi qəbul edirlər. Digər tərəfdən, Sanskritcə və İbranice bilinən ən qədim dillərdəndir. 16- cı yüz ildə Bekanus adlı biri Germancanın Adəmin cənnətə kovuşduğu dil olduğunu təkidlə desə də, Tanrı Germanca yazılan ilk İncilin sonradan İbraniciyə çevrilməsini istəmişdir.

Bəs görək German dilləri nədir? Alman dilinin tarixi, əlaqəli dil qrupu haqqında nə bilirik? Bu, çox əhatəli məsələdir və 3 istiqamətə ayrılır.

Alman dilləri; Hind-Avropa dilləri icmasının böyük bir filialını təşkil edir. Üç ana bölmədə araşdırılır. 1) Batı Alman dili Topluluğu: a) Üst: Alman, Yidiş, b) Aşağı: Hollandaca, Flamanca, Afrikalı, c) Anglo-Frizce: İngilis, Frizce, 2) Şimali Alman dili Topluluğu: Norveç, Danca), 3) Şərq Alman dili Cəmiyyəti: Gothi

Şimali Alman Dil Cəmiyyəti (Runic Inscriptions) haqqında ilk yazıların tarixi üçüncü əsrə qədər uzanır. İdeal Dili haqqında ilk yazıların tarixi XII əsrin sonunda gəldi. Qərb alman dilinin dialektikasında üç istiqamət- yuxarıda, yuxarı, aşağı və Anglo-Frisiya kimi ayrılır. Üst German ləhçələrinin bir çoxu 7-ci əsrə əsaslanır. Aşağı Alman dillərində ən qədim yazı tarixi, 9-cu əsrə aiddir. İngilis-Frizki Cəmiyyətinin ən vacib dili ingilisdır. Qədim İngilis dili rəsmi olaraq Anglo-Sakon adlandırıldı. Bu dilin ən qədim yazılış tarixi 7-ci və 8-ci əsrlər arası dövrləri əhatə edir. Yeni İngilis 15-ci əsrdən günümüzdə qədər uzanır. Bu cəmiyyətin digər qrupu Frisiyadır. Bu dil Hollandiyanın bəzi yerlərində danışılır.

Hind-Avropa Dil Ailəsi

Macarıstan, Finlandiya və Hind-Avropa dil ailəsinin digər kiçik ölkələrində danışılmış dillərdən başqa bütün Avropa dilləri danışılır, dünyanın ən böyük dil ailəsi. Bu dil ailəsi iki fərqli şəkildə araşdırılır.

Avropa: Hind-Avropa dil ailəsi dünyanın ən çox danışılmış 20 ən yaxşı dilindən 12-yə çatır: ingilis, ispan, hindi, portuqal, bengal, rus, alman, fransız, marati, italyan, Puncapca və urdu. Avropa qolunun içində Roman

dilləri (ana dil Latınca, Fransız, İspan, Portuqal, İtalyan və Roman), alman dilləri (Alman, Holland, İngilis və İskandinaviya dilləri) və slavyan dilləri (Rus, Bolqar, Serb, Litva) olmaqla üç böyük qol vardır.

Asiya xətti: Hindistan və İran (Fars) dilləri

German dilləri həqiqətən bir-birinə aid olan dillərdir.

Bunlar, 15 dildə 500 milyon insanın əsas dilidir və başqa dillərdə 700 milyondan artıq ikinci dildir. (2) İngilis dili bir çox dildə danışılır, o cümlədən təxminən 340 milyon insanın ana dili və 180 milyondan artıq insanın ikinci və üçüncü dilləri. Almanca 100 milyon adamın ana dili olub təxminən 80 milyon adam tərəfindən də ikinci dil olaraq danışılır, digər alman dilləri ən azı bir milyon nəfər tərəfindən danışılır

Dünya üzərində 10-cu yeri tutan alman dilində 100 milyon insan ana dili kimi danışır, ümumilikdə isə bunların sayı 120 milyona çatır. İnternet səhifələrinin yüzdə səkkizi almanca, 50-si ingiliscədir. Almanca sadəcə Almaniya deyil, eyni zamanda Avstriya, Lixtenşteyn, İsveçrənin böyük bir hissəsində- Belçikada, Lüksemburqda, Avropa Birliyində, Qərbi İtaliya, Danimarka və Vatikan rəsmi dil kimi tanınır.

Johann Christoph Adelung 1781 ildə ilk böyük lüğətini istifadəyə vermişdir. Jacob ile Wilhelm Grimm qardaşları 1852-də ən böyük və əhatəli lüğətin nəşrini hazırlamaya başlamış və 1961-də tamamlamışlar, lakin o vaxtdan buraya lüğət bir daha gözdən keçirilmişdir.

Əhatəli bir Alman yazı dilinin inkişafı Konrad Duden'in „Alman Dilinin Yazı lüğəti“ (1880) sayəsində mümkün olmuştur. Bu əsər 1901-ci ildə tətbiq olunan imla reformasiyasında cüzi şəkildə dəyişdirilmiş və rəsmi imlanın təməli olaraq elan edilməmişdir. (3)

Almanca bir çox ölkədə xarici dil kimi öyrənilir. İngiliscədən sonra geniş yayılmış dildir. Standart almanca xarici dil kimi ən çox yayıldığı ölkələr Hollandiya, Skandinaviya, Baltik dövlətləri, Sloveniya, Polşa, Yaponiya, Bosniya- Herseqovina, Serbiya. Monteneqro, Macarıstan, Bolqarıstan və Makedoniyadır. Bu ölkələrin bəzilərinə alman dili xarici dil kimi ingiliscədən öndə gedir. Belorusiyada, Qafqazda bu dil orta və ali məktəblərdə tədris olunur.

Avropada danışılan dillərin kökləri nədən ibarətdir? Bundan başqa, Avropa xalqlarının əcdadı kimlərdir? 8 min il bundan əvvəl, 6 min il əvvəl Qara dənizin sahillərindən Anadoludan gəldilərmidi? Dillərini də öz bərbərlərindəmi gətirdilər? Yoxsa hamısı doğru deyil? Tezislər, anti-tezislər müzakirə edilir, genetik və filoloji işlər aparılır, lakin sirrə tapmaca kim davam edir.

Hind-Alman dilləri Avropanı fəth etməzdən qabaq, indiki Bask dili ilə bağlı bir dilin burada danışıldığı məlumdur. Orta və Qərbi Avropanın hələ də

Bask dilindən çay adları var. Ancaq hind-alman dilinin digər dillərdə əvəz olunduğu tarixdən bəri dəqiq bir məlumat yoxdur.

Uzun müddətdir Litva-Amerika arxeoloq Marija Gimbutasın Avropaya və Asiyaya 6000 il əvvəl yayıldığı hipotez, Qara dənizdə və Xəzər dənizində yaşayan atlı xalqları qəbul edildi. Bu baxımdan alınan nəticələrə baxmayaraq, hipotez qəti olmadı. Gimbutasın fikirlərinin doğru ola biləcəyi iddia edildi, çünki bu xalqlar döyüşçü və patriarxal mədəniyyətə malik idi və hind-alman xalqları bu strukturda da olduğu bilinirdi.

İngilis arxeolog Colin Renfrew, alternativ bir tezis təqdim etdi: Ona görə, Hind-Almanlar Anadolu mənşəli idi və 8 min il əvvəl Avropaya gedərək Avropanın torpaqlarını zənginləşdirmək üçün işə başladılar.

Renfrinin tezisinin xarakteri bütün bunları başa düşmək üçün kifayət qədər sadədir: Anadoludan gələn məcburi köçkünlər Avropaya gəlib çatdılar və indo-alman dili Avropaya gəldi və qitəni fəth etdi! Lakin torpağın Avropada əkilmədiyi vaxt qədər həqiqətmi idi? Ən çox alimlər Renfrinin tezislərindən şübhələnirlər ki, Avropa xalqları din ehtiyacına ehtiyac olmadan Anadolu xalqları ilə əlaqə quraraq öz torpaqlarını becərmişlər. Dillər də yaranar, yaşar, uyğunlaşır və ölür. Bütün dillər də insanlar kimi köç edər, yaşayar və ölür. Avropa, Qərbi Asya və Hind -German dillərinin tarixi də 9 min illik bir zamanı əhatə edir. Bu zaman kəsiyində bir çox dil köçdü, yaşadı, öldü və ya bir birinə qarışdı.

XIX əsrin əvvəllərində F.Bopp (1791-1867), J.Qrimm (1785-1863), R.Rask (1787-1832), A.Şlayxer (1821 -1868) öz tədqiqatları ilə nəinki tarixi-müqayisəli, həm də germanistikanın elmi özülünü qoymağa nail oldular. J.Qrimm "Deutsche Grammatik" (1819), A.Şlayxer isə "Compendium der vergleichenden Grammaik der indogermanischen Sprachen" (1861/62) əsərlərində german və hind-german dillərinin qrammatik quruluşunu açıb göstərə bildilər. Birincisi müasir dil formalarını ən qədimlərlə bağlayır, ikincisi isə daha uzağa gedərək qədim hind-german ulu dilində yaratdığı «Qoyun və atlar» təmsili ilə ulu dili rekonstruksiya etmək istəyirdi. Amma bərpa edilmiş dilin həqiqətən məhz bu şəkildə mövcudluğunu, elə bu şəkildə işlədildiyini yoxlamaq, demək olar ki, mümkün deyildi. Amma bu, rekonstruksiya məsələsini cazibəli etmişdi və elə A.Şlayxer özü 1850-ci ildə yazdığı "Die Sprachen Europas in systematischer Übersicht" kitabında "Ağac" nəzəriyyəsini inkişaf etdirərək hind-Avropa dillərinin qohumluğunu kökü, gövdəsi və budaqları olan ağaca bənzədirdi. Bu istiqamət XIX əsrdə V. fon Humboldt (1767-1835) və H.Ştayntal (1823-1899) kimi alimlərin germanistikaya təsirini çıxmaq şərtilə sonrakı tədqiqatlara və xüsusilə gənc qrammatiklərə güclü təkan oldu, hərçənd ki, J.Şmidt1 (1843-1901) öz «Dalğa» nəzəriyyəsilə bunun əksinə çıxaraq onu kəskin tənqid edirdi. Bu gün germanlar roman, slavyan, Skandinaviya dillərilə nəinki genetik

cəhətdən qohum olduğuna, həm də qonşuluqda yaşamağa məhkum edilmiş xalqlar kimi qanlı müharibələrdən çıxmış və müxtəlif vasitələrlə bir-birinin mədəniyyətinə, dilinə, ədəbiyyatına, həyat tərzinə təsir etmişlər. Sözləmə və sözvermə adı hala çevrilib. İngilis alimləri yazırlar ki, çağdaş ingilis leksikonunun yarısı german dillərinin payına düşürsə, yarısı roman dillərinin (fransız, italyan və s.) payına düşür.¹ Sözlərin mənasının açılmasında və etimoloji şərhləri verəndə etimon dili nəzərdən qaçıрмаq olmaz.

Germanistikanın tədqiqat metodlarından danışanda ümumi dilçilik zəminində işlənilib hazırlanmış üsul və priyomlardan yan keçmək olmaz. Ontoloji baxımdan olduğu kimi, metodoloji baxımdan da İ.A.Boduen de Kurtene (1845-1929) və F. de Sössür bu sahədə öncüllərdən hesab edirlər.

F. de Sössür 1879-cu ildə Laypsiqdə çap etdirdiyi hind-Avropa dillərində qədim sait sistemi haqqında əsərlə german dilçiliyinə töhfə vermişdir. 1. Sonra isə məlum olduğu kimi, onun ümumi dilçilik sahəsində sanballı əsəri çap olundu. 2 F. de Sössür dixotomiyasında³ dil-danışq (langue-parole), paradiqmatik-sintaqmatik, sinxronik-diaxronik qarşılaşmaları ilə yanaşı, dil işarələrinin bilaterallığı, diskretliyi, linearlığı germanistikanın sonrakı inkişafına güclü təkan verdi, dil nəzəriyyəsinin yeni baxımdan işlənilib hazırlanmasına möhkəm zəmin yaratdı. Kitabın Avropada əks-sədası xeyli sonralar yayılmağa başladı. Buna da səbəb Avropada müharibələrin getməsi oldu. Ancaq buna baxmayaraq onun V. fon Humboldtdan sonra dilə canlı bir fenomen kimi yanaşması, danışığı yazıdan üstün tutması, təcrid edilən fonetik meyillərin və adi qrammatik müqayisələrdən fərqli olaraq dilə (langue) sistem kimi yanaşması və onu öz sosial zəmininə qaytarması (ona qədər dil zahiri əlamətlərin toplusu kimi götürülürdü) tezliklə özünə çoxlu tərəfdar tapdı. Artıq 1928-ci ildə mənşəcə Rusiyadan olan N.S.Trubetskoy, R.O.Yakobson (1896-1982) və S.N.Karcevski (1884-1955) Haaqada birinci Beynəlxalq Dilçilər qurultayında proqram sənədi ilə çıxış edərək prinsipcə dilin sistem kimi götürülərək sinxron və funksional aspektdə tədqiqini nəinki təsviri, həmçinin tarixi fonologiya sahəsində vacibliyini elan etdilər.¹ Çox maraqlıdır ki, L.V.Şerba (1880-1944) xatirələrində yazırdı ki, F. de Sössürün dəyərli fikirlərlə dolu olan bu kitabı Petroqrada gec gəlib çatmışdı. Ancaq onu oxuyub qurtarandan sonra yaqın etdik ki, orada söylənilənlərin çoxu bizə öz müəllimimiz İ.A.Boduen de Kurtenin əsərlərindən çoxdan bəlli idi.⁽³⁾

Beləliklə, biz əsrin qovuşuğunda ümumi dilçilik və eyni zamanda germanistikaya güclü təsir göstərən istiqamətlərdən biri olan İ.A.Boduen de Kurtene məktəbinə bir nəzər salmaq istəyirik.

Ədəbiyyat

1. <https://www.facebook.com/VMAadanZye/posts/hind-avropa-dilləri-avropa-qolu-1-german-qrupu-İngilis-alman-holland-afrikaans-i/701157956603711/>
2. https://tr.wikipedia.org/wiki/Cermen_dilləri
3. www.anadilim.org/hint-avrupa-dilləri-ailesi.html 4.
4. Fəxrəddin Yadigar oğlu Veysəlli. German dilçiliyinə giriş. – Bakı Mütərcim, 2011. 408 səh.

A.Sadygova

**Comparative analysis of German languages
Summary**

Germanism (Latin *germanus* "Germanic") or German philology is an area of Indo-European philology that studies Germanic languages and literature, as well as the folklore and culture of the Germanic peoples of the Old and New Worlds. Germanistics is also a section of private linguistics that deals with the study of the languages and culture of German-speaking peoples and, in particular, the study of the German language in all its manifestations. Modern German studies are largely focused on learning English, which also applies to German. Scientists specializing in this area are called Germanists [1]. ↑ Германисты // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона : в 86 т. (82 т. и 4 доп.). — СПб., 1890—1907.

Germanism is a set of scientific disciplines that study languages, literature, history, religion, culture, geography, folklore, ethnography, law, economy and everyday life of the ancient Germanic peoples. In linguistics, German studies are German philology. Germanism is a set of scientific disciplines that study languages, literature, history, religion, culture, geography, folklore, ethnography, law, economy and everyday life of the ancient Germanic peoples. In linguistics, German studies are German philology. Germanic languages belong to the Indo-European language family and are divided into several groups Germanic languages belong to the Indo-European language family and are divided into several groups Western group: English, German, Holland (Dutch), Flemish, Frisian, Yiddish. Scandinavian (northern) group: Swedish, Danish, Icelandic, Norwegian, Faroese.

Ancient group: African (prototype of Dutch), Celtic, Italian, Illyrian, Venetian, Gothic and others. (1)

А.Садыхова

Сравнительный анализ немецких языков

Резюме

Германистика - это свод научных дисциплин, которые изучают языки, литературу, историю, религию, культуру, географию, фольклор, этнографию, право, хозяйство и быт древних германских народов. В лингвистике германистика - это германская филология. Германистика - это свод научных дисциплин, которые изучают языки, литературу, историю, религию, культуру, географию, фольклор, этнографию, право, хозяйство и быт древних германских народов. В лингвистике германистика - это германская филология. Германские языки относятся к индоевропейской языковой семье и подразделяются на несколько групп: Западная группа: английский, немецкий, голландский (нидерландский), фламандский, фризский, идиш. Скандинавская (северная) группа: шведский, датский, исландский, норвежский, фарерский. Древняя группа: африканс (прототип голландского), кельтский, итальянский, иллирийский, венецкий, готский и другие. Цель науки германистики - в подготовке практической и теоретической грамматики; составлении толковых, орфографических, исторических, этимологических, диалектных и других словарей германских языков. Это наука, область филологии занимающаяся изучением языков и культуры германских народов. Прикладная германистика в основном занимается изучением английского языка, немецкого. В научной германистике по исследованию именно языка основной язык - исландский, но так как его мало где изучают, часто берут немецкий и его исторические формы.

Rəyçi: Yasif Mürşüdoğlu

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

FİRUZƏ AĞAMƏMMƏDOVA
SDU
firaagamemmedova@gmail.com

MÜSTƏQİLLİK İLLƏRİNDƏ MÜXTƏLİF ELM SAHƏLƏRİ ÜZRƏ DİLİMİZƏ DAXİL OLAN YENİ SÖZLƏRİN TƏSNİFİ

Açar sözlər: orfoqrafiya lüğəti, termin, elm sahəsi

Ключевые слова: орфографическая словарь, термин, сфера науки

Key words: dictionary of orfography, termin, science field

Müstəqillik illərindən əvvəlki sonuncu - 1975-ci il "Orfoqrafiya lüğət"i ilə müstəqillik illərində çap olunmuş ilk – 2004 və sonrakı -2013-cü il "Orfoqrafiya lüğəti"lərini müqayisə etdikdə yeni sözlər içərisində müxtəlif söz qruplarına rast gəlinir. Lüğətdə (2004, 2013) terminlər, danışiq sözləri, dialekt sözləri, vulqar sözlər digər söz qruplarına görə daha çox verilmişdir. Bunlar içərisində terminlər daha geniş yer tutur.

Lüğətlərə nəzər yetirdikcə yeni sözlərin hansı sahələrlə bağlı yaranıb dildə işləndiyini müəyyənləşdirmək olar. Elm və təhsil, siyasət, iqtisadiyyat, mədəniyyət, idman və s. sahələr, eləcə də məişət üslubu ilə bağlı dilimizə yeni sözlər daxil olur. Təbii ki, belə sözləri araşdırmaq, qruplaşdırmaq, onları dilə daxil etmək böyük axtarış və əmək tələb edir. Hər bir sahənin inkişafını xarakterizə edən yeni sözlər yaranır və dildə istifadə imkanı qazanır. Ayrı-ayrı sahələr üzrə yeni sözləri qruplaşdıraraq təhlil etmək daha əhəmiyyətli. Aşağıda ayrı-ayrı sahələr üzrə "A", "B", "V", "Q" hərfləri üzrə terminlər verilmişdir. Göstərilən hərflər üzrə yeni sözlərin müqayisəli təhlili lüğətdəki (1975) əlifbaya əsaslandırılmışdır.

Terminlər	Sayı				Cəmi
	A	B	V	Q	
	50	50	40	40	180

A a		Bahamlı(-lar)
	Alfa-parçalanma	Baharlı(-lar)
Abiogenezi	Alfa-radiometr	Bakalavr
Abraziv-maye		Bakdaxili (elektr.)
Aerobiologiya	B b	Bakterial
Aeroelektrik		Bakterioflora
Aerofizika	Badamciqüstü,	Bakterioprotein
Aeroterapiya	çuxur	Bakteriya-anaerob
Aeroterapizm	Bağırsaqtənəffüslü(-	Bakteriya-donor
Aerozoterapiya	lər)	Baroaparat
	Bağırsaq-uşaqliq	Barofizioloq

Baroterapiya	Qabırğa-qoltuq	Vakuum-balon
Barotermometr	Qabırğa-onurğa	Vakuum-boru
Barotravma	Qabırğa-orta	Vakuum-distillə
<i>Q q</i>		Vakuum-əyləc
	<i>V v</i>	Vakuum-kamera
Qabıqdaxili	Vaxtamuzd-	Vakuum-qurutma
Qabıq-əzələ	mükafatlı	Vakuumləyici
Qabıq-onurğa	Vakansiya	Vakuummometriya
Qabırğa-boyun	Vakasi-kabuki	Vakuum-proses
Qabırğa-döş	(sənət.)	Vakuum-termik
Qabırğa-fəqərə	Vaksinasiya	
Qabırğa-körpücük	Vaksinoterapiya	

1. Elm və təhsil sahəsi ilə bağlı söz-terminlər

Yeni təhsil sistemi, dünya təlim sistemlərinə açılan yol yeni alınma terminləri də dilimizin lüğət tərkibinə gətirmişdir.

Azərbaycan dilində müxtəlif elm sahələrinə aid çoxlu sayda alınma terminlər işlənir. Məsələn: pedaqoji sahələrlə bağlı alınmalara fayl, linqvist, linqvistik, linqvistika və s. sözləri misal göstərmək olar. *Disket* - fransız mənşəli sözdür. Kompüterdə yazım diski mənasında işlənir. Kompüterdəki informasiya disketdə saxlanılır və lazım olanda istifadə olunur. (3,səh.4)

Faks - ingilis mənşəli sözdür. 1. Elektron rabitə cihazı ; 2. Qrafik məlumatın qəbulu və verilməsi üsulu deməkdir.

İnternet - ingilis mənşəli sözdür. Kompüter rabitə kanalı deməkdir.

Kompüter - ingilis mənşəli sözdür. Hesablayıcı elektron maşını deməkdir. Bütün otaqlar internet, kompüter şəbəkəsi, telefon rabitəsi, kommunikasiya sistemləri ilə təchiz edilmişdir. (1,səh.4)

2. İctimai-siyasi terminlər

İctimai-siyasi proseslər bir ölkənin sərhədlərindən digər ölkəyə keçərkən həmin xalqın dilinə yeni leksik-terminoloji vahidlər də aparır. Bu cür prosesdə dilə daxil olmuş ictimai- siyasi terminlər bir müddət alındığı dildəki kimi işlənsə də, tədricən milli dilin sözləri ilə əvəz olunur.

Məsələn: *ambisiya, avtoritarizm, baryer, böyük dövlətçilik, brifinq, elita, qərbpərəst, qərbpərəstlik, qərbyönlü, lobbici, lobbicilik, lobbist, lobbizm, personalizm, toplum və s.*

Ambisiya- fransız mənşəli sözdür. Lovğalıq, təkəbbür, təşəxxüs, iddia etmə mənalarında işlənir.

Brifinq-ingilis mənşəli sözdür. Mənası bir mövzuda nəticə olaraq verilən məlumat və ya bəyanat, açıqlama deməkdir.

Danışıqlardan sonra jurnalistlər qarşısında brifinqlə çıxış edən liderlər müzakirə olunan məsələlər üzərində ətraflı dayanmışlar.

Elita- fransızca seçilmiş deməkdir. Hakimiyyətin daşıyıcısı anlamına gəlir. *Toplum*- türk mənşəli sözdür, cəmiyyət deməkdir.

3. *İqtisadi söz-terminlər.*

Məlumdur ki, XXI yüzillik kompüter və iqtisadiyyat əsridir. Qeyd etmək lazımdır ki, müasir zamanəmizdə ixtisasından asılı olmayaraq hər bir təhsilli, elmi ölkə vətəndaşı iqtisad elminin müvafiq məsələləri, terminologiyası barədə lazımı biliyə malik olmalıdır. Bu bilikləri əldə edərkən çoxlu sayda iqtisadi terminlərə rast gəlirik. *Avioipoteka*- ipoteka girovu; bu halda kredit üzrə zamanət qismində təyyarə və ya digər uçuş aparatı çıxış edir. *Deponent*- 1. kredit təşkilatına pul və ya qiymətli kağızlarını saxlamağa vermiş fiziki və ya hüquqi şəxsdir; 2. bu ona çatası gəlirləri və ödəmələri vaxtında almayan və bu səbəbdən vəsaiti depozitə çevrilmiş şəxsdir. *Diskreditasiya*- iqtisadi subyektin ona olan inamdan məhrum edilməsinə, onun nüfuzdan salınmasına yönəlmiş qəsdən edilən fəaliyyətdir. Müstəqillik illərində yeni elmi anlayışların terminlərlə ifadəsi üçün lazım olan söz ehtiyatının yaranması və zənginləşməsi prosesi eyni vaxtda baş verir. Bəzən elmi anlayışların ifadəsi üçün yeni terminlər yaranır, bəzən dildə olan sözlərə yeni semantik məna verilir, bəzən hazır şəkildə başqa dillərdən qəbul olunur. Məsələn: *absentizm*, *additivlik*, *akselerasiya*, *akselerator*, *audit*, *avuar* və s.

4. *Mədəniyyət terminləri.*

Hər bir xalq öz mədəniyyəti ilə dünya xalqları arasında tanınır və yer tutur. Mədəniyyət xalqın varlığı üçün mühüm bir amildir. Azərbaycan daim öz mədəniyyəti ilə tanınan və seçilən ölkələrdən olmuşdur. Azərbaycanda mədəniyyətin hər bir sahəsində yeniliklər nəzərə çarpır. Mədəniyyətin inkişafı alınma leksikanın da inkişafına öz təsirini göstərir. Dilimizdə bu sahə ilə bağlı terminlər çoxluq təşkil edir. Məs; *dizayn*, *dizayner*, *kulturologiya*, *kulturoloq*, *modelyer*, *modelyer-dizayner*, *şou*, *şou-biznes*, *şoumen*, *şou-tamaşa* və s.

Dizayn - ingilis mənşəli sözdür. Estetik görünüşün layihələndirilməsi deməkdir. *Şou* - ingilis sözüdür. Əyləncəli estrada deməkdir.

5. *İdman terminləri.*

Müasir alınmaların bir qismi də idman sahəsi ilə bağlıdır. Azərbaycanda idmanın inkişafında xeyli işlər görülür. Bu sahənin durmadan inkişafı idman sahəsi ilə bağlı yeni-yeni anlayışların da dilimizdə işlənməsinə səbəb olur. Məs; *aerobika*, *akvaerobika*, *autsayder*, *avtoqol*, *baryer*, *batterflyay*, *bolid*, *bobsley*, *brass*, *breyk* və s.

Autsayder-çempionatda sonuncu yeri tutan oyunçu və ya komanda.

Baryer-fransız sözüdür. Mənası qaçmağa, keçməyə maneə deməkdir.

İdmançı baryerləri sürətli dəf edərək birinci yerə çıxmış və qızıl medala layiq görülmüşdür. (2,səh.13) *Trenajor*-ingilis mənşəli sözdür.

Müxtəlif şəraitdə obyektı idarə etmək və onunla əlaqədar vərdisləri təkmilləşdirmək üçün tədris-təlim qurğusu deməkdir. Ona yarışın baş mükafatından başqa, arıqlamaq üçün trenajor da hədiyyə edilib. (2,səh.13)

6.Kütləvi-informasiya söz-terminləri. İnsan cəmiyyətdən təcrid olunmuş yaşaya bilməz. Cəmiyyətdə baş verən hər bir hadisə insan fəaliyyətini, insan həyatını əks etdirir. Hər hansı bir məlumatı öyrənməkdə bizim köməyimizə kütləvi informasiya vasitələri çatır. Cəmiyyət daim inkişaf edir. Bu inkişafı bağlı XXI əsrdə yeni-yeni sözlər, anlayışlar meydana gəlmişdir. Biz bunların hamısını informasiya vasitələri ilə qəbul edirik. Kütləvi informasiya sözləri tez-tez eşitdiyimiz və işlətdiyimiz sözlərdir. Bu sözlər içərisində alınma leksika da üstünlük təşkil edir. Kütləvi informasiya terminləri - *brifinq, media, anons, debat və s.*

Brifinq - ingilis mənşəli sözdür. Bir mövzuda nəticə olaraq verilən məlumat və ya bəyanat; açıqlama

Media - latın mənşəli sözdür. Dövri mətbuat mənasında işlənir.

Məqalənin aktuallığı. Tədqiqat işində müstəqillik illərində müxtəlif elm sahələri üzrə dilimizə daxil olan yeni sözlərin tədqiq edilməsi müasir dilçiliyin başlıca məsələlərindən biri hesab olunur.

Məqalənin elmi yeniliyi. Tədqiqat işinin yazılması ilə onun nə qədər əhəmiyyətli mövzu olduğu nəzərə çatdırılır. Belə ki, müasir dilçilikdə yeni sözlərin tədqiq edilməsi çox vacib hadisə hesab olunur. Orfoqrafiya lüğətlərinin (1975, 2004 və 2013) müqayisəli tədqiqi yeni sözləri öyrənmək üçün əlverişli metoddur.

Məqalənin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Tədqiqat işindən məktəb və universitetlərin dil dərslərində yeni sözlərin tədrisi zamanı istifadə oluna bilər.

Ədəbiyyat:

1. AzərTac. Azərbaycan Prezidenti İ.Əliyev Gənc Tamaşaçıları Teatrında aparılan bərpa və yenidənqurma işləri ilə tanış olmuşdur. "Xalq" qəz., Bakı, 2009, №78

2. Faktiki hadisələr, şərhlər. Ağır çəkili gözlərin yarışı keçirilib. "Respublika" qəz., Bakı, 2009, № 279

3. İbrahimli M. ADPU-nun tədrisdə fərqlənən əməkdaşları mükafatlandırılır. "Gənc müəllim" qəz., Bakı, 2008, №7

LÜĞƏTLƏR:

Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, 4 cildə, I c. Bakı, Şərq-Qərb, 2006, 744 s.

Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, 4 cildə, III c. Bakı, Şərq-Qərb, 2006, 672 s.

Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, 4 cildə, IV c. Bakı, Şərq-Qərb, 2006, 712 s.

Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti, Bakı, Elm, 1975, 598 s.

Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti, Bakı, Lider Nəşriyyat, 2004, 728 s.

Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti, Bakı, Şərq-Qərb, 2013, 840 s.

Ф. Агамамедова

**Классификация новых слов вошедших в нашу речь по разным
Резюме**

Анализируя новые слова вошедшие в наш язык в годы суверенитета можно наблюдать что новые слова образовались в связи с разными областями науки и техники. Учитывая, что 21 век это век науки, техники и экономики большинство новых слов связанных с этими областями вошли в наш язык. Изучение новых слов в языке связанных с разными областями науки очень важное событие. Потому что, в результате постоянного развития язык тоже развивается и естественно новые понятия именуются посредством новых слов. Именно поэтому исследование новых слов очень важное дело. Достижение науки, развитие техники более глубоко усваиваются изучением и именованием новых понятий новыми словами связанных с этими развитиями. Несомненно усваивание слов показывающих эти понятия происходит с их исследованием и изучением .

F. Aghamammadova

**Classification of new words entered to our language according
to different science fields in independent years**

Summary

Analyzing new words entered to our language in independent years it is possible to observe creating new words linked with different fields of science and technology. In connection 21 century is century of science, technology and economy much more words entered to our language linked with these fields. To learn entering new words to language linked with different science fields is very important event. Because as a result of permanent development language also making progress and of course new notions are called by way of new words. Therefore researching of new words is very important issue. Achievements of science, development of technique their studying and name these notions linked with it by new words are assimilated more deeply. Undoubtedly to assimilate words expressing these notions happen by their researching and studying.

Rəyçi:

Kamil Bəşirov

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

GÜLANƏ QASIMOVA
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
gulanegasimova@gmail.com

AZƏRBAYCAN MÜƏLLİMİ QƏZETİNDƏ FONETİKA MƏSƏLƏLƏRİNİN ƏKSI

Açar sözlər: fonetika, sait, samit, vurğu, intonasiya, fonem, ahəng qanunu, orfoepiya

Key words: phonetics, vowels, consonants, accents, intonation, phoneme, harmony law, orthoepy

Ключевые слова: фонетика, гласные, согласные, акценты, интонация, фонема, закон гармонии, орфоэпия

Dilçiliyin bölmələrindən biri fonetikadır. Fonetikada dilin tərkibindən, səs qanunlarından, dilin səs sistemindən bəhs olunur. Bu bölmədə əsasən səslərin akustik və fizioloji cəhətləri, vurğu, heca, intonasiya, səs, fonem, səs sistemi, səslərin dəyişməsi, əvəzlənməsi və qeyd etdiyi kimi məsələlər konkret bir dil əsasında öyrənilir. Mətbuatda fonetika məsələləri ilə bir sıra məqalələr çap olunmuşdur. Məsələn, Azərbaycan müəllimi qəzetində 14 mart 1973-cü ildə çıxmış nömrəsində qeyd edilmişdir ki, məktəb təcrübəsində müəllimlər fonetikanın tədrisi zamanı şagirdlərdə orfoepik təhlillərin və yazı qaydaları vərdişləri ilə əlaqələndirmirlər. Fonetikanı birtərəfli keçərək sadəcə sait və samitləri öyrətməklə vəzifələrini bitmiş hesab edirlər. Belə olan halda şagirdlərin maraq dairəsi azalır. Proqram üzrə “Səs və hərf” mövzusu ilə başlanılır. Biz səsi tələffüz edirik və eşidirik, hərfi isə yazırıq və oxuyuruq bu tərifi öyrənmək işin bir tərəfidir. Digər tərəfdən həmin fərqi mahiyyətindən, praktik əhəmiyyətindən, nitq inkişafından, orfoqrafik və orfoepik qayadların mənimsənilməsi kimi problemlərin tədrisinə yer verilir.

Fonetikanın tədrisi ilə əlaqədar lüğət işinin mühüm bir hissəsi həmin bəhisdə qarşıya çıxan terminlərin və çətin sözlərin izahından ibarətdir. Qrammatikadan hər bir bölməni tədris edərkən ona aid bütün terminləri bilmək vacib və əhəmiyyətlidir. İlk olaraq fonetika termininin mənası aydın izah olunmalıdır.

Sözün mənası səs tərkibi vasitəsilə ifadə olunur. Bu əlaqə dilin təbiətindən doğan, tarixən mövcud olan bir hadisədir. Ancaq dildə olan səslərin ayrılıqda heç bir mənası və əhəmiyyəti olmasa da, ayrı-ayrı sözlərin yaranmasında, fərqlənməsində müəyyən dərəcədə rolu vardır.

Təcrübə və müşahidələr göstərir ki, nəinki şagirdlər hətta tələbələrimizin, ziyalılarımızın müəyyən hissəsi sözləri düzgün tələffüz etmədikdə

nitqi korlayır və mənanı təhrif edirlər. Bəzi sözlərin mənasını bilmədikdə orfoqrafiya və üslub səhvlərinə yol verilir. Buna görə də səhvlərin vərdiş halına keçməməsi üçün müəllimin vəzifəsi saitlərin və samitlərin tədrisi ilə əlaqədar olaraq şagirdlərin diqqətini sözlərin mənasına, tələffüzünə və işlənmə yerinə yönəltməkdir. Azərbaycan müəllimi qəzetinin 14 mart 1973-cü il buraxılışında göstərilmişdir ki, məktəblərimizdə mövzud olan nöqsanlarla bərabər müsbət cəhətlərdə vardır. Çətin və mənasını yaxşı bilmədikləri sözlər üzərində iş aparmaqda, həmin sözləri tapa bilmək, izah etmək vərdişlərini aşılamaqda Bakıdakı 199 nömrəli məktəbin dil-ədəbiyyat müəllimi Səltənət Kərimovanın təcrübəsi diqqətəlayiqdir. O, həmin sözlərin müəyyən hissəsini samitlərin tədrisi ilə əlaqələndirir, bədii ədəbiyyatdan istifadə edir, müqayisə aparır və sözlərin etimologiyasını başa salır. Məsələn, məhrum və mərhum sözləri mənşə etibarını ilə ərəb sözləridir. Məhrum - əli hər şeydən çıxmış, övladsız, yazıq adama deyirlər. Mərhum isə vəfat edən adama deyirlər. Müəllim müqayisə üsulundan istifadə edərək bu cümlələrdəki məhrum və mərhum sözlərinin mənasını, tələffüzünü şagirdlərə öyrədir. O, eyni zamanda qeyd edir ki, dilçilikdə bu kimi sözlərə, yəni hərflərin yerini dəyişmə hadisəsinə metateza deyilir.

“Ahəng qanunu” tədris edilərkən izah edilməlidir ki, ahəng qanunu iltisqi dillərə, xüsusən Azərbaycan dilinə aid bir qanundur. Qanunun əsas mahiyyəti budur ki, sözlərdə səslərin bir-birinə uyğun gəlməsini, uyuşmasını göstərib, söz tərkibində olan eynicinsli saitlər bir-birini izləsin. Hətta sözlərə (alınma sözlər də buna daxildir) müxtəlif şəkilçilər artırılırsa saitlərin söz kökünün son hecasındakı saitin növünə uyğun gəlir. Məsələn, məktəb-məktəblər, kitab-kitablar, kömür-kömürçü, daş-daşlıq, çəmənlər-çəmənlər.

Respublikamızda orfoepiya məsələlərinin öyrənilməsinə 1940-cı illərdən başlanılır. Görkəmli səhnə ustası Kazım Zıyanın 1944-cü ildə çap etdirdiyi “Səhnə dili haqqında” kitabı bu sahədə ilk təşəbbüs kimi çox əhəmiyyətli bir əsərdir. Sonradan orfoepiya məsələləri dilçi alimlərimiz (Ə.Dəmirçizadə, Ə.Əfəndizadə, M.Şirəliyev və.b) tərəfindən tədqiq olunur. Orfoepiya qaydaları və bunların nəzəri məsələlərinin işlənilməsində fonetika və ədəbi dil sahəsində çalışan dilçilərimiz müvafiq zəmin yaratmışdır. Orfoepiya qaydaları canlı dilimizin ən yaxşı bilicisi olan akademik M.Şirəliyev tərəfindən hazırlanmış və nəzəri cəhətdən çox düzgün əsaslandırılmışdır.

“Azərbaycan dilinin orfoepiya sözlüyü” altı minə yaxın sözü əhatə edir. Kitabın əvvəlində ədəbi tələffüz aydaları verilmişdir. Sözlər yazılı (orfoqrafik) şəklinə görə düzülmüş, əvvəlcə sözün yazılış, sonra isə tələffüz forması göstərilmişdir.

Azərbaycan Müəllimi qəzetinin 18 aprel 2008 ci il buraxılışında Buludxan Xəlilovun dərsliyində göstərilir ki, Azərbaycan dilində 15 sait

fonemi (ı, o, ü saitlərinin uzanan variantı yoxdur), 26 isə samit fonemin, birlikdə 41 fonemin olduğu qeyd edilir.

Müəllif “Fonetik transkripsiya” bölməsində danışiq səslərinin bütün incəliklərinin yazıya köçürülməsində fonetik transkripsiyanın vəzifəsinə aydınlıq gətirir və dilçilik tariximizdə ilk dəfə olaraq bu anlayışa tərif verir və göstərir ki, “Dildə olan səsləri dəqiq və düzgün yazıya köçürmək üçün istifadə olunan xüsusi hərflər və işarələr sistemi eyniləşmiş halda fonetik transkripsiya adlanır.

Olaylar qəzetinin 28 sentyabr 2016 nömrə 177 buraxılışında Azərbaycan dilində heca vurğusu haqqında göstərilir ki, dilimizdə “ keçici sabit vurğu” mövcuddur.

Bunları sübut etmək üçün misallar gətirilir. Məsələn, kitab, kitablar, kitabların, çiçək, çiçəklərim, çiçəklərdən və.s. Azərbaycan dilində sözlərin vurğusuz olmasını şərtləndirən əsas cəhət ahəng qanunudur. Avropa dillərində vurğu ona görə aparıcıdır ki, həmin dillərdə ahəng qanunu yoxdur. Müəyyən istisnaları çıxmaqla türk dillərində isə ahəng qanunu ona görə aparıcıdır ki, vurğu yoxdur.

Azərbaycan dilində heca vurğusu ilə bağlı mühüm məsələlərdən biri də vurğu qəbul etməyən və vurğu qəbul edən şəkilçilərdir. Məsələn, şəxs şəkilçiləri, zərf düzəldən –la², –casına² və.s şəkilçilər. Sürətlə, igidcəsinə, məktəbdir, yazarıq. Vurğu Azərbaycan dili təliminin həm çətin, həm də maraqlı bəhsidir.

ƏDƏBİYYAT:

- 1.Ə.Dəmirçizadə, “Müasir Azərbaycan Dili” Bakı 2007
- 2.Azərbaycan Müəllimi qəzeti “Fonetikanın tədrisi zamanı lüğət üzrə iş” 14 mart 1973
- 3.Azərbaycan Müəllimi qəzeti “ Dilimizin Orfoepiya Sözlüyü” 23 may 1983 səh.4
- 4.Azərbaycan dili və ədəbiyyatın tədrisi jurnalı “Vurğunun öyrədilməsi üzrə iş”, M.Hüseynova 2011 №3 səh.48-50
- 5.Azərbaycan Müəllimi qəzeti “Ana dilinə qayğı ona bəslənilən məhəbbətdən doğur” 18 aprel 2008
- 6.OLAYLAR qəzeti “Azərbaycan dilində heca vurğusu və ya ahəng qanunu məsələlərinə yeni baxış” 28 sentyabr 2016 №177 (4053)

G.Qasimova

**The reflection of phonetics issues in the Azerbaijani teacher
newspaper
Summary**

Investigation of history of the teaching of phonetics is one of the crucial things taken on this way. Particularly, the scientific works and investigations implemented by A.Damirchizade, B.Chobanzade and M.Huseynzade are one of the main issues have taken on this way. Teaching of phonetics is critically important to improve the speaking skills of the students in the framework of the National curriculum system. However, using modern teaching technology and methodology the ways of effectiveness to achieve the desired results have been explained in press with samples. There are many problems with phonetics in the press. In particular, topics such as acoustics and physiological features, accents, syllable, intonation, sound, phoneme, sound system, voice change, substitution are studied on a specific language. At the same time, the ways of elimination are reflected in the "Azerbaijan Teacher" newspaper. Orthoepical analyzes, writing rules, literally, its compositional composition, spelling and style rules, as well as problems of harmonious law are reflected in the newspaper "Azerbaijan Teacher". In particular, it is possible to find various notes about the problems encountered in the organization of the vocabulary, which is the problem of the new learning theory. The explanation of terminology and difficult words in the teaching of phonetics is of particular importance.

It is important to note that when learning each section of grammar, it is important and important to know all the terms in it. The concept of phonemic is also clarified in the newspaper. The task of phonetic transcript is mentioned and it is stated for the first time. There is plenty of room for issues such as the emphasis on issues considered important in the teaching of the Azerbaijani language and the law of harmony.

G.Gasimova

**Отражение проблем фонетики в азербайджанской
учительской газете
Резюме**

Изучение истории фонетики является одним из самых важных шагов в ее развитии. В частности, научными классификациями таких личностей, как Демирчизаде, Б. Чобанзаде, М.Гусейнзаде, считаются одним из важных вопросов в решении проблем в этом направлении. Изучение фонетики имеет особое значение для развития навыков

говорения студентов в рамках национального юношеского цикла. Возможность получения более эффективных результатов в средствах массовой информации, особенно с использованием современных технологий и методов обучения, иллюстрируется примерами. В печати много проблем с фонетикой: в частности, на конкретном языке изучаются такие темы, как акустика и физиологические особенности, акценты, слог, интонация, звук, фонема, звуковая система, изменение голоса, замещение, Способы устранения отражены в газете «Азербайджанский учитель». В газете «Азербайджанский учитель» отражены орфологические анализы, правила написания, буквально, его композиционный состав, правила написания и стиля, а также проблемы гармоничного права. В частности, можно найти различные заметки о проблемах, возникающих при организации словаря, что является проблемой новой теории обучения. Особое значение имеет объяснение терминологии и трудных слов в преподавании фонетики.

Важно отметить, что, изучая каждый раздел грамматики, важно и важно знать все термины в нем. В газете также разъясняется понятие фонематики, в которой упоминается проблема фонетической транскрипции, и она изложена в первый раз. Существует множество возможностей для таких вопросов, как акцент на вопросах, которые важны для преподавания азербайджанского языка и закона гармонии.

Rəyçi: Nazilə Yusifova
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

GÜLŞƏN ƏHMƏDOVA
ADU
gulshen@mail.ru

İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ AVİASIYA TERMINLƏRİNİN FUNKSIONAL XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: Aviasiya termini, kommunikasiya, dil, semantik funksiya, sinonim.

Key words: aviation term, communication, language, semantic function, synonyms

Ключевые слова: авиационных терминов, семасиологической, функции, язык, коммуникация, синоним.

Məlumdur ki, dildə yaranan söz və terminlər geniş məna diapazonuna və müxtəlif formalarda işlənmə qabiliyyətinə malikdir. Odur ki, sözün ifadə etdiyi müxtəlif mənalar müxtəlif məfhumları ifadə edir. Məsələn, "həyat" sözünü götürək. İngilis dilində bu söz "life" adlanır və bir neçə məna kəsb edir. "Oxford Advanced Learner's Dictionary of Current English" [1, səh 306] adlı izahlı lüğətdə "life" sözünün aşağıdakı mənaları verilmişdir:

- 1) nəfəs almaq, böyümək (insanlar, heyvanlar və bitkilər haqqında)
- 2) canlılar aləmi: heyvanlar və bitkilər aləmi
- 3) zaman periodu
- 4) enerji, həyəcan
- 5) insan ömrü
- 6) yaşayış, mövcud olma

Göründüyü kimi, leksik vahid kimi dildə istifadə olunan "life" sözü ümumişlək səciyyə daşısa da aviasiya termini kimi bir neçə məfhumu ifadə edir. V.P.Marasanovun "English-Russian Dictionary of Civil Aviation" [2, səh 122] adlı lüğətində bu sözün aviasiya termini kimi aşağıdakı mənaları göstərilmişdir:

- 1) uzunömürlü xidmət müddəti
- 2) istismar müddəti
- 3) texniki resurs
- 4) mənbə, ehtiyat, vasitə

Deməli, "life" sözü üslubi cəhətdən hər bir hadisə və əlaməti bir-birindən fərqləndirir. İrəli sürülən fikirləri dəqiqləşdirmək üçün həm ingilis, həm də Azərbaycan dilində aşağıda verilən nümunələri nəzərdən keçirək:

Extended life— *uzadılmış xidmət müddəti*

Flight life— *uçuş xidmət müddəti*

Flight life— uçuş resursları

Operating life— texniki resursların istismar müddəti

Safe life— təhlükəsiz xidmət müddəti

Shelf life— saxlanma müddəti

Test life— sınağın davam etmə müddəti

Tire life— şin ehtiyatları

Throughout the service life— xidmət müddəti boyunca

Average service life— orta xidmət müddəti

Life boat — xilasedici qayıq

Life cycle cost— həyat tsiklinin dəyəri

Life time— xidmət və ya istismar müddəti

"life" sözü həmçinin bəzi feillərlə də işlənərək feili birləşmələr əmələ gətirir: *to extend service life, to prolong service life* və s.

Əlbəttə, misalların sayını artırmaq olar, lakin nümunə üçün onların bir qismi verilmişdir.

Dilçilik elmindən bizə məlumdur ki, terminlərdə öz əksini tapan və onun əsas mənasını təşkil edən mühüm əlamətlərdən biri də hər bir terminin aid olduğu anlayışın məzmununu tam şəkildə əhatə edə bilməsidir. Terminin ifadə etdiyi məna onun aid olduğu anlayışlar sisteminin köməyi ilə müəyyənləşdirilə bilər. Motivləşmə isə bu məzmunun daha asan və tez yadda qalmasına, digər termin-anlayışlarla əlaqəsinin üzə çıxarılmasına yaxından kömək edir. Çünki motivləşmə zamanı bu və ya digər anlayışın başqa anlayışlarla assosiativ əlaqəsi də öz əksini tapır ki, bu da adlandırılan müəyyən əlamətləri ilə birgə terminlərdə ifadə olunmasına və beləliklə də, həmin assosiativ əlaqənin köməyi ilə dərk olunmasına imkan verir.

Artıq qeyd etdiyimiz kimi, dildə işlək olan mənanın funksional dəyişməsi prosesi ladiiddir. Bu isə bəllidir ki, sözlərdə mənanın daralmasına və genişlənməsinə gətirib çıxarır. Məsələn, "*sürət*" sözündə mənanın funksional dəyişməsini izləyək. Aydındır ki, "*sürət*" sözü hər hansı bir hərəkətin itilik, tezlik dərəcəsini bildirir və müxtəlif sahələrdə həm söz kimi, həm də termin kimi xüsusiyyətlərə malik olur. Məsələn, *addımın sürətlə atılması, sürətlə yerimək, sürətlə irəliləmək, sürətlə qaçmaq, sürətlə yazmaq, sürətlə danışmaq* və s. Bu ifadələr insanlar və digər canlılardan söhbət gətdikdə işlənir. Hava şəraitində: *küləyin sürəti, təyyarənin sürəti*; nəqliyyatda: *maşının sürəti, qatarın sürəti* və s; fizikada: *sürətin hesablanması, sürətin dəyişməsi, sürət vahidi* və s. işlədirik.

Aviasiya terminologiyasında "*sürət*" (*rate, speed, velocity*) sözü semasioloji funksiyasına görə bir neçə məfhumu ifadə edir. Azərbaycan və ingilis dillərində verilmiş nümunələrdə bunu asanlıqla görmək olar. Məsələn:

Speed capability— maksimal sürət

Speed capture— sürətin idarə olunması

Speed augmentation— sürətin sabitliyi
Speed ability— sürət göstəricisi
Rate of turn— dönmə sürəti
Rate of descent— aşağı enmə sürəti
Rate of closure (closing)— yaxınlaşma sürəti
Speed control adviser— sürətin idarə olunması üzrə consultant
Speed cues— sürət haqqında informasiya
Speed advantage— çox böyük sürət
Speed brake— aerodinamik əyləc (tormoz)
Speed brake command— aerodinamik əyləcin işə düşməsi
Speed power data— tələb olunan uçuş diaqramının qurulması
 haqqında məlumat
Speed profile algorithm— sürət alqoritminin hazırlanması
Take off speed— uçuş-qalxma sürəti
Vertical speed— vertikal sürət

Göründüyü kimi aviasiya termini olaraq "sürət" sözü müəyyən əşya, hadisə və s. əks etdirməklə mənanı bir-birindən fərqləndirir. Qeyd edək ki, ingilis dilində səs sürəti dedikdə, bu bir neçə ifadədə öz əksini tapır. Məsələn, *acoustic velocity = speed of sound = sonic speed*

Ümumiyyətlə, istər ingilis dilində, istərsə də Azərbaycan dilində olan izahlı lüğətləri nəzərdən keçirdikdə "sürət" sözünün itilik, yeyinlik, tezlik, cəldlik kimi müxtəlif çalarlara malik sinonimlərinin olduğunu görürük. Əlbəttə, bu sözləri aviasiyada işlətmək olmaz, başqa sahələrdə isə işlətmək mümkündür. Məsələn: *O, sürətlə izah edir; Tərlən yeyin gedir; Bıçaq iti kəsir* və s. Lakin aviasiya sahəsində işləndikdə üslubi cəhətdən fərqli səciyyə daşıyır. Yəni, dönmə itiliyi, dönmə yeyinliyi və dönmə sürəti kimi ifadələri işlətmək qeyri mümkündür və dildə belə bir ifadə forması adətən işlədilmir.

Analoji olaraq ingilis dilində də eyni qayda mövcuddur. Belə ki, "sürət" sözü bu dildə "rate-velocity-speed" sinonim cərgədə əks olunur. Digər nümunələrdə də bunu aydın görmək olar. Məsələn: *axın sürəti—rate of flow; orta sürət—average speed; commencing speed—başlanğıc sürəti; ground speed—yol sürəti; final velocity—son sürət; circular velocity—dairəvi sürət; initial rate—başlanğıc sürəti* və s.

İndi isə "qanad" sözünün funksional xüsusiyyətlərini təhlil edək. İngilis dilində bu söz "wing" kimi ifadə olunur. Qanad dedikdə, biz dərhal həşəratlarda və quşlarda havaya uçmaq orqanını nəzərdə tuturuq. Bununla yanaşı bir sıra birləşmələrdə başqa mənada işləndiyinin şahidi oluruq. Məsələn, *ədəbi dilin publisistika qanadı* və s. "Oxford Advanced Learner's Dictionary of Current English" adlı izahlı lüğətdə isə bu sözün aşağıdakı mənalarına rast gəlirik:

- 1) həşəratların və quşların bədəninin bir hissəsi və uçma orqanı

- 2) böyük bir binanın əsas hissəsinə bitişik əlavə hissəsi
- 3) məşinlarda çarxın üzərində olan hissə
- 4) hər hansı bir siyasi partiyanın qolu
- 5) idman meydançasının sağ və ya sol qurtaracağı
- 6) teatr səhnəsinin hər iki tərəfi (tamaşaçıların görə bilmədikləri)

Aviasiya terminologiyasında isə "wing" sözü bir çox funksiyayı yerinə yetirir. Aviasiya termini olaraq "wing" sözü təyyarənin hər iki tərəfində, helikopterin isə üst hissəsində havaya qalxma gücünü yaradan bir vasitə mənasında işlənir. "İngiliscə-rusca-azərbaycanca aviasiya terminləri" lüğətində "wing" sözünə aid misallar verilmişdir. Məsələn:

Center wing— təyarə qanadının mərkəz hissəsi

Elliptical wing— elliptik qanad

Wing crack/crush— qanadın dağılması

Wing configuration— qanadın forması

Wing aerodynamic mean chord— qanadın orta aerodinamik sütunu

Hətta "wing" sözü *commander* sözü ilə birləşərək *wing commander* söz birləşməsinə əmələ gətirir ki, bu da Britaniyanın aviasiya sahəsində yüksək rütbəli məmur mənasında işlədilir. Məsələn, *wing commander Tom Brown* və s.

Danışıqda ən çox işlənən sözlərdən biri də "xidmət" sözüdür, ingilis dilində "service" kimi ifadə olunur. Bu söz dilimizdə işlənməklə daha çox qulluq etmə, işləmə, rəsmi vəzifə yerinə yetirmə, vəzifə, iş, əsgəri vəzifə, bir kəsin qulluğunu tutma ə s. anlayışları bildirir. Aviasiya terminologiyasında "service" sözü bir çox funksiyayı yerinə yetirir və bir sıra birləşmələrdə öz əksini tapır: *airfield maintenance, engine servicing, complete maintenance, on-board maintenance, , between-flight servicing* və s. Birləşmələrdə verilən *servicing, attendance və maintenance* sözləri "service" sözünün sinonimləridir.

Qeyd edək ki, "Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti"ndə xidmət sözünün 6 mənası göstərildiyi halda aviasiya sahəsində işlənməsinə aid heç bir anlayış verilmir [3, s.323].

Belə nümunələrin sayını kifayət qədər artırmaq olar, lakin yuxarıda verilənləri qənaətbəxş hesab edirik. Beləliklə, dildə yaranıb işlənən hər bir söz və termin, əşya və hadisələrin adlandırılmasına, yəni nominativ funksiyaya xidmət edir.

Dildə terminlərin motivasiya prosesi fərdi və ictimai şüurun səviyyəsi, özünəməxsus həyat tərz, milli və mədəni ənənələr, insanın həyat fəaliyyətinin sosial və təbii şərtlərinin xüsusiyyətləri ilə şərtlənir[4, səh 6].

Göründüyü kimi terminoloji adlandırma (nominasiya) zamanı insan təfəkkürünün mexanizmi ilə əlaqədar olan müxtəlif səciyyəli motivləşmə mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Literature

1. Hornby A. Oxford Advanced Learner's Dictionary of Current English. Oxford University Press, 1948.
2. Марассанов В. Англо-русский словарь по гражданской авиации. Москва, «Русский язык», 1989.
3. Orucov Ə. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. Bakı, Şərq-Qərb, 2006.
4. Девнина Н. Русско-Английский Авиационный словарь. Москва, «Живой язык», 2011.

Г.Ахмедова

Функциональные особенности авиационных терминов в английском и азербайджанском языках.

Резюме

Написанная статья была посвящена анализу функциональных особенностей авиационных терминов в английском и азербайджанском языках. Очевидно, что возникшие слова и термины в языке используются в различных значениях и формах. Они отражают предметы, происшествия и т.д., различают одно значение от другого. Как авиационный термин, слово выражает несколько понятий по семасиологической функции, то есть, со стилистической точки зрения, различает показатель предмета и какое-то происшествие. Термин «*скорость*» нельзя применить в желаемых ситуациях, так как они имеют также такие синонимы, как резкость, интенсивность и т.д. Их можно использовать в других сферах, но стилистически различается в сфере авиации: но такие словосочетания, как «*скорость оборачивания*», «*быстрота оборачивания*», «*проворность оборачивания*», как термины никогда не употребляются. Такие особенности можно отнести также к русскому языку. В отличие от азербайджанского языка в русском и английском языках авиационная терминология очень богата. После приобретения суверенитета нашего государства, были заключены международные соглашения, были созданы межгосударственные коммуникации, наряду с другими сферами, были расширены многосторонние отношения в сфере авиации.

Ahmadova Goulshan

Functional properties of aviation terms in the English and Azerbaijani languages
Summary

The written article is dedicated to the functional properties of aviation terms in the English and Azerbaijani languages. It is known that the terms and the words appear in the language are used in different meanings and forms. They represent different objects, events and so on. by distinguishing one meaning from another. As an aviation term a word conveys a number of meanings in accordance with its semantic function, that is shows an indicator and any sort of event from stylistic point of view.

It would never do to use the term “speed” in any desirable situation, because it has got the synonyms like “sharpness”, “intensity” and so on. They can be used in different spheres, but they are different from stylistic point of view. Such kind of properties of aviation terms can refer to the Russian language, too. Unlike the Azerbaijani language there are too many aviation terms in the English and Russian language. After getting its independence Azerbaijan not only concluded international treaties and interstate communication, but also created many-sided relations in the sphere of aviation.

Rəyçi: Rafiq Şabanov

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

MİNAYƏ İSMAYILOVA
Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti
minaya@mail.ru

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ ATALAR SÖZLƏRİNİN LEKSİK VƏ GRAMMATİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: atalar sözləri, semantika, leksik xüsusiyyətlər, folklor.

Keywords: proverbs, semantics, lexical peculiarities, folklore.

Ключевые слова: пословицы, семантика, лексические особенности, фольклор.

Hər bir xalqın şifahi xalq ədəbiyyatının qədim janrlarından olan atalar sözləri aid olduğu dilin daşıyıcılarının həyat şəraitini, məişət tərzini, tarixi keçmişini, etnoqrafiyasını, adət- ənənəsini, düşüncəsini, milli xüsusiyyətlərini, maddi və mənəvi dəyərlərini əks etdirən və “böyük hikmətləri çox sadə və dərin şəkildə anladan” [1, 4] bütöv dil vahidləridirlər. Daşdığı mənə və semantik yükləndən hər bir atalar sözünün müəyyən bir dövrün məhsulu olduğu, yəni müəyyən bir dövrdə yaranıb formalaşdığı, müəyyən dövrdə baş vermiş bir hadisə və olayla bağlı olduğu və həmin hadisə ilə əlaqədar təşəkkül tapıb yarandığı və formalaşdığı bəllidir. Dərin mənanı və hikməti özlərində ehtiva edən atalar sözləri “obrazlı təfəkkürün aforizm şəklində ifadəsi olaraq milli təfəkkürdəki cilalanmış tarixi təcrübəni, dərin və sanballı həyat həqiqətlərini bədii idrak və təxəyyülün süzgəcindən keçirərək yaşadır, onları tükənməz enerji ilə əks etdirir” [1,4]. Mənşə etibarı ilə həyat hadisələrindən təşəkkül tapan bütün atalar sözləri S. Cəfərovun haqlı olaraq qeyd etdiyi kimi “həyati hadisələrlə əlaqədar olaraq yaranır və zaman keçdikcə abstraklaşır, ümumiləşir və öz həqiqi mənasını tamamilə itirir” [2, 117]. Hər zaman canlı olan və müdriklik nişanəsi və göstəricisi kimi fərqlənən atalar sözləri “insan nitqinə xüsusi bir mənə çaları, qətiyyətlik verir, fikrə sərrastlıq, ifadəlilik qüdrəti, əlavə güc, enerji verir” [3,7].

Geniş xalq kütləsinin ünsiyyət prosesində mütəmadi olaraq işlənən, nitqə xüsusi canlılıq, ifadəlilik, inandırıcılıq, əsaslandırıcılıq və dərin mənə verən atalar sözləri struktur baxımından maraqlı grammatik quruluşa malikdirlər. Belə ki, Azərbaycan dilində olan atalar sözlərinin quruluş tərkibinə nəzər saldıqda şifahi xalq yaradıcılığının, folklorun bu növü olan dil vahidlərinin məzmunca tamamlanmış, bitmiş bir fikri ifadə etdiklərini görmək olar. Keçmiş nəsillərin yadigarı olan atalar sözləri və məsələlər cümlə quruluşuna malikdirlər, onlar sintaktik və mənə cəhətdən parçalanmırlar [4,37]. Azərbaycan dilində şifahi xalq yaradıcılığı xəzinəsinin zəngin qatı olan atalar sözlərinin leksik tərkibi əsasən daimi olub

dəyişməzdir. Məsələn: *Abır- həya olan yerdə bərəkət də olar; Ad adamı bəzəməz, adam adı bəzəyər; Min acını bir şirinin xatirinə udarlar; Ağıl-ağıldan üstündür.*

Ancaq folklorun böyük bir qolu olan və həyat hadisələrini xüsusi bir rəngarənglik və məna ilə çatdıran atalar sözlərinin müəyyən bir qisminin komponentlərinin sırası və leksik tərkibi müxtəlif şəkildə işləne bilər, yəni atalar sözlərinin bu və digər komponenti müxtəlif variantlarda işləne bilər, və yaxud sinonim sözlərlə əvəzlənə bilər. Məsələn:

1) Mübtədasi sinonim sözlə əvəzlənən atalar sözləri: *Ağası gülüm olanın başına külüm olar// Elçisi gülüm olanın başına külüm olar; Əba yu// Çuxa yu; Bir çiçəklə yaz olmaz// Bir güllə bahar olmaz; Düz söz acı olar// Həqiqət acı olar// Adam tüpürdiyünü yalamaz// Kişi tüpürdiyünü yalamaz və s.*

2) Xəbəri sinonim sözlə əvəzlənən atalar sözləri: *Ağıl ağıldan üstün olar// Ağıl ağıldan ötgün olar; Əri döymüş arvadı it də tutdu// Əri döymüş arvadı it də bir yandan qapdı; Arifə bir işarə yetər// kifayətdir//bəsdır; Pis olmasa // görməyincə yaxşının qədri bilinməz; Soyub, soyub quyuğunda qoyma// sındırma və s.*

3) Tamamlığı sinonim sözlə əvəzlənən atalar sözləri: *Molla plovu // aşı gördü yasin yadından çıxdı; Könlü balıq istəyən ayağını// quyuğunu suya salar; Adamı paltarla// libasla tanımazlar; Adamın üzü yox, özü // daxili gözəl olsun və s.*

4) Mübtəda və tamamlığı sinonim sözlə əvəzlənən atalar sözləri: *Bablı babın tapmasa günü ah- vayla keçər// Taylı tayın tapmasa günü ah- vayla keçər//*

5) Təyini sinonim sözlə əvəzlənən atalar sözləri: *Düz söz acı olar// Həqiqət söz acı olar// Axsaq // çolaq atın kor nalbəndi olar;*

6) Yer zərfliyi sinonim sözlə əvəzlənən atalar sözləri: *Su içdiyin bulağa // quyuya tüpürmə; Adam başından hüündür// yuxarı tullana bilməz;*

7) Kəmiyyət zərfliyi sinonim sözlə əvəzlənən atalar sözləri: *Dərd gələndə xalvarla // batmanla gəlir;*

8) Zaman zərfliyi sinonim sözlə əvəzlənən atalar sözləri: *Axşamın// gecənin xeyrindən sabahın // səhərin şəri yaxşıdır; Hərdənbir // hərdən dəli şeytanın sözüne baxarlar və s.*

9) Səbəb zərfliyi sinonim sözlə əvəzlənən atalar sözləri: *İtə hörmət edərlər yiyəsinə görə// İtə hörmət edərlər yiyəsinin xatirinə;*

10) Dad bildirən sifəti sinonim sözlə əvəzlənən atalar sözləri: *Aşbazı çox olan şorba şit olar // Aşbazı çox olan şorba sor olar // Aşbazı çox olan şorba duzlu olar;*

11) İkinci hissəsi sinonim sözlə əvəzlənən atalar sözləri: *Bugünkü işi sabaha qoyma// Bugünkü işi sabaha qoymaz ağıllı kişi; Qurddan qorxan*

qoyun saxlamaz// Qurddan qorxan meşəyə getməz; Allah dəvəyə qanad versəydi dam- daş uçurardı// uçurmamış dam- daş qoymazdı;

Azərbaycan dilinin leksik qatının zəngin bir hissəsini əhatə edən atalar sözləri nitq prosesində müəyyən bir semantik yükün daşıyıcısı kimi çıxış edirlər. Həyat hadisələrindən təşəkkül taparaq formalaşan bu qanadlı ifadələr ən çox hikmət, nəsihət, çağırış, öyüd, əməyə, zəhmətə məhəbbət, pis əməllərdən çəkindirmə təlqin edir. Məsələn:

1. Nəsihət, öyüd mənalı atalar sözləri: *Böyük danışanı kiçik götürər; Bir əldə iki qarpız tutmaq olmaz; Bugünkü işi sabaha qoyma; Ağlamaq çarə etməz; Ayağını yorğanına görə uzat; Qarnın üçün çalışma, qədrin üçün çalış; Evin sirrini çölə vermə;*

2. Çağırış mənalı atalar sözləri: *Bizim də küçədə bayram olar; Ağillı məsləhət faydasız olmaz; Söz son güləndir; Cücəni payızda sayarlar;- Axtaran tapar; Qüvvət birlikdədir; Qənaət də bir qazanandır; Dildən deyil, əldən iti ol;*

3. Əməyə, zəhmətə məhəbbət mənalı atalar sözləri: *Bir buğda əkməsən, min buğda bikməzsən; Bicarlıq korluq gətirər;*

4. Pis əməllərdən çəkindirmə mənalı atalar sözləri: *Birini yandırır, o birini qandırma; Bolluğa şillaq atma; Qarğış adamın özünü tutar;*

5. Həyatı faktları səciyyələndirmə mənalı atalar sözləri: *Biri qızılgülü, biri bənövşəni sevər; Ağ ayrıanı itə tökərlər, qara kişmiş cibə; Ağıl ağıldan üstündür; Beş barmağın beşi də bir deyildir; Axşam qızartısı sabaha yaydır;*

6. İnsan xarakterini səciyyələndirən atalar sözləri: *Qozbeli qəbir düzəldər; Qarı düşmən dost olmaz; Qorxan gözə çöp düşər; Dəli dostun olunca, ağillı düşmənin olsun; Dəli dəliliyindən əl çəkməz; Dost yaman gündə tanınar; Əsli nədirsə, nəslə də odur;*

7. Mənəvi dəyərləri ifadə edən atalar sözləri: *Dost arası pak gərək; Düz ayrını kəsər; Düz söz acı olar;*

Azərbaycan dilində olan atalar sözləri sintaktik quruluşuna görə əsasən ümumi şəxslə cümlələrdir. Belə atalar sözləri nəsihət səciyyəli, öyüd məzmunlu atalar sözləridir. Məsələn: *Cücəni payızda sayarlar; Uşağa buyur, dalınca yüyür; İsti aş soyuq su qatmazlar// tökməzlər; Oxunu atıb yayını gizlətməzlər; Öz gözündə tiri görmür, başqasının gözündə qıl// tük axtarır; Sözü sözdən alarlar;*

Müəyyən şəxslə cümlələrlə ifadə olunmuş atalar sözlərinin də semantikasının əsasında nəsihət, məsləhət, tövsiyə dayanır. Məsələn: *Saxla samanı, gələcək zamanı; Ağıl yaşda deyil, başdadır; Dost arası pak gərək və s.*

Sadə cümlələrdən ibarət olan atalar sözləri həm ismi xəbərlə, həm də feli xəbərlə sadə cümlələr şəklində ola bilər. Məsələn:

1) İsmi xəbərlı atalar sözləri: *Aşıq el atasıdır; Ağıl ağıldan üstündür; Gecənin xeyrindən sabahın şəri yaxşıdır; Susmaq qızıldır; Astarı üzündən bahadır;* və s.

2) Feli xəbərlı atalar sözləri: *Ac qılınca çapar; Haqq yerini tapar; Artıq tamah baş yarar; Ac qurd balasını yeyər* və s.

3) Əmr cümləsi formasında olan atalar sözləri. Azərbaycan dilində olan atalar sözlərinin arasında xəbərlı II şəxs tək formasında olan əmr cümləsi ilə ifadə olunan atalar sözləri xüsusi yer tutur. Belə əmr cümlələri həm təsdiqdə, həm də inkarda ola bilər. Məsələn: *Yüz ölç, bir biç; Çox bil, az danış; Bugünkü işi sabaha qoyma; Arxı tullanmamış "Bərəkallah" demə; Arının yuvasına çöp üzatma; Kilsəyə daş atma; İlanın quyruğunu tapdalama; İsti aşına soyuq su qatma; Su içdiyin quyuya tüpürmə* və s.

4) Elliptik cümlə formasında olan atalar sözləri. Ellipsis cümlədə hər hansı bir üzvün düşməsi deməkdir. Müasir Azərbaycan dilinin leksik qatını zənginləşdirən xalq inciləri arasında hər hansı komponenti nitqdə lakoniklik, yığcamlıq xatirinə ellipsisə uğrayan atalar sözlərinə rast gəlmək olur. Məsələn: *Qız yükü, duz yükü; Anamın aş, təndirin başı; Doğruya nə and? Ya keçəl Həsən, ya Həsən keçəl; Qoçağa hörmət, tənbelə töhmət; Yüz gün yaraq, bir gün gərək, Birinin əli, o birinin dili;* və s.

Mürəkkəb cümlələrdən ibarət atalar sözləri Azərbaycan dilində tabesiz və tabeli mürəkkəb cümlələr formasında təzahür edir. Məsələn:

1. Tabesiz mürəkkəb cümlə formasında olan atalar sözləri. 1) Bağlayıcısız tabesiz mürəkkəb cümlələr atalar sözləri üçün daha səciyyəvi olduğu tədqiqatlarda da qeyd olunur [5, 41]: *Aləmi bəzər, özü lüt gəzər; Ac ol, kişi ol; Yaxşı at yemini artırar, pis at qamçısını; Ağ gün ağardar, qara gün qaraldar;*

2) Komponentləri tabesizlik əlaqəsi yaradan bağlayıcılarla bağlanan tabesiz mürəkkəb cümlə formasında olan atalar sözləri: *Qılınç yarası gedər, ancaq söz yarası getməz; Paraya dəymə, bütövü kəsmə, amma doğra, doyunca ye;*

1. Tabeli mürəkkəb cümlə formasında olan atalar sözləri:

1) Tamamlıq budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlə formasında olan atalar sözləri: *Nə əkərsən, onu da biçərsən;*

2) Təyin budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlə formasında olan atalar sözləri: *Bir su ki axıb getdi, o bir də çeşməyə dönməz; Özgənin sirrini sənə söyləyən, sən də sirrini özgəyə söyləyər;*

3) Şərt budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlə formasında olan atalar sözləri: *Az danışsan, başın salamat olar; Allah dəvəyə qanad versəydi, uçurmamış dam- daş qoymazdı; Bir buğda əkməsən, min buğda biçməzsən; Od yanmasa, tüstü çıxmaz;*

4) Zaman budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlə formasında olan atalar sözləri: *Yeyərsən qaz ətini, bilərsən ləzzətini; Açıqın tutur, su iç; Bəxtin yatdı, sən də yat; Evin kiçiyi olunca, küçüyü olmaq yaxşıdır; Dəliyə yel ver, əlinə bel ver; Zimistan olmasa, yazın qədri bilinməz; İstəyirsən bal-çörək, al əlinə bel - kürək; Yağışdan çıxdıq, yağmura düşdük;*

5) Səbəb budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlə formasında olan atalar sözləri: *Qulaq gündə bir söz eşitməsə, kar olar; Dağ Məhəmmədin yanına gəlməsə, Məhəmməd dağın yanına gedə gərək; Taylı tayın tapmasa günü ah- vayla keçər;*

6) Nəticə budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlə formasında olan atalar sözləri: *Az- az ye, həmişə ye; Atı at yanında bağlarsan, həmrəng olmasa da, həm xasiyyət olar; Od yanmasa, tüstü çıxmaz; Yeməmişən qaz ətini, bilmərsən ləzzətini;*

7) Məqsəd budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlə formasında olan atalar sözləri: *Qara qul özünü öldürdü ki, ağasına ziyan dəysin; Yamana qıy ki, yaxşı korlanmasın;*

8) Yer budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlə formasında olan atalar sözləri: *Yar haralıdır, mən də oralı;*

9) Ziddiyyət budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlə formasında olan atalar sözləri: *Bülbül qızıl qəfəsdə olsa da, yenə məhbəsdədir;*

Azərbaycan dilinin şifahi xalq yaradıcılığının böyük bir qolunu təşkil edən atalar sözləri bitkin dil vahidləri kimi müxtəlif semantik çalarları öz məzmunlarında ifadə etməklə nitq prosesində ünsiyyətin canlı, ifadəli, obrazlı, lakonik olmasını təmin edir. Rəngarəng qrammatik struktura malik olan atalar sözləri Azərbaycan dilinin sintaktik quruluşuna xas olaraq təzahür edir və dildə həm sadə, həm də mürəkkəb dil vahidi şəklində işlənirlər.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Ə. Hüseyzadə "Atalar sözü". Bakı- "Öndər" nəşriyyatı-2004
http://anl.az/el/latin_qrafikasi/axe/as.pdf
2. S. Cəfərov "Müasir Azərbaycan dili". Leksika. Bakı- "Maarif"-1982.
3. X.S. Əhmədova "Müxtəlif sistemli dillərdə atalat sözlərinin linqvistik təhlili və tərcümə məsələləri". Avtoreferat. Bakı- 2011.
4. H. Bayramov "Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları". Bakı- "Maarif"-1978.
5. K. Həbibova "Müasir Azərbaycan dilində ellipti cümlə". Bakı- "Elm və təhsil"- 2009.
6. Atalar sözü Ağlın gözü. Bakı- Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı-1976.
7. T. Abasquliyev "İngilis, Azərbaycan və rus dillərində atalar sözləri". Bakı- "Elm"- 1981.

M.İsmayilova

**The Lexico- Semantic and Grammatical Peculiarities of the
Proverbs in the Azerbaijan Language
Summary**

This article deals with the lexico- semantic and grammatical peculiarities of the proverbs in the Azerbaijan language. The proverbs are one of the oldest genres of the folklore. They contain deep meanings. Each proverb belongs to a certain period of time. Originally proverbs formed from the life events. Proverbs express a complete meaning.

These language units which give expressiveness to the speech process possess a sentence structure. In the Azerbaijan language the lexical structure of the proverbs is invariable. But there are the proverbs whose components may be substituted with the synonymous words.

According to the grammatical structure the proverbs can exist as simple and compound sentences.

М.Исмаилова

**Лексические, семантические и грамматические особенности
пословиц в азербайджанском языке
Резюме**

В статье рассказывается о лексической, семантической и грамматической особенностях пословиц в азербайджанском языке. Пословицы – один из самых древних видов устного народного творчества. Эти фразы имеют глубокий смысл. Каждая пословица продукт определенного этапа.

Пословицы родились на основе жизненных событий. Пословицы выражают законченную мысль. Эти языковые единицы, которые обогащают речевую процесс, имеют структуру предложения. Лексический состав пословиц в азербайджанском языке почти стабильный. Но в языке одновременно встречаются пословицы, в которых те или иные слова заменяются синонимами.

По структуре пословицы бывают в виде простого и сложного предложения.

Rəyçi: Nadir Məmmədli
Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

ELNURƏ ABBASOVA
AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu
elnura_abbasova11@yahoo.com

AZƏRBAYCAN VƏ ƏRƏB DİLLƏRİNDƏ MÜNADƏ

Açar sözlər: münadə, hal, sintaktik, intonasiya, ədat

Ключевые слова: звательный, падеж, синтаксический, интонация, частица

Key words: vocative, case, syntactic, intonation, particle

Ərəb dilində نداء feil kökündən törəmiş منادى (münadə) sözü نداء (nida) sözü ilə sinonim mənaya malik olub (1, s. 658) çağırış, müraciət bildirir. İstilahı mənada isə əksər halda xüsusi xitab ədatları vasitəsilə dinləyicinin diqqətini cəlb etmək üçün çağırışı ifadə edir (2, s. 343).

Biz bu məqalədə tarixən Azərbaycan dilinin hal kateqoriyasının bir ünsürü olan “münadə”, bəzən də “əl-münadə” adlanan haldan danışacağıq. Qeyd edək ki, burada işlənən “əl” ərəb dilindəki müəyyənlik artiklidir. Fikrimizcə müəyyənlik artiklinin işlənilib-şəklənməməsi Azərbaycan dili üçün elə bir qrammatik-semantik əhəmiyyət kəsb etmir. Bu baxımdan hər iki variantın işlədilməsini məqbul hesab edirik.

M. Kazımbəyin “Türk-tatar dilinin ümumi qrammatikası”nda “əl-münadə” ismin yeddi halından biri kimi işlədilmişdir. Müəllif bu əsərində *adlıq* (المبتدأ və ya الفاعل), *yiyəlik* (الإضافة), *yönlük* (إليه), *təsirlik* (المفعول به) hallardan sonra beşinci hal kimi *əl-münadə* (المنادى) halını qeyd edir. Sözügedən əsərin tərcümə, tədqiq və şərhinin müəllifi İ. Abbasov *münadə* terminini *çağırış* kimi tərcümə etmişdir. O, M.Kazımbəyin ismin halları başlığı altında nəzərdən keçirdiyi “əl-münadə” haqqında kitabın şərhlər hissəsində yazır: “Əslində bu termin adı altında ənənəvi ərəb dili qrammatikasında “xitab” adlandırılacaq biləcəyimiz geniş anlayış nəzərdə tutulur.” (3, s. 239)

Ərəb dilində xitabların yaranmasında halların mühüm əhəmiyyətə malik olmasına baxmayaraq, “münadə” ismin halları başlığı altında öyrənilmir. Yəni o, ümumiyyətlə, hal kateqoriyasına daxil edilmir. Lakin tarixən Azərbaycan dilində münadə (nida), gördümüz kimi, müasir dövrdən fərqli olaraq hal başlığı altında mütləq edilirdi.

M.M. Əfşarın “Fənni- Sərfü Nəhvi-Türki” əsərində “Əhvali-İsm” hissəsində ilk olaraq mübtəda və münadə hallarının adları çəkilir və qeyd edilir ki, hər ikisində (mübtəda və münadə halında) isim öz əsl vəziyyətində qalır. Lakin münadə halında ismin əvvəlinə (ey), danışığ dilində (ay) və ya (ya) və s. nida ədatları qoşulur, məsələn: Ey Tanrı! (4, s.57)

Birinci nəşri 1910, ikinci nəşri isə 1918-ci ildə çap olunmuş Rəhbəri-Sərf kitabında *münadə* halı ilə rastlaşırıq. Orada ismin 7 halı olduğu bildirilir, amma nədənsə yalnız altı hal haqqında məlumat verilir: *mücərrəd* (adlıq), *məful bihi* (təsirlik), *məful ileyh* (yönlük), *məful fih* (yerlik), *məful anh* (çıxışlıq), *izafət* (yiyəlik) (5, s.10-19).

Qərb qrammatikləri bu terminin ekvivalenti kimi “vokative” sözündən istifadə edirlər. Vokativ termini qərb linqvistik ədəbiyyatlarında da, bir çox hallarda, ismin halları başlığı altında nəzərdən keçirilir və heyvan, insan kimi varlıqlara müraciət etmək məqsədilə istifadə edilir. Burada ismin vokativ və ya akkuzativ (təsirlik) hal olub-olmaması yalnız cümlə daxilində anlaşılır. Vokativ hal ilə akkuzativ halı ayırd etmək üçün intonasiya və müvafiq durğu işarələrinin də rolu böyükdür. Məsələn, “I don't know, John!” cümləsində Jhon vokativ haldadırsa, “I don't know John” cümləsində John akkuzativ haldadır.

Tarixən vokativ hal Hind-Avropa dillərində hal sisteminin bir ünsürü olmaqla latın, sanskrit və klassik yunan dilində mövcud olmuşdur. Müasir ingilis, ispan və s. kimi Hind-Avropa dillərinin hal sistemində vokativ hal hal kateqoriyasının bir elementi kimi öz varlığını qoruyub saxlaya bilməyə də, baltik və bəzi kelt dillərində, həmçinin slavyan dillərində (müasir rus dili xaric) mövcud olmaqdadır. Bəzi linqvistlər, o cümlədən Albert Sam dildə işlənən vokativ formanı ismin hallarından hesab etmədiklərini bilidirlər. Onların fikrincə vokativ forma ismin hansısa halına daxil olmayan xüsusi forma kimi qəbul edilməlidir. Çünki o, cümlədəki digər sözlərlə heç bir sintaktik əlaqə yarada bilmir (6).

Şotland alimi Ceyms Donaldson 1872-ci ildə qələmə aldığı “Elementary Latin grammar” əsərində qeyd edir ki, ingilis dilində xitab məqsədilə nominativ (adlıq) haldan istifadə olunur (7, s. 48). Müəllif latın dilində vokativ halın xüsusi morfoloji əlaməti olduğu haqqında aydın təsəvvür yaratmaq məqsədilə sayca təkdə və adlıq halda olan isimlə vokativ halı müqayisə edir. Belə ki, o, nominativ halda “*us*” sonluqlu sözün vokativ halda “*e*” ilə əvəzləndiyini göstərir:

Nom. sing. *dominus, ventus*.

Vok.sing. *domine, vente*.(7, s. 48)

Buradan belə nəticə çıxara bilərik ki, latın dilində vokativ (nida) formasının hal sisteminin tərkib hissəsi kimi qəbul edilməsi məntiqi əsasa söykənir. Çünki onun ayrıca morfoloji əlaməti vardır.

Ərəb dilində xitab əmələ gətirmək üçün müxtəlif xitab ədatlarından istifadə olunur (1, s. 176). İşlədilmə məqsədindən asılı olaraq onları aşağıdakı kimi qruplaşdırı bilərik:

- 1) Uzaq məsafəyə müraciət etmək üçün: أيا

Məsələn: “أَيَا جَمَلًا مِنَ الصَّحَرَاءِ لَمْ يُلَجِّمْ (ن. قِبَانِي)” (Ey cilovlanmayan səhra dəvəsi!)

2) Nisbətən uzaq məsafəyə, yaxud yatmış və diqqətsiz kəsə müraciət məqsədilə: أ

Məsələn: “أ سَعِيدٌ” “Ə, Səid!”

3) Yaxın məsafəyə müraciət etmək üçün: أ

Məsələn: أَفَاطِمُ مَهْلًا بَعْضَ هَذَا التَّدَلُّلِ وَإِنْ كُنْتَ قَدْ أَرْمَعْتَ صَرْمِي فَأَجْمِلِي (أمرؤ القيس)

“A Fatimə, bəsdir, bu naz-qəmzəni burax! Əgər məni öldürmək fikrindəsənsə, bunu da edə bilərsən”

4) Yaxın və uzaq məsafəyə müraciət etmək üçün: يَا

Məsələn: “يَا وَلَدِي قَدْ مَاتَ شَهِيدًا مِنْ مَاتَ عَلَى دِينِ الْمَحْبُوبِ” (ن. قِبَانِي)

“Ey oğlum! Sevgilinin dini üzərində ölən kəs şəhid olaraq dünyasını dəyişmişdir”

Gördüyümüz kimi يَا və أ dilimizə eyni cür tərcümə olunur, amma biz xalq arasında أ-ya “əyə” kimi işlənməsinə də rast gəlirik.

“أ” və “يَا” xitab ədatları da uzaq məsafəni bildirir. Amma “أ” ədatının həm uzaqlıq, həm də yaxınlıq bildirən xitab ədatı olduğunu deyənlər də vardır (1, 176).

Bəzən ərəb dilində “يَا” xitab ədatının ellipsisə uğradığı məqamlara rast gəlinir. Müraciət zamanı sözügedən ədatın ellipsisi aşağıdakı hallarda mümkündür:

- xüsusi adlara xitab etdikdə, məsələn:

يُوسُفُ أَعْرَضَ عَنْ هَذَا ...

“Yusif! Sən bu işi açıb –ağartma... (Yusuf, 12/29)

- xitab nisbi əvəzlilik olduqda. Bu halda “يَا” ədatının düşməsi mütləq deyildir, yəni hər iki variant mümkündür. Məsələn:

مَنْ لَا يَزَالُ مُحْسِنًا، أَحْسِنْ إِلَيَّ

“Davamlı yaxşılıq edən kimsə! Mənə (də) xeyirxahlıq et”

يَا مَنْ بَدُنِّيَاةً اشْتَعَلَ وَغَرَّةً طُولَ الْأَمَلِ
الْمَوْتُ يَأْتِي بَعَثَةً وَالْقَبْرُ صَنْدُوقُ الْعَمَلِ (الإمام حسين)

“Ey öz dünyası ilə əlləşib ümidin sonsuzluğuna başı qarışan kəs! Bil ki, ölüm qəfildən gəlir. Yollandığın qəbir isə əməl sandığıdır”

- “أ” ədatı ilə işləndikdə, məsələn:

أَيُّهَا الْفَاخِرُ جَهْلًا بِالنَّسَبِ إِنَّمَا النَّاسُ لِأُمٍّ وَلِأَبٍ (الإمام علي)

“Ey cahillik edib əsil-nəcabətilə qürrələnən kəs! Yəqin bil ki, insanlar bir ana və bir atadandır” və ya:

أَيُّهَا السَّيِّدَةُ الَّتِي اسْتَقَالَتْ مِنْ كُتُبِ الشَّعْرِ.. (ن. قِبَانِي)

“Ey şeir kitablarından istefa vermiş xanım!” (2, s. 346)

Elə hallar vardır ki, bu zaman “يَا” xitab ədatının düşməsi düzgün hesab olunmur:

1. Acı və təəssüf ifadə edən xitabda

يَا حَسْرَةً عَلَى الْعِبَادِ ۚ مَا يَأْتِيهِمْ مِنْ رَسُولٍ إِلَّا كَانُوا بِهِ يَسْتَهْزِئُونَ

“Vay bu bəndələrin halına! Onlara elə bir peyğəmbər gəlməz ki, ona istehza etməsinlər!” (*Yasin, 36/30*)

2. Allah –Təalaya müraciətdə, məsələn: “يا الله” (Ya Allah!), yaxud:

يا ربِّ.. أسبوع طويل مرَّ كالعام الطويل (ب.ش. السَّيَّاب)

“Ya Rəbb! Uzun bir həftə uzun il kimi keçdi”

Burada bir şeyi xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, “الله” ləfzinə xitab zamanı “يا” ədatının qoşa “م” hərfi ilə əvəzlənməsi mümkündür. Bu variant, ələlxüsus, klassik ərəb dilində və dua üslubunda geniş yayılmışdır. Məsələn:

اللَّهُمَّ أَعِنِّي عَلَى ذِكْرِكَ وَشُكْرِكَ وَحُسْنِ عِبَادَتِكَ (الحديث / الشَّريف)

“Allahım! Səni anıb zikr etmək, nemətinə şükr etmək və sənə layiq ibadət etmək üçün mənə yardım et!”

3. Uzağa xitab etdikdə... Çünki bu zaman səsin uzadılması lazım gəlir, məsələn:

يا دارَ مَيَّةَ بالعلياءِ فالسَّندِ أَقْوَتْ وطال عليها سالفُ الأبدِ (النَّابغة)

“Ey Meyyən (qız adı) dağ döşündə, yamacdakı əbədi tərk olunmuş (adamsız qalmış) məskəni!”

4. Qeyri –müəyyən şəxsə müraciətdə, məsələn: “يا قانعاً بمشيئة الله” (Ey Allahın istəyindən məmnun olan kimsə!)

5. İkinci şəxs əvəzliyinə müraciətdə, məsələn:

يا أنتِ.. يا أخطرَ ما عرفتُ من أفيونٍ.. (ن. قِباني)

“Ey sən! Ey tanıdığım ən təhlükəli tiryək!”

Xitab üç növə ayrılır: müfrəd (tək, təkə olan söz/ singular), izafətin birinci tərəfi və izafətin birinci tərəfinə bənzəyən (2, 342).

Qeyd: Burada müfrəd (tək) xitab (المنادى المفرد) dedikdə izafətin birinci tərəfi və izafətin birinci tərəfinin bənzəri olmayan söz nəzərdə tutulur. Qeyd etmək lazımdır ki, buna “izafətin birinci tərəfinin bənzəri” adı ona görə verilmişdir ki, xitab olunan isim də izafətin birinci tərəfi kimi öz mənasını tamamlamaq üçün başqa bir sözə ehtiyac duyur. Prinsip etibarilə “يا موقد النار” və “يا موقداً ناراً” xitabları arasında semantik cəhətdən bir fərq mövcud deyildir. Birinci ifadədə izafət rol oynayarsa, ikincidə birinci tərəf ikinci tərəfi bir növ idarə edir. Ona görə də izafətin birinci tərəfinin bənzəri əksər hallarda iki hissədən ibarət olur. Adətən, birinci ikincini idarə edən düzəltmə söz formasında olur (8, s. 5).

Ərəb dilində xitab əmələ gətirən ədatlar geniş saydadır, amma məqsədimiz burada onların hamısını sadalmaq və ya izah etmək olmadığından onlar haqqında geniş yazmaq məqsəduyğun saymırıq. Lakin onlar haqqında bir qədər danışmaqda məqsədimiz əyani surətdə təsəvvür

yaratmaqdır ki, ərəb dilində xitab və ya nida hallardan asılı olsada, hal kateqoriyasından sayılmırr. Ancaq Azərbaycan isə dilində tarixən onlar ismin halları başlığı altında öyrənilirdi. Qənaətimizə görə Azərbaycan dili hal kateqoriyasından münəda halını haqlı olaraq çıxarmışlar. Çünki o, cümlədəki digər sözlərlə heç bir sintaktik əlaqə yarada bilmir. Belə olan halda Azərbaycan dilində münadənin (vokativin) hal kateqoriyasına daxil edilməsi məntiqsizdir. Lakin latın, sanskrit, klassik yunan dillərində, həmçinin baltik və bir sıra slavyan dilləri kimi vokativ formanın spesifik morfoloji əlamətləri olduğu dillərdə vokativin hal kateqoriyasına daxil edilməsi məntiqlidir.

Ədəbiyyat

1. موسوعة النحو والصرف والإعراب. إعداد الدكتور أميل بدیع يعقوب، ط3، بيروت: دار العلم للملايين، 1994، 722ص
2. Abbasov. İ. Ərəb dilində sintaktik kateqoriyalar və bələğət. Bakı, "Zərdabi" 2011, 440 səh.
3. Mirzə Kazımbəy. Türk-tatar dilinin ümumi qrammatikası. Tərcümə, tədqiq və şərh: İdris Abbasov. Bakı: Zərdabi LTD MMC, 2017, 1007 səh.
4. Adilov V., Babazadə R. Mirzə Məhəmməd Əfşar "Fənni-sərfi-türki". Bakı, "Elm və Təhsil", 2015, 260 səh.
5. غفور رشاد ميرزاده، محمد صادق آخونداف. رهبر صرف. 2-نجي نشر. باكو، 1910، 1918
6. https://en.wikipedia.org/wiki/Vocative_case
7. James Donalson. Elementary Latin grammar. Nelson, 1872, 134 pgs.
8. التسهيل في شرح ابن عقيل. دروس وتطبيقات، الجزء الرابع، تأليف الأستاذ الدكتور هادي. نهر، ط1، الأردن-أريد: الشركة الولية للطباعة، 2003، 269 ص.

E.Аббасова

Вокатив в азербайджанском и арабском языках Резюме

В настоящей статье речь идет о вокативе в арабском и азербайджанском языках. Указывается, что в арабском языке существуют три типа вокативной формы. Они создаются специальными вокативными частицами. Кроме того, в статье объясняется, что, хотя вокатив в арабском языке зависит от падежей, она не включена в категорию падежа. В то время как вокативная форма считалась элементом категории падежа в древнем азербайджанском языке. Но впоследствии

вокатив в азербайджанском языке был исключен из категории падежа. На мой взгляд, нелогично включать вокативную форму в категорию падежа в азербайджанском языке. Потому что вокативная форма в азербайджанском языке – это не падеж. Это просто особая форма существительных, не принадлежащих ни к одному падежу, поскольку вокативные выражения не связаны синтаксически с другими словами в предложениях. Другая причина в том, что у него нет специальной маркировки.

E.Abbasova

**Vocative in azerbaijani and arabic
Summary**

The present article deals with vocative in Arabic and Azerbaijani. It is indicated that there are three types of vocative form in the Arabic language. They are created by special vocative particles. Furthermore, it is explained in the article that even though the vocative form in Arabic depends on cases of noun, it is not included in case category of noun. Whereas vocative form was considered an element of case category in the ancient Azerbaijani language. But afterwards vocative case in Azerbaijani was removed from case category. In my opinion it is illogical to include the vocative form in case category in the Azerbaijani language. Because the vocative form in Azerbaijani is not a case. It is merely a special form of nouns not belonging to any case, as vocative expressions are not related syntactically to other words in sentences. Other reason is that it does not have any special mark.

Rəyçi: Salman Süleymanov
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

TAMİLƏ MƏMMƏDOVA
ADU
tamila@mail.ru

ALMAN DİLİNİN LÜĞƏT TƏRKİBİNİN
ZƏNGİNLƏŞMƏSİNDƏ FRANSIZ MƏNŞƏLİ ALINMA
SÖZLƏRİN ROLU

Açar sözlər: alınma sözlər, lüğət tərkibinin zənginləşməsi, alman dilinin lüğət tərkibi

Key words: loan words, the enriching of the vocabulary, German vocabulary

Ключевые слова: заимствованные слова, обогащения словарного состава, словарный запас немецкого языка

Alman dilinin lüğət tərkibinin zənginləşməsində söz yaradıcılığından sonra ikinci ən mühüm yeri alınma sözlər təşkil edir. Müasir alman dilinin lüğət tərkibinin təhlili göstərir ki, mənşəyinə görə alman dilinin lüğət tərkibində olduqca fərqli sözlər vardır. Tarixən bütün xalqlar arasındakı iqtisadi, siyasi və mədəni əlaqələr dillərin də bir-birinə inteqrasiyasına səbəb olmuşdur. Alman dilinin lüğət tərkibinə əcnəbi mənşəli sözlərin daxil olması prosesi, əsasən onun qarşılıqlı əlaqədə olduğu xalqların dili, müharibələrin nəticəsi, tarixi faktorlarla və birbaşa alman xalqının tarixi ilə bağlı olduğu zənn edilir (4, 40-41).

Alman dilinə əcnəbi mənşəli sözlərin daxil olmasının sosial səbəbləri alman dilli germanistikada ətraflı və dolğun şəkildə öz izahını tapmışdır. Bu mövzu ilə bağlı biz ilkin olaraq F.Zaylerin "Alman mədəniyyətinin inkişafı alman alınma sözlərinin aynasında" adlı əsərində geniş şəkildə, eləcə də ayrı-ayrı tədqiqat əsərlərində, dissertasiya işlərində, bəzi elmi məqalə və əsərlərdə, alman dilinin tarixi ilə əlaqədar çoxsaylı elmi mənbələrdə və "Alman dilinin" ensiklopedik lüğətlərində informativ məlumatlar əldə edə bilərik (2, 304).

Alman dilinin leksik sistemində Almaniyanın inkişafının tarixi xüsusiyyətlərini əks etdirən alınma sözlər miqdarca çoxluq təşkil edir. Alman milli, yazılı ədəbi dilinin formalaşması və alman xalqının bir millət kimi inkişafında german və erkən alman dili dövründə onun lüğət tərkibində dərin iz buraxmış olan sözlər tarixi faktlarla izah olunur. XVI əsrdə Avropada gedən islahatlar, o cümlədən də burjua inqilabının müvəffəqiyyətsizliyə uğraması, feodalizmin qalıqlarının aradan qaldırılmasının qeyri-sürəkli gedişatı alman dövlətinin inkişafını hərtərəfli olaraq ləngidir və ona yeni-yeni problemlər yaradırdı. Almaniya həmin dövrdə kiçik dövlətlərdən və

əyalətlərdən ibarət idi. Məhz bu səbəbdən də Almaniya iqtisadi, siyasi və mədəni baxımdan digər inkişaf etmiş, qabaqcıl dövlətlərin təsiri altında qalmışdır. Bu kimi sosial-tarixi faktorlar alman dilinə müxtəlif tarixi dövrlərdə alınma sözlərin daxil olmasına səbəb olmuşdur. Alman dilinin lüğət tərkibinin bu günkü təhlili bir sıra qanunauyğunluqları ifadə edir. Birinci növbədə alman dilinin leksik sistemindəki alınma sözlər tamamilə dərin kök salmışdır. Həmin alınma sözlər iş şəraitini, vəziyyəti yüksək səviyyədə təqdim və təmsil edir və iqtisadi, siyasi və mədəni baxımdan xalq kütlələri arasında əlaqə yaradır (5, 16).

Alman dilinin lüğət tərkibində fransız mənşəli çoxlu sözlər vardır. Müəyyən tarixi şəraitdən asılı olaraq fransız mənşəli sözlər alman dilinə keçmişdir. Ümumiyyətlə, mütəxəssislər fransız mənşəli alınma sözlərin alman dilinə daxil olmasının üç müxtəlif tarixi dövrünü ayırd edirlər (7, 50-51).

Fransız mənşəli alınma sözlərin alman dilinə axınının ilk mərhələsi XI-XII əsrlərə təsadüf edir. O zamanlar Fransa dövləti öz rıtsar saray mədəniyyəti, saray ədəbiyyatı, xanımlara məxsus olan yüksək ədəb, nəzakət qanunları, müasir adət-ənənələri, özünəməxsus saray aristokratiyası, yüksək kulinariya məharətilə Qərbi Avropada orta əsrlər feodalizminin nümunəvi ölkəsi hesab edilirdi. Bütün bunlar, nəinki geridə qalmış Almaniyanın hakim sinifləri (təbəqələri), həmçinin digər inkişaf etməkdə olan dövlətlər üçün Fransanın nümunəvi dövlət rolunu oynadığını göstərirdi. Fransa dövlətinin uğurlu həyat tərzini alman dilinə olduqca çoxsaylı fransız mənşəli alınma sözlərin axınına səbəb olmuşdur. Məhz bunun nəticəsi olaraq həmin dövrdə fransız mənşəli aşağıdakı alınma sözlərin alman dilinə güclü axını olmuşdur: *parlieren* – *fran. sprechen*; *fehlen* – *fran. faillir*; *fein* – *fran. fin*; *Abenteuer* – *fran. aventure*; *Form* – *fran. forme*; *Flöte* – *qədim frans. flauti*; *blond* – *fran. blond*; *Lanze* – *fran. lance*; *Manier* – *fran. maniere*; *Palast* – *fran. palais*; *Pavillon* – *fran. pavillon*; *Scharm* – *fran. Charme*; *Vergnügen, Spass* – *fran. Pläsier* və s.

Nümunələrdən göründüyü kimi, həmin dövr alınma sözlərinin böyük əksəriyyəti rıtsarlıq, rıtsar qoçaqlığı, rıtsar mədəniyyəti ilə bağlıdır. Təbii ki, tarixən bu sözlərin böyük bir qismi həmin təbəqənin (silkin) məhv olması ilə tədricən arxaıqlaşmış və dildən çıxmışdır. Məsələn: *floitieren* “*Flöte spielen*”; *castel* “*Schloss*”; *chanzun* “*Lied*”; *gastel* “*Kuchen*”; *habit* “*Kleidung*” və s.

Fransız mənşəli sözlərin alman dilinə axınının ikinci böyük mərhələsi XVII-XVIII əsrlərə təsadüf edir. Bu dövr mütləqiyyət, vahid hakimiyyət dövrü kimi Fransa dövlətini Qərbi Avropanın hakim aparıcı dövlət kimi tanınması ilə tarixdə dərin iz buraxmışdır. Fransa dövləti digər Qərbi Avropa dövlətləri üçün feodal aristokratiyasının, dvoryanlığının nümunəsi idi.

Fransa dövlət kimi hələ inkişaf etməkdə olan Almanıyanın, eləcə də qonşu dövlətlərin, istər böyük, istərsə də kiçik feodal hökmdarlarının mülk və saraylarını güclü təsir və nüfuzu altına almışdır (8, 57).

Mütləqiyyət Avropasının aristokrat dairələri fransız Aristokratiyasının (dvoryanlarının) həyat tərzini, adət-ənənələrini, dəbini və onun saray etiketlərini təqlid edirdilər. Bütün bunlar fransız dilinin də Qərbi Avropanın aparıcı feodal təbəqələri arasındakı nüfuzunu, təsir gücünü və yayılmasının əsas şərtlərindən biri idi. Fransada dəbdə olan nə varsa, digər Avropa ölkələri üçün o, bir nümunəyə çevrilirdi. O cümlədən də fransız dilində danışmaq, nitqində fransız sözləri işlətmək müasirlik kimi səslənirdi. Almaniya mədəniyyətinin inkişafının bu dövrü həmin zamanlarda *–ala-mode-Zeit* adlanırdı (1, 95). Bu dövrdə də fransız dilindən arxitektura, mebel, tikinti, bağçılıq, yemək-içmək, geyim, gözəllik, kosmetika, rəqs və oyun, əyləncə, məişət əşyaları ilə bağlı çoxsaylı sözlərin alman dilinə güclü axını olmuşdur. Məsələn: *amüsieren, frisieren, marnieren, servieren, Balkon, Büffet, Biskuit, Ball, Ballett, Billard, Galerie, Garderobe, Dame, Fassade, Friseur, Frikassee, Kabinett, Konfitüre, Kostüm, Kompott, Limonade, Loge, Nische, Möbel, Marmelade, Maskerade, Omelette, Salon, Perücke, Plaesier, Puder, Pomade, Promenade, Parfüm, Ragout, Serviette, Sofa, Sauce, Terrasse, Torte, Tuopet, Scharade* və s.

İnkişaf baxımından geridə qalmış ölkənin inkişaf etmiş ölkələrin mədəniyyətini təqlid etməsi mütərəqqi hal kimi qəbul edilməlidir. Lakin Almaniyada hər dövrün təqlid edilməsi proqressiv hal kimi deyil, əksinə reqressiv hal kimi qəbul edilirdi. Bu təqlidin özü də gerilik idi, çünki əcnəbi (yad) mədəniyyətin zahirı xüsusiyyətlərinin qəbul edilməsi Almanıyanın gələcək inkişafına mane olurdu. Almanıyanın hakim təbəqələri bəzən həmin dövrdə daha çox işlək olan fransız sözlərini işlətsələr də, bu, alman həyatının mühüm reallıqlarını özündə əks etdirmirdi. Həmin sözlərin bəziləri alman dilinin mövcud söz bazasında olan lüğəvi vahidlərlə eyni mənalılıq təşkil edirdi. Hər iki halda həmin sözlər alman dili üçün yararsız, lüzumsuz idi, ona görə də həmin sözlərin böyük bir qismi alman dilindən getdikcə sıxışdırılıb çıxarıldı. Bu cür sözlər, əsasən, dəblə, fransız mədəniyyəti ilə bağlı sözlər idi. Buna baxmayaraq həmin sözlərin bəziləri alman dilində bu günədək qalmış və dildə vətəndaşlıq hüququ qazanmışdır. Bu sözlərin bəziləri alman dilinin aktiv söz ehtiyatında da özünə yer tapmışdır. Məsələn: *Armee – fran. armee; Bataillon – fran. bataillon; Boudoir – fran. boudoir; Garnison – fran. garnison; Harnisch – fran. harnisch; Kommandeur – fran. commandeur; Kompanie – fran. compagnie; Kristall – fran. cristall; Möbel – fran. meuble; Mode – fran. mode; Omelette – fran. omelette; Parade – fran. parade; Panzer – fran. panzer; Preis – fran. preis; Rubin – fran. rubin; Smaragd – fran. smaragd; Samt – fran. samt;*

Turm – *fran. turm*; *Turnier* – *fran. turnier*; *elegant* – *fran. elegant*; *frivol* – *fran. frivol*; *galant* – *fran. galant*; *kokett* – *fran. coquet*; *klar* – *fran. clar*; *nett* – *fran. net* və s.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, bəzi fransız mənşəli alınma sözlər alman dilində mövcud olan sözlərlə sinonimlik təşkil etsə də, onlar özünəməxsus xüsusi üslubi rəngarəngliklərini (çalarlarını) özündə saxlamışdır. Məsələn: *Armee* – *Heer*. *Heer* sözü *Armee* ilə müqayisədə daha çox üslubi rəngarəngliyi özündə ehtiva edir. Elə hallar da olmuşdur ki, fransız dilindən alınma söz alman dilinin öz yerli sözünü lüğət tərkibindən sıxışdırıb çıxarmışdır. Məsələn: *Kousine*, *Onkel*, *Tante* kimi fransız mənşəli sözlər *Base*, *Muhme*, *Oheim*, *Vetter* sözlərini alman dilindən sıxışdırıb çıxarmışdır (6,14).

Bununla belə alman dilində paralel olaraq sinonim kimi işlənən fransız mənşəli alınma sözlər də işlənərkəndir. Məsələn: *Hotel* – *Gasthaus* və s.

Alman dilində işlənən fransız mənşəli alınma sözlərin üçüncü təbəqəsini Fransa burjua inqilabı ilə əlaqələndirmək olar və bu dövr XVIII əsrin ikinci və XIX əsrin birinci yarısına təsadüf edir. Bu dövrdə XVIII əsr fransız maarifçilərindən - Diderot, Voltaire, Montesquieu, Rousseau, XIX əsrin birinci yarısında isə fransız utopik sosialistlərindən – Fourier, Saint-Simon və başqalarının Fransanın nümunəvi bir dövlət kimi tanınmasında böyük rolu olmuşdur. Belə ki, Fransa burjua inqilabı alman siyasi söz leksikonuna əsaslı şəkildə təsir etmiş və bu gün də həmin sözlər öz aktuallığını saxlamaqdadır. Bu dövrdə inqilabi hərəkatın əsas lüğəvi vahidləri kimi fransız mənşəli aşağıdakı siyasi terminlər alman dilinə daxil olmuşdur: *Bürokratie*, *Demokrat*, *Defizit*, *Emigrant*, *Fortschritt*, *Fraktion*, *Komitee*, *Initiative*, *liberal*, *Organisation*, *Reaktion*, *Revolution*, *revolutionär*, *öffentliche Meinung*, *Terrorismus* və s.

XVIII əsrin sonunda və XIX əsrin başlanğıcında Fransadakı siyasi vəziyyət, fransız dövlətinin uğurlu inkişaf tempi fransız dilində yeni məfhumların, yeni leksik vahidlərin yaranmasına səbəb oldu (3, 206). Həmin dövrdə fransız dilində aşağıdakı leksik vahidlər yaranmış və tədricən dünya dillərinə, o cümlədən də alman dilinə daxil olmuşdur: *socialisme*, *communisme*, *democrat*, *proletaire*, *republique*, *revolutionnaire*, *social*, *classe*, *constitution* və s.

Diqqətlə nəzər yetirsək, bu sözlərin əmələ gəlməsində latın və yunan mənşəli söz köklərindən də istifadə edilmişdir. Latın dilində: *respublica*, fransız dilində: *republique*, alman dilində “*öffentliche Sache*”; latın dilində: *revolvere* feilindən *revolutio*, fransız dilində: *revolution*, alman dilində “*umwälzen*” mənasında işlənmişdir. Nümunələrdən göründüyü kimi, bu sözlər təkcə fransız dilinin deyil, digər dillərin də zənginləşməsində mühüm rol oynamışdır. Həmin sözlərin bir qismi alman dilində bu gün də öz

aktuallığını saxlamaqdadır. Məsələn: *Sosialismus, Kommunismus, Konstitution, Demokrat, Proletariat, Republik, Klasse, Revolution* və s. Eyni zamanda, bu sözlərin ən mühüm xüsusiyyətlərindən biri də beynəlmiləl sözlər kimi işlənməsindədir. Alman dilində işlənən həmin sözlər dünyanın bir çox dillərində eyni mənə çalarını özündə ehtiva etməklə işlənməkdədir. Bu terminlər iqtisadi, siyasi, elm və texnika, eləcə də mədəniyyət və hərbi sahə ilə bağlı məfhumlardır. Təbii ki, beynəlmiləl sözlər də ayrı-ayrı dillərdə öz spesifik fonetik, orfoqrafik və morfoloji xüsusiyyətləri ilə fərqliliyini qoruyub saxlayır. Məsələn: *Algebra, Arie, Armee, Offizier, Automobil, Demokratie, Geographie, international, Konzert, Kultur, Kommunismus, Politik, Telefon* və s. Beynəlmiləl sözlərin mənasına gəlincə, onlar bütün dillərdə eyni mənəni ifadə edir.

Beləliklə, fransız mənşəli alınma sözlər artıq alman dilinin lüğət tərkibində vətəndaşlıq hüququ qazanmış və alman dilinin lüğət tərkibinin zənginləşməsində öz aktuallığı ilə seçilməkdədir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyatın siyahısı:

1. Iskos A., Lenkova A. Deutsche Lexikologie. Leningrad, 1963, 276 S.
2. Seiler F. Die Entwicklung der deutschen Kultur im Spiegel des deutschen Lehnwortes. Halle (Saale), 1913-1924, Bd. 1-8.
3. Schippan Th. Zur Wortschatzentwicklung in der DDR. –in DaF 16, 1979, S. 206
4. Schirmer A. Deutsche Wortkunde. Eine Kulturgeschichte des deutschen Wortschatzes. Berlin, 1926
5. Готлиб К.Г. Междязычные аналогизмы французского происхождения в немецком и русском языках. Автореф. дис. канд. филол. наука. Новосибирский гос. ун-т, 1966
6. Рыбакова Л.М. Романские заимствования в лексико-семантической системе немецкого языка. Автореф. дис. канд. филол. наука. М., 1967, с. 22
7. Степанова М.Д., Чернышева И.И. Лексикология современного немецкого языка. М. Высшая школа, 1986
8. Жирмунский В.М. История немецкого языка. М. 1948, Изд. Лит. на инос. языка. 300 с.

Т. Мамедова

**Роль заимствованных французских слов в обогащении
словарного состава немецкого языка
Резюме**

В статье рассматривается заимствование французских слов в немецком языке в результате определённых социально-исторических процессов.

Различают три основные периода происхождения французских слов: первый охватывает XI- XII века, второй XVII-XVIII века, а последний конец XVIII и начало XIX веков. Все они характеризуются Францией, известной как главная управляющая держава Западной Европы и являющей собой модель феодальной аристократии для остальных стран региона.

Нужно учитывать тот факт, что слова заимствованные из французского языка имели огромное влияние на словарный состав немецкого языка и пользуются популярностью до наших дней.

T. Mamadova

**The role of the loan words of the french origin in the enriching of
the german vocabulary
Summary**

The article deals with the borrowing of the French origin words into the German language in connection with some social-historical factors. Three different historical periods of French origin words are distinguished: the first period refers to the XI-XII centuries, the second period refers to the XVII-XVIII centuries, and the last period refers to the end of the XVIII century and the beginning of the XIX century.

All these are characterized by France being known as a ruling chief state in Western Europe and its being a model for feudal aristocracy in other Western European states.

It should be taken into consideration that the loan words of French origin have influenced the German vocabulary thoroughly and nowadays these words still keep their popularity.

Rəyçi: Xuraman Əsgərova
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

YUSİF ƏLİYEV
Azərbaycan Dillər Universiteti
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
usiftwins@yahoo.com

QARŞILIQLI ƏDƏBİ ƏLAQƏLƏRDƏ AZƏRBAYCAN – AMERİKA MÜNASİBƏTLƏRİ

Açar sözlər: Amerika, Azərbaycan, münasibət, ədəbi, roman, nəşr, inkişaf tarixi, bu gün

Key words: America. Azerbaijan. relation. literary. novel. publication. Development history. today.

Ключевые слова: Америка. Азербайджан связь. литературный. роман. здание. История развития. сегодня.

Qloballaşma dövründə xalqlar arasında digər sahələrlə bərabər ədəbi əlaqələrdə vacib şərtlərdəndir. Bu hazırkı şəraitdə mühüm amildir. İstər Türk xalqları istərsə də dünyanın bir çox xalqları arasında ədəbi əlaqələrin yaranmasında və formalaşmasında, inkişafında daima maraqlıdır və bu mühüm amilin həyata keçirilməsində vacib addımlar atır. O ki qaldı, Azərbaycan Amerika ədəbi əlaqələri məsələsinə vurğulamalıyıq ki, bu əlaqələr XX əsrin birinci yarısından başlayan ədəbi əlaqələr başlanğıc sayılır. XX əsrin ilk illərindən bu əlaqələr yüksək inkişaf xəttinə çatır. Azərbaycan ədəbiyyatı dünyanın bir çox dillərinə tərcümə edilmişdir və buda ədəbiyyatımız, mədəniyyətimiz haqqında müəyyən fikrin formalaşmasına öz təsirini göstərmişdir. Eyni zamanda da dünya ədəbiyyatının bir çox inciləri də dilimizə tərcümə edilmişdir.

Ədəbi əlaqələr müxtəlif millətlər arasında çoxcəhətli mədəni əlaqələrin meydana gəlməsinə, milli və bəşəri dəyərlərin qovuşaraq daha geniş məzmun kəsb etməsinə şərait yaradan mühüm sahələrdən biridir. Bu baxımdan, Azərbaycanın müxtəlif xalqlarla ədəbi əlaqələri ədəbiyyatlarımızın qarşılıqlı şəkildə inkişafına geniş zəmin yaratmışdır. O cümlədən, Azərbaycanın dünya mədəniyyətinə inteqrasiyası milli-mənəvi dəyərlərimizin daha da zənginləşməsinə, bədii ədəbiyyatın geniş yaradıcılıq imkanları qazanmasına yardım etmişdir. Bu səbəbdən də ədəbiyyatların qarşılıqlı əlaqələr zəminində inkişafının tədqiqi ədəbiyyatşünaslığın qarşısındakı aktual məsələlərdən biridir.

Hər bir xalqın ədəbiyyatı milli zəmində artıb inkişaf edir, müəyyən ölkənin, müəyyən xalqın daxili qanunauyğunluğu və tarixi həyatı ilə şərtlənir, öz orijinal bədii ənənələrini davam etdirir. Hər bir milli ədəbiyyat təcrid olunmuş şəkildə deyil, digər ədəbiyyatlarla yaradıcı əlaqədə və

qarşılıqlı hərəkətdə inkişaf edir, onlarla zənginləşir. Həmin milli ədəbiyyatların başqa ədəbiyyatlarla həqiqi qarşılıqlı əlaqələrini araşdırmadan onun dəyərli keyfiyyətlərini, milli xüsusiyyətlərini tam və dərindən dərk etmək mümkün deyil.

XX əsr Amerika ədəbiyyatı çox mürəkkəb və parlaq bir inkişaf yolu keçmişdir. XIX əsrdə yaranmağa başlayan ABŞ ədəbiyyatı ilkin mərhələdə, əsasən Avropa ədəbiyyatının təsiri altında formalaşmış, yalnız həmin əsrin sonlarına yaxın bu ədəbiyyatda milli ənənələr üstünlük təşkil etməyə başlamışdır.

Bu prosesdə ABŞ ədəbiyyatının da xüsusi yeri vardır. XIX əsrin əvvəllərindən başlayaraq ABŞ-da Kitabı Dədə Qorqud, Koroğlu dastanları, sonralar Nizami Gəncəvi, Qurban Səid, Bəxtiyar Bəhəbzadə və başqa yazarların əsərləri İngilis dilinə tərcümə edilmişdir. ABŞ ədəbiyyatı üçün nəzərdə tutulan kitabların İngilis dilinə tərcümə edilməsi bu kitablardan digər İngilis dili xalqların da istifadə edilməsinə şərait yaratmışdır.

Bildiyimiz kimi ədəbiyyatımız, daha çox qədim və orta əsrlərdə şərq ədəbiyyatı ilə əlaqədə olmuşdur. Yeni dövrdən başlayaraq, ədəbiyyatımız qərb ədəbi ənənələri ilə çuğlaşmış. M.F.Axundzadə, İ.Qutqaşanlı, N.Vəzirov, A.Bakıxanov, N.Nərimanov və başqa bu kimi yazıçıların yaradıcılığı ilə inkişaf yolu keçmişdir. Bu mənada Azərbaycan Amerika ədəbi ənənələrinin inkişafında dildən dilə bədii tərcümələrin aparılması istisnalıq təşkil etmişdir. Bu məsələyə diqqət çəkən Gülnar Həsənova yazır: Məlum olduğu kimi bədii tərcümə xalqlar arasında ədəbi körpü yolunu oynayır, ədəbiyyatların qarşılıqlı zənginləşməsində mühüm vasitəyə çevrilir. Bu baxımdan Azərbaycan Amerika ədəbi əlaqələrinin inkişafında bədii tərcümənin rolunun öyrənilməsi xüsusi aktuallıq kəsb edir.

Məlum olduğu kimi, uzun illər boyu Azərbaycan ədəbi nümunələri İngilis dilinə əsasən vasitəçi dilin Rus dilinin köməkliyi ilə çevrilmişdir. Lakin ötən əsrin 60-70-ci illərindən başlayaraq, Azərbaycan ədəbiyyatı nümunələri birbaşa orijinaldan İngilis dilinə tərcüməsi praktikası çoxalmış bədii tərcümənin keyfiyyəti xeyli yaxşılaşmışdır. Xüsusən Azərbaycan dövlət müstəqilliyi əldə edəndən sonra 1991-ci ildən üzü bəri bu sahədə böyük uğurlar qazanılmış, ədəbiyyat nümunələrinin orijinaldan birbaşa tərcümə edilməsinə nail olunmuşdur.

Bütün bunlar çağdaş Azərbaycan Amerika ədəbi ənənələrinin inkişafında bədii tərcümənin əhəmiyyətini artırmış, bu sahədə tədqiqatçıların aktuallığı yüksəltmişdir.

Azərbaycan Amerika ədəbi əlaqələri barədə xeyli məqalələr dissertasiyalar yazılmış, araşdırmalar aparılmışdır. Bunların arasında tanınmış tərcüməçi və tədqiqatçı alim Zeydulla Ağayev xüsusilə fərqlənir. Bu sahəyə Azərbaycan Amerika ədəbi əlaqələri adı dissertasiya həsr edən

alim əsərində yazırdı. İki xalqın ədəbiyyatlarının qarşılıqlı əlaqəsi təkcə həmin xalqların qarşılıqlı mədəni bəhrələnməsi, mədəni yaxınlaşması deyil, üstəlik hər iki xalqın müasir dünyanın ümumi kamillik zirvəsinə doğru birlikdə addımlamasıdır.

Qarşılıqlı təsir və bəhrələnmə prosesində daha kamil əsərlər yarana bilər. Müasir dünyamızda heç bir xalqın ədəbiyyatı digər ədəbi proseslərdən təcrid olunmuş vəziyyətdə dolğun inkişaf edə bilməz. Doğma xalqın mədəni sərvətlərini dünya xalqlarına çatdırmaq və əksinə dünya xalqlarının ən layiqli bədii sözünü öz xalqının ədəbi xəzinəsinə daxil etmək ədəbi əlaqələrin vəzifəsidir. XIX-XX əsrin son rübündə Mark Tvenin satiralarına üstünlük verən ABŞ ədəbiyyatının əksər oxucusu sonralar bütövlükdə şərq dünyasının siyasi mədəni güzgüsü olan məşhur Molla Nəsrəddin satirik jurnalı ilə tanış olmağa başlayır. Azərbaycanda isə 1920-30-cu illərdə ABŞ ədəbiyyatının ən şöhrət nümunələrindən tərcümə edilməyə başlanılır. 1938-ci ildə Ernest Heminqueyin Əlvida Silah 30-cu fəsil, Revolusiya və Kultura jurnalında çap edilir. Bundan sonra Ernest Heminqueyin digər əsərlərində Azərbaycan dilinə tərcümə edilməyə başlanılır. Onun "Qatillər" və "Körpü üstündə bir qoca" hekayələri birbaşa İngilis dilindən doğma dilimizə tərcümə edilir. O dövrün digər yazarlarından fərqli olaraq, Heminqueyin nəsrində zahiri quruluş, publisist əhval daha qabarıq idi. ABŞ ədəbiyyatının görkəmli satiriki hesab olunan O. Henri ilə Azərbaycan oxucusunun ilk tanışlığı 1940-cı ildən başlamışdır. Onun axırıncı "Axırıncı yarpaq hekayəsi" Pioner jurnalının 8-ci nömrəsində çap edilmişdir. XX əsrin parlaq simalarından olan Teodor Drayzer bu dövrün daha çox tərcümə edilən daha çox oxucu kütləsinin rəğbətini qazanan haqqında bəhs edilən sənətkar idi. Sözün həqiqi mənasında onun "Kerri Bacı", "Dahi", "Cenni Herhart", "Amerika faciəsi" romanları hər bir Azərbaycan oxucusunun stolüstü kitablarına çevrilmişdir. Bu ölməz sənətkar indi də sevilə-sevilə oxunur.

T. Drayzer öz əsərlərində kapitalizmin sərt üzünü tənqid edərək xüsusilə ABŞ cəmiyyətində mövcud olan eybəcərlikləri, çirkinlikləri tənqid edirdi. Şübhəsiz ki, bu da o dövrdə SSR-ni qane edirdi. Elə buna görə də ittifaqın bütün respublikalarında Drayzerin əsərlərini ça olunmasına əsas verdi. Bu mənada onun əsərləri Azərbaycanda çap olunub yayılırdı. Bu da maraqlıdır ki, T. Drayzer 1927-ci ildə böyük oktyabrın 10 illiyi münasibəti ilə SSR-ə dəvət olunmuş hətta neft şəhəri kimi şöhrət qazanmış Bakıya Azərbaycanın paytaxtına da gəlmişdir.

Yazıçı vətəninə geri döndükdən sonra müxtəlif əsərlərində Neft Akademiyası kimi məşhurlaşmış Bakı şəhəri və buradakı görüşləri haqqında bəhs etmişdir. Xüsusilə o, "Drayzer Rusiyaya baxır" əsərində bu səfərlə bağlı fikirlər söyləmişdir. 1969-cu ildə Ruf Epperson Kennelin T. Drayzer və Sovet İttifaqı kitabı çıxmışdır. Bu kitabın 1 fəslə nəhayət Bakı adlanır. Və bu

fəsil T.Drayzerin Bakıda olduğu 3 günə həsr edilmişdir. Drayzer qara şəhər gedərək neftayırma zavodlarının işi ilə tanış olmuş, İçəri şəhərin tarixi abidələrini görmüş və bunlardan zövq alması ayrıca bəhs olunur. Bütün bunlar Azərbaycan Amerika ədəbi əlaqələrinə parlaq nümunələrdir. Azərbaycan Amerika ədəbi əlaqələri bağlı yeni inkişaf dövrü keçən əsrin 60-cı illərindən rəvnəqlənməyə başlayır. Dahi bəstəkar Fikrət Əmirovun Amerikaya səfər adlı məqaləsində Azərbaycan jurnalında çap olunması da bu ədəbi əlaqələrə parlaq nümunədir. Müasir Amerika müəlliflərindən olan Oldiri Altsadt xalqımızla bağlı tədqiqatlar aparmışdır. O tədqiqat işi olaraq, sovet ittifaqı daxilində “Xalqlara əlaqələrin öyrənilməsi məsələləri” mövzusunı götürmüşdür.

Elə bu zamandan da, Azərbaycanla daha çox maraqlanmış əvvəlcə Türk dilini sonra isə Azərbaycan dilini öyrənməyə başlamışdır. O, dil öyrənməyə ömrünün 3 ilini sərf etmişdir. Azərbaycan arxivlərində axtarışlar aparan ilk Amerikalı tədqiqatçı Oldiri Altsadt olmuşdur. O, 1983-cü ilin iyulunda “I-ci dünya müharibəsindən əvvəl Azərbaycan-Türk icması” adlı doktorluq dissertasiya yazmışdır. O, “Azərbaycan Türkləri” əsərində VI fəsil “Azərbaycan demokratik respublikası” adlanır. Bu fəsildə “Qarabağ və Zəngəzur”, “Naxçıvan” və bu kimi başlıqlar vardır. Bu da ondan irəli gəlir ki, o, Naxçıvanda da bir neçə dəfə olmuş onun füsunkar gözəlliklərini seyr etmiş, tarixi abidələri ilə yaxından tanış olmuşdur.

Tanınmış tədqiqatçı alim Oldiri öz əsərində, Qarabağın, o cümlədən Naxçıvanın dəfələrlə erməni təcavüzünə rast gəldiyini də qələmə almışdır. Amerikalı müəllif- qadın Oldiri 6 saat Qarabağ və Naxçıvan haqqında yazılarında dünya ictimaiyyətinə məlumat verməyi özünə borc bilmişdir.

Ədəbiyyatımızın bütün dövrlərinə nəzər salan, geniş təhlillər aparan, Amerikalı müəlliflərdən Səkinə Berenliyan Azərbaycanın ağrı acısını öz ürəyində daşıyan ziyalılardan idi ki, Azərbaycanla bağlı XX əsr İran Azərbaycanının Azəri və Fars ədəbi əsərləri kitabını yazmışdır. Ölümündən sonra o kitab işıq üzü görmüşdür. Amerika yazarlarından Verenda Şeffər “Sərhədlər və qardaşlar” adlı kitabında Şimalı və Cənubi Azərbaycanın müqayisəli şəkildə vermişdir.

Azərbaycan ədəbiyyatı ABŞ-da kitab nəşr edirmiş, müəlliflər barədə Nurlana Məsiyeva xeyli tədqiqatlar aparmışdır. bu mötəbər siyahının sayını daha da artırmaq olar. Lakin Azərbaycan-Amerika ədəbi əlaqələrindən çox yazıldığı üçün və təkrarçılığa yol verməməkdən ötrü yazını bura da sonuclamağı məğbul saydıq.

Ədəbiyyat

1. Ağayev.Z. Azərbaycan-Amerika ədəbi əlaqələri doktorluq dissertasiyası Bakı. 1996, 377 səh
2. Ağayev.Z. Azərbaycan ABŞ ədəbi əlaqələri. Bakı. 1995. 126s
3. Əsədov A. Yeni Amerika nəşri. Bakı. 2017
4. Həsənova.G. Çağdaş Azərbaycan-Amerika əlaqələrinin inkişafında bədii tərcümənin rolu. Dok.dis. avt ref. Bakı.2015
5. Kennen Epperson. Teodor Drayzer və Sovet İttifaqı. New York/1996
6. Cek London (Anadan olmasının 90 illiyi) // Bakı. – 1966. - 12 yanvar.
7. Cek London //Kommunist. - 1976. – 11 yanvar
8. Dostluq və qardaşlıq müğənnisi. (U.Uitmen haqda) //Kommunist. - 1969. - 31 may.
9. Kommunist sənətkar (T.Drayzerin yüz illiyi münasibətilə) //Kommunist. -1971. - 28 avqust
10. Sadə adamların dostu (E.Heminquey haqda) //Kommunist. - 1969. - 20 iyul

Y.Aliyev

Azerbaijan-America relations in mutual literary relations

Summary

The article considers the establishment, formation and development of Azerbaijan-America literary relation and history of works of translated Azerbaijani literature and American literature from English into Azerbaijani or from Azerbaijani into English.

The translated works helped Azerbaijan to integrate to world culture and further enriched national spiritual values.

The role literary translation was stressed in the development of Azerbaijan American literary relation.

Azerbaijan-America relations in mutual literary relations.

The articles also considers the first American researcher who carried out researches in the archives of Azerbaijan Oldiri Alsadt and translated works of E.Hemingway, Theodore Dreiser, Mark Twain into Azerbaijani.

**Азербайджанско-американские отношения во заимных
литературных отношениях**

Резюме

В статье рассматривается становление, формирование и развитие азербайджано-американского литературного отношения и история трудов переведенной азербайджанской литературы и американской литературы с английского языка на азербайджанский или азербайджанский на английский.

Переводимые работы помогли Азербайджану интегрироваться в мировую культуру и еще больше обогатили национальные духовные ценности. Роль литературного перевода была подчеркнута в развитии азербайджанского литературного отношения.

В статьях также рассматривается первый американский исследователь, который проводил исследования в архивах Азербайджана Олдири Альсадта и перевел на азербайджанский язык работы Э. Хемингуэя, Теодора Драйзера, Марка Твена.

Rəyçi: Yeganə Abdullayeva
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

İLKİN ƏSGƏROV
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
ilkin-esger@mail.ru

-SIN,-SİN,-SUN,-SÜN ŞƏKİLÇİLƏRİNİN İŞLƏNMƏ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: şəkilçi, budaq morfem, semantika, söz yaradıcılığı, qeyri-məhsuldar şəkilçilər

Ключевые слова: суффикс, ветский морфизм, семантика, словотворчество, непроеизводственные суффиксы

Keywords: suffix, branching morpheme, semantics, word creation, non-productive suffixes

Məlumdur ki, -sa,-sə şəkilçisi qoşulduğu sözdə daha çox arzu, istək, təqlid çaları yaradır. Bu da onun semantikasından qaynaqlanır. Belə ki, bu şəkilçi qədimdə işlək bir söz olub sonradan lüğəvi mənasının daralması nəticəsində işləkliyini itirmiş, yalnız ümumiləşmiş qrammatik mənaya malik olan və öz ilkin leksik mənasını qismən də olsa, sıxılmış halda özündə əks etdirən bir sözdüzəldici şəkilçiyə çevrilmişdir. M.Kaşğari “Divani-lüğət-it türk” əsərində “sa” sözünün üç işlənmə xüsusiyyətini göstərmişdir. Türkoloji dilçilikdə də -sa,-sə şəkilçisinin arzulamaq, arzu etmək, istəmək mənasını ifadə edən “sa” praformasından törəmə olduğu qeyd edilir. F.Zeynalov da –sa,-sə şəkilçisini derziderativ mənə yaratmağa xidmət edən şəkilçi kimi qəbul edir. Bu semantik çalar hətta –sa,-sə şəkilçisinin –ümsə,-imsə,-msın,-msin,-msun,-msün,-sın,-sin,-sun,-sün, sət,-sən,-sı,-si,-su,-sü kimi derivatlarında özünü büruzə verir. “Divan”da şəkilçinin etimologiyasını belə izah edilir: “Arzu etmək mənası verən bu اسد/اسد [-sa/sə] şəkilçisi türklərin «bir şey saydı» demək olan «.....sadı nənqi» sözündən alınmışdır. Sanki istəyən adam o şeyi öz arzuları arasında sayaraq onu diləmiş, istəmişdir. Məsələn, «...ər suwsadı» ifadəsi «adam susadı» demək olub «su o adamın diləkləri sırasında sayılmışdır» deməkdir”. [4, s.306] -sın,-sin,-sun,-sün şəkilçisi də -sı,-si,-su,-sü şəkilçisi əsasında əmələ gəlmiş qeyri-məhsuldar feil düzəldən şəkilçidir. Bu şəkilçi də iki müstəqil şəkilçinin sintezi əsasında yaranmışdır. Buradakı –n daşlaşmış qayıdış növ şəkilçisidir. Buna görə də -sın,-sin,-sun,-sün şəkilçisinin qoşulduğu sözlər təsirsiz olur. Şəkilçi daha çox adlardan, qismən də olsa, feillərdən feil əmələ gətirir. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində *umsunmaq, diksinqmək, tamsinqmaq, vaysinqmaq, heyifsinmək, doluxsunmaq* və s. kimi sözlərin tərkibində işlənir. Məs.: *Arvad diksindi. (İ.Şıxlı), Zeynəb diksinqib geri çəkildi. (İ.Şıxlı), Ömər koxa diksindi, at*

da ayağı ilə yeri eşib kişnədi. (İ.Şıxlı), -sın,-sin,-sun, -sün şəkilçisi bəzi türk dillərində morfoloji yolla söz yaradıcılığı prosesində məhsuldar iştirak etdiyi halda, bəzi türk dillərində isə qeyri-məhsuldar şəkilçi funksiyasında çıxış edir. Məsələn, xəzəm türkcəsində ağırsın(ağır və zor saymaq), ulugsun(büyüklenmək), akılsın(kendini akıllı saymaq), qıpcak türkcəsində erksin(müqtedir olmaq), türkiyə türkcəsində arsin(utanmaq, haya düşmək), hayfsın(esef etmək), ağlamsın(ağlar kibi görünmək), kolaysın(kolay və önemsiz görmək), gücsün(güç kabul etmək), kiçisin(küçük görmək), zorsun(zor bulmaq, saymaq), yeni uyğur türçesinde azsın (azımsamak), garipsin(kendini qarip hissetmək), egirsın(ağır bulmaq),qazax türçəsində kıyınsın(zorlanmaq, ağır gəlmək), öcetsin(cesurlanmaq), uluksun(kendini büyük sanmaq), kemsin(küçüksemək), köpsin(çok olduğunu belirtmek), danasın(kendini bilikli ve akıllı saymaq), azsın(azımsamak), arıksın(zayıf saymaq), baysın(zengin görünmək), ersin(kendini güçlü saymaq), krım türkcəsində ağırsın(ağır gəlmək, ağır saymaq), azsın(az bulmaq, azımsamak),çoksun(çoğumsamak), ayıpsın(ayıpsamak), çeksın(şüphe etmək, şüphelenmək), yazıksın(yazık bulmaq, yazık görmək) qırğız türkcəsində baysın, azsın, köpsün, uluksun kimi sözlər bu şəkilçi vasitəsilə əmələ gəlmişdir. M.Kaşğari də öz lüğətində -sın,-sin,-sun,-sün şəkilçisi vasitəsilə əmələ gəlmiş “yaxsındı”(ər kaftan yaxsındı=adam kaftanı çiyinə atdı), “yersindi”(ət yerig yersindi=adam bir yeri özünə yurd elədi) kimi sözləri izah etmişdir. -sa,-sə şəkilçisinin derivatlarından olan –msın,-msin,-msun,-msün,-ümsün,-msı,-msi,-msu, -msü,-imsə,-ümsə şəkilçiləri də müasir Azərbaycan ədəbi dilində qeyri-məhsuldar şəkilçi funksiyasında çıxış edir. Əsasən, *ağlamsınmaq, gülümsünmək, gülümsəmək, mənimsəmək* sözlərinin tərkibində işlənir. Məs.: *O, qabaqdakı yoldan çox, güzgülə gülümsəyən Şahnaza, onun qaynar gözlərinə baxırdı.* (İ.Şıxlı), *Ömək koxa gülümsündü və nəzərə çarpmadan eyvana qalxıb otağına keçdi.* (İ.Şıxlı), *İmran acı-acı gülümsündü: “zalım oğlu gör nə fikirləşib, qapı-bacasını necə də güdür”.* (İ.Şıxlı) “Divan”da –msın,-msin,-msun,-msün,-ımsın,-ımsin,-umsun,-ümsün şəkilçilərinin qoşulduğu sözdə yaratdığı semantika “əslində olmayan bir hərəkəti olmuş kimi göstərmək” şəklində şərh edilir. Bu verilmiş nümunələrdə də özünü göstərir. Onlardan bir neçəsinə nəzər salaq:

Biçək bilə+msin+di= bıçaq itiləyirmiş kimi göründü.

Ol əwgə kir+ımsın+di=o özünü guya evə girən kimi göstərdi.

Ol əwgə bar+ımsın+dı= o, evə gedirmiş kimi göründü.

Ər suwka kar+ımsın+dı=o özünü boğazında su qalan kimi göstərdi. Ol tarıq tarımsındı=o, gerçəkdən əkin əkmədiyi halda özünü əkirmiş kimi göstərdi. Ol bərü kəlimsindi= o özünü elə göstərdi ki, guya bəri gəlir. Ol andın nənq tiləmsindi=o ondan bir şey istəyən kimi göründü. Ol

manqa təlim gülimsindi=o mənə çox gülər göründü. Ol yukaru turumsındı=o, gerçəkdən ayağa qalmadığı halda özünü qalxan kimi göstərdi.

Ol anı todhğurumsındı=o onu doydururmuş kimi göründü.

Ol yarmak tərimsindi=o özünü pul yığan kimi göstərdi.

Ər aş yemsindi=adam əslində yemədiyi halda özünü yemək yeyən kimi göstərdi. və s.

Əlavə edək ki, M.Kaşğari lüğətdə bu mənəni verməyən bir söz — yaramsındı feilini vermişdir: ol manqa yaramsındı=o mənə yaltaqlandı.

M.Ergin isə –msa,-mse şəkilçisinin yaranmasını belə izah edir: “Son zamanlarda ortaya çıkan bu ek bundan öncə gördüğümüz –sa,-se ekinin, başına bir m alması ilə təşekkül etmiştir.-sa,-se başına m sesini ya m ile biten bir isim sonundan alarak eke dahil bir ses gibi diğer misallere de geçirmiş veya m buraya benzetme yolu ile girmiştir... –msa,-mse- yapma veya olma ifade eden fiiller yapar. İşleklik sahası geniş değildir. Ancak bir kaç misalde görülür. Az-ı-msa, ben-i-mse, iyi-mse, kötü-mse, küçü-mse misallarında bu ek vardır. Gül-imse fiili de bu misalleri andırıyor. Fakat onda –mse – eki bir fiilden fiil yapma eki olarak görülüyor. Türkçede böyle bir fiilden fiil yapma eki ise yoktur. Onun için gül-ü-mse- fiilinin yapısı normal görünmüyor. –mse ekinin buraya isimden yapılmış fiillerden benzetme yolu ile gelip yerleştiği ve gül-ü-msenin klişeleşmiş bir şekil olduğu anlaşılmaktadır. Böyle değilse gül- fiilinden –m ile yapılmış isim –se – ile fiil yapılmıştır diye düşünülebilir”.[9, s.174]

Serebrennikov isə –msa,-imsa şəkilçilərinin tərkibindəki –m-nı “çoxdəfəli hərəkəti bildirən” element kimi qəbul edir və şəkilçi daxilindəki –m ünsürünü zəifləmiş hərəkəti ifadə etdiyini bildirir. [bax:11,s.306]

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, –sa,-sə şəkilçisi və onun derivatları qoşulduğu sözdə arzu, istək, təqlid, yamsılama və s. çaları ifadə edir. Bədii mətnlərin dili göstərir ki, bu şəkilçilərin arasında daha çox –sa,-sə şəkilçisi arzu, istək (ətsə, susa, içsə, axsa, görsə və s.) bildirdiyi halda, onun qapalı saitli variantı — -sı,-si,-su,-sü və digər derivatları isə təqlid, yamsılama (gülümünmək, ağlamsınmaq, bilimsinmək, barımsınmaq və s.) bildirir. Əlavə edək ki, buradakı hərəkəti təqlid, yamsılama anlayışı bilavasitə deyil, bilvasitə olur. Tutaq ki, “Divan”da verilmiş “ ol əwgə barımsındı” (Yəni, o, evə, həqiqətən, getmədiyi halda, özünü evə gedən kimi göstərdi) cümləsində əvəzliliklə ifadə olunmuş subyekt evə getmir, özünü evə gedən kimi göstərir. Daha doğrusu, burada icrası nəzərdə tutulmuş hərəkət(barımsındı) zahirən dinamik feillə ifadə olunsa da, daxilən tamamilə statik xarakterə malik olur. Çünki subyekt (ol) getmir, intensiv hərəkətdə olmur, sadəcə donuq bir şəkildə təqlid edir.

Ədəbiyyat

1. A. Von Qabain. Eski türkçenin qrameri. Ankara: 1988,
2. Əsgər İ. Azərbaycan dilində məhsuldarlıq yaradan qeyri-məhsuldar şəkilçilər. Bakı: Elm və təhsil, 2015, 148 s.
3. Kaşğarlı Mahmud və "Divan-ı lüğət-it türk". İstanbul: 1986
4. Kaşğari M. Divanü lüğət-it-türk. (tərcümə edən və nəşrə hazırlayan R. Əsgər). 4 cildə, I c., Bakı: Ozan, 2006, 512 s.
5. Kaşğari M. Divanü lüğət-it-türk. (tərcümə edən və nəşrə hazırlayan R. Əsgər). 4 cildə, II c., Bakı: Ozan, 2006, 400s.
6. Kaşğari M. Divanü lüğət-it-türk. (tərcümə edən və nəşrə hazırlayan R. Əsgər). 4 cildə, III c., Bakı: Ozan, 2006, 400 s.
7. Kaşğari M. Divanü lüğət-it-türk. (tərcümə edən və nəşrə hazırlayan R. Əsgər). 4 cildə, IV c., Bakı: Ozan, 2006, 752 s.
8. Mirzəyev H. Azərbaycan dilində fel. Bakı: Maarif, 1986, 320 s.
9. Muharrem Ergin. Türk dil bilgisi. Sofya: Narodna prosveta, 1967, 388 s.
10. Necmettin Hacıeminoğlu. Türk dilinde yapı bakımından fiiller. İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2016, 320 s.
11. Serebrennikov B.A., Hacıyeva N.Z. Türk dillərinin müqayisəli tarixi qrammatikası. Bakı: Səda, 2002, 380 s.

И.Аскеров

Особенности суффиксов -sin,-sin,-sun,-sün

Резюме

В статье рассказывается о суффиксе -sa, -sə и его производных. Кроме того, автор в статье показывает особенности суффиксов -sin,-sin,-sun,-sün в азербайджанском и турецком языке.

В статье также говорится о функциональных особенностях суффиксов -sin,-sin,-sun,-sün в процессе словотворчества основываясь на лингвистических материалах древних и современных письменных памятников. В статье представлены особенности суффиксов -sa,-sə,-sı,-sı,-su,-sü в Азербайджанском языке. В то же время подчеркнуто отношение к этимологической структуре и объяснено на основе примеров. Кроме того, показан уровень производительности суффикса в процессе словотворчества. Также прокомментирован путь развития суффикса, семантика созданное присоединении словом на отобранных примерах из языка семантических памятников.

I. Asgarov

Performance features of suffixes -sin, -sin, -sun, -sün

Summary

The article describes the suffix -sa, -sə and its derivatives. In addition, the author shows the features of the suffixes -sin, -sin, -sun, -sün, in Azerbaijani and Turkish. The article also discusses the functional characteristics of the -sin, -sin, -sun, -sün, suffixes in the process of word-making based on the linguistic materials of ancient and modern written monuments. The article presents the features of the suffixes -sa, -sə, -sı, -si, -su, -sü in the Azerbaijani language.

At the same time, the attitude towards the etymological structure is emphasized and explained on the basis of examples. In addition, the performance level of the suffix in the process of word creation is shown. Also commented on the development path of the suffix, semantics created by joining a word on selected examples from the language of semantic monuments.

Rəyçi: Fikrət Xalıqov
Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

КАРАЕВА СЕВИНДЖ
Азербайджанский Государственный Университет
Нефти и Промышленности

КЛАССИФИКАЦИЯ АНТОНИМОВ

Ключевые слова: классификация, антонимы, лексические единицы, синонимы, исследование, лексико-семантические категории, противополо-ложный, противопоставление, однокоренные,

Açar sözlər: klassifikasiya, antonimlər, leksik vahidlər, sinonimlər, tədqiqat, leksik

semantik kateqoriyalar, əks müqayisə, eyniköklü, müxtəlif köklü

Key words : classification, antonyms, lexical units, synonyms, investigation, lexic-semantic categories, opposite, opposition, similar, similar root words, different root words.

Антонимы, или слова с противоположными значениями, стали предметом лингвистического анализа сравнительно недавно, и интерес к изучению русской антонимии заметно возрастает. Об этом свидетельствует появление целого ряда специальных антонимов. Потребность подобрать слова с противоположными значениями, найти образное противопоставление, “схватить” полярные проявления того или иного качества, признака, свойства часто возникает у людей самых различных специальностей, у всех, кто интересуется языком и тем более связан с ним своей профессией, т.е. у филологов, преподавателей русского языка, переводчиков, писателей, журналистов.

Богатство и разнообразие русской антонимии, ее типология раскрываются в полной мере при рассмотрении классификации антонимов. Наиболее существенными являются структурная, семантическая и функционально-деривационная классификации слов с противоположными значениями. При структурной классификации выделяются разнокоренные и однокоренные антонимы. Большинство антонимов - слова разных корней. Разнокоренная антонимия буквально пронизывает важнейшие лексико-грамматические классы слов (части речи), особенно прилагательные, наречия, существительные и глаголы: высокий - низкий, умный - глупый, веселый - грустный, левый - правый, летний - зимний; быстро - медленно, громко - тихо, рано - поздно, вперед - назад; правда - ложь, подъем - упадок, начало - конец, день - ночь; поднимать - опускать, перегонять - отставать, молодеть - стареть, любить - ненавидеть; всё -

ничто, все - никто; да - нет, вот - вон; в - из, к - от, до - после; марш! - стоп! и т.д. и т.п.

У однокоренных слов значение антонимичности возникает или как результат присоединения к одному и тому же слову антонимичных приставок (при -+- ходить - у + ходить, со + бирать - разубирать), или как следствие употребления приставки, придающей слову противоположный смысл (грамотный - не + грамотный, революционный - контр + революционный). Семантическая классификация антонимов основывается на выражаемом ими типе противоположности. В зависимости от характера обозначаемой противоположности антонимы объединяются в соответствующие классы. Вот основные из них.

1. Антонимы, выражающие качественную противоположность. Такие широко представленные в языке слова реализуют контрарную противоположность и обнаруживают градуальные (ступенчатые) оппозиции, дающие представление о постепенном изменении качества (свойства, признака): легкий (простой, пустяковый) - нетрудный - средней трудности - нелегкий - трудный (сложный) -, молодой (юный, юношеский) - средних лет - пожилой - старый (престарелый, дряхлый), талантливый (гениальный) - одаренный (незаурядный) - средних способностей - посредственный (заурядный) - бездарный; умный - способный - толковый (смекалистый, смысленный) - неглупый - средних способностей - неумный - ограниченный (недалекий) - бестолковый - глупый. Антонимичные слова, выражающие крайние проявления качества, обнаруживают симметричные отношения и отстоят друг от друга в парадигме на одинаковом семантическом расстоянии от точки отсчета. Особого замечания требуют в этой связи прилагательные с приставкой не-, не выражающие действительной антонимии. Логически они основываются на отрицании исходного понятия: “трудный” – “нетрудный”, “легкий” — “нелегкий”. Благодаря тому, что понятие “нетрудный” занимает в этом поле все семантическое пространство за исключением зоны “трудный”, соответствующее ему прилагательное нетрудный смещается в сторону и приближается к другому крайнему члену парадигмы — слову легкий (выражающему соответствующее понятие “легкий”). Наоборот, прилагательное нелегкий по тем же самым причинам тяготеет к лексической единице трудный: Градуальная оппозиция может быть представлена всего тремя словами: новый - поношенный - старый (костюм), грамотный - малограмотный - неграмотный, громкий - негромкий - тихий.

Из приведенных выше примеров видно, что приставка не- выражает не только простое отрицание (молодой - немолодой, высокий - невысокий, ср. старый, низкий), но и противоположность: удачный - неудачный, вкусный - невкусный и т. п. То же самое касается и приставки без- (бес-):

полезный - бесполезный (предельное отрицание: вредный), с одной стороны, и славный - бесславный “позорный”, с другой. Качественные прилагательные с приставками не-, без- (бес-) являются антонимами к исходным словам в том случае, если они представляют собой предельные, крайние члены антонимической парадигмы: выгодный - невыгодный, грамотный - неграмотный, безграмотный, убедительный - неубедительный, сильный - бессильный, содержательный - бессодержательный и т. п. (промежуточными членами в таких парадигмах могут быть прилагательные типа маловыгодный, малограмотный, малосодержательный). К этому классу слов с известной условностью можно отнести обозначения основных пространственных и временных координат, обнаруживающие ступенчатые оппозиции, хотя и не являющиеся качественными словами; верхний - средний - нижний (верх - середина - низ), левый - средний (центральный) - правый, прошедшее - настоящее - будущее, позавчера - вчера - сегодня - завтра - послезавтра; ср. север - юг, восток - запад; лето - зима, весна - осень в замкнутых циклах: восток, юг, запад, север; весна, лето, осень, зима и т. п. 2. Антонимы, выражающие дополнителность (комплементарность). В этот класс антонимов объединяется сравнительно небольшое количество слов, обнаруживающих комплементарную противоположность. Шкала противопоставлений представлена здесь всего двумя противоположными членами (если не считать, конечно, их синонимов), дополняющими друг друга до целого. Отрицание одного из таких антонимов дает значение другого, т. к. между ними нет ничего среднего: не + здоровый значит “больной”. Этот тип семантического отношения обнаруживается в таких противопоставлениях, как верный - неверный, влажный - сухой, внутри - снаружи, война - мир, добровольный - принудительный, женатый - холостой, живой - мертвый, жизнь - смерть, занятый - свободный, здоровый - больной, зрячий - слепой, истинный - ложный, конечный - бесконечный, логичный - нелогичный, можно - нельзя, намеренно - случайно, одинаковый - разный, постоянный - временный, соблюдать - нарушать и др. (ср. также производные от указанных слов: верность - неверность, истинность - ложность, конечность - бесконечность, постоянно - временно, соблюдение - нарушение и т.п.).

Выражение комплементарности предполагает классифицирующий, от- граничительный, дизъюнктивный характер семантики антонимов: болен-здоров, истина (правда) - ложь (неправда), верный - неверный. В обиходных выражениях типа Он не совсем здоров, Это не совсем верно мы имеем дело с эвфемистическим, “смягченным” употреблением слов, истинный смысл которых – “болен”, неверной.

3. Антонимы, выражающие противоположную направленность действий, свойств и признаков. Это — векторная противоположность антонимов, основанная на логически противоположных понятиях.

Антонимы, обозначающие противоположную направленность лексических единиц, оставались долгое время за пределами лингвистического исследования. Все внимание лексикологов было сосредоточено на изучении противоположности качественных слов. Об этом свидетельствовали и сами определения антонимии: “Антонимы бывают только у слов, содержащих в своем значении указание на качество, и являются словами обязательно разных корней”. Такое понимание антонимии приводило к необоснованному сужению объекта.

ЛИТЕРАТУРА

1. Новиков Л. А. Антонимия в русском языке (Семантический анализ противоположности в лексике). М., 1973
2. Лексические антонимы. - В кн.: Лексическая семантика. Синонимические средства языка. М., 1974
3. Иванова В. А. Антонимия в системе языка. Кишинев. 1982.
4. Введенская Л.А. Словарь антонимов русского языка. Ростов-на-Дону, 1971
5. То же. 2-е изд. Ростов-на-Дону, 1982
6. Колесников Н. П. Словарь антонимов русского языка, Тбилиси, 1972
7. Львов М. Р. Словарь антонимов русского языка. М 1978
8. Львов М.Р. Школьный словарь антонимов русского языка. М., 1980.

S.Qarayeva

Antonimlərin klassifikasiyası

Xülasə

Məqalədə rus dilinin antonimiyası, linqvistik təhlil fənni kimi izah edilir. Bunu xüsusi linqvistik tədqiqatların yaranması subut edir. Antonimiya vacib linqvistik universalialardan biridir. Antonim və sinonimlərin müxtəlif mənə münasibətləri, antonim və sinonim lüğətlərin sıx əlaqədə olduğunu subut edir. Çox ingilis, fransız, alman və digər dillərin lüğətləri belə də adlanır: sinonimlər və antonimlər lüğəti. Sinonimlər və antonimlər dil vasitəsinin ifadəsi kimi qruplaşır. Belə lüğətlər qarşılıqlı olaraq bir birini əlavə edirlər. Müəllif qeyd edir ki, antonimiya əksini sinonim lüğətlərində

tapır, sinonimiya isə - antonim lüğətlərində. Bu o demək deyil ki, antonim lüğəti sərbəst dəyəərə malik deyil.

Antonimiya və ya əks mənaları olan sözlər, son dövrlərdə linqvistik təhlilin mövzuları halına gəlmiş və rus antonimlərinin öyrənilməsinə maraq əhəmiyyətli dərəcədə artmışdır. Bu bir sıra xüsusi antonimlərin görünüşü ilə sübut edilir.

Tələbatı əks etdirən sözləri tapmaq, müəyyən bir keyfiyyətin, xüsusiyyətin, əmlakın qütbli təzahürlərini "tutmaq" tez-tez çox fərqli ixtisasların insanlarında, dili maraqlandıran hər kəsdə və daha çox peşəsi, filolog, rus dili müəllimləri, tərcüməçilər, yazıçılar, jurnalistlər üçün maraq doğurur.

S.Qarayeva

Antonyms classification

Summary

This article covers antonyms in Russian language as a subject of linguistic analysis. This is proved by linguistic investigations.

Antonyms are one of main language universals. Various semantic relations between antonyms and synonyms evidence closer relations between dictionaries of antonyms and synonyms. A lot of English, French, German and other language dictionaries are called dictionaries of antonyms and synonyms. Synonyms and antonyms are grouped in language means of expression. Such kinds of dictionaries mutually complement each other. So antonyms find additional reflection in dictionaries of synonyms and vice versa synonyms in dictionaries of antonyms. It doesn't mean that dictionaries of antonyms don't have individual value. Antonyms, or words with opposite meanings, have become the subject of linguistic analysis relatively recently, and interest in the study of Russian antonyms has increased markedly. This is evidenced by the appearance of a number of special antonyms. The need to find words with opposite meanings, find a figurative opposition, "grab" the polar manifestations of a particular quality, attribute, property often occurs in people of very different specialties, everyone who is interested in the language, and all the more associated with it by their profession, i.e. philologists, teachers of Russian language, translators, writers, journalists

Rəyçi: Bəyimxanım Əliyeva

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

СЕВДА ИМАНОВА
АГУНП
Imanova.71@bk.ru

THE DEVELOPMENT OF AMERICAN ENGLISH PRONUNCIATION

Ключевые слова: развитие ,произношение ,слова, сравнение ,страна, гласное, регион ,важный, общее интонация .

Açar sözləri: inkişaf, tələffüz, sözlər ,müqayisə, ölkə, sait ,region, vacib ,ümumi ,intonasiya.

Key words: development, pronunciation, words, compare, country, vowel, region, important, general, intonation.

The development of American English on the American continent has a comparatively short history. It is generally assumed that American English, in its spoken form, is essentially Southern English Standard of the 17th and 18th centuries as modified locally in the course of the last century or two. The linguistic evidence for a historical connection between American speech of the North and West and that of Northern England on the one hand, and between the speech of Eastern New England and the pronunciation of the South of England on the other hand, is well supported by the history of American colonization, of the Westward movement, and of later immigration. The details are complex and obscure, it is known that early settlers of New England and most of the central Atlantic coast were largely populated by people of the Southern and eastern part of England. Those who settled Pennsylvania and Southern New Jersey came from the North of England. During the first half of the 18th century a large group of Germans came to America and settled throughout Pennsylvania .A group of Welsh immigrants also settled in an area just west of Philadelphia. These settlements were supplemented by the arrival of the Scotch and Scottish-Irish whose speech was similar to that of the North of England. During the centuries in which the migrations were moving to the west of the country, the original settlements maintained a contact with Britain which the western settlers lost. Cities of the East coast long maintained their contact with London, and the Southern gentry continued to go to England for their education. Ships which arrived in Boston and other eastern cities brought new fashions in speech from across the Atlantic. These new fashions in speech rarely reached the west. The Southern American pronunciation is peculiar to that part of the country only and has not spread north. Strictly

speaking, there may be a question as to the priority of General American over Eastern American English. But it is an established fact that most of the typical American peculiarities of pronunciation are characteristic of both General American and Eastern American pronunciation. Compared to English as spoken in England, North American English is more homogeneous. Some distinctive accents can be found on the East Coast (for example, in eastern New England and New York City), partly because these areas were in close contact with England and imitated prestigious varieties of British English at a time when these were undergoing changes. In addition, many speech communities on the East Coast have existed in their present locations for centuries, while the interior of the country was settled by people from all regions of the existing United States and developed a far more generic linguistic pattern. Some other English changes in which most North American dialects do not participate: The shift of /ʒ/ to /ʔ/ (the so-called "broad A") before /f/, /s/, /n/, /p/, /z/, /v/ alone or preceded by a homorganic nasal. This is the difference between the British Received Pronunciation and American pronunciation of bath and dance. In the United States, only eastern New England speakers took up this modification, although even there it is becoming increasingly rare. The realization of intervocalic /t/ as a glottal stop [t̚] (as in [bit] for bottle). This change is not universal for British English and is not considered a feature of Received Pronunciation. This is not a property of most North American dialects. Newfoundland English is a notable exception. On the other hand, North American English has undergone some sound changes not found in other varieties of English speech: The merger of /ʔ/ and /ʔ/, making father and brother rhyme. This change is nearly universal in North American English, occurring almost everywhere except for parts of eastern New England, hence the Boston accent. For speakers who do not merge caught and cot: The replacement of the cot vowel with the caught vowel before voiceless fricatives (as in cloth, off [which is found in some old-fashioned varieties of RP), as well as before /ʔ/ (as in strong, long), usually in gone, often in on, and irregularly before /ʔ/ (log, hog, dog, fog [which is not found in British English at all]).

Eastern American English

Smith wrote in 1962: "It is difficult to generalize about Eastern American English, since within the region where it is spoken there are many differing pronunciations. Eastern American pronunciation is typified as an "r-less", type of American English pronunciation. Consequently, it is characterized by the loss of [r] in the final as in car [ka:] and park [pa:k]. EA speakers use [ɪ,x:] and [ʔ] instead of the GA [r] and [r] in such words as bird, sister. One of the most striking features of EA, or more precisely, of

Eastern New England is, perhaps, the use of the broad [a] ,in far , park, father... In contrast to GA Eastern American speakers use the RP [ʔ] in so-called short words, as in hot, crop, not, dog, in which places GA speakers use [ʔ] .In contrast to RP [ʔ] is also used in such words as caught , fought , law, horse. The word cot and caught come to the identical -[k t].

Southern American English

In the speech of the South there are subareas and gradations of social status, as reflected in speech ,to be found nowhere else in the country .Generally speaking ,SA has unique differences in the manner of articulation .Southerners lengthen certain vowels, they make the single vowels (monophthongs) into diphthongs .The articulation is more lax and unprecise and it is this rather than the rate ,or speed , of speech which characterizes “the southern drawl”. Few generalizations can be made about Southern pronunciation as there is great variation between the regions of the South , between older and younger people, and between people of different ethnic backgrounds. Lack of yod-dropping, thus pairs like do/due and toon/tune are distinct. Historically, words like due, lute, and new contained /ju?/ (as RP does), but report says that the only Southern speakers who make a distinction today use a diphthong /?u/ in such words. They further report that speakers with the distinction are found primarily in North Carolina and northwest South Carolina, and in a corridor extending from Jackson to Tallahassee. The distinction between /xɪ/, /?r/, and /er/ in marry, merry, and Mary is preserved by some older speakers, but few young people make a distinction. The r-sound almost becomes a vowel, and may be elided after a long vowel, as it often is in AAVE. The following phenomena are relatively wide spread in SAE, though the extent of these features varies across regions and between rural and urban areas. The older the speaker, the less likely he or she is to display these features: The merger of [ʔ] and [ʔ] before nasal consonants, so that pen and pin are pronounced the same, but the pin-pen merger is not found in New Orleans, Savannah, or Miami (which does not fall within the Southern dialect region). This sound change has spread beyond the South in recent decades and is now found in parts of the Midwest and West as well. The distinction between the vowels sounds of words like caught and cot or stalk and stock is mainly preserved. In much of the South, the vowel found in words like stalk and caught has developed into a diphthong .

American English intonation

In the opinion of many American linguists the most important differences between British and American pronunciation involve innovation rather than pronunciation proper. British intonation is often characterized as having “wider melodic curves” and “more rapid changes” than AE

intonation. As a result of such intonation patterns, the speech of an Englishman sounds "abrupt, explosive to American ears. At the same time American speech often sounds "unemotional, rather dry, sometimes hesitating, monotonous, colorless and indecisive" to an Englishman. All these observations are very impressionistic. However, to do justice to American scholars, we should say that some of these observations are not groundless. Over the past decade a number of electro-acoustic analyses in this country and abroad have thrown some light on the differences between AE and BE intonation systems. Since most research and specialist literature is largely devoted to the study of intonation differences of General American and RP, the following analysis will mainly concern itself with these two varieties of English. The GA intonation has a general resemblance to that of RP. These are, however, quite a few noteworthy points of difference, both structural and functional. The most characteristic RP pre-terminal pitch contour in emotionally neutral speech is the so called "gradually descending stepping head", in which the stressed syllables are made prominent by means of a step down in pitch.

A number of vowels differ only by the length. There are two families of phonemic transcriptions of Australian English: revised ones, which attempt to more accurately represent the phonetic sounds of Australian English; and the Mitchell-Delbridge system, which is minimally distinct from Jones' original transcription of RP. This page uses a revised transcription based on Durie and Hajek (1994) and Harrington, Cox and Evans (1997) but also shows the Mitchell-Delbridge equivalents as this system is commonly used for example in the Macquarie Dictionary and much literature, even recent.

Bibliography

Kenyon, John S. (1950). "American pronunciation" (10th ed.).
Ann Arbor: George Wahr. Schneider, Edgar (Ed.). (1996).
"Focus on the USA". Philadelphia: John Benjamins. Schneider, Edgar W.
(2004).
Berlin: Mouton de Gruyter. Thomas, Erik R. (2001). "An acoustic analysis
of vowel variation in New World English".

С.Иманова

Развитие американского английского произношения Резюме

Рассматривая историю и развитие английского языка, мы можем утверждать, что из-за взаимодействия лингвистических и дополнительных лингвистических факторов современное произношение

английского языка включает такие национальные разновидности, как английский, канадско-английский. Английское произношение характеризуется большим разнообразием стандартных форм, чем английский. General American – наименее носит региональный характер и самый распространенный тип американского стандартного произношения. В Австралии ситуация несравнима, пожалуй, с любыми другими национальными разновидностями английского произношения. В Австралии нет региональных стандартов или местных диалектов. В национальном контексте канадское произношение на английском языке, так сказать, на пути к стандартному. Сравнительный анализ национальных разновидностей английского произношения показывает, что они имеют одинаковые, а также дивергентные особенности уровней фонетической системы английского языка. Систему гласных и согласных фонем, акцентную структуру слов и интонацию. В заключение можно сказать, что проблемы сходимости и расхождимости в фонетической системе национальных сортов английского произношения открывают широкие перспективы для дальнейших исследований.

S.Imanova

Amerika- İngilis tələffüzün inkişafı.

Xülasə

İngilis dilinin tarixi və inkişafını nəzərə alaraq, dil və əlavə linqvistik faktorların qarşılıqlı əlaqəsi sahəsində ingilis dilinin müasir tələffüzü ingilis, Kanada-ingilis kimi milli növlərə daxildir. İngilis dilinin tələffüzü, ingilis dilindən çox müxtəlif standart formalar ilə xarakterizə olunur. General American- daha çox regional xarakter daşıyır və bölgədən bölgəyə standart tələffüz dəyişir. Avstraliyada vəziyyət daha fərqlidir. Avstraliyada regional standartlar və ya yerli dialektlər yoxdur. İngilis dilinin tələffüzünün milli növlərinin müqayisəli təhlili göstərir ki, onlar ingilis dilinin fonetik sisteminin seviyyələrindən fərqli olaraq eyni və fərqli xüsusiyyətlərə sahibdirlər. Buna misal olaraq sait və samit fonemlər sistemini, sözlərin və intonasıyanın xüsusi quruluşlarını göstərə bilərik. Beləliklə, İngilis dilinin tələffüzündə milli fərqlilik problemləri gələcək tədqiqatlar üçün geniş perspektivlər yaratdığını söyləyə bilərik.

Rəyçi: Rəhimə Məmədova
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

R.ƏLİYEV
Azərbaycan Dillər Universiteti
Irena4363@mail.ru

**CONTROL AND POWER OF THE MEDIA IN THE NOVEL”
HUNGER GAMES” BY SUZANNE COLLINS**

Key words: The Hunger Games, Suzanne Collins, America, social criticism, media, reality television, violence, power, control, propaganda

Açar sözlər: Ac oyunlar, Syuzan Kollins, Amerika, ictimai tənqid, kütləvi informasiya vasitələri, real televiziya, şiddət, nəzarət, təbliğat

Ключевые слова: Голодные игры, Сюзанна Коллинз, Америка, социальная критика, СМИ, телевидение реальности, насилие, власть, контроль, пропаганда

The lyrics of the national anthem proclaim that America is the superpower of our time and they are “the land of the free and the home of the brave”(The Star Spangled Banner). But in a different perspective on things, it becomes clear that the ideal world the Americans believe they live in is actually closer to a dystopia than one first may believe. Are Americans really free or are they being controlled without knowing?

Televised lotteries are not a new thing in America though, during the Vietnam War, there were public lottery drawings that were broadcast on television, in which the names that were drawn were forced to enlist in the army. Those lotteries strongly resemble “the reaping” friends and families of those who were eligible to be drawn were anxiously waiting to see if their loved ones would go to war. Furthermore, the newscasts that were filmed in Vietnam had a strong focus on combat footage, since it attracted more viewers. In her article “Communal Spectacle”, Gretchen Koenig states “Collins seems to turn our own historical memory of the Vietnam War into a comment on our own capacity for, and attraction to, violence”. Just as Koenig, I believe that the implied author comments on the American society's relationship with media violence and how it affects the country. (1)

The idea for The Hunger Games originally came from her watching television, switching between channels, eventually flipping between a reality television show and a news cast of the war in Iraq (2). In the search for the ultimate form of entertainment, the producers of television will probably follow the demand of the audience. I believe that through The Hunger Games trilogy, the implied author seeks to criticize what the media can do to a society. How the readers must decide to control their hunger for

entertainment in order to avoid deteriorating into a society like that of Panem. (2)

This article will investigate whether Suzanne Collins's dystopian novel *The Hunger Games* is a critique of contemporary America. *The Hunger Games* trilogy is set in the future, in North America, after a major disaster has struck. The book shows several signs of dystopia; the poor suffer from famine, the government is totalitarian, and there are extreme gaps between the rich and the poor. Dystopian literature always tells the reader something about a society, and in this essay, I intend to examine what *The Hunger Games* trilogy

has to say about America. *Catching Fire* and *Mockingjay* and control. *Hunger Games* trilogy can be regarded as dystopian literature, since it tells a story about a society which has deteriorated over the years into a state which seems corrupt and malicious. (3)

One of the main problems in the media in Panem and in America is the excess of violence and aggression in television. It is difficult to find a country in the world where violence gets as much time on television as it does in the United States. In today's United States of America, violence is everywhere and in all genres of television. Changing from children's shows to reality television, violence is an important part in all channels and programs. Violence is one of the main factors that make the American Media as in the *Hunger Games* of Panem. Potter appoints that one of the main features that have created the violence is that the audience, which is behind the production of television, claims that violence attracts audiences, firstly the young audience. The main group for advertising is eighteen to thirty-four years of age. In present America, the television has trended towards more reality television- shows. MTV for instance, has gone from mainly broadcasting music videos to showing such programs, challenging what is considered socially acceptable to broadcast. In *Tabloid Culture*, Kevin Glynn discusses developments in American television, and one of the examples he mentions is *America's Most Wanted*, which is a reality based television program. Glynn presents the reality based television as "one of the most significant developments in recent U.S. media." (4). Most reality television shows have been created during the twenty-first century where it has become possible to observe people live as "cameras are present all the time". The reality television show *Big Brother* was created in 1997, and its main theme is a group of individuals who eat, sleep, and drink in a house which is monitored by a multitude of cameras twenty-four hours a day. The show supplies a service so that it can be looked any moment, much like the *Hunger Games*. These contestants do not kill each other, but they are depending on the audience to like them so that to stay in the show. It is the

same to how the tributes in The Hunger Games must win over the crowds so that to have sponsors who could save their lives. (4)

Most quantity of the people who will be able to read 'The Hunger Games' trilogy live in a place where they can have food, place to live and free time. As the main needs are covered, there then remains a need to fill the free time with another activity that feels engaging and entertaining. The wealthy who live in the Capitol are the people most similar to the population of contemporary America. Television has become one of the most common forms of leisure activity; a study by the Bureau of Labor Statistics in 2012 showed that the average American over the age of fifteen spent about 2,8 hours per day watching television ("American Time Use Survey – 2012 Results").

There are a lot of reality television shows where contestants can do anything. They even allowed physically hurt each other in order to survive, such as Survivor. Other violent sports as professional boxing, and mixed martial arts have also become very popular during the twenty-first century, where contestants are allowed to hurt their opponent but not kill him or her. Is our society willing to combine the two? The hunger for entertainment is great, as every year the television producers of America have to find new ways of attracting the viewers, and the viewers keep watching. The theme of survival and conflict in The Hunger Games, Survivor has become merged with the violence of sports, and the tributes are even forced to kill each other for the entertainment of the audience. I will address some of the similarities between reality television and The Hunger Games and discuss how American television genre has developed over the last two decades. The second chapter will discuss how the media and television culture have been used to control the citizens in both Panem and in the USA. To understand the forms of control that are being used, it is also interesting to investigate who controls the media, the power and consumption of celebrities, how norms are established and how the media pacifies the people. This chapter will discuss the development of American television, comparing and contrasting it to the Hunger Games of Panem. The main ideas will be how violence is being used, its frequency and the effect that it has on the viewers. The chapter also discusses the elements of reality television and sports, and how these relate to the Hunger Games in terms of the effects they have on society. (4)

All in all, the games could be accepted as a reality television performance; while, the reality television is a multifaceted concept. The Hunger Games present various forms of entertainment. Violence is featured in many types of content; and The Hunger Games can be seen as a sporting event since it is a competition where the physical attributes and different survival skills will determine a winner. The Hunger Games is criticizing the

development of American culture in the media from music television to reality television, where conflict, beauty and drama become exaggerated. This is hinted in *Mockingjay* when Plutarch Heavensbee suggests that Katniss should take part in a music-oriented television show after the war is over: “And then he asks me if I'd like to perform on a new singing programme he's launching in a few weeks. Something upbeat would be good.”(2)

Since the focus of this article was to investigate the media of *The Hunger Games* trilogy, I did not discuss the theme of social issues such as poverty. *The Hunger Games* could be studied in correlation to the American dream, where *The Hunger Games* could be seen as an example of how economic conditions affect the chance of a successful life.

In conclusion, *The Hunger Games* is a dystopian trilogy that raises awareness of the power of the media in America, criticizing the development of entertainment, which utilizes the spectacle of violence and reality television to attract a larger audience. However, the book itself uses the violence and the drama to keep the readers reading.

Ədəbiyyat

1. Collins, Suzanne. *The Hunger Games*. 2008
2. Bignell, Jonathan. *Big Brother: Reality TV in the Twenty-first Century*
3. Armitstead, Claire. “Suzanne Collins: *Hunger Games* Author Who Found Rich Pickings In Dystopia” *theguardian.com*. *The Guardian*, 27 April 2012
4. Bryant, Jennings. “Viewers' Enjoyment of Televised Sports Violence” *Media, Society*, Lawrence A. Wenner 1989
5. Sternheimer, Karen. *Celebrity Culture and the American Dream*. 2011

R.Əliyeva

Syuzan Kollinzin “Aclıq oyunları” romanında Mediada nəzarət və güc Xülasə

Qeyd olunan elmi tədqiqat işi ingilis dili materialları əsasında “Control and Power of the Media in the novel ” *Hunger Games*” by Suzanne Collins” adlanır. Məqalənin məqsədi, müasir Amerika mətbuatının, televiziya ekranlarında dəb halını almış realiti-şou proqramlarına münasibətini və tənqidini, həmçinin, media vasitələrinin şiddət və korrupsiyaya qarşı olan gücünü “Ac oyunları” trilogiyasında araşdırmaqdır. Syuzan Kollinzin “Ac

oyunlar” romanında, bir çox müxtəlif mövzular əhatə olunur. Əsər, Amerika televiziyasında şiddətin həddindən artıq istifadəsini tənqid edir və medianın bu işdə gücünü diqqətə çatdırır.

Son illərdə, realiti-şou proqramlarında baş verən şiddət və korrupsiyanı və bu mövzuda, tənqidi mənbələri çağdaş Amerika cəmiyyəti ilə müqayisə etmək olar. Müəllif, bu əsəri qələmə almaqla, Amerika televiziyasında şiddətin həddindən artıq istifadəsini tənqid edir və medianın gücünü bir daha oxucularının nəzərinə çatdırır. O, insanların başqalarının əyləncəsi üçün bir-birinə qarşı döyüşməsinin etik cəhətdən nə dərəcədə doğru olub-olmadığını araşdıraraq, müasir Amerika cəmiyyətinin, kütləvi informasiya vasitələrində tamaşaçıların sayını artırmaq üçün istifadə etdiyi güc və şiddəti tənqid edir.

Р.Алиева

**Контроль и власть СМИ в романе “Голодные игры”
Сюзанны Коллинз
Резюме**

Статья , «Control and Power of the Media in the novel ” Hunger Games” by Suzanne Collins» исследована на основе материалов на английском языке.

Цель статьи - исследовать отношение и критику современной американской прессы в отношении к реалити шоу-программам на телевизионных экранах, а также власть и насилие в средствах массовой информации. В статье, автор критикует чрезмерное использование насилия на американском телевидении. Многие теории о том, как СМИ влияют на наше нынешнее общество, можно увидеть в действии в трилогии «Голодные игры», написанной Сюзанн Коллинз. Чтобы исследовать СМИ и их влияние на людей, можно наблюдать Katniss Everdeen, которая становится данью, победителем и лидером, поскольку она понимает силу средств массовой информации. Ее различная степень осознания, понимания и манипулирования телевизионным контентом точно отражает то, как на него реагирует и наше собственное общество.

Rəyçi

İradə Səmədova
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

ЕГАНА МАМЕДОВА
АГУНП
yenana@mail.ru

РЕЧЕВОЙ ЭТИКЕТ В СОВРЕМЕННОМ РУССКОМ ЯЗЫКЕ

Acar sözlər: nitq etiketi, insan cəmiyyəti, ictimai varlıq, şüur, nitq mədəniyyəti, tədqiqatlar.

Ключевые слова: речевой этикет, человеческое общество, общественное явление, исследования, мышление, культура чтения.

Key words reticular etiquette, human society, communal expression, research, mishlenie, culture.

Язык в человеческом обществе имеет огромное значение. Благодаря ему развивается человечество, передавая из поколения в поколение опыт познавательной деятельности и достижения науки и культуры.

Русский язык, по общественному призванию, является одним из мировых языков, поражает богатством лексики и ее потенциальных возможностей передавать тончайшие оттенки значений, самобытностью фразеологии, неисчерпаемым разнообразием грамматических, морфологических и синтаксических синонимов. Русский язык выполняет функцию интеграции всех народов России в единое российское духовное содружество, является средством межнационального общения россиян. Русский язык звучит сейчас на всех меридианах и параллелях. Его использует и международная научно-техническая и творческая интеллигенция. Экономические и торговые связи, работа на современных предприятиях требует знания русского языка. Большой интерес проявляет человечество к русской культуре.

Термин «речевой этикет» многозначен. В узком лингвистическом смысле - это владение языковыми нормами (в произношении, ударении, словоупотреблении, в построении фраз и т. п.), а также умение пользоваться выразительными средствами языка в разных условиях общения в соответствии с целью и содержанием речи. Но речевой этикет в более широком смысле - это и культура чтения, и важнейшая часть общей культуры человека. Под коммуникативными качествами речи понимаются такие ее особенности, объективные свойства, которые оптимально обеспечивают потребности общения и свидетельствуют о высокой речевой культуре, ее совершенстве. Уже в античные времена были выделены и охарактеризованы многие из тех качеств ("достоинств речи"), о которых на протяжении ряда веков

говорили писатели, лингвисты, специалисты по стилистике и культуре речи, например чистота, ясность, краткость, уместность и красота.

Давайте спросим себя честно: правильно ли, чисто ли мы говорим? Не засоряем ли свою речь никчемными словами, грубостями, нелепостями? Что и говорить, речь наша часто подвержена разнообразным негативным влияниям. Уровень речевой культуры современной молодежи, студентов, школьников средний, ниже среднего или низкий. Идет процесс снижения речевой культуры в последние 10-15 лет. Это отмечают многие ученые и общественные деятели. «К сожалению, культура речи падает» - эта фраза часто звучит в печати и в устных выступлениях. Однако русский грамотный человек совсем не обязательно должен знать назубок все правила в общем-то непростой русской орфографии (но менее сложной, чем французская или английская) и пунктуации, - нужно чувствовать язык, т. е. его синтаксический строй (на котором основаны правила пунктуации), связи между однокоренными словами (для орфографических навыков), а значит, владеть достаточно развитым словарным запасом. Можно хорошо знать правила - и делать элементарные ошибки, не потрудившись подыскать однокоренное проверочное слово, увидеть семантическую связь между словами и т.д. а можно, не зная правил, грамотно писать. «Чутье» языка может быть врожденным, но оно может развиваться и в процессе речевой практики. Причин, объясняющих снижение уровня грамотности немало. К ним мы бы отнесли ошибки в устной речи телеведущих, не говоря уже о гостях телепередач, в рекламе, письменных публикациях. Это общее пренебрежение к грамотности со стороны общества в первую очередь негативно сказывается на грамотности подрастающего поколения. Безграмотность внедряется в сознание подрастающего поколения. В чём причина спада речевой культуры нашего общества? Этот вопрос и стал предметом нашего исследования.

Первый враг чистоты речи – слова-паразиты. Ими редко люди пытаются как-то заполнить свою скудную речь и совершенно перестают замечать их. Слова-паразиты, а скорее даже фразы-паразиты, у каждого свои. Кроме того что они постоянно вертятся на языке и способны раздражать собеседника, фразы-паразиты способны рассказать о подсознательных страхах. «Очень интересно наблюдать, как люди высказывают свои подсознательные страхи в повторяющихся фразах.

Что относить к сквернословию? Глагол *материться* (нецензурно выражаться, сквернословить, ругаться) так же недопустим, как сами ругательства, хотя этот глагол встречается в речи людей всех возрастных категорий. Осторожнее следует относиться к очень

распространённому сегодня слову *блин*. Всевозможные *ёлки-палки* должны быть выброшены из нашей речи. В 19 веке ругательством считалось слово *чёрт*. В 21 веке прочно вошли в обиходную речь выражения: *чёрт знает что, чёрт возьми, ни черта не делает*. Одноклассники говорят друг другу: «Козёл». «Куда вы, лошади?» - кричит, догоняя подруг одноклассница. Разумеется, ни козёл, ни лошадь в своих переносных значениях ещё не сквернословие, но человек, назвавший так другого человека, способен и на постыдные слова.

Так ли опасно распространение сквернословия? Нужно ли об этом громко заявлять? Да, ибо сквернословие принимает угрожающие черты и формы, оно охватило почти все возрасты; ругательства стали заменителями пауз. А если я не сквернословлю, то в чем тогда опасность для меня? Если, не куря сами, мы просто вдыхаем запах чужой сигареты, то тем самым уже вредим себе. Так и скверные слова, нами не произносимые, но слышимые, незаметно и глубоко проникают в нас, в наше подсознание. Известны случаи, когда, будучи под наркозом, ругались интеллигентные люди, никогда в обычном состоянии не прибегавшие к мату.

В последнее время вызывает тревогу так называемый «Интернетовский» жаргон». Что это - безобидная языковая игра или подспудное разрушение языковых устоев? Интернет-жаргон - это новая разновидность социального диалекта, появившаяся в российской языковой ситуации на рубеже двух последних веков в результате мощной компьютеризации. Он имеет все признаки исконных жаргонов, которые стали формироваться в эпоху феодализма: жаргоны «странствующих» профессий: ремесленников-отходников (портных, валяльщиков, шерстобитов, шорников, жестянщиков, печников, стекольщиков, каменщиков, ямщиков и т. п.), торговцев (преимущественно разносчиков), профессиональных нищих, нищих музыкантов и т.д. К таковым относятся: функция замкнутости - стремление молодежи к объединению по интересам (к компьютерным играм, общению); его слова и выражения выполняют не столько номинативную, сколько экспрессивную функцию (выражение субъективного «я»); интернет-жаргон не является системным образованием, как, например, территориальный диалект (говоры), его приметами являются только слова и выражения, созданные на базе общерусского языка с явным преобладанием англицизмов; он находится за пределами литературного языка; интернет-жаргон не самодостаточен для выражения картины мира подростка, он формирует только часть его общей языковой картины мира. С одной стороны, в нем (да не только в нем, а в рекламе разве не

то же самое?) имеется нарушение норм русского языка, особенно, словообразовательных, нарушение сознательное, осознанное и бессознательное. Но такова природа любого жаргона, хотим мы того или не хотим. С другой стороны, намеренное искажение словообразования, нарушение других норм, я думаю, не несет нам разрушения языковых устоев, под которыми я понимаю систему языковых норм, языковых закономерностей. Язык - система саморазвивающаяся и саморегулирующая. В своем развитии он идет своим путем, сам себе «очищает» этот путь.

Как беречь чистоту речи, пока вы учитесь? Надежных рецептов нет. Но приемы, принятые и одобренные вами, помогут избежать ошибок в речи. Нужно пополнять свой словарный запас не какими-нибудь «так сказать», «вообще», «короче», «типа» и т.д. Просто пытайтесь не употреблять, порой сложно устоять, не хочется выделяться, быть белой вороной, потому что насмешки неприятны, обидны, мы боимся остаться в одиночестве. Здесь спасительна мысль о том, что бывают периоды в жизни человека, когда нет рядом друзей, но остаются семья, работа, увлечения, учеба. Не копируйте других, не говорите, как все, не старайтесь быть похожими на кого-то, сохраняйте самобытность и помните: «Не то, что входит в уста, оскверняет их, но то, что выходит из уст». А как быть с теми, кто «портит культуру речи»? Мы, конечно, не можем исправить общество в целом, но пресечь в семье, в классе можно. Даже в самой ужасной среде есть люди, к которым грязь как бы не пристает, всегда найдется кто-то, на кого можно опереться. Заяви себе: «Сегодняшний день - мой главный день!». И приди на урок нарядным, наведи вокруг себя порядок, тепло улыбайся и сердечно похвали человека за мелочь. Помни о неприкосновенности личности, о недопустимости характеристик-обобщений: «Ты вообще такой», «Ты всегда так». А если не сдержались, попросите прощения. В сущности, ведь для интеллигентного человека дурно говорить должно бы считать таким же неприличием, как не уметь читать и писать...», -отмечал Чехов в своей заметке о красноречии «Хорошая новость». «Речь - это и есть цивилизация», - идет дальше Томас Манн в книге «Волшебная гора». Можем ли мы считать себя цивилизованными людьми, если речь наша далека от совершенства?

Рекомендации для тех, кто желает улучшить свою речь:

- 1) читать хорошую литературу;
- 2) включить самоконтроль за речью, своей и чужой;
- 3) практиковать выступления перед аудиторией и дружеские беседы;

- 4) повышать самооценку, чтобы быть уверенным в своих словах.

Этикетное общение играет большую роль в жизни каждого из нас. Вся человеческая деятельность, в том числе и общение отражает социальные условия, в которых она протекает. И наша речь, несомненно строится по-разному в зависимости от того, кто общается, с какой целью, каким образом, какие между общающимися отношения. Мы так привыкли менять тип речи в зависимости от условий общения, что делаем это неосознанно. Стоит допустить ошибку, как автоматизм восприятия нарушается и мы сразу замечаем, что от нас ускользало. Речь колеблется в такт человеческим отношениям – это и есть этикетная модуляция речи.

Почему же надо стремиться следить за речью? Почему надо быть нетерпимым к языковым ошибкам в чужой речи? На этот вопрос Л.Щерба в статье «Безграмотность и ее причины» ответил так: «Писать безграмотно - значит посягать на время людей, к которым мы адресуемся, а потому совершенно недопустимо в правильно организованном обществе. Бездумное отношение к языку, небрежное отношение с ним глубоко безнравственны, так как язык - не только важнейшее средство человеческого общения и орудие мышления, познания. Язык - это наш дом, наше духовное жилище. И если не любить и постоянно не обустривать свой дом, то ведь и не воспитывать любви и родственной привязанности к нему новых поколений, не пробудить в них высокого чувства ответственности за прошлое, настоящее и будущее своей культуры, своего языка».

Литература

1. Гвоздарев Ю.А. Язык есть исповедь народа...Кн. Для учащихся. – М.: Просвещение, 1993.
2. Голубь И.Б., Розенталь Д.Э. Секреты хорошей речи. . – М.: Международные отношения, 1993.
3. Романова Н.Н. Несколько правил речевого общения. Журнал «Русский язык в школе и дома», 2007, № 2
4. Скворцов Л.И. Культура русской речи: Словарь – справочник. – М.: знание,1995.
5. Савицкая Д.А. Слова-паразиты в речи молодежи. Журнал «Русский язык в школе и дома», 2009, № 4
6. Харченко В.К. молодёжи о сквернословии. Журнал «Русский язык в школе», 1997, № 1

Y.Mammadova

**Rietary etiquette in the modern
Russian language**

Summary

It is stated in the article that communication is the means of human interaction through which cultural characteristics-whether customs, roles, rules, rituals, laws, or other patterns-are created and shared.

It is not so much that individuals set out to create a culture when they interact in relationships, groups, organizations, or societies, but rather that cultures are a natural by-product of social interaction and culture is created, shaped, transmitted, and learned through communication. The reverse is also the case; that is, communication practices are largely created, shaped, and transmitted by culture.

What causes erosion of communication culture? It is main theme of research. To understand the implications of this communication-culture relationship, it is necessary to think in terms of ongoing communication processes rather than a single communication event.

Finally,we are called to love and protect our communication culture by the author.

Y.Məmmədova

Müasir rus dilində danışma əxlaqı

Xülasə

Məqalədə dilin ictimai bir varlıq olduğu bildirilir və onun insan cəmiyyəti dövründə inkişafını göstərir. Nitq vasitəsi ilə insanlar biri birinə olan münasibəti bildirir.Nitq mədəniyyətinin enməsinin səbəbi nədir? Bu sual bizim tədqiqatların baş mövzusunə cəvrlənmişdir.

Nitq insanların biri birinə olan münasibətdən asılıdır. O insanların şüuru və əqli ilə bağlıdır. Nitq mədəniyyəti, daha geniş mənada – bu mutaliyyə mədəniyyətidir və insana aid olan ümumi mədəniyyətin bir hissəsidir. Kommunikasiya təcrübələri əsasən mədəniyyət tərəfindən yaradılıb, formalaşdırılır və ötürülür.

İnsanlar əlaqələr, qruplar, təşkilatlar və ya cəmiyyətlərdə qarşılıqlı əlaqədə olduğunda mədəniyyət yaratmaq üçün deyil, əksinə mədəniyyətlər sosial qarşılıqlı və mədəniyyətin təbii bir məhsulu olduğuna görə yaradılır. Bu mədəniyyət xüsusiyyətləri – gömrük, rollar, qaydalar, rituallar, qanunlar və ya digər nümunələr yaradılıb və paylaşır.

Müəllif bildirir ki, bizim nitqimiz mövzudan və söhbət edən insanların biri birinə olan münasibətdən asılı olaraq qurulur.

Müəllif dil mədəniyyətimizin bu gününü və gələcəyini sevməyə çağırır.

Rəyçi: Bəyimxanım Əliyeva
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

SEVINC HÜSEYNOVA
Azərbaycan Dillər Universiteti
Sevinc747@mail.ru

SƏRBƏST VƏ SABİT SÖZ BİRLƏŞMƏLƏRİ VƏ ONLARIN XARAKTERİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: söz birləşməsi, sərbəst söz birləşməsi, sabit söz birləşməsi, frazeoloji birləşmələr.

Ключевые слова: словосочетание, свободный словосочетание, фразеологизмы.

Key words: word combination, free phrases, phraseological units.

Söz birləşmələrinin komponentləri arasındakı leksik-semantik əlaqə, bu əlaqənin xarakteri və xüsusiyyəti söz birləşmələrinin müəyyənləşməsində əhəmiyyətli rol oynayır. Bu xüsusiyyətləri əsas götürərək söz birləşmələrini sərbəst və sabit olmaqla iki qrupa bölürlər. Söz birləşmələrinin hər birinin özünəməxsus xüsusiyyəti, mövqeyi və mənası vardır. Sərbəst birləşmələr əsl qrammatik birləşmələr olub, sintaktik təlimin əsas vahididir. Bu birləşmələrin komponentləri öz leksik mənalardan uzaqlaşmır və öz leksik müstəqilliyini saxlayırlar. Sabit birləşmələr isə belə sərbəstliyə malik olmur. Sabit birləşmələr dilin tarixi inkişafı prosesində yaranır və sabitləşir. [6, 133-134]

A.N. Kononov söz birləşmələrindən bəhs edərkən onların “leksik birləşmələr” və “sintaktik birləşmələr” adları ilə iki yerə ayırır və bunların qarşılığında ibarət üçüncü bir növ də ayırır: “leksik sintaktik birləşmə”. A.N. Kononova görə divar saati leksik, köhnə saat sintaktik, köhnə divar saati isə leksik-sintaktik birləşmədir. [9, 373-374]

Azərbaycan SSRİ EA tərəfindən nəşr olunan “Müasir Azərbaycan dilində söz birləşmələri” adlı kitabında söz birləşmələri iki qrupa ayrılır: sərbəst söz birləşmələri və sabit söz birləşmələri. Hər iki növ söz birləşmələri ismi və feli olmaqla iki yerə bölünür.

Kitabın H. Bayramov tərəfindən yazılan və öz-özlüyündə əhəmiyyətli tədqiqat əsəri olub, maraqlı fikirlər söylənilən “Sabit söz birləşmələri” hissəsində sərbəst və sabit söz birləşmələri arasındakı fərqlər mövzusunda toxunulmuşdur. Müəllif, ümumiyyətlə, söz birləşmələrinin sintaktik kateqoriya olduğunu qeyd edərək göstərir: Azərbaycan dilində söz birləşmələri öz xüsusiyyətlərinə görə bir-birindən fərqlənən iki qrupa bölünür. Bunlar sərbəst və sabit söz birləşmələridir. [1, 92] Müəllifin apardığı bölgülər bir sıra xüsusiyyətlərinə görə sərbəst birləşmələri xatırladır. Müəllif həmçinin V.V. Vinogradovun bu mövzudakı fikirləri ilə razılaşaraq bu birləşmələrin frazeologiya fənninin tədqiqat obyektini olduğunu qeyd edir və bildirir ki, bunlar dilin lüğət

tərkibinin ayrılmaz hissəsi olub, söz ehtiyatlarının zənginləşməsində mühüm rol oynayır.[1,98]

N.A.Baskakov da söz birləşmələri haqqındakı məqalələrində söz birləşmələrinin iki yerə ayrıldığını qeyd edir:sabit və qeyri sabit.Lakin o, sabit söz birləşmələrinin söz yaradıcılığı sahəsinə aid olduğunu qeyd edərək bu mövzuya ötəri toxunur,söz birləşmələri adı altında yalnız sərbəst birləşmələrdən danışır.[7,71]

M.Hüseynzadə “Müasir Azərbaycan dili” kitabının leksika bəhsində frazeoloji birləşmələrdən danışarkən yazır: “Fazeoloji birləşmələr sabit birləşmələrdir. Bu birləşməni əmələ gətirən sözlərdə sərbəstlik olmur.Dilimizdə sabit söz birləşmələrindən başqa sərbəst söz birləşmələri də vardır.”[4,32] S.Cəfərov isə “Müasir Azərbaycan dilinin leksikası” kitabında idiomları, ibarələri, hikmətli sözləri, atalar sözləri, zərb məsəlləri frazeoloji birləşmələrə aid edir. H.Bayramov isə öz kitabında S.Cəfərovun bu fikri ilə razılaşmayaraq zərb məsəllərin, atalar sözlərin, idiomların, hikmətli sözlərin frazeoloji birləşmələr adlandırılmasını düzgün hesab etmir.[1,72]

Bu mövzuyla bağlı rus dilçiliyindəki fikir ayrılıqlarına da toxunmaq istəyirdim.Çünki rus dilçiliyindəki fikir ayrılıqları daha çoxdur. V.V.Vinoqradov sabit birləşmələrin bir hissəsini frazeoloji birləşmələr hesab edir, atalar sözləri, zərb məsəlləri, hikmətli sözləri bura daxil etmir. [8,21-28]

S.İ.Ojeqov bu məsələylə bağlı Vinqradovun fikri ilə razılaşır, lakin idiomları frazeoloji birləşmələr adlandırır. A.İ.Yefimov isə tamamilə fərqli fikir söyləyərək sərbəst birləşmələrdən az və çox dərəcədə fərqlənən bütün birləşmələri frazeoloji birləşmələr adlandırır. [10,32]

A.A.Reformatski isə bunların hamısını idiom adlandırır, frazeologiya terminini başqa mənada işlədir. [11,95-101]

Rus dilçiliyində olduğu kimi türk dilçiliyində də sərbəst və sabit söz birləşmələrinin bölgüsündə fikir ayrılıqları mövcuddur.Bu mövzuyla bağlı fikir ayrılıqlarının olması bu birləşmələrin oxşar cəhətlərindən irəli gəlir.Bu mövzuyla bağlı türk dilçilərinin,xüsusilə özbək və uyğur dilçilərinin əksəriyyəti tərəfindən təxminən eyni fikirlər söylənmişdir. A.Kaydarov, Q.Sədvakasov, T.Talibov kimi dilçilər bu mövzuyla bağlı bir-birinə yaxın fikirlər söyləmişlər.[5,107-127]

Bu vəziyyət Azərbaycan dilçiliyində də belədir. H.Bayramov bu bölgüyə əsaslanaraq sabit birləşmələri “fazeoloji birikmələr” , “fazeoloji bitişmələr” , “fazeoloji birləşmələr” adları ilə üç yerə ayırmışdır.[1,107-117]

Beləliklə, sərbəst və sabit söz birləşmələri arasında elə bir ciddi fərq yoxdur. Onların forması, strukturu, modeli, komponentləri arasında qrammatik əlaqələri bir-birinə uyğun gəlir.

Sərbəst birləşmə hansı modelə əsaslanırsa, sabit birləşmə də həmin model əsasında yaranır və inkişaf edir. [1,138-141]

Sərbəst birləşmələr

- 1.su tökmək
- 2.kitab almaq
- 3.kitaba baxmaq
- 4.yoldan keçmək
- 5.maşından düşmək
- 6.açıq qapı

Sabit birləşmələr

- 1.dil tökmək
- 2.könül almaq
- 3.sözə baxmaq
- 4.ürəyindən keçmək
- 5.gözdən düşmək
- 6.açıq ürək

Sabit söz birləşmələri və ya frazeoloji birləşmələr bütövlükdə bir leksik mənanı bildirir. Frazeoloji birləşmələr tərkibcə dəyişməyən və məcazi mənada işlənən sabit söz birləşmələridir. Məsələn: qulaq asmaq (dinləmək), başa düşmək (anlamaq), ürəyinə xal düşmək (şübhələnmək), başa çatdırmaq (qurtarmaq), əldən düşmək (yorulmaq) və s. söz birləşmələri frazeoloji söz birləşmələridir. Belə birləşmələrin tərkib hissələri olan sözlər öz həqiqi mənasından uzaqlaşır və bütövlükdə cümlənin bir üzvü olur. Məsələn: Şagirdlər diqqətlə müəllimə qulaq asırdılar cümləsindəki frazeoloji birləşmə nə edirlər? sualına cavab verir, deməli, cümlənin xəbəridir.

Frazeoloji birləşmələr dildə hazır şəkildə olur. Onların çoxunu bir sözlə əvəz etmək olar. Məsələn, ürəyinə xal düşmək-şübhələnmək, qulaq asmaq-dinləmək, ağzına su alıb oturmaq-susmaq, gözümləndən su içmir-inanmamaq, xətrinə dəymək-incimək.

Müasir ingilis dilində də söz birləşmələri sərbəst (free phrase) və frazeoloji birləşmələr (phraseological units) olmaqla iki yerə bölünür. Sərbəst söz birləşmələri danışq prosesində zamanı yaranır və tərəflər arasında heç bir asılılıq olmur, bu birləşmələrin hər bir komponenti müstəqil şəkildə işlənir. Məsələn: to sit at the table, to be in the corner, to be ill/sick, to write a letter, arrive at work, think about something, to be in the prison, etc.

İngilis dilində frazeoloji birləşmələr Azərbaycan dilində olduğu kimi dildə hazır şəkildə mövcud olur, komponentləri bir birindən asılı olur, müstəqil şəkildə işləmə bilmir, məcazi mənada işlənən birləşmələrdir: To carry two faces under one head-ikiüzlü olmaq, to have the big head- özündən razı olmaq, to fall on one's feet- yalvarmaq, to put smb's nose to the grindstone-ələ salmaq, to have red hands-əlini qana batırmaq, to give an eye-xüsusi diqqət yetirmək. Frazeoloji birləşmələr omonimlik, sinonimlik, antonimlik xüsusiyyətlərinə malik olurlar. Omonim frazeoloji birləşmələr deyiliş və ya yazılışca eyni olan, lakin mənaca fərqli olan birləşmələrə deyilir. Məsələn: to ring a bell-1.nə isə xatırlatmaq, 2.zəng çalmaq; blue bottle-1.iri mavi milçək, 2.portuqaliyalı əsgər. Sinonim frazeoloji birləşmələr deyiliş və yazılışca fərqli, lakin mənaca bir-birinə yaxın olurlar. Məsələn:

xətrinə dəymək-qəlbini qırmaq, bir-birinə arxa olmaq-bir-birinə dayaq olmaq, göz yaşı tökmək-göz yaşı axıtmaq, ürəyinə dammaq-ürəyinə gəlmək, qulaq asmaq-qulaq vermək, ürəyi getmək-bihuş olmaq, qol çəkmək-imza atmaq. Antonim frazeoloji birləşmələr isə əks mənalı olan birləşmələrdir. Məsələn: xətrinə dəymək-könlünü almaq, gözdən düşmək-gözü girmək, ağzı qulağının dibində olmaq-göz yaşı tökmək; to draw the first breath-to breathe one's last, to take the circuit-to make a beeline, etc.

İngilis dilində də sinonim frazeoloji birləşmələrə çox rast gəlinir. Sinonimlik xüsusiyyətinə malik olan frazeoloji birləşmələrdə həm mənə, həm üslubi cəhətdən yaxınlıq müşahidə olunur: To go about with one's head in the air=to cock one's nose=to turn up one's nose=to look down one's nose-burnunu dik tutmaq mənasında; to lose one's head=not to know if one's head is on the head or heels-başını itirmək; to lie one's hand=to bind one's hand and foot-əli bağlanmaq; to have a hand in something=to have a hand in the pie-bir işdə əli olmaq; to give somebody one's hand=to offer somebody one's hand=to ask for a lady's hand- evlənmək təklifi etmək. (3,səh.178-180)

İngilis dilində sinonim frazeoloji birləşmələr eyni və yaxın mənalı olmaqla iki yerə bölünür. Tamamilə eyni məna bildirən frazeoloji birləşmələrə misal olaraq aşağıdakı birləşmələri göstərmək olar: over head and ears=up to the neck; a pretty kettle of fish=a nice pair of shoes; to leave no stone unturned=to move heaven and earth; to haul dawn colours=to ground arms. Yaxın mənalı sinonim frazeoloji birləşmələrə aşağıdakıları misal göstərmək olar:

To come to a conclusion- to jump at a conclusion-to leap at a conclusion(sona gəlmək)

To light on one's feet-to fall on one's feet(yalvarmaq)

To bathe one's hands in blood-to dip one's hands in blood(əlini qana bulamaq)

To have an eye on-to keep an eye out for (göz qoymaq)

Bu somatik ifadələrin birinci tərəfi ayrı-ayrı sözlər olmasına baxmayaraq, ifadələr yaxın mənanı bildirir.

Müasir İngilis dilində də sərbəst və sabit söz birləşmələri arasında bir sıra oxşar xüsusiyyətlər vardır.Bu birləşmələrin hər ikisi dildə hazır şəkildə mövcud olur və hər biri dildə mövcud olan iki və daha çox sözün birləşməsindən yaranır. Sərbəst və sabit söz birləşmələri arasındakı əsas fərq ondan ibarətdir ki,sərbəst söz birləşmələrinin komponentləri adından da göründüyü kimi dildə müstəqil şəkildə və həqiqi mənada işlənir. Sabit söz birləşmələrində isə tərəflər arasında asılılıq olur və öz həqiqi mənalarında deyil məcazi mənada işlənirlər.Bəzən üç və daha artıq söz birləşərək öz həqiqi mənalarını tamamilə itirərək birlikdə bir məna bildirirlər.Məsələn: ağzına su alıb oturmaq-susmaq, gözü səndən su içməmək-inanmamaq, dişini

ağartmaq-gülmək, ağzı qulağının dibində olmaq və s. İngilis dilində də belə ifadələrə tez-tez rast gəlinir: to keep one's cars open-qulaqlarını şəkləmək, to see eye to eye-eyni fikirdə olmaq, ümumi dil tapmaq, to have red hands-əlini qana batırmaq, to work hand over hand-tez və asan işləmək, to sleep neck and neck-baş-başa yatmaq, as the nose on your face-gün kimi aydın, to be within a stone's throw of something-nəyinsə yaxınlığında olmaq, to be right under smb's nose-kiminsə düz burnunun dibində olmaq.

Beləliklə, sərbəst və sabit söz birləşmələri arasındakı əsas fərq mənə fərqidir. İ.İ.Meşşanikovun da dediyi kimi, söz birləşmələrinin keyfiyyətini müəyyənləşdirmək üçün semantika əsas və həlledici şərtədir.

Ədəbiyyat

1. Bayramov H. "Müasir Azərbaycan dilində söz birləşmələri", Bakı, 1957, (səh.92)
2. Cəfərov S. "Müasir Azərbaycan dilinin ləksikası", Bakı, (səh.72)
3. Hacıyeva Ə. "Müxtəlif sistemli dillərdə somatik frazeoloji birləşmələr" Bakı, (səh.178-180)
4. Hüseynzadə M. "Müasir Azərbaycan dili", Bakı, 1954, (səh.32)
5. Kaydarov A. Sədvakasov Q. Talibov T. "Hazırkı zaman uyğur dili" 1961, (səh.107-127).
6. Seyidov Y. "Azərbaycan ədəbi dilində söz birləşmələri" Bakı, 1966 (səh.133-134)
7. Баскаков Н.А. "Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков", СССР, 1955, (ст.71)
8. Виноградов В. "Русский язык", СССР, 1947, (ст.21-28)
9. Кононов А.Н. "Грамматика современного турецкого литературного языка", СССР, 1956, (ст.373-374)
10. Ожегов С.И. "Лексикографический сборник", СССР, 1957, (ст.32)
11. Реформатский А.А. "Введение в языкознание", М., 1960, (ст.95-101)

S.Huseynova

The characteristic features of free phrases and phraseological units

Summary

This article is about free phrases or free word combinations and phraseological units. There are so many similarities and differences between free word combinations and phraseological units.

There are significant distinguishing features of collocations in this article. This theme was the main investigation of many linguists. They have essential thoughts about this topic. Azerbaijan, Russian, and Turkish linguists' approaches are remarkable. Some reflections on the phraseological synonyms are very questionable. Bayramov, Vinogradov, Kononov's approaches are crucial. The classification free words and word combinations are reflected in the article. These crucial ideas are notable for everyone. The classification of synonym phraseological units and different approaches of linguists are reflected in this article.

The criteria to distinguish free-word groups from phraseological units are also demonstrated. This topic has recently come more topical.

С.Гусейнова

**Характеристика свойств свободных словосочетаний и
фразеологизм
Резюме**

В этой статье говорится о свободных словосочетаниях и фразеологизмах. Есть одиноковые и разные черты между свободным словосочетаниям и фразеологизмам. В этой статье имеют значительные и различные соединения. Многие лингвисты об этой теме имеют значительные представления.

Некоторые размышления о фразеологических синонимах очень сомнительны. Важным фактором является подход Байрамова, Виноградова, Кононова. Классификация слов и словосочетаний отражена в статье

Мнение Азербайджанских, Русских и Турецких лингвистов заслуживают внимание. Эти стоящие идеи представляет интерес для всех. Классификация синоним фразеологизма и по этой теме было отмечено разный подход. Разница словосочетания и фразеологизма нащел своё отражения в этой статье.

Это тема было объектом исследования лингвистами разных стран. В последнее время эта тема становится еще более актуальной.

Rəyçi: Təhməzova Mehriban
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

SƏBA HÜSEYNOVA
GDU
saba@mail.ru

KONTEKSTDƏNKƏNAR SADƏ CÜMLƏLƏRDƏ MƏNANIN
TƏŞƏKKÜLÜ VƏ İYERARXİK İNKİŞAFI

Açar sözlər: *kontekstdənkənar, fonosemantika, morfem, bitmiş məna, mətn vahidi, iyerarxik inkişaf*

Ключевые слова: *внеконтекстный, фоносемантика, морфема, законченный смысл, единица текста, иерархическое развитие*

Key words: *out of context, fonosemantics, morpheme, complete sense, text unit, hierarchical development*

Ayrılıqda götürülmüş, kontekst təşkil etməyən, kontekstdənkənar cümlərdə məna məsələsi – mənanın təşəkkülü, mənanın bitkinliyi, mənanın iyerarxik inkişafını təmin edən vasitələr daha geniş aspektdə tədqiq olunmalıdır. Bu məsələnin konkret izahına keçməzdən əvvəl bütövlükdə dildə mənanın təşəkkülü və dialektikası məsələsini araşdıraq. Məlum olduğu kim, dildə ən kiçik struktur vahid fonem hesab olunur. Fonemə münasibətdə dilçilər belə bir yekdil fikirdədirlər ki, onun mənası yoxdur, belə ki, dilin ən kiçik mənalı vahidi morfemlər hesab olunur. Akademik A.Axundova görə fonem dilin ən kiçik vahidi olub, müəyyən fərqləndirici əlamətlər məcmuyudur. O, söz və morfemlərin səs cildini fərqləndirməyə xidmət edir. Fonem dildə seqment və superseqment şəklində təzahür edir. Birinciyə linqvistik vəzifəli səslər(saitlər və samitlər), ikinciyə isə vurğu, intonasiya kimi fonoloji vahidlər aid edilir(7, s. 118). A. Axundov fonemin mənaya malik olması və mənaları fərqləndirə bilməsi fikrinin görkəmli rus dilçisi L.V.Şerbaya məxsus olduğunu və fonem haqqında elmin inkişafında onun böyük xidmətlər göstərdiyini qeyd edir(7, s. 121).

A.Qurbanov fonem haqqında fikirlərini belə ümumiləşdirir: “Danışıqda iştirak edən səslərin bir qismi dildə sırf leksik və qrammatik məna yaratmağa xidmət edir. Bu cür danışıq səsləri dilçilikdə fonem adlanır. Məsələn, 1) atam – adam, yaşat – yarat; 2) kitaba – kitabı, evim – evin və s. Azərbaycan dilindən misal gətirilmiş bu sözlərin birinci qrupunda sözün tərkibində ancaq bir səsi dəyişməklə (t – d, ş – r) başqa mənalı leksik vahid əmələ gəlir. İkinci qrup sözlərdə isə sözün tərkibində bir səsi dəyişməklə (a – ı, m- n) başqa mənalı leksik vahid deyil, müxtəlif qrammatik mənalar əmələ gəlir: evim – I şəxs mənsubiyyəti, evin – II şəxs mənsubiyyəti” (13, s. 204).

“ İzahlı dilçilik terminləri” sorğu lüğətində fonem dilin mənalı ünsürlərinin (morfem, söz, söz birləşməsi) əmələ gəlməsində və onların fərqləndirilməsində əsas rol oynayan ən kiçik dil vahidi kimi səciyyələndirilir. Fonemi parçalamaq mümkün deyil. Lakin hər bir söz ardıcıl gələn fonemlərin birləşməsidir(6, s. 309).

Nəhayət, “ Dilçilik ensiklopediyası”nda da təxminən eyni fikir təsdiq edilir: “ Fonem dildə ayrılıqda mənası olmayan, söz və söz formalarının fərqlənməsinə xidmət edən , özündən daha kiçik hissələrə bölünməyən dil vahididir “ (10, s. 340).

Beləliklə, belə hesab olunur ki, morfemlərin, söz, söz birləşmələrinin, cümlələrin əmələ gəlməsi vasitəsi olan fonemlərin ayrılıqda heç bir mənası yoxdur. Bu mənasız kiçik dil vahidlərinin ardıcıl gələn birləşmələri dildə mənalı dil vahidlərinin – morfemlərin, sözlərin, söz birləşmələrinin, cümlələrin yaranması vasitəsi rolunu oynayır. Buradan belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, guya hüç bir mənası olmayan kiçik dil vahidləri müəyyən ardıcılıqda mənə kəsb etmiş olur. Əslində, bu ardıcılıq heç də xəotik, qarmaqarışıq, “necə gəldi” yarana bilməz. Fikrimizcə, fonemlərin mənası olmamış deyil, sadəcə *həmin mənə dilçi – mütəxəssislərin alışımadıqları, görə bilmədikləri, tədqiq edib dərk edə bilmədikləri, leksik – qrammatik mənadan fərqli mənadır.*

Cümlədə mənanın təşəkkülü , formalaşması və genişlənməsində dilin ən kiçik mənalı vahidləri hesab olunan morfemlər həlledici rol oynayır.

Akademik A. Axundov morfemləri dilin mənalı ən kiçik vahidi hesab edir. Azərbaycan dilində feilin şühudi keçmişini göstərməkdən ötrü *-dı/-di/-du/-dü* şəkilçisindən istifadə edilir. Bu dörd şəkilçi eyni qrammatik mənanı ifadə etdiyindən yalnız bir morfem hesab olunur. Deməli, fonemlər müxtəlif təzahür formalarına , variant və variasiyalara, allofonlara malik olduğu kimi, morfemlərin mövcudluğu da allomorflar vasitəsi ilə olur. Kök morfemlər qrammatik mənadan başqa, potensial halda olsa da, həm də leksik anlayışlar ifadə edir. Şəkilçi morfemlər isə yalnız qrammatik anlayışlar bildirir(7, s.139).

A.Qurbanov da sözün müəyyən mənaya malik olan və kiçik ünsürlərə bölünə bilməyən hissəsini morfem hesab edir. Məsələn, *yaz – ı -- çı – lıq, yaxşı – laş – dır – ıl – mış – dır, əzəmət – li, məktəb – li – lər*(13, s.251).

A. Qurbanovun morfem bölgüsü isə fərqlidir. Söz tərkibindəki funksiyasına görə morfemlər iki yerə - kök və budaq morfemlərə ayrılır. Kök morfemlər müstəqil, budaq morfemlər isə asılı xarakterə malik olur. Məsələn, “ *musiqi – çi*”, “*ağıl – lı*”, “ *dil – li*”, “ *son – uncu*”, “ *gün – lük*” *sözlərində* “ *musiqi*”, “*ağıl*”, “*dil*”, “*son*”, “*gün*” kök morfemləri müstəqildir , onların hər biri ayrılıqda müəyyən leksik mənə daşıyır. Lakin həmin sözlərin tərkibində olan *-çı, -lı, - li, -ıncı, -lik* budaq morfemləri isə

kök morfemlərdən asılı vəziyyətdədir. Budaq morfemlər yalnız kök morfemə qoşulduğu zaman mənə əmələ gətirə bilər. Bundan əlavə, A. Qurbanov müstəqil və qeyri – müstəqil olmasına görə morfemləri üç mənə tipinə ayırır: a) real mənalı morfem; b) derivativ mənalı morfem; c) relyativ mənalı morfem (13, s. 253).

Qeyd etmək lazımdır ki, A. Qurbanov morfemlərin mənası dedikdə, nədənsə, yalnız leksik mənadan danışır. Onun asılı hesab etdiyi morfemlər konkret qrammatik mənə daşıyır və kök morfemlərdə olan mənənin tamamlanmasına, dəqiqləşməsinə, formalaşmasına xidmət edir.

“Dilçilik ensiklopediyası”nda morfem fonemlə qarşılaşdırılaraq izah olunur: “İşarələr sistemi olan dildə fonoloji səviyyədən sonra ikinci yerdə gələn, morfoloji səviyyənin vahidi olan morfem fonemdən fərqli olaraq ikitərəfli ən kiçik işarədir. Bu o deməkdir ki, morfemin həm ifadə edən, yəni fonetik tərəfi, həm də ifadə olunanı, yəni məzmun tərəfi var. Başqa sözlə desək, morfem dilin mənalı ən kiçik vahididir. Morfem öz səviyyəsində bütövlüyü pozulmadan kiçik hissələrə bölünə bilməz” (9, s.444 – 445).

“İzahlı dilçilik terminləri” sorğu lüğətində morfem dilin ən kiçik mənalı hissəsi kimi səciyyələndirilir. “Dilin ən kiçik mənalı vahidinə morfem, ən kiçik mənası olmayan vahidinə isə fonem deyilir. Morfem sözdən və cümlədən fərqli olaraq, adətən, ayrılıqda işlənir, sözün tərkib ünsürü kimi çıxış edir və ya söz forması təşkil edir. Halbuki söz də, cümlə də ayrılıqda, müstəqil şəkildə işlənə bilər. Morfem dilin quruluş vahididir, söz – nominativ, cümlə isə kommunikativ vahiddir” (6, s. 166).

Burada mübahisə doğuran bir cəhət odur ki, müəlliflər morfemin ayrılıqda işlənmədiyini qeyd edirlər. Həmin sorğu lüğətinin 167 – ci səhifəsində isə kök morfemlər belə izah olunur: “Kök morfem – sözün əsas leksik mənasını ifadə edən ən kiçik hissəsi: *yaz – ı – çı – lar – ımız – dan* söz-formasında “*yaz*” kök morfemdir”. Sual olunur, məgər, “*yaz*” kök morfemi (sözü) ayrılıqda, müstəqil işlənir?

A. Qurbanovun müstəqil olaraq işlənən və leksik mənası olan kök morfemlərə misal olaraq göstərdiyi “*musiqi*”, “*ağıl*”, “*dil*”, “*son*”, “*gün*” ayrılıqda işlənmirmi? (13, s.253).

Dilin ən kiçik, mənası olmayan vahidi kimi səciyyələndirilən fonemlə bağlı məsələdə, əslində, müəyyən dərəcədə mübahisəli məqamlar vardır. Məntiq bu məsələnin də dərinəndən araşdırılması zərurətini qarşıya qoyur. Cümlədə mənənin təşəkkülü, formalaşması və inkişaf dialektikası baxımından bu məsələnin müzakirəyə ehtiyacı var.

Cümlənin təşkilində mühüm vasitə olan sözlər danışığ səsələrindən, fonemlərdən yaranır. Məlum olduğu kimi, dilçilik ədəbiyyatında fonemlər, bir qayda olaraq, dilin mənası olmayan ən kiçik vahidi hesab olunur. Deməli, hesab olunur ki, söz təsadüfi, mənasız səs ardıcılığıdır. Burada

belə bir paradoksla razılaşmalı oluruq ki, mənasız səslər ardıcılığı əsasında mənalı dil vahidi yaranmış olur. Bu məsələ əvvəllər də bir çox dilçi – alimləri narahat etmiş və bu sahədə araşdırmalar aparılmışdır.

Danışiq səslərinin fonemlərin məna xüsusiyyətləri rus dilçi –alimi A. P. Juravlyov tərəfindən araşdırma obyektinə olmuş, müasir nəzəri dilçilik baxımından bir çox əhəmiyyətli və maraqlı nəticələr əldə edilmişdir (23;24).

A. P. Juravlyov tədqiqat prosesində müxtəlif dil ailələrini təmsil edən çoxlu sayda informantlar arasında sorğu keçirmiş, araşdırmanın nəticələrini müasir kompüterlərdə emal etmişdir. Hər bir konkret sözün leksik – qrammatik mənasının olduğu məlumdur. Bəs sözün təşkil olunduğu səslərin mənası yoxdurmu? Bu sual tədqiqatçını narahat etmiş, bu sahədə düşünməyə, araşdırmalar aparmağa, eksperimentlər keçirməyə sövq etmişdir.

Səstəqlidi sözlərdə məsələ qismən aydındır. Söz müəyyən hadisənin , obyektin döğurduğu səsin təqlidi ilə yaranır və həmin obyektin səs obrazını döğurmuş olur: *зрѡм (зрѣмum), шелест(шелестum), xpун(xpunum)* (24). Qeyd etmək lazımdır ki. Azərbaycan dilində də səstəqlidi sözlər analoji qaydada yaranır: *şır – şır, şırılı(axan suyun təqlidi); tappılı, tap –tap , tappılmaq/ tıq –tıq, tıqqılı, tıqqılmaq; xor –xor, xorultu, xorıldmaq; mır –mır, mırılı, mırıldmaq və s.*

Tədqiqatlar göstərir ki, səslərin mənadaşıma xüsusiyyətləri təkcə səstəqlidi sözlərlə məhdudlaşmır. Rus dilində zərif, incə məfhumları ifadə edən adlar *zərif, incə, diləyatımlı, tələffüzü asan olan* səslərdən yaranmış sözlərlə ifadə olunur(*мумѡза - gül adı*). *Hirsli, kinli, yöndəmsiz, qoca* məfhumu isə. əksinə tələffüzü çətin, tələffüz prosesində ağız boşluğunda maneələrə rast gələn, qulağa xoş gəlməyən səslərlə ifadə olunur (*хрыч*). Belə nümunələrin sayını çoxaltmaq olardı.

Bu qəbildən olan araşdırmaların dərinləşdirilməsi və genişləndirilməsi dilçiliyin yeni bir sahəsinin yaranması ilə nəticələndi. Fonosemantika dildə sözlərin təşkili vasitəsi olan fonemlərin məna xüsusiyyətlərini tədqiq edir. Fonosemantikada geniş sorğu və eksperimentlər keçirilir və sorğuların nəticələri müasir informasiya texnologiyaları vasitəsilə təhlil olunur. Sait və samitlərin bölgüsündə rus dilində yumşaq və sərt samitlərin, Azərbaycan dilində isə kar və cingiltili samitlərin mövcudluğu onların ilkin məna çalarlarının təzahürü kimi səciyyələndirilə bilər. Fikrimizi sübuta yötürmək üçün A. P. Juravlyov tərəfindən təsvir olunmuş iki eksperimentə diqqət yetirək. Müəllif kitabında İ. N. Qorelov adında bir şəxsini apardığı təcrübə haqqında məlumat verir. İ. N. Qorelov müxtəlif xəyali – fantastik şəkillər çəkib “ Nedelya” qəzetində çap etdirir. Bu şəkillərdə *xeyirxah, yup-yumru, gombul, güləriüz, xoşagələn* və əksinə, *hirsli, kinli, kobud , yöndəmsiz, nataraz* varlıqlar əks olunmuşdur. Müəllif həmin təsvirlərin uydurma, şerti

adlarını yazaraq oxuculardan şəkilləri adlara uyğun qruplaşdırmağı xahiş edir. Müxtəlif bölgələrdən gələn oxucu məktublarının əksəriyyətində *xeyirxah, gombul, yup-yumru, gülərüz, xoşagələn* varlıqları əks edən şəkillər “*мамлыня*”, *hirsli, kinli, kobud, yöndəmsiz, nataraz* varlıqları göstərən şəkillər isə “*жавапыга*” başlığı altında yerləşdirilmişdir. Görünür, sorğu – eksperimentdə iştirak edən informantlar həmin başlıqlardakı sözlərin rahat tələffüzünü və qulağayatımlığını əsas götürmüş və sözləri intuitiv olaraq qruplaşdırmışlar.

Digər eksperiment uşaqlar arasında aparılmışdır. Uşaqlara iki kukla verilmişdir. Kuklaların biri çox böyük, digəri isə çox kiçik olmuşdur. Uşaqlara izah olunub ki, bu kuklalar iki bacıdır, birinin adı “A”, digərinin adı isə “İ” –dir. Uşaqlardan “İ”-nin hansı kukla olduğunu soruşduqda, əksəriyyəti kiçik kuklanı göstərmişdir. Uşaqlardan soruşulub ki, niyə elə hesab edirlər ki, bu kuklanın adı “İ”-dir. Cavab verilib ki, axı, bu kukla balacadır!(24).

Beləliklə, bütün fonemlər üçün müəyyən parametrlər üzrə (*kiçik/böyük, yaxşı/pis, uzun/qısa, şirin/acı, qırmızı/yaşıl, ağ/qara* və s.) şkalalar düzəldilmiş və fonetik səviyyədə mənanın müəyyənəşdirilməsi sahəsində araşdırmalar aparılmışdır.

Təəssüf ki, Azərbaycan dilçiliyində bu sahədə tədqiqatlar aparılmamışdır.

Buna baxmayaraq, iddia etmək olar ki, fonemlərin mənası olmayan dil vahidi olması hökmünü bir qədər ehtiyatla demək barədə düşünmək lazımdır.

Beləliklə, belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, cümlənin məna baxımından formalaşması iyerarxik bir proses olub aşağıdan yuxarıya doğru istiqamətlənmişdir: fonem—morfem—söz—söz birləşməsi—sadə cümlə, mürəkkəb cümlə(tabesiz və tabeli)—mətn.

Mənanın genişliyi, tamlığı, formalaşması prosesi də sadədən mürəkkəbə doğru tədrici inkişafda olur.

Cümlə, onun sintaktik mahiyyəti, cümlə üzvləri bir çox dilçi-alimlər tərəfindən öyrənilmiş, bu sahədə dəyərli tədqiqat əsərləri yaranmışdır. Ə. Abdullayev sintaksislə məşğul olan və cümlə üzvlərini tədqiq edən türkoloqlardan M. A. Kazımbəy, M. A. Terentyev, M. Melioranski, V. A. Qordlevski, N. K. Dmitriyev, A. P. Potseluyevski, L. N. Xaritonova, A. N. Kononov, N. A. Baskakov, E. İ. Ubryatova, İ. A. Batmanova, M. Balakayev, A. S. Safayev, M. Z. Zəkiyev, N. Z. Hacıyeva, Q. A. Abdurrahmanov, A. Q. Qulamov və M. Askarovanın bu sahədəki xidmətlərini xüsusilə qeyd edir. Bu siyahıya digər Avropa və rus dilçilərini də əlavə etmək olar: Ş. Balli, A. A. Şaxmatov, A. M. Peşkovski, F. F. Fortunatov, İ. İ. Meşşaninov, V. V. Vinqradov, V. Q. Admoni, A. İ. Smiritski cümlə və cümlə üzvləri, onların sintaktik- üslubi funksiyalarının tədqiqi ilə məşğul olmuşlar.

Cümlə və cümlə üzvləri problemi Azərbaycan dilçilərindən M. Ş. Şirəliyev, M. H. Hüseynzadə, Ə. Dəmirçizadə, Z. İ. Budaqova, Y. M. Seyidov, A. Q. Həsənov, Ə. M. Cavadov, M. İ. Adilov, R. A. Rüstəmov, K. N. Vəliyev, K. M. Abdullayev, F. A. Cəlilov, B. M. Rəhimova, Z. X. Tağızadə, N. C. Abdullayeva, F. M. Ağayeva, A. C. Əbilov, H. Ə. Həsənov, Z. Ə. Şahbazova, İ. Əhmədov, S. İ. Kazımova, Q. Əliyeva və bir çox başqaların da diqqət mərkəzində olmuşdur (2, s. 130).

Sintaksisin cümlə sahəsi ilə məşğul olan dilçi-alimlərin adlarını sadalamaqdan məqsəd problemin XX əsrin 90-cı illərinə qədər öyrənilmə dərəcəsi barədə məlumat vermək idi. Nəzərə almaq lazımdır ki, 90-cı illərdən sonra keçən təxminən 30 illik zaman müddətində də cümlə həm dünya, həm də Azərbaycan dilçilərinin diqqət mərkəzində qalmaqda davam etmişdir. Fərq orasındadır ki, son illərdə cümlə daha çox aktual üzvlənmə, mətn dilçiliyi, koqnitiv dilçilik, məntiqi-psixoloji, riyazi- statistik, kompüter dilçiliyi baxımından araşdırılır. Yəni, ənənəvi sintaksisdən fərqli olaraq dilçiliyə, o cümlədən sintaksisə yeni baxış bucağı formalaşmağa başlamışdır. Yeni sintaksis dil haqqında bir çox fərqli konsepsiya və metodların yaranması və sınağı ilə müşayiət olunurdu. Bu baxımdan L. Tenyerin “Struktur sinaksisin əsasları” və N. Xomskinin “Sintaktik nəzəriyyənin aspektləri” əsərləri xüsusilə geniş rezonans yaratmışdı (25; 26). Azərbaycan dilçilərindən A. Axundovun, A. Abdullayevin, Ə. Abdullayevin, F. Veysəllinin, M. Mahmudovun, A. Məmmədovun, Q. Bəyzadənin, N. Novruzovanın, V. Suitanovun, B. Hacıyevin və bir çox başqalarının bu istiqamətdə araşdırmaları xüsusilə təqdirə layiqdir (7; 1; 5; 22; 14; 15; 16; 20; 8; 21; 11 və b.).

Bizim tədqiqatda da cümlə yeni dilçilik kontekstində, mətn dilçiliyi baxımından araşdırma obyektini kimi seçilmişdir. Araşdırmamızda cümlə ənənəvi dilçilikdən fərqli aspektdə, kontekstual- pragmatik baxımdan təhlil olunur, öyrənilir.

Tədqiqat prosesində ilk növbədə aşağıdakı suallar yaranır: cümlə nədir və onun mənası dedikdə nə başa düşülür. Bitmiş məna nə deməkdir, cümlə növlərindən, strukturalardan asılı olaraq cümlənin məna tutumunda müəyyən dəyişiklik olurmu, əgər məna dəyişikliyi olursa, onun mahiyyətində nə durur?

Hər şeydən əvvəl qrammatika(sintaksis) kitablarında cümləyə verilmiş tərifləri nəzərdən keçirək:

“Cümlə hər bir dilin qanunları əsasında qrammatik cəhətdən formalaşan və bitmiş fikir ifadə edən nitq vahididir; məs.: Biz yaralılar üçün gedirdik. Onları dərhal şose yoluna, sanitariya məşinə gətirməli idik” (19, s.92).

Əlbəttə, bu tərifdə verilmiş “bitmiş fikir ifadə edən” ifadəsini birmənalı qəbul etmək olmaz. Elə həmin kitabın sonrakı abzasında cümlədə

fikrin bitkinliyinin nisbi xarakter daşdığı qeyd olunur. Göstərilir ki, hər bir cümlə həyat həqiqətinin müəyyən bir cəhətini, əşya və hadisələr haqqında məlumatların müəyyən bir hissəsini ifadə edə bilər. “ Hər hansı əşya haqqında ətraflı məlumat vermək üçün cümlələr toplusundan istifadə edilir. Ona görə də bizim danışqlarımız, söhbətlərimiz, yazılan əsərlər, məqalələr və s. yalnız bir cümlədən deyil, bir-biri ilə əlaqədar olan bir sıra cümlələrdən ibarət olur. Belə halda cümlələr bir-birini tamamlayır, bunun nəticəsində müəyyən məsələyə aid ətraflı məlumat verilir və mətndəki cümlələrin ayrı-ayrılıqda ifadə etdikləri mənalara nisbətən daha ətraflı, daha tam bitmiş fikir əldə edilir” (19, s.92-93).

Bütün deyilənlərdən belə nəticəyə gəlmək olar ki, kitabın müəllifləri ayrıca götürülmüş bir cümlənin sözün əsl mənasında bitmiş bir fikir ifadə edə bilməsi ideyasına şübhə ilə yanaşırlar. Hesab edirlər ki, ayrıca götürülmüş cümlədə ifadə olunmuş fikir “ bitktn, bitmiş” ola bilməz. Cümlədəki fikrin tamlığı, bitkinliyi cümlələr birliyində, mətndə reallaşa bilər.

1959-cu ildə çap olunmuş “Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis” kitabında bu məsələyə münasibət fərqli şəkildə izah olunur. Müəlliflər hesab edirlər ki, müəyyən leksik mənaya malik olub, şəkilçilər qəbul edən hər hansı bir söz və ya söz birləşmələri cümlənin sintaktik üzvü ola bilər. Cümləni təşkil edən üzvlərin bir qismi baş, bir qismi isə ikinci dərəcəli üzv adlanır. Cümlə üzvlərinin bu cür vəzifə bölgüsü onu göstərir ki, bu üzvlərin hamısı bitmiş fikri ifadə etmək üçün eyni dərəcəli əhəmiyyətə malik deyildir. Müəlliflərin fikrinə görə, cümlə üzvlərinin bir qismi bitmiş fikri ifadə etməkdə ən zəruri , həlledici rola malikdirsə, digəri həmin üzvləri aydınlaşdırmağa, tamamlamağa. izah etməyə xidmət edir(18, s.166).

1981- ci ildə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu tərəfindən çap olunmuş “ Müasir Azərbaycan dili . Sintaksis “ kitabında da cümlə “ nisbətən bitmiş fikir ifadə edərək özünün quruluş, məna vahidliyini və müstəqilliyini müəyyən edən bir sıra qrammatik əlamətlərlə “ səciyyələndirilir(17, s. 9).

Kitabın müəllifləri söz birləşmələri ilə cümləni belə fərqləndirirlər: “ Cümlə bitmiş bir fikri ifadə edir, söz birləşmələri isə ancaq əşyalar və ya əşya ilə proses arasındakı müxtəlif münasibətləri bildirir. Cümlə üzvlərinin birləşməsinə söz birləşməsi ilə eyniləşdirmək” söz birləşməsi” və “ sözlərin birləşməsi “ kimi iki termini qarışdırmaqdan başqa bir şey deyildir(Müasir Azərbaycan dili, 1981, s.37).

Müəlliflərin yazdıqlarından belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, cümlə ilə söz birləşməsinə eyniləşdirmək olmaz. Çünki, “ cümlə hadisə, fakt haqqında məlumat bildirən dil vahididir. Söz birləşməsi predikativliyin göstəriciləri olan şəxs, zaman və ya şəkil əlamətləri olmadan işlənən dil vahidləridir(17, s.37-38).

Elə həmin kitabın 275-ci səhifəsində müəlliflər adlıq cümləni belə izah edirlər: “ Adlıq cümlələr iki əsas anlayış - əşya, hadisə və onun mövcud olması, varlığı haqqında anlayışları bildirir. Adlıq cümlələr insan şüurunun bilavasitə qavrayışı nəticəsində əmələ gələn əşya və hadisələrin obrazlarını verməyə xidmət edir(17, s.275).

Müəlliflər xüsusi olaraq qeyd edirlər ki, “ adlıq cümlələr bitmiş bir fikir ifadə edir” (17, s. 277). Bu məsələlərlə bağlı müəlliflərlə elmi mübahisə aparmaq olar.

Aşağıdakı nümunələrə diqqət yetirək: *kənd meydançası, sarayın yanı, gülürüz uşaqlar, tikinti idarəsi* və s. Bu ifadələrin adlıq cümlə olduğu göstərilir. Həmin adlıq cümlələrində ifadə olunmuş fikrin nə dərəcədə “bitmiş” olması mübahisə doğurur.

Bu baxımdan professor Q. Kazımovun fikirləri maraq doğurur. Dilçi-alim adlıq cümləni belə səciyyələndirir: “ Əşyanın, hadisənin mövcud olduğunu, varlığını intonasiyanın köməyi ilə təsdiq edən sadə təktərkibli cümlələrə adlıq cümlə deyilir. Adlıq cümlələr elə cümlə növüdür ki, əşya və hadisənin adı çəkilir, lakin onun haqqında əlavə məlumat verilmir, cümlənin xəbəri olmadığı üçün əlamətin daşıyıcısı, hərəkətin icrası barədə bir söz deyilmir, yalnız mövcud olduğu bildirilir”(12, s.195).

Əgər əşya və hadisənin yalnız adı çəkilirsə, onun haqqında əlavə məlumat verilmirsə, əlamətin daşıyıcısı, hərəkətin icrası barədə heç nə deyilmirsə, burada hansı bitmiş fikirdən danışmaq olar? Burada kommunikativlik deyil, nominativlik əks olunduğu üçün adlıq cümlə daha çox söz və ya söz birləşməsi təsiri bağışlayır.

Digər tərəfdən hər hansı əşya və hadisənin adı çəkilirsə, bu onun varlığının, mövcudluğunun göstəricisi ola bilməz. Mövcud olmayan əşya və hadisələr də adlıq cümlə formatında təqdim oluna bilər. İnsan xəyalında arzulanmış hadisələri, əşyaları da adlıq cümlə şəklində ifadə etmək iqtidarındadır.

Elə həmin monoqrafiyasının əvvəlində cümlənin bitmiş fikir ifadə etməsi ilə bağlı Q. Kazımovun fikirləri ilə razılaşmamaq mümkün deyil: “ Lakin bitkinlik cümlə üçün nisbi xarakter daşıyır. Heç bir cümlə müəyyən bir məsələ haqqında tam fikir ifadə edə bilməz. Hər bir cümlə həyat həqiqətinin yalnız konkret bir cəhətini, bir anını ifadə edə bilər. Fikir bitkinliyi o deməkdir ki, danışan şəxs bir cümlə ilə çatdırmaq istədiyini çatdırmaqla bilir və başqa sözlərin işlənməsinə ehtiyac olmur. Biz cümləni mətnə ayırmaqla da mənasını dərk edə bilərik, bu, cümləni təşkil edən sözlərdən alınan mənadır. Lakin cümlənin həqiqi məzmunu yalnız mətn daxilində düzgün anlaşıla bilər. Fikrin bitməsi, qurtarması, tamamlanması makromətnlərdə mümkündür”(12, s. 82).

Bu baxımdan yalnız ayrı-ayrı söz və ya söz birləşmələrindən ibarət adlıq cümlələrin “ bitmiş fikir” ifadə etməsi fikri qəbul edilməzdir.

Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, cümlədə fikir bitkinliyinin, tamlığının formalaşmasında cümlə üzvləri mühüm rol oynayır. Hər bir cümlə üzvü bitkinlik baxımından cümlənin bütövlükdə ehtiva etdiyi mənaya yeni bir çalar, yeni bir məzmun əlavə etmiş olur. Söhbət mətn komponenti olan cümlədən deyil, ayrılıqda götürülmüş cümlədən, ənənəvi dilçiliyin tədqiqat obyekti olan cümlədən gedir. Fikrimizi daha düzgün çatdırmaq üçün bir sözdən (bir cümlə üzvündən) ibarət olan cümlələrə diqqət yetirək. Belə cümlə növlərinə təktərkibli cümlələr, söz-cümlələr və adlıq cümlələr aid edilir.

Təktərkibli cümlələr baş üzvlərdən biri əsasında əmələ gələn , formalaşan cümlələrdir. Məlum olduğu kimi, xəbər əsasında formalaşan təktərkibli cümlələrdə ikinci dərəcəli üzvlər də iştirak edə bilər. Adlıq cümlələrdə isə bu məsələdə məhdudiyyət var. Yalnız təyin və determinant üzvlər, zaman, yer zərfləri və b. iştirak edə bilər. Məna bitkinliyini daha aydın izah etmək üçün əvvəlcə yalnız bir sözdən ibarət cümlə tiplərini nəzərdən keçirək.

Bir sözdən ibarət cümlə növü kimi söz – cümlələri göstərmək olar. 1962- ci ildə çap olunmuş “ Müasir Azərbaycan dili . Sintaksis” kitabında söz- cümlə və onun adlıq cümlə ilə oxşar və fərqli cəhətləri belə fərqləndirilir: “ Söz – cümlə elə təktərkibli cümlədir ki, cümlənin baş üzvü və ümumiyyətlə, cümlə bir sözlə və ya söz birləşməsi ilə ifadə olunur. Buna görə də söz – cümləni tərkib hissələrinə ayırmaq mümkün deyil. Çünki söz – cümlə tam kütlə əsasında formalaşır. Söz – cümlədə əvvəlki cümlələrdə söylənilən fikir ya təsdiq, ya inkar edilir və ya danışan bu fikrə öz razılığını bildirir”(19, s. 167). Dərslərin müəllifləri hesab edirlər ki, söz – cümlə terminində bir – birinə bərabər , eynihüquqlu iki tərəf vardır. Bu tərəflərdən biri cümlənin tək bir üzvdən ibarət olmasını, ikincisi isə bu sözün cümlə olmasını göstərir.

Başqa sintaksis mütəxəssislərinin də qeyd etdikləri kimi söz – cümlə öz quruluşuna görə adlıq cümlələrə çox bənzəyir. Onların hər ikisi, həm adlıq cümlə, həm də söz –cümlə tək –tək sözlərin və ya söz birləşmələrinin əsasında yaranaraq formalaşır. Lakin bu iki cümlə növü arasında məzmun müxtəlifliyi özünü göstərir. Adlıq cümlə daha geniş işlənmə dairəsinə və işləkliyə malikdir. Belə ki, əşya məzmunu bildirən isimlərin hamısı adlıq cümlə olmaq potensialına malikdir. Söz – cümlə isə məhdud söz ehtiyatı bazasında yaranmış olur.

Adlıq cümlə ilə söz – cümlə arasında ən mühüm , bizim tədqiqatımız baxımından əhəmiyyətli hesab olunacaq fərq onların işlənmə əhatəsi ilə bağlı məsələdir. Adlıq cümlələr özlərindən əvvəlki cümlələrlə əlaqəli olmur. Müstəqil olaraq işlənir. Müəyyən dərəcədə əvvəlki və sonrakı cümlələrdən asılı olmayan fikir ifadə edir. Söz –cümlə isə özündən əvvəlki cümlə ilə bağlı olur, oradakı fikri təsdiq və ya inkar edir, ona müəyyən münasibət

bildirmiş olur. Burada deyilənləri belə yekunlaşdırmaq olar ki, mətnlə bağlı olmayan, müəyyən bir intonasiya ilə bağlı deyilən adlıq cümlə müəyyən dərəcədə bitmiş bir fikir ifadə etmək iqtidarındadır. Söz – cümlə isə kontekstdən kənarda müstəqil fikir ifadə etmir (Bax: 19, s. 166 – 168; 12, s. 208 – 210).

Belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, kontekstdənkənər, ayrılıqda götürülmüş hər hansı bir cümlə nisbi olaraq bitmiş bir fikir ifadə edə bilər. Cümlənin tam bitmiş bir fikir ifadə etməsi isə başqa cümlələrlə əlaqə və münasibət şəraitində -- kontekstdə mümkündür. Cümlədə mənanın təşəkkülü və tamamlanmağa, bitkinliyə doğru inkişafı sadədən mürəkkəbə, ən kiçik dil vahidindən cümlə və mətnə doğru istiqamətlənmişdir : fonem - morfe - söz - söz birləşməsi - cümlə - mətn. Bu dil vahidlərinin hər biri cümlənin məna cəhətindən formalaşması, tamamlanması, bitkinliyi baxımından müəyyən əhəmiyyət kəsb edir. Digər tərəfdən cümlədə fikrin inkişafında ayrı-ayrı cümlə üzvlərinin də özünəməxsus funksiyası, ona müvafiq payı vardır. Kontekstdənkənər, ayrılıqda götürülmüş cümlənin hərtərəfli araşdırılması mətn dilçiliyi üçün əhəmiyyətlidir. Bu, ayrılıqda götürülmüş cümlə ilə mətn vahidi olan və mətn komponenti funksiyasında çıxış edən cümlələr arasında oxşar və fərqli cəhətləri araşdırmağa və onların lingvistik mahiyyətinə daha dərinlən nüfuz etməyə imkanı yaradır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Abdullayev K. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri. Bakı, MTM – Innovation, 2016, 360 s.
2. Abdullayev Ə. Z. Azərbaycan dili məsələləri. Bakı, Bakı Universiteti Nəşriyyatı, 1992, 329 s.
3. Abdullayev Ə. Müasir Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlələr. Bakı, "Maarif", 1974, 390 s.
4. Abdullayev Ə., Seyidov Y., Həsənov A. Müasir Azərbaycan dili (sintaksis), Bakı, "Maarif", 1972, 464 s.
5. Abdullayev Ə. Mətni anlama modelləri. Bakı, "Səda", 1999, 144 s.
6. Adilov M. İ., Verdiyeva Z. N., Ağayeva F. M. İzahlı dilçilik terminləri. Bakı, Maarif, 1989, 364 s.
7. Axundov A. Ümumi dilçilik. Ali məktəb tələbələri üçün dərslik. Bakı, "Maarif", 1979, 254 s.
8. Bəyzadə Q. M. Mətn sintaksisi problemlərinə bir nəzər. Müləhizələr, isbatlar, sübutlar. I cild. Bakı, "Patronat S", 1999, 800 s.

9. Dilçilik ensiklopediyası. I cild. F. Veysəllinin müəllifliyi və redaktəsi ilə, Bakı, Mütərcim, 2006, 516 c.
10. Dilçilik ensiklopediyası. II cild. F. Veysəllinin müəllifliyi və redaktəsi ilə, Bakı, Mütərcim, 2008, 528 s.
11. Nəciyev B. Mətnin semantik-semiotik təhlili. Bakı, "Elm", 2005, 208 s.
12. Kazımov Q.Ş. Müasir Azərbaycan dili. Ali məktəblər üçün dərslik (Beşinci nəşr), Bakı, "Elm və təhsil", 2010, 500 s.
13. Qurbanov A. Ümumi dilçilik. 2 cildə. I cild, Bakı, "Nurlan", 2004, 748 s.
14. Mahmudov M. Mətnin formal təhlili sistemi. Bakı, "Elm", 2002, 244 s.
15. Mahmudov M. Kompüter dilçiliyi. Bakı, "Elm və təhsil", 2013, 356 s.
16. Məmmədov A. Y. Mətn yaranmasında formal əlaqə vasitələrinin sistemi. Filologiya elmləri doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın avtoreferatı, Bakı, 2003, 54 s.
17. Müasir Azərbaycan dili. III cild. Sintaksis. Bakı, "Elm", 1981, 444 s.
18. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı, ADU Nəşriyyatı, 1959, 456 s.
19. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Ali məktəblər üçün dərslik. İkinci nəşr. Bakı, Azərtədrisnəşr, 1962, 272 s.
20. Novruzova N. Mətn sintaksisi. Bakı, "Təhsil" Nəşriyyatı, 2002, 184 s.
21. Sultanov V. Cümlənin semantik özüyi. Bakı, "Elm", 1997, 96 s.
22. Veysəlli F. Diskurs təhlilinə giriş. Bakı, "Təhsil" NPM, 2010, 141 s.
23. Журавлев А. П. Фонетическое значение. Изд. Ленинградского университета, 1974, 160 с.
24. Журавлев А. П. Звук и смысл. Москва, изд. «Просвещение», 1991, 160 с.
25. Теньер Л. Основы структурного синтаксиса. М.: Прогресс, 1988, 654 с.
26. Хомский Н. Аспекты теории синтаксиса. Москва, изд. Московского университета, 1972, 259 с.

С.Гусейнова

**Формирование и иерархическое развитие значения во
внеконтекстных простых предложениях**

Резюме

В статье исследуются вопросы, связанные с механизмом формирования и иерархического развития значения во внеконтекстных простых предложениях. Смысл любого внеконтекстного предложения можно считать относительно законченным. В то же время, выражение предложением законченной мысли, при условии связи и отношения с другими предложениями возможно в контексте.

Становление значения в предложении и развитие в сторону завершенности, законченности направлено от простого к сложному, от наименьшей единицы языка до текста: фонема-морфема-слово-словосочетание-предложение-текст. Каждый из этих языковых единиц имеет определенную функцию при формировании предложения, с точки зрения законченности смысла. С другой стороны, в развитии значения предложение отдельные члены предложения также имеют соответствующую функцию.

Всестороннее исследование внеконтекстного, отдельно взятого предложения важно для текстовой лингвистики. Это дает возможность исследовать сходные и отличительные особенности отдельно взятого предложения с предложениями, являющимися единицами текста и выступающими в функции текстового компонента и создает условия более глубокого проникновения в их лингвистическую сущность.

S.Huseynova

**The formation and hierarchical development of the meaning in
non-contextual simple sentences**

Summary

The article investigates the issues related to the mechanism of formation and hierarchical development of the meaning in non-contextual simple sentences. The meaning of any non-contextual sentence can be relatively considered as a complete sense.

At the same time, the sentence expresses a complete idea in relation with other sentences, that is in the context. The development of the meaning

of the sentence towards the completeness is directed from the simple to the complex, from the smallest language unit to the text :phoneme-morpheme-word-word combination-sentence-text. Each of these language units has a specific function in the formulation of the sentence meaning, from the point of view of completeness. On the other hand, separate sentence members also has a specific function in the development of the sentence meaning.

The investigation of the non-contextual sentence is important for text linguistics. It provides an opportunity to explore similar and distinctive features between non-contextual and contextual sentences and deeply influences their linguistic essence.

Rəyçi: Məsud Məmmədov
Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

NATƏVAN ABBASOVA
AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu
natavan.abbasova@mail.ru

FRANSIZ DİLİNDƏ BİBLEİZM KOMPONENTLİ FRAZEOLGİZMLƏR HAQQINDA

Açar sözlər: frazeologizmlər, bibleizmlər, ifadə, İncil, din

Keywords: phraseological units, bibleisms, expression, The Bible, religion

Ключевые слова: фразеологизмы, библеизмы, выражение, Библия, религия

Giriş: Frazeoloji birləşmələr milli mədəniyyətin fərqliliyini, zənginliyini əks etdirir və buna görə də onları tədqiq etmək çox vacibdir. Xüsusilə özlərində dini –fəlsəfi dünyagörüşü, dini komponentləri özündə əks etdirən frazeologizmlər diqqət cəlb edir. Ümumiyyətlə, frazeoloji birləşmələr özlərində milli düşüncəni, mentaliteti, tarixi, gündəlik məişəti və əlbəttə ki, dini əks etdirirlər. Din insanların həyatında vacib rol oynadığı üçün çoxlu sayda dini frazeologizmlərə rast gəlmək olar. Dini inanclar, ibadətlər, müqəddəs insanların həyatı, dini ayələr frazeoloji birləşmələrdə öz əksini tapmışdır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, inanc və din bəşəriyyət tarixində birgə şəkildə müsbət və effektiv şəkildə insanların milli, sosioloji və iqtisadi həyatlarına təsir etmişdir. Dini frazeologizmlər öz mənbələrini müxtəlif dini əfsanələrdən və dini kitablardan götürmüşlər. Tövrat, İncil və Quran kimi müqəddəs kitablar həm müdrikliyin, həm də frazeoloji birləşmələrin bitib-tükənməyən mənbəyidirlər. Müsəlmanları haqq yoluna çağırmaq üçün göndərilən Quran kitabı öz spesifik xüsusiyyətlərinə görə seçilir, həm nəzərdən həm də nəsrədən istifadə edilərək bu kitabda nağıllar, əfsanələr, andlar və frazeoloji birləşmələr xüsusi bir metodla təqdim edilir(1,21-23)

Metodologiya:Tədqiqat işində müqayisə, müşahidə və təsvir metodlarından istifadə olunmuşdur.

İncil Avropa və dünya mədəniyyətlərinin yaranmasına və inkişafına təsir etmiş dini kitabdır. O, müxtəlif xalqların dünyanı dərk etmələrinə, onların dini dünyagörüşlərinin formalaşmasına və həmçinin dilinin inkişafına çox böyük təsiri olmuşdur. Bu kitab bitib –tükənməyən sitatlar, frazeoloji birləşmələr mənbəyi olmuşdur. Hal-hazırda İncilin mətnləri müasir mədəniyyətin vacib və ayrılmaz hissəsi olaraq qalır.

İncil bir çox alimlərin tədqiqat obyektinə olmuşdur. Çünki bu kitabın məzmunu qırılmaz bağlarla təkcə dilə yox, həmçinin təsviri incəsənətə, musiqiyə, ədəbiyyata bağlıdır. Başqa sözlə desək, İncil Avropa xristian mədəniyyətinin ayrılmaz hissəsidir. Məhs bu səbəbdən fransız dilində əsasən

dini frazeoloji birləşmələr İncilin təsiri ilə yaranmışdır. Düzdür fransız dilində ilk yaranmış frazeoloji birləşmələr Tövratdan götürülmüşdü və bir çox hissə müasir fransız dilində istifadə edilir.

Fransız dilində ən çox frazeoloji birləşmələr Le Dieu – Allah və Le Diable- şeytan sözlərindən istifadə edilərək yaranıb. Bu sözlər ona görə çox istifadə edilir ki, dini baxımdan yaxşını və pisi ifadə etmək üçün bu anlayışlar insanlara daha yaxındır. Bir neçə misala nəzər yetirək:

Diable:

Envoyer a tous les diables – cəhənnəmə, şeytanın yanına göndərmək

Que diable! – lənət sənə kor şeytan!

Que le diable s'empporte – görüm onu şeytan aparsın!

Quand le diable y serait – şeytan barmağı var

Dieu:

Dieu me témoin que – Allah şahidimdir ki...

Dieu sait (comme) – Allah bilir,

L'homme propose, Dieu dispose – səndən hərəkət, məndən bərkət

Aimé de Dieux – Allahın sevimli qulu,

Beau comme un Dieu – çox gözəl olmaq.

Dini frazeolojiizmlər, sitatlar, ifadələr bibleizmlər adlanır. Fransız dilində bibleizmlərə gündəlik həyatda, qəzetlərdə, ədəbiyyatda tez-tez rast gəlmək olar. Fransız dilində dini frazeolojiizmlərin mənbəyi kimi əsasən bir neçə dini kitab göstərilir:

İlk frazeoloji birləşmələr Əhdi –Əqiqə ya Tanax kitablarından götürülmüşdür. Bu frazeoloji birləşmələr arasında ilk peyğəmbərlərin həyatı, yaradılış, ini ayələrin təsiri ilə yaranmış frazeolojiizmlər yer tutur.

Frazeolojiizmlər üçün ikinci qaynaq, mənbə İncil və İsa Məsihin həyatı haqqında əfsanələr, dini ayələrdir.

1. Tanax və ya Əhdi-Əqiq kibatlarından daha çox yaradılışla bağlı əfsanələr bəzi dini frazeoloji birləşmələrin yaranmasına səbəb olmuşdur. Məsələn;

Le fruit défendu – qadağan olunmuş meyvə, daha çox bir şeyə icazə verilmədikdə ona olan marağın daha da artmasını bildirən ifadə. Bu ifadədə Yaradılış Kitabına Adəmlə Həvvaya işarə edilir. Allahın almanı qadağan etməsinə baxmayaraq, Həvva alma ağacından alma dərir və onu Adəmə yedizdirir

Un jardin d'Éden- Cənnət bağı, çox gözəl məkan, yer.

La pomme d'Adam – kişilərdə udlaq hissəsi. Əfsanəyə görə, bu hissə Adəmə cənnətdən nə üçün qovulduğunu xatırlatmaq məqsədilə Allah tərəfindən yaradılıb.

Vieux comme Mathusalem- çox köhnə və yaşlı biri üçün işlənən frazeologizm. İncildəki bir əfsanəyə görə Mathusalem adlı bir şəxs çox uzun həyat yaşamışdır.

Un benjamin- ailədə sonuncu övlad. Əfsanəyə görə Benjamin Peyğəmbər Yaqubun on üç övladından sonra dünyaya gələn sonuncu oğludur.

Oeil pour oeil dent pour dent – gözə göz, dişə diş. Dini bir qanun olmuşdur.

Tohu-bohu – böyük qarmaqarışıqlıq. Səs-küy, səliqəsizlik. xaos. Tövratda deyilir ki, dünya böyük bir xaosdan yaradılıb - Tohu wa- bohu.(2, 350)

Pouvre comme Job – çox kasıb olmaq. Yəhudi əfsanəsinə görə Job Yerusəlimdə yaşamış çox varlı bir şəxs olmuşdur. Lakin Allah onu sınağa çəkir və o varını, dostlarını itirir. Buna baxmayaraq o heç vaxt şikayətlənmir və sonunda var-dövlətinəyənindən qovuşur.

2. Əhdi –Cədid. Xristian Müqəddəs Yazıların ikinci bölməsidir. Bu kitablara həmçinin İncil də deyirlər.

Incrédule comme saint Thomas – Müqəddəs Tomas kimi inadçı. Əfsanəyə görə Tomas Müqəddəs İsanın zühuruna inanmırdı. Ta ki, bunu öz gözləri ilə görəndə qədər. “İsanın davamçıları ona dedilər, biz onu gördük. Amma Tomas cavab verdi, o gün ki, mən onu öz gözlərimlə görəncə, əllərimi onun yaralarının üstünə qoyacam, o gün mən Məsihin zühuruna inanacam”(Jan; 20:25)(3, 377)

Un judas- İuda, satqın. Əfsanəyə görə İuda İsa Məsihin şagirdlərindən biri olmuş və onu sonda satmışdır.

Un baiser de Judas – yaxşılıq kimi görünən əslində isə satqınlıq məqsədi daşıyan bir iş. İudanın öpüşü kimi tərcümə olunur. Əfsanəyə görə İuda İsa Məsihə xəyanət etdiyi zaman onu həbs etməyə gələnlərə işarə etmək üçün İsanı öpmüşdür.

Ne pas semer les perles devant les pourceaux – Dəyərini qiymətləndirə bilməyənlər üçün yaxşılıq etmək. Hərfi mənası, dzunların qabağına mirvari səpələməkdir. Dini bir ayədir və zamanla frazeoloji birləşmə kimi istifadə edilmişdir. (Matvey 7 :6)(3,376)

Se laver les mains – məsuliyyət daşıymamaq. İncildə deyilir ki, Pilat toplaşmış insanlara seçim verir, onlar ya İsanı, ya da Barabanı xilas etməyi seçməlidirlər. İnsanlar Barabanı xilas etməyi seçirlər. Bu zaman Pilat əllərini yuyaraq deyir:”Mən bu qanın məsuliyyətini daşımıram”.(Matvey 27)

Juger un arbre à ses fruits- ağacı meyvəsinə görə tanıyırlar. Bir insanı və yaxud əşyanı övladlarına və ya məhsuluna görə tanımaq. Dini bir ayədir

Tous les chemins mènent à Rome- bütün yollar Romaya doğru. Burada xristian dünyasının ən müqəddəs şəhərinə işarə edilir.

Trouver son chemin de Damas- öz yolunu tapmaq, haqq yoluuna gəlmək. İncilə görə Müqəddəs Pol İsanın şagirdləri arasında yaşamağa başlayır. Amma Məhz Dəməşqə gedərkən yolda ona vəhy gəlir və o xristian dinini qəbul edir.

Pleurer comme Madeleine – göz yaşları içində boğulmaq. Əfsanəyə görə Maqdalena yüngül əxlaqlı qadın idi və bir gün öz göz yaşları ilə İsa Məsihin ayaqlarını yumuşdur.

Laid comme les sept péchés capitaux- çox çirkin olmaq. Burada xristianlıqda yeddi ölümcül günaha işarə edilir (kin, acgözlük, şəhvət, qısqanclıq, nəfs, qəzəb, tənbellik)

Bundan başqa bəzi frazeoloji birləşmələrdə İncil- la Bible, Messiya kimi sözlər yaxşı bir şeyi ifadə etmək və ya daha dəyərli göstərmək üçün istifadə edilir. Məsələn ;

Le Bon usage de Grevisse est « la bible des grammairiens »
Grevisin Le Bon Usage kitabı qrammatiklər üçün incildir. Burada vacibliyə işarə etmək üçün İncil kitabına işarə edilmişdir və bu zaman İncil- la Bible kiçik hərflərlə göstərilmişdir.

Être attendu comme le Messie – birini Məsih kimi, xilasedici kimi göləmək.

Nəticə: Din cəmiyyətin və dünyanı dərkətmə fəlsəfəsinin vacib bir hissəsi olmuşdur. O. ədəbiyyat, musiqi, təsviri incəsənət, və əlbəttə ki, dilə böyük təsir göstərmişir. Bir çox frazeoloji birləşmələrdinin təsirindən yaranmış və müasir nitqimizdə geniş yer tutmaqdadır.

Fransız dilində xristian dilinin təsiri ilə bir çox frazeoloji birləşmələr yaranmış və günümüze qədər qorunub saxlanılmışdır. Bu frazeoloji birləşmələrini ayələrin təsiri, müqəddəslər haqqında dini əfsanələrin təsiri nəticəsində yaranmışdır. Bu frazeoloji birləşmələrə həmçinin bibleizmlər də deyilir.

Ədəbiyyat

1. Мохаммад-заде Ш. Г., Мехтиханли С. Г. Коранические фразеологизмы и их выражение на персидском и русском языках ,Филология и лингвистика в современном обществе: материалы Междунар. науч. конф. (г. Москва, май 2012 г.). — М.: Ваш полиграфический партнер, 2012.
2. David L. Gold, Studies in Etymology and Etiology : With Emphasis on Germanic, Jewish, Romance and Slavic Languages, Universidad de Alicante, 2009,
3. Françoise Bettencourt-Meyers, Les trompettes de Jéricho (tome 1 - Mots et expressions d'origine biblique), Éditions de l'Œuvre, novembre 2008

4. Tzvi Langermann, Monotheism & Ethics : Historical and Contemporary Intersections among Judaism, Christianity and Islam, Brill, 2011
5. Fransızca- Azərbaycanca lüğət. Şərq-Qərb. Bakı. 2007
6. Le Nouveau Petit Robert, Dictionnaire le Robert, Paris, 1994
7. Z.N. Levit, la lexicologie de la Langue Française, Moscou, Grande Ecole, 1979
8. <http://www.les-expressions.com/resultats.php?toid=16>
9. Yeni Fransızca – Azərbaycanca lüğət. I cild. Kövsər nəşriyyatı. Bakı -2011
10. Yeni Fransızca – Azərbaycanca lüğət. II cild. Kövsər nəşriyyatı. Bakı - 2011

Н.Аббасова

**О фразеологических единицах с компонентом-библейзма во французском языке
Резюме**

В этой статье рассматриваются библейские фразеологические единицы. Библейские выражения - это религиозные фразеологические единицы. Религия и язык, взаимосвязанные друг с другом и эта связь, помогают понять источник общих и национальных культур. Язык не только влияет на развитие истории и культуры. Влияние языка может ощущаться в речи и в фразеологических единицах. Изучение только взаимосвязи между религией и языком способствует пониманию образа мышления людей, говорящих на этом языке, особенностей влияния религии к ее национальным особенностям и религиозной карте мира. Сегодня фактор религии занимает важное место в жизни людей и трудно изучать образование и развитие культуры, не понимая ее особенностей и не зная во всех своих мельчайших деталях. Религия определяет мировоззрение этноса и его философско-религиозное и моральное сознание.

**On the Phraseological Units of the Biblical Components in the
French Language
Summary**

This article deals with the Biblical phraseological units. Biblical expressions are the religious phraseological units. The religion and the language interrelate with each- other and this connection helps to understand the source of the common and national cultures. The language don't only influence to the development of history and culture. The influence of the language may be felt in the speech and in the phraseological units. To study just the interrelation between the religion and the language contributes to understand the way of thinking of the people speaking of that language, the peculiarities of the influence of the religion to its national features and the world's religious map. Today the factor of the religion occupies an important place in people's life that it is difficult to study the formation and development of the culture without understanding its peculiarities and not knowing in all its minutest details. The religion defines the ethnos's outlook and its philosophical- religious and moral consciousness.

Rəyçi: Nəzakət Qazıyeva
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

AYTƏN BÜNYATOVA

Azərbaycan Dillər Universiteti

ayten.bunyatova@yahoo.com

TƏRCÜMƏ VƏ DÜNYANIN MÜXTƏLİF XALQLARINA MƏXSUS DİL MƏNZƏRƏLƏRİ

Açar sözlər: tərcümə, konsept, koqnitiv linqvistika, dil və təfəkkür, diskurs, koqnisiya.

Key words: concept, cognitive linguistics, language and mentality, discourse, cognition.

Ключевые слова: концепт, когнитивная лингвистика, язык и мышление, дискурс, когниция.

Linqvistika elminin müasir inkişaf dövründə dilin milli-mədəni dünya mənzərəsinin qurulması prosesində rolunun öyrənilməsi zəruridir. Dil kod (işarə) təşkilatçısı kimi, insanın daxili dünyası ilə ətraf aləmi bir-birinə əlaqələndirən bənd kimi çıxış edir. Belə ki, insan fəaliyyət göstərən zaman dünyanı dərk edir və dərk etdiklərinin nəticəsini dil vasitəsilə bildirir. Qeyd etmək lazımdır ki, son zamanlar mədəniyyətin, dilin və şüurun bir-biri ilə əlaqələri problemi geniş şəkildə müzakirə edilir. Müəyyən dil daşıyıcılarının dünya dil mənzərəsinin müxtəlif tədqiqatları aparılır, fərqli dillərin assosiativ lüğətləri tərtib edilir, bu və ya digər mədəniyyət çərçivəsində gerçəkliyin qavranılması xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi üçün zəngin materiallar toplanılır. Hər hansı bir tərcümə işi yerinə yetirilərkən insanın qarşılaşdığı əsas problemlərdən biri ondan ibarətdir ki, mətn tərcümə olunan dilə və nəzərdə tutulan oxucunun mədəniyyətinə o dərəcədə uyğun olmalı və harmonik səslənməlidir ki, oxucu onun tərcümə mətni olduğunu hiss etməsin [4, s. 15-16]. Tərcümə prosesində yalnız bir-birinə uyğun konstruksiyaları seçmək kifayət etmir, burada dil vasitələrindən kənarlaşıb mədəniyyət və dil dünya mənzərələrini nəzərdən keçirmək lazımdır. Müxtəlif dillərdə formalaşan dil mənzərəsi oxşar və fərqli cəhətlərə malikdir. Fərqlər ilk növbədə spesifik, digər dillərə tərcümə olunmayan sözlərdə aşkarlanır. Tərcümənin ziddiyyətləri yalnız insanın emosiyalarının təsvir edilməsində deyil, bir çox digər gündəlik məişət sözlərində də yaranır [3, s. 68]. Eyni dil daşıyıcıları digər dillərə tərcümə olunmayan epitetlərin köməyi ilə bir-birini asanlıqla başa düşə bilir. Bir dildən digər dilə tərcümələrlə insanlar uzun zamanlardan bəri yararlanır. Lakin heç kəs ilk tərcümənin nə vaxt baş verdiyini dəqiq göstərə bilməz. Qeyd etmək lazımdır ki, XX əsrin 30-cu illərində tərcümənin linqvistik nəzəriyyəsi yaranana qədər tərcüməyə qarşı

münasibət birmənalı olmayıb. Bəziləri üçün tərcümə yalnız maraq və ya sevimli iş idi, digərləri üçün bu xidməti vəzifə idi, başqa biriləri üçün isə tərcümə işi ümumiyyətlə mümkün olan iş deyildi. Tərcümələr vasitəsi ilə çoxmillətli dövlətlərdə yaşayan və müxtəlif dillərdə danışan insanlar ünsiyyət qura bilirdi. Tərcümələr dillərarası və mədəniyyətlərarası kommunikasiyanı təmin edirdi, onun vasitəsilə müxtəlif din və nəzəriyyələr yayılırdı [2, s. 43]. Son illər tərcümə özü linqvokulturoloji tədqiqatlar obyektinə çevrilmişdir. Lakin kulturoloji tədqiqatları dil tədqiqatlarına qarşı qoymaq düzgün deyil. Hal-hazırda bir çox linqvistik müddəalar kulturoloji bölməyə keçirilir və etnosların mədəniyyətində olan fərqlərlə izah olunur. Bu cür yerdəyişmə əsas problemi həll etmir [5]. Dünya dil mənzərəsi müəyyən dil kollektivinin gündəlik şüurunda yaranan dünya haqqında təsəvvürlərin toplusu, gerçəkliyin müəyyən qavrama üsuludur. Dil mənzərəsi yalnız dünyanı dərk etmək deyil, həm də hər hansı bir dil kollektivini təmsil edən insanın daxili dünyasının əks olunmasıdır. Hər bir dil dünyanın müəyyən üsulla dərk etməni əks etdirir. Dildə ifadə olunan mənalara müəyyən vahid bir nəzər sistemində formalaşır və kollektiv fəlsəfə kimi bütün dil daşıyıcılarına mütləq şəkildə sirayət edir [1, s. 86]. Müxtəlif dillərdə yaranan dil mənzərəsi həm oxşar, həm fərqli cəhətlərə malikdir. Fərqlər əsasən xüsusi olan və digər dilə tərcümə olunmayan sözlərdə görünür. Məsələn, rus və inilis dillərində “xoşbəxtlik” (“счастье – happiness”, “счастлив – happy”) sözlərinin müqayisəsi göstərir ki, onları arasında olan fərq o qədər böyükdür ki, bu artıq onların məntiqi quruluşunu şübhə altına alır. “Happy” sözü ingilis dilində gündəlik sözdür, “happiness” isə əsl təbəssümlə assosiasiya yaradan emosiyadır. Baza emosiyalar nəzəriyyəsinin tərəfdarları ingilis dilində “happiness” sözü ilə işarələnən emosianı da bu emosiyalar sırasına qatırlar. Rus dilində “счастье” sözü heç bir halda gündəlik söz deyil, o, yüksək hissləri göstərir və güclü emosional yükdaşıyır. Rus dilində işlənən “счастье” sözü heç bir halda baza emosiyaları sırasında ola bilməz [6, s. 23-25].

Linqvistika elminin müasir inkişaf dövründə üç mühüm məsələ ön plana çəkilir. İlk növbədə bu “dünyanın dil mənzərəsi” adlandırılan anlayışın dərk edilməsini konkret dil vasitələri ilə öyrənilməsi, sistemləşdirilməsi və nizamlanmasıdır [5]. İkincisi, “dil şəxsiyyəti” anlayışının öyrənilməsi, şərh və təsnifatını əhatə edir. Burada müəyyən mətnin yaradıcısının obrazını onun özünəməxsus dil vasitələri ilə yaratmaq nəzərdə tutulur. Üçüncüsü, orijinal mətnlərin bir dildən digər dilə bədii tərcümə prosesində dilin linqvistik əsaslarının öyrənilməsi, qurulması və linqvopramatik tətbiqidir. Dünyanın dil mənzərəsi müəyyən dil kollektivinin şüurunda tarixən formalaşan və dilin özündə əks olunan dünya haqqında təsəvvürlərdir [10, s. 72]. Dünyanın mədəniyyət mənzərəsi insanın həm fərdi, həm də kollektiv təcrübəsi əsasında dünyanı dərk etmə prosesi zamanı formalaşan anlayışlar prizması

çərçivəsindən real dünyanın əks olunmasıdır. Bu anlayışların hər biri ayrı-ayrılıqda hər dil və hər mədəniyyət üçün spesifikdir. Mədəniyyətlərarası fərqlər məhz dildə daha aydın görünür. Bu səbəbdən belə fikir yaranır ki, düzgün tərcümə etmək üçün dildə və mədəniyyətdə olan fərqi bilmək və onları tərcümə prosesində yerində işlətmək bacarığı olmalıdır. Amerikalıların aydın görünən milli xüsusiyyətləri qürur və vətənpərvərlik hissləridir. Amerikalıların danışq tərzində (əminliklə, inadla) ölkəsi ilə fəxr etməsi özünü göstərir. Rusiya milli şüurunda bu gün hakimlik edən emosiyalar milli qürurun itirilməsindən yaranan psixoloji depressiya, gələcəklə bağlı qorxu hissləridir [9, s. 53]. İngilis dilində emosiyalar daha çox feil yox, sifət vasitəsilə göstərilir. Onlar passiv emosional halları göstərir. Belə görünür ki, aktivlik və onun dildə ifadə olunması onların mədəniyyətinə xas deyil, çünki emosiya feilləri subyektin daha aktiv rolda olduğunu nəzərdə tutur. İngilis dilindən fərqli olaraq, rus dili aktiv emosional sözlərlə zəngindir. Passiv hisslərin ifadə forması da rus dilində geniş yayılmışdır. Feilin şəxs bildirməyən və ismin yönlük hal formaları insanın hisslərindən danışan cümlələrdə nəzarətin olmadığını göstərir. Belə konstruksiyalara ingilis dilində ekvivalentlər tapmaq çox çətindir. Rus dilində subyektin yönlük hal konstruksiyalarına daha çox rast gəlinir və burada subyektin məhdudiyyətləri pasientar modus kimi çıxış edir [7, s. 6-7]. Tərcümə edən zaman dünya dil və mədəniyyət mənzərəsində olan fərqləri nəzərə almaq və sadəcə ekvivalent tapmaq deyil, kulturoloji cəhətdən də tərcümə etmək lazımdır. Bu səbəbdən müəyyən tərcümə transformasiyaları yaranır. Onlar müxtəlif xalqların dilində və mədəniyyətində olan fərqlərə əsasən əmələ gəlir. Transformasiyalar şərti olaraq iki hissəyə ayrılır: a) hər hansı bir vəziyyətin təsvirinin başqa dilə çevrilməsi zamanı yaranan transformasiya; b) predikatın dəyişməsi ilə bağlı yaranan transformasiya.

Yuxarıda deyilənlərdən əlavə bəzən tərcüməçi tərcümə qaydalarına deyil, öz dil hissiyyatına güvənərək tərcümə ekvivalentlərini seçir. Belə üsul modulyasiya adlanır. Bu üsula o zaman müraciət olunur ki, qaydalara uyğun tərcümə qrammatik cəhətdən düzgün olsa da, məna baxımından səhv anlama gətirə bilər. Düzgün mənanı vermək üçün tərcüməçi işlədiyi hər iki dilin dil və mədəniyyət mənzərəsinin fərqləri barədə öz biliklərinə əsaslanmalı olur. Tərcümə və mədəniyyətlərarası kommunikasiya məsələlərini araşdırarkən yadda saxlamaq lazımdır ki, bu proseslərdə əsas rol tərcüməçinindir. Mədəniyyətlərarası kommunikasiyanı təmin edən tərcüməçi tək bilinçv (iki dilli) deyil, həm də bikultural (iki mədəniyyətli) olmalıdır [8, s. 20]. Mədəniyyətlərarası kommunikasiya və tərcümə ayrılmaz sahələrdir. Tərcümə dillərarası və mədəniyyətlərarası kommunikasiyanı təmin edir. Dünya mənzərəsinin formalaşmasında dil insanın fəaliyyəti (nəzəri və təcrübi) əsasında əldə etdiyi düşüncənin məzmun forması kimi çıxış edir.

Prinsip etibarı ilə dil eyni obyektiv dünya ilə əlaqəlidir, etnosların milli konseptual və dil mənzərələrində yaranan fərqlər isə insanların eyni dünyanı fərqli öyrənmə təcrübələrindən irəli gəlir. Ayrı-ayrı dil modellərinin strukturları nə qədər müxtəlif olsa da, son nəticədə onların hamısı ətraf aləmin insanın şüurunda yaranan əksidir. Eyni zamanda hər bir etnosun yaşadığı konkret mühit (coğrafi, fizioloji, antropoloji xüsusiyyətlər, mədəni-məişət ənənələri) milli konseptual dünya mənzərəsi və milli dünya dil mənzərəsinin əsasını təşkil edən təsəvvürləri formalaşdırır.

Bu gün heç kim şübhə etmir ki, dillər gerçəkliyi müxtəlif cür, assimmetrik şəkildə əks etdirir. Tərcümə prosesində dillər bir-biri ilə əlaqəyə girir. Bu zaman gerçəkliyin hansısa bir fraqmentinin təsvirini verəndə bir dilin sözlərinin mənası ilə digər dildə onların qarşılığı olan sözlərin mənasının assimmetriyası daha aydın görünür. Yəni dillər eyni hadisələri və əşyaları fərqli təsvir edir, hər bir dildə onların fərqli əlamətlərinə diqqət yetirilir. Deməli, sözün semantikasında konkret dil daşıyıcısının dünyanı necə görməsi əks olunur. Nominasiyanın (adlandırmanın) əsasında müəyyən əlamətlər durur ki, bunlar da müxtəlif dillərdə ciddi şəkildə fərqlənə bilər. Məsələn, eynək sözünə nəzər salaq. Rus dilində bu söz “очки” – gözlər sözündən yaranmışdır. İngilis dilində isə sözün kökü “glasses” (“şüşə”) eynəyin emal olunduğu materialı bildirir. Digər bir nümunəyə müraciət edək. “Göy qurşağı” sözü rus dilində “радуга” – “rəngli qövs”, ingilis dilində isə “rainbow” – “yağış qövsü” mənasını kəsb edir. Hər iki dildə eyni əlamətdən – qövs formasından istifadə olunub. Lakin bu qövsün konnotasiyaları, xüsusiyyətləri fərqlidir. Beləliklə, göründüyü kimi, hətta dünya dil mənzərəsinin zahirən oxşar görünən bir hissəsi əslində ekvivalent deyil. Bu, onunla əlaqədardır ki, hər etnosun dünya haqqında öz təsəvvürü var. Şimal qütbünün sakinləri üçün qar əsas həyat vasitəsidir. Digər xalqlar üçün qar adi haldır. Müxtəlif mədəniyyətlərin daşıyıcıları fərqli şəkildə sevinc və kədərlərini ifadə edirlər, fərqli sevir və nifrət edirlər, hətta onlar üçün zamanın gedişi də fərqli anlam daşıyır. Bəzilərdə digər xalqlarda olmayan əşya və ya anlayışlar var, bəziləri isə əksinə çoxdan istifadə olunmayan əşyalardan istifadə edirlər. Müxtəlif linqvomədəni sosismların nümayəndələri fərqli şəkildə hadisələri yaşayır və qiymətləndirir. Bu da dünyanı dərk etmənin təkrarsızlığını təmin edir. Dünyanın dil mənzərəsində konnotasiyası olan (emosional, qiymətləndirən, üslubi) söz, söz birləşməsi, ifadələrdən ibarət bütöv bir lay ayrılır. Onların motivasiyası milli-mədəni kontekstə bağlıdır. Məsələn, бить баклуши – twiddle one’s thumbs. Tərcümədə emotiv, üslubi, bədii məna aspektlərinin ötürülməsi onun məntiqi məzmununun ötürülməsi qədər vacib ola bilər. “Günəş, ay” sözləri konnotativ mənada müxtəlif xalqlarda müsbət keyfiyyətlərin göstəricisidir. Şimal xalqları arasında günəş həyat mənbəyidir və bu anlayış insanlar

arasında “günəşim mənim” müraciət formasında öz əksini tapır. İsti ölkələrin insanları üçün isə analogi konnotasiya “günəş” yox, daha çox “ay” sözündə əks olunur.

Həm obyektiv sistem, həm də millətin emosional-mənəvi yaradıcılıq nəticəsi kimi dillər xalqın dünyanı görmə xüsusiyyətlərini əks etdirir. Tarixi inkişaf boyu fundamental həyatı vacib obrazlar dildə təcəssüm olunur və növbəti nəsillərə artıq verbal şəkildə çatdırılır. Etnosun xarici maddi həyat şəraitləri zamanla dəyişə bilər, lakin dil vasitələri ilə ifadə olunan milli mentalitetin xüsusiyyətlərinin növbəti nəsillər tərəfindən istifadəsi davam edir. Belə ki, dil onun daşıyıcılarına hazır dəyərləndirmə və qavrama formaları təqdim edir və etnosun yarandığı ilk mərhələdə xarici mühitin formalaşdırdığı insanların müəyyən solumun mədəniyyət subyektləri kimi danışq davranışlarının modeləşdirilməsi funksiyasını yerinə yetirir. Milli dünya dil mənzərələrinin özünəməxsusluğu və mədəniyyətlərin çoxluğu xalqların bir-birini anlamasında maneə törətmir və tərcümə vasitəsilə aradan qaldırılır. Tərcümə tarixində belə bir hal olmayıb ki (İncildə sözügedən Babil şəhərindən başqa), dil maneələri həm sivil, həm də müxtəlif sosial inkişaf pillələrində duran xalqların arasında keçilməz bir sədd olsun. Digər xalqların mədəniyyəti ilə tanış olmaq tərcümənin vacib sosial funksiyalarındandır. Tərcüməçi bilinqv, sanki “ikiləşmiş” dil şəxsiyyətidir [5]. O, yad dilin mətn fəaliyyətini yaddilli solumun linqvokultural mövqeyindən qavrayır. Sonra isə doğma dilin solumədəni kodlarında həmin informasiya açılır.

Ədəbiyyat

1. Бреус Е. В. Теория и практика перевода с английского языка на русский. Учебное пособие. Москва, Издательство УРАО, 2003, 104с.
2. Вежицкая А. Язык. Культура. Познание: Пер. с англ. Москва, Русские словари, 1996, 416 с.
3. Гентер Н. А. Сравнительный анализ языковых картин мира русского и английского языков (примере лексики народных сказок о животных), методическое пособие для школьников 11 классов. Москва, 2012, 120с.
4. Кухаренко В.А. Интерпретация текста. Ленинград, 1979, стр.15-16.
5. Мельникова О.А., Данилова И.И. Переводческие трансформации, обусловленные различиями в культурных и языковых картинах мира России и США. Материалы VI международной переводческой конференции «Всероссийский переводческий Форум 2015». Москва, Екатеринбург, 2016.
6. Серебренников Б.А. Роль человеческого фактора в языке. Язык и мышление. Москва, 1988, стр.23-25.

7. Иси́на Г.И., Когнитивные механизмы порождения идеологических смыслов в современном медиа дискурсе, Москва, 2008, стр. 6-7.
8. Якобсон Р. О лингвистических аспектах перевода. Вопросы теории перевода в зарубежной лингвистике. Москва, 1978, С. 16-24
9. Комиссаров, В.Н. Текст и перевод Текст. Москва, Наука, 1988, 164с.
10. Scott R. Who is Us // Сближение культур. Bridging cultures. Волгоград, 1996, 122 с.

A.Bunyatova

Translation and linguistic pictures of the world of different nations

Summary

In the article the information about conceptual picture of the world in linguistics is given. The opinions of the linguists investigating this field are looked through. The topics translation, language and mentality, the main functions of the language, the process of how humans realise the things surrounding them are in the centre of attention. Investigation of different linguists caused the formation of different schools and courses. The scientists of these scientific schools created different courses of linguistic picture of the world in their scientific works and writings. The methods and techniques of each course used in studying of concept are also analysed.

In the article the creation of cognitive paradigm and its place in modern interpretation are discussed. Cognitive process is investigated by means of observing the human's communication belonging to different linguocultural societies. The cultural concepts in modern interpretation are pressing problem. In this point of view in the article the problem of transporting the cultural information from one language into another with language devices is also mentioned.

А.Буньятова

Перевод и языковые картины мира разных нации

Резюме

В статье дается информация о языковой картине мира в лингвистике. Просмотрены мнения лингвистов, исследующих эту область. Язык и ментальность, перевод, основные функции языка,

процесс восприятия людьми окружающих их предметов находятся в центре внимания. Исследование различных лингвистов обусловило формирование разных школ и курсов. Ученые этих научных школ создавали различные курсы языковой картины мира в своих научных трудах и писаниях. Также анализируются методы и техники каждого курса, используемые при изучении концепции.

В статье обсуждается создание когнитивной парадигмы и ее место в современной интерпретации. Когнитивный процесс исследуется посредством наблюдения за сообщением человека, относящимся к разным лингвокультурным обществам. Культурные концепции современной интерпретации являются насущной проблемой. В этой точке зрения также упоминается проблема переноса культурной информации с одного языка на другой с помощью языковых устройств.

Rəyçi: Fikrət Cahangirov
Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

SƏNUBƏR MUSTAFAYEVA
Azərbaycan Dillər Universiteti
sanubar111@mail.ru

GRAMMATİK SƏRİŞTƏLƏR VƏ ÜNSİYYƏT

(Jacky Girardet və Jacques Pécheur-ün *Campus 2* dərsləri əsasında)

Açar sözlər: qrammatika, kommunikativ metod, ünsiyyət, nitq materialları

Ключевые слова: грамматика, коммуникативный метод, общение, речевые материалы

Key words: grammar, communicative method, communication, speech materials

Bu məqalədə Jacky Girardet və Jacques Pécheur-ün *Campus 2* dərslərində fransız dilinin xarici dil kimi tədrisində qrammatik materialın əhəmiyyətindən bəhs edilir [12].

Xarici dillərin tədrisində qrammatikanın tədrisi vacibdirmi? Burada tarixən iki fikir mövcud olmuşdur [10, s.103]: ənənəvi metod və ya qrammatika-tərcümə metoduna, qlobal-struktur və struktur dilçiliyə əsasən xarici dili kamil mənimsəmək üçün mütləq möhkəm qrammatik bazaya malik olmaq lazımdır. Kommunikativ təlim tərəfdarlarının fikrincə isə xarici dilin tədrisində qrammatikanın tədrisi vacib deyil, bu dildə ünsiyyət bacarıqları aşılmalıdır. Lui Porşerin fikrincə isə məsələ qrammatikanın tədris edilib-edilməməsində deyil, məsələ qrammatikanı necə tədris etməkdədir [16, s. 34-38].

Filoloji fakültələrdə fransız dili tədrisinin əsasını təşkil edən *Campus 2* dərslərində qrammatik materialın tədrisinə münasibət necədir? Bu dərslər 100 saatlıq materialı əhatə edir və fransız dilinin kommunikativ metodla tədrisini nəzərdə tutur. *Campus 2* metodu dərslər, iş dəftəri, müəllim üçün vəsait, video və audio kasetlər və qiymətləndirmə üçün yoxlama materiallarını əks etdirən vəsaitdən ibarətdir. Bu dərslər ADU-da müvafiq fakültələrdə əsas dərslər kimi istifadə olunmaqdadır. *Campus 2* 100 saat fransız dili dərsləri keçmiş (*Campus 1- də*) ikinci kurs tələbələri üçün nəzərdə tutulur. Dərslər 12 paragrafdan, hər paragraf 6 mövzudan ibarətdir. Hər bir mövzu bir məqsəd üzərində mərkəzləşir və bir danışmaq aktının öyrədilməsinə həsr edilir. Nitq materialları dialoji, monoloji, yazılı sənədlər üzərində qurulur, çalışmalar sistemi və yazı ilə möhkəmləndirilir. Əsas mətn dinlənilərək anlaşıldıqdan sonra həmin materialda rast gəlinən qrammatik material təqdim edilir. Dərslərdə qrammatik materialın nitq materiallarından sonra verilməsi və onu həm məzmun və həm də formaca tamamlaması təbii.

Çünki, bəzi metodist alimlərin fikrincə, fransız dilinin ana dili kimi tədrisində qrammatik material nitq materialını qabaqlaya bilər, çünki dildəyiycisi ana dilində artıq bir sıra qrammatik qaydalara bələd olur və onun qrammatik qaydaları danışq aktından əvvəl öyrənməsi bəlkə də əhəmiyyətliyədir. Fransız dilinin xarici dil kimi tədrisində isə dilöyrənənin bu qayda barədə əsaslı məlumatı olmadığından və onları bir leksik vahid kimi nitqində işlətdiyindən danışq aktlarından sonra daxil edilməsi təbiidir [11, s. 388-389]. Tələbə dinləyib anladığı nitq materialında rast gəldiyi qrammatik formalara get-gedə bələd olur və ondan ünsiyyətə girmək üçün istifadə edir. Bu qaydaları möhkəmlətmək üçün dərsliyə daxil edilmiş çalışmaları müvafiq nitq mövzusu ətrafında təqdim edilir. Əks təqdirdə, qrammatik materialın nitq mövzusu ilə əlaqəsi olmaz və qaydalar süni şəkldə əzbərlənər. Dərslidə qrammatik çalışmaları əsasən iki böyük qrupa bölünür: struktur çalışmaları və konseptualizasiya çalışmaları. *Campus 2* kommunikativ metodun prinsiplərinə uyğun tərtib edildiyindən burada struktur çalışmalarıdan az istifadə olunmuşdur. Bununla belə bu çalışmalarıda da müəyyən yer verilmişdir. Struktur çalışmaları üstünlüyü ondadır ki, müəllim qaydanı izah etmək üçün vaxt itirmir. Çünki burada yalnız bir düzgün cavab tələb olunur. Səhv cavabların sayı çox da olmur. Buraya təkrar, əvəzləmə və transformativ çalışmaları daxildir.

Dərslidə əsas yer konseptuallaşdırma çalışmalarına verilir. Anri Besin fikrincə, konseptuallaşdırmaq, öyrənilən dilin qrammatikasının işlənməsi üzərində fikirləşmək deməkdir, yəni dilöyrənən eşitdiyini ifadə etməkdə sərbəst olmalıdır, bu məqsədlə o, ana dilindən, xarici dildən, cədvəllərdən, sxemlərdən, şəkillərdən və s. istifadə etməlidir [5, s.7-22]. Danyel Buiks-

Kimisə, nəyisə xarakterizə etmək, qiymətləndirmək mövzusu üzərində ünsiyyətə girmək üçün sifətin və zərfin dərəcələrindən istifadə edilməlidir və elə həmin materiallar da danışanın, ünsiyyətquranın köməyinə gəlir: qrammatik material cədvəl şəklinə təqdim edilən kimi ünsiyyətə daxil edilir və müxtəlif sitüasiyalarda təkrarlanır.

Nitqi asanlaşdırmaq və təkrarları aradan qaldırmaq məqsədi ilə *me, te, le/la/l', lui, nous, vous, les, leur* (məni, mənə, səni, sənə və s.) kimi vasitəsiz və vasitəli tamamlıqlardan istifadə etməklə ünsiyyətqurma bacarıqları aşılır. Bu paragrafda mənimsənilmiş nitq və qrammatik səriştələr mövzunun Leeman [6, s. 33] isə qrammatikanın səmərəli tədrisi məqsədilə *fərdi iş, qruplarla iş və qruplarla iş və onun nəticəsinin müzakirəsini* irəli sürür. *Campus 2*-də bu çalışmaları hamısından yeri gəldikcə istifadə edilmişdir.

Məsələn, dərsliyin 1-ci paragrafı *Ünsiyyətə girmək* (Communiquer) adlanır [12]. Bu paragrafda *Fransız dilini necə öyrənirəm? Öz CV-sini*

düzəldib təqdim etmək; Rəy bildirmək; Qiymətləndirmək; Xarakterizə etmək; Görüşlərdən, yerlərdən, dəbdə olan şeylərdən və insanlardan danışmaq; Əvəzlilikləri işlətdikdə təkrarlara yol verməmək kimi mövzular ətrafında danışığ bacarıqları aşılır. Dinləyib anlama materiallarında hadisələr keçmişə aid olduğu üçün *passé composé* zamanı qısa və yığcam şəkildə təqdim edilir, yenidən nitqə daxil edilir və dinlənilmiş materiala istinad edilərək qrammatik çalışmada möhkəmləndirilir. İkinci dərstdə öz CV-sini tərtib edən tələbə artıq keçmiş bitmiş hərəkətləri yazılı əks etdirə bilir. Üçüncü dərstdə rəy bildirmək üçün işlədilən ifadələrin əksəriyyəti şəxs əvəzlilikləri ilə ifadə olunmuş vasitəsiz tamamlıq üzərində qurulduğundan, qrammatik material kimi bu əvəzliliklərin cədvəli təqdim edilir və dərhal dialoji nitqə daxil edilir. Şübhəsiz ki, bu nitq bir dərslə qabaq keçilmiş *passé composé* zamanını möhkəmcə təkrarlayır və nitqdə onun möhkəm yer alması özünü göstərir. Daha sonra fikir, rəy bildirmək bacarıqları aşılır. Oxu və dinləmə prosesindən dərhal sonra qrammatik material kimi nitq aktları dialoji situasiyalarda təqdim edilir:

- *Que pensez-vous de ce livre? Siz bu kitab haqqında nə düşünürsünüz?*
- *Quel est votre avis (votre opinion) sur ce livre? Bu kitab barədə sizin fikriniz, rəyiniz necədir?*

- *Comment trouvez-vous ce livre? Bu kitabı siz necə qiymətləndirirsiniz?*

Dilöyrənən isə təqdim edilmiş nitq aktlarından istifadə etməklə ona verilən sualları cavablandıracaq:

- *A mon avis..., je pense que ... , je crois que ..., pour moi... və s.*

Qiymətləndirmək məqsədi ilə o:

- *J'aime bien (assez, beaucoup), j'apprécie – j'adore – je n'aime pas beaucoup – je déteste – j'ai horreur de ... (lap zəhləm gedir ...); je préfère, j'aime mieux ...* kimi danışığda tez-tez rast gəlinən nitq aktlarını işlədəcəkdiryekunu kimi *Bilan* adlanan yoxlama çalışmaları dilöyrənənin bilikləri yoxlanılır və qiymətləndirilir. Bu çalışmalar əksər hallarda özünüqiymətləndirməyə xidmət edir.

S'affirmer (Öz fikirlərini əsaslandırma, bir-birinin fikirlərini təsdiq etmə) (12, s. 19-32) adlanan ikinci paragraf *Imaginer* (Təsəvvür etmək), *Proposer-conseiller* (Təklif etmək-məsləhət vermək), *Parler des qualités et des défauts* (Müsbət keyfiyyətlərdən və çatışmayan cəhətlərdən danışmaq), *Faire une demande écrite* (Yazılı xahiş etmək), *Raconter des anecdotes* (Anekdota danışmaq), *Améliorer son image* (Öz görkəmini yaxşılaşdırmaq) kimi nitq mövzuları daxil edilmişdir.

Aydındır ki, qrammatik səriştlərə bələd olmadan bu situasiyaları danışığa daxil etmək çətin olar və ünsiyyət qurmaqda dilöyrənən çətinlik çəkir. Məsələn, adi nitq aktı olan təklif etmək – məsləhət vermək üçün mütləq fərziyyə irəli sürülür. Bu nitq aktı isə əsasən, felin şərt şəkili ilə

reallaşa bilər. Deməli, nitqi düzgün qurmaq, ondan yerli-yerində və konkret məqsədlə istifadə etmək üçün qrammatik materialdan istifadə edilməlidir. Qısa və yığcam cədvəldə şərt budaq cümləli mürəkkəb cümlələr verilir və şərt şəklinin fərziyyə məqsədi ilə işlənməsi halı xüsusi vurğulanır. Bu qaydanın tədrisində müəllim diqqətli olmalı və mütləq ana dili ilə müqayisə apararaq fransız və Azərbaycan dillərində şərt budaq cümləli mürəkkəb cümlələrdə zaman və şəkil işlənməsindəki fərqi izah etməlidir: Si + present → présent ou futur; si + imparfait → conditionnel présent.

Elə buradaca fransız dilində şərt şəklinin arzu, istək, məsləhət, güman bildirmə kimi mənalara da daxil edilir və bir neçə kiçik situasiyalarda nitqə daxil edilir. Yeri gəlmişkən, müəllim qeyd etməlidir ki, felin şərt şəkli fransızların danışığında nəzakət forması kimi işlənir və bizim tələbələr də bu formadan istifadə etməlidirlər: *Je veux əvəzinə je voudrais - mən istəyirəm yox – mən istərdim* və s. Felin şərt şəklindən habelə təklif bildirmək üçün də istifadə edilir. Bu məqsədlə müxtəlif nüanslı nitq aktlarından istifadə etmək olar:

- *On va au cinéma ce soir? – Kinoya gedirik?*
- *Et si on allait au cinéma? – Bəlkə kinoya gedəydik...*
- *Pourquoi ne pas aller au cinéma? – Nə üçün də kinoya getməyə?*
- *On pourrait aller au cinéma? – Kinoya gedə bilərdik ...*
- *Je vous propose d'aller au cinéma. Mən sizə kinoya getməyi təklif edirəm.*

Dərslikdə qrammatik material, habelə məktublaşmada da istifadə olunur ki, bu da vacib ünsiyyət vasitələrindən biridir. Məktublaşma üslubunda tez-tez rast gəlinən və nəzakətlə edilən müraciətlərdə, xahiş zamanı, arzu bildirmək üçün, minnətdarlıq etmək üçün və bir sıra bu kimi məqamlarda şərt şəklinin indiki zamanından istifadə edilir:

- *Je voudrais savoir ... (Bilmək istərdim ...)*
- *Je souhaiterais obtenir ... (Əldə etmək istərdim...)*
- *Je serais intéressé (e) par un emploi ... (... Bir işlə maraqlanardım ...)*
- *Pourriez-vous me dire ... (Mənə deyə bilərdinizmi...)*
- *Je vous serais reconnaissant(e) de ... (Sizə minnətdar olardım ki, ...) və s.*

Bu misallardan göründüyü kimi, belə demək mümkünsə, fransız dilində felin şərt şəklinin indiki zamanı artıq qrammatik formadan çox leksik vahidə çevrilmiş əsas nitq aktıdır. Elə bu baxımdan da hələ qrammatik qaydalara bələd olmayan birinci sinif şagirdlərinə fransız dilində müraciətlər zamanı nəzakət forması kimi felin şərt şəkli nitq vahidi, nitq aktı kimi verilir. Yalnız yuxarı siniflərdə şagird bu vahidin felin şərt şəkli olmasını anlayacaq.

Dərsliyin üçüncü paragrafında istək, arzu, məcburiyyət kimi danışmaq aktları aşılır. Dilöyrənən bu mövzular ətrafında danışmaq, fikir yürütmək, suallara cavab vermək, öz fikrini əsaslandırmaq, arzu, məcburiyyət, zövq,

seçim və s. məqsədlərlə mütləq felin arzu şəklinə (subjonctif) bələd olmalıdır (12, s. 33-46). Arzu, istək ifadə etmək üçün: *Je souhaite / je souhaterais/ j'aimerais que + subjonctif* tipli konstruksiyalar da, bizim fikrimizcə, qrammatik forma kimi ünsiyyətə, danışığa xidmət edən nitq aktıdır. Bu kiçik təqdimatda biz dərsləyin bütün səhifələrini təhlil etmək fikrində deyilik. Amma, apardığımız müşahidəyə əsasən deyə bilərik ki, dərsləyin boyu bütün mövzular müvafiq qrammatik materiallarla müşayiət edilir, tamamlanır. Qrammatik materiallar isə, nitq ehtiyacından irəli gələn tələblərə cavab verir, qrammatik qaydalar əzbərlənib yadda saxlanılmaq üçün deyil, danışmaq üçün əhəmiyyət kəsb edir. Bu isə xarici dillərin kommunikativ məqsədlər üçün tədrisində qrammatik materialın ünsiyyətə xidmət etdiyini, onun seçiminin danışanın nitq ehtiyaclarından irəli gəldiyini göstərir. Qrammatik materialın tədrisinə bu baxımdan yanaşma dərsləklərin məzmunu və məqsədi ilə yanaşı, bu dərsləklə işləyən müəllimin bacarığından da çox asılıdır.

Campus 2 dərsləyində kommunikativ məqsədlə qrammatik materialların uyğunluğu aşağıdakı kimidir:

1. Öz CV-sini təqdim etmək. Fransız dilini öyrənmək barədə düşünmək → Bitmiş və bitməmiş keçmiş zamanlar.
2. Təkrarlara yol verməmək → Əvəzliliklə ifadə olunmuş vasitəsiz və vasitəli tamamlıqlar.
3. Fikir və rəy bildirmək. Rastlaşmaq → Qui, que, où nisbət əvəzlilikləri ilə işlənmiş təyin budaq cümlələri ilə xarakterizə etmək.
4. Qiymətləndirmək → Sifətlərin və zərflərin müqayisə və üstünlük dərəcələri.
5. Təsəvvür etmək → Feilin şərt şəklinin idiki zamanı.
6. Təklif etmək, məsləhət görmək → Fərziyyənin ifadəsi (şərt şəkli).
7. Müsbət keyfiyyətlərdən və çatışmayan cəhətlərdən danışmaq → Məsləhətin ifadəsi (felin şərt şəkli).
8. Yazılı xahiş etmək → Nəzakətli xahiş aktları.
9. Anekdotu başa düşmək və danışmaq → Zamanla əlaqələndirmək (zaman zərfləri).
10. Öz görkəmini yaxşılaşdırmaq → Sifətlərin qadın cinsi. Söz almaq, məsələyə müdaxilə etmək məqsədilə işlədilən şəxsi ifadələr.
11. Arzu, istək və vaciblik ifadə etmək üçün. Ətraf mühitin mühafizəsinə aid fikir yürütmək üçün → Felin arzu şəklinin indiki zamanı.
12. Heyvanlardan, təbii fəlakətlərdən danışmaq üçün → *En* və *Y* zərf-əvəzlilikləri.
13. İnformasiya təqdim etmək üçün → Felin məchul növü.
14. Güman və mümkünlük bildirmək üçün → Şəxssiz fellər və şəxssiz cümlələr.

15. Hadisənin vəziyyətini bildirmək üçün → *Qui, quoi, quand, pourquoi* sual sözləri.
16. Qeyri-müəyyən miqdar bildirmək üçün → Qeyri-müəyyən sifətlər və qeyri-müəyyən əvəzliliklər.
17. Macəradan, ehtirasdan danışmaq → İşarə əvəzlilikləri
18. Hisslərini ifadə etmək üçün → Əvəzliliklə işlənən konstruksiyalar.
19. Yaradıcılıq qabiliyyətini ifadə etmək üçün → Arzu şəklinin hiss bildirən ifadələrdə işlənməsi.
20. Səbəb və nəticə bildirmək üçün → Səbəb və nəticə bildirən ifadələr.
21. Qorxu, təəssüf, əminlik ifadə etmək üçün → Arzu şəklinin qorxu, məqsəd bildirən ifadələrdə işlənməsi.
22. İş, fəaliyyəti əsaslandırmaq məqsədilə → nitqin və ya fikirlərin ardıcıl şəkildə bir-biri ilə bağlanması üçün işlədilən vasitələr: ardıcılıq və ziddiyyət
23. Aidiyyət bildirmək üçün → Mənsubiyyət əvəzlilikləri.
24. Pul qazanmaq, öz hüququnu bildirmək üçün → Tərkibində *auquel, dont, söözönü + lequell* kimi nisbət əvəzliyi olan konstruksiyalar.
25. Bir işi bildirmək, məcbur etmək, təqdim etmək, xarakterizə etmək, peşə həyatından danışmaq üçün → Mümkünlük, qeyri-mümkünlük, şübhə bildirmək üçün arzu şəklinin işlənməsi.
26. Hərəkətin vəziyyətini bildirmək üçün → İndiki zaman feli sifəti və feli bağlama.
27. Xronoloji ardıcılıq ifadə etmək üçün → *Plus-que-parfait* zamanı.
28. Fransanın tarixi haqda danışmaq üçün → *Ce jour-la, la veille* kimi zaman bildirən ifadələr.
29. Nitqi keçmişə aparmaq üçün → Keçmiş zamanda işlənən vasitəli nitq.
30. Təsədüflərdən və oyunlardan danışmaq üçün → İkiqat inkarlıq.
31. İdmandan, səyahətdən, musiqidən danışmaq üçün → Yer, fəza bildirən söözönülər.
32. Hekayəni anlamaq məqsədilə → *Passé simple* zamanı.
33. Danışq momentindən bilavasitə əvvəl baş vermiş hərəkətlərdən, hadisələrdən danışmaq üçün → *Futur antérieur* zamanı.
34. Şəhərlərdən danışmaq üçün → Gələcəkdə davam edən hərəkət.
35. Tənqid etmək üçün → Arzu şəklinin keçmiş zamanı.
36. İnkişaf, elm, qida haqqında danışmaq üçün → Güzəşt bildirən *bien que, qand même* və s. bağlayıcı konstruksiyalar.
37. Təəssüf və mümkünlük bildirmək üçün, qiymətləndirmək üçün → Zövq və xoşlama bildirən arzu şəkl.
38. Qadınlar və kişilərdən danışmaq üçün, bir işi yenidən təşkil etmək, → Tərkibində *si, tellement, tant* və s. kimi qiymət vermək, bir şeyin əhəmiyyətini xüsusi nəzərə çarpdırmaq üçün işlədilən ifadələr.

39. Danışqlar aparmaq üçün (négaucier), cəmiyyəti, insanları başa düşmək üçün → Şərt və mənadaraldıcı konstruksiya (məs.: *ne ... que*)

40. Günahlandırmaq, üzrxahlıq etmək, izahat vermək, milli sərvətlərdən danışmaq üçün → Arqumentləri bir-birinə bağlayan ifadələr, sözlər.

İstinad etdiyimiz *Campus 2* dərslərində qrammatik səriştələrin kommunikativ təlim prosesində nitq ehtiyaclarına xidmət etməsi bizə aşağıdakı nəticələrə gəlməyə imkan verdi.

Bu dərslərdə qrammatik material:

- müvafiq mövzular ətrafında ünsiyyət qurmaq məqsədilə daxil edilir və həmin mövzuları tamamlayır;

- bu və ya digər mövzu ətrafında dildəyişicisinin danışq tərzinə yiyələnmək və xarici dildə təbii nitq qurmaq üçün işlədilir;

- qrammatik material elə təqdim edilir ki, xarici dildə danışan bu qaydadan nə məqsədlə və necə istifadə edəcəyini müəyyənləşdirə bilər, yəni forma ilə mənanı uyğunlaşdırır;

- hər hansı qrammatik qayda bu qaydanı əzbərləyib yadda saxlamağa deyil, məhz ondan hər hansı məqsədlə istifadə etməyə yönəldilir;

- qrammatik materialın etaplarla daxil edilməsi gözlənilir, məsələn, müvafiq mövzu ətrafında ünsiyyətə girdikdə məhz bu halda lazım olan qrammatik material kiçik dozalarla daxil edilir, növbəti dərslərdə həmin qaydanın başqa cəhətləri danışığa yönəldilir;

- təlimin üslub və ritmi nəzərə alınır;

- qrammatik materialın nitqə daxil edilməsi zamanı dilöyrənənin koqnitiv bilikləri nəzərə alınır, ən azı müvafiq müqayisələrə yönəldilir və bu yolla da naməlum səriştələr məlumla əlaqələndirilir;

- qrammatik qaydalar və onların izahı aydın, konkret və anlaşıqlı olmaqla hər bir mövzu ətrafında danışarkən yalnız bir qrammatik çətinlik daxil edilir;

- qrammatik qaydaların təkrarlanması və yaxşı yadda saxlanması məqsədilə, habelə dilöyrənənin öz biliyini qiymətləndirməsi məqsədilə əsas mövzulardan sonra *Bilan* adlanan yoxlama tapşırıqları sistemi daxil edilir;

- qrammatik materialların mənimsənilməsinə dair verilmiş çalışmalarda dil və nitq çalışmaları bir-birini tamamlamaqla, bərabər dozada daxil edilir ki, bu da qrammatik materialın mənimsənilməsi və ondan nitqdə istifadə edilməsi üçün vacib şərtlərdən biridir;

- qrammatik material ünsiyyət vasitəsi kimi bəzən qrammatik formadan çox leksik vahid kimi qəbul edilir və nitqi qurmağa xidmət edir;

- qrammatik materiallardan ünsiyyət vasitəsi kimi istifadə edilməsi ehtiyac duyulan hallarda ana dili ilə müqayisəli şəkildə reallaşdırılmalıdır; bu, həmin qrammatik formanın daha səmərəli tətbiq edilməsinə, daha möhkəm yadda qalmasına əlverişli şərait yaratmış olardı;

- qrammatik materiala ünsiyyət vasitəsi kimi yanaşmanın keyfiyyəti dərş prosesinin keyfiyyətli aparılmasından, dərşdə müxtəlif üsullardan istifadə edilməsindən çox asılıdır;

- *Campus 2* dərşliyinin əsas məqsədi danışıq vərđışləri aşılamaq və bunun əsasında oxu və yazı bacarıqlarını da paralel şəkildə inkişaf etdirməkdir. Nitq situasiyalarını canlı danışığa çevirmək üçün bu situasiyalar müvafiq qrammatik materialla müşayiət olunur və dərşliyin sonuna qədər bu qayda məntiqi ardıcılıqla davam edir.

Ədəbiyyat

1. Abry D., Cuq J.-P. Trevisi S., *A quoi sert la grammaire en FLE?* CNED, 2001.
2. Beacco J.-C., Porquier R. « Grammaires d'enseignants et grammaires d'apprenants de langue
3. Capelle M.-J., Debyser F., Goester J.-l., "Retour à l traduction, *Le français dans le monde*
4. Cuq, J.-P. *Une introduction à la didactique de la grammaire en français langue étrangère.*
5. Cuq, J.-P., Cruca I., *Cours de didactique du français langue étrangère et seconde.* éd. PUG. 12. Girardet J., Pécheur J. *Campus 2. Méthode de français.* CLE International, 2002.
5. Girardet Jacky, Pecheur Jacques, Campus II, Cle – International, Paris, 2002.
6. İsmailov B., Babakhanova Tch. *Actes de paroles.* Bakou, Éd. "Kövşar", 2004.
7. Moirand S., *Une grammaire de texte et des dialogues,* Hachette, « Pratique de classe », 2004.

S.Mustafaeva

Grammar skills and communications Summary

(based on Jacky Girardet and Jacques Recheurun's Campus 2)

This article is mentioned quality of grammar material as a means of communication that referring to Jacky Girardet and Jacques Recheurun's Campus 2. So that, in communicative training grammar skills are derived from the need for speaking In a foreign language. In Campus 2 textbook,

grammar rules enrich the theoretical knowledge in this field, serves to use the language locally and correctly for communicative purpose.

In this textbook, grammatical material is included for the purpose of communication around relevant topics and complements these topics. The quality of the approach to grammatical material as a means of communication depends on the quality of the educational process and the use of various methods in the lesson. The main goal of Campus 2 is to stimulate conversational habits and, on the basis of it, in parallel to develop reading and writing skills.

С.Мустафаева

**Грамматические способности и общение
Резюме**

(на основании учебника Jacky Girardet и Jacques Pechleu Campus 2)

В данной статье рассказывается о качестве подхода к грамматическим материалам как средство общения, ссылаемое к учебникам Jacky Girardet и Jacques Pechleu Campus 2. Так, в коммуникативном обучении грамматические способности вытекают из речевой необходимости говорящего на иностранном языке. Грамматические правила в учебнике Campus 2 обогащают теоретические знания в этой области, служат для детального и правильного использования с коммуникативной целью.

В этом учебнике грамматический материал включен с целью общения вокруг соответствующих тем и дополняет эти темы. Качество подхода к грамматическому материалу как средства общения зависит от качества учебного процесса и использования различных методов на уроке. Основная цель учебника Campus 2 - стимулировать разговорные привычки и на его основе параллельно развивать навыки чтения и письма.

Rəyçi: Firuzə Köçərli

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

TƏRANƏ MƏMMƏDOVA
Azərbaycan Koperasiya Universiteti
təranə.@mail.ru.

İNGİLİS DİLİNİN LÜĞƏT TƏRKİBİNİN ZƏNGİNLƏŞMƏSİ YOLLARI

Açar sözlər: dil, lüğət, söz, zənginləşmək, leksika, dialekt

Ключевые слова: язык, словарь, слово, обогащение, лексика, диалект

Key words: language, vocabulary, word, enrichment, lexis, dialect

Dil insan cəmiyyətində elə güclü və mühüm informasiya vasitəsidir ki, keçmişimizi bu günə, bu günümüzü isə sabaha çatdırır. Çoxəsrlük təkamül yolu keçmiş ingilis dilinin tarixi xalqımızın tarixi qədər qədimdir. Bu dil hazırki inkişaf mərhələsinə birdən-birə çatmamış, çox ciddi təsir və təzyiqlərə məruz qalmışdır. Zaman-zaman bir sıra işğalçılarla üz-üzə gəlmiş və bunlar da ingilis dilinin söz ehtiyatına önəmli təsir göstərmişdir.

Milli dilin inkişafında, zənginləşməsində və dolğunlaşmasında əcnəbi dillərin rol oynadığı şübhəsizdir, lakin xarici dillərdən hansı sözləri və ifadələri dilə gətirmək problemi var ki, bu məsələ xüsusi diqqət tələb edir. Dilə gətirilən sözləri filterdən keçirməli və bu zaman alınma sözlərin təbii olaraq dilimizdə vətəndaşlıq hüququ qazanması üçün şərait yaradılmalı, hər sözün, ifadənin leksik-semantik və qrammatik məna çalarları, daşdığı mündəricə yükü nəzərə alınmalıdır. Son zamanlar istər təhsildə, istərsədə mədəniyyət, ədəbiyyat, musiqi və digər sahələrdə xeyli inkişaf getmişdir. Bu irəliləyiş özünü dildə də göstərməkdədir. Bir millətin kimliyini təsdiq edən ən başlıca dəlillərdən biri və bəlkədə, birincisi onun dili və tarixidir.

Demək olar ki, bütün müasir dillər başlıca olaraq öz daxili imkanları və ümumxalq dili əsnasında inkişaf edir. Buna görə də həmin imkanlar dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsi üçün başlıca mənbədir. Qeyd etmək lazımdır ki, bu hadisə dilin varlığını və onun müstəqilliyini şərtləndirən əsas amillərdən sayılır. Lüğət dilin ən sürətlə inkişaf edən hissəsidir. Hər bir dilin lüğət tərkibi o dildə danışan xalqın maddi və mənəvi səviyyəsi yüksəldikcə artır, çoxalır, zənginləşir. Müasir dövrdə lüğət tərkibi zəngin olan dillər zəngin və qüdrətli sayılır. Müasir ingilis ədəbi dili də belə dillərdən biridir.

Ədəbi dili lüğət tərkibi müxtəlif vasitələr hesabına zənginləşir, yəni dilin həm daxili imkanları əsnasında, həm başqa dillərdən keçən sözlərin vasitəsilə, həm yeni sözlərin yaranması hesabına və s. Leksik yolla sözlərin əmələ gəlməsi prosesi morfoloji və sintaktik yolla əmələ gəlmə prosesindən əsasən öz sadəliyi etibarilə fərqlənir. Lakin zahirən sadə görünən bu yol,

həqiqətdə daha mürəkkəb olub, dərin tədqiqata ehtiyacı olan yollardan biridir. Çünki, öz tarixi və mənşəyi etibarilə bu yolla əmələ gəlmiş yüzlərcə sözlər müasir ədəbi dilin lüğət tərkibində elə dəyişmiş və elə bir formaya düşmüşdür ki, onların nə zaman əmələ gəldiyini, həm də məhz bu yolla əmələ gəldiyini müəyyənləşdirmək çox çətin olur. Ədəbi dil üzrə sözlərin leksik yolla əmələ gəlmə prosesində və zənginləşməsində mühüm mənbələrdən biri onun dialektləridir. Doğrudan da dialektlər ədəbi dilin lüğət tərkibini zənginləşdirən tükənməz bir mənbədir. Ümumiyyətlə, məlumdur ki, hər hansı bir ədəbi dil o dilin bu və digər dialekti əsasında formalaşır.

Dialekt sözləri ədəbi dilə müntəzəm olaraq söz və ifadələr verir ki, həmin söz və ifadələrdən, frazeoloji birləşmələrdən, ədəbi dildə yazıçı, alim publisist, müəllim, radio və mətbuat işçiləri istifadə etməklə dialektizimləri bilavasitə ədəbi dili normasına çevirir. Şairlərin, yazıçıların, alimlərin əsərlərində işlənən dialekt sözləri geniş oxucu kütləsi tərəfindən oxunur, qəbul edilir, mənimsənilir və özünə hüquq qazandıqda isə ədəbi dil normasına çevrilərək dilin lüğətinə daxil olur. Hətta onlarca frazeoloji vahidlər də ədəbi dilə dialektizimlərdən keçmişdir. Alimlər öz əsərlərində dialekt sözlərindən, əsasən, termin yaradıcılığına istifadə edirlər. Hər bir ədəbi dilin formalaşmasında onun dialektləri mənbə olmuşdur, həmçinin ədəbi dilin zənginləşməsində dialekt leksikası böyük rol oynamışdır. Əgər inkişafın əvvəlki dövrlərində ədəbi dilə dialektlər təsir edirsə, sonradan ədəbi dilin istifadə dairəsi genişləndikcə, o dialektlərə təsir etməyə başlayır və nəticədə dialektlərlə ədəbi dil arasında fərqlər azalır. İngilis dili mürəkkəb, ali ideyaları, cəmiyyətin inkişaf qanunlarını nəzəri şəkildə ifadə etməyə qadir olan bir dildir. Onun lüğət tərkibi olduqca zəngin və rəngarəngdir. Onun lüğət tərkibini inkişafı prosesində sabit söz yaradıcılığı sistemi meydana çıxmışdır. Dilin söz yaradıcılığının heç bir ünsürü dilin qrammatik quruluşu xaricində deyil, onun qrammatik strukturları daxilində yaranaraq inkişaf etmişdir. Dilin daxili imkanlarından əlavə olaraq alınma sözlər də dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsində və formalaşmasında əhəmiyyətli rol oynayır. Yeni söz və ifadə yaratmaq ingilis dilində müntəzəm davam edən zəruri bir prosesdir. Bu proses daha çox məhsuldar olub, elm, texnika, sənaye, ədəbiyyat, mədəniyyət və s. sahələrin sürətlə inkişafı fonunda yüzlərcə söz və ifadələrin yaradılması mənbəyinə çevrilir.

Ədəbi dildə yeni söz və ifadələr müxtəlif üsullarla yaradılır. Onlar arasında xüsusilə seçilənlər aşağıdakılardır:

1. Sözlərin leksik yolla əmələ gəlməsi;
2. Sözlərin morfoloji yolla əmələ gəlməsi;
3. Sözlərin semantik yolla əmələ gəlməsi;
4. Sözlərin sintaktik yolla əmələ gəlməsi

Dilin söz yaradıcılığı prosesində bu üsullardan hər biri tarixən bir-biri ilə bağlı olub, qarşılıqlı əlaqədə olmuşlar.

Müasir ingilis dilində söz yaradıcılığının məhsuldar və qeyri-məhsuldar üsulları vardır. Məhsuldar üsullar: affiksasiya, konversiya, mürəkkəbləşmə, felə sözdüzəldici elementlərin əlavə edilməsi ilə yeni fəllərin yaranması, ixtisar; qeyri-məhsuldar üsullara isə aşağıdakılar aiddir: kök saitinin əvəzlənməsi, vurğunun dəyişməsi.

telephone- to telephone(zəng etmək)

fork(çəngəl)- to fork(şaxələnmə)

word(söz)-to word something (nəyisə ifadə etmə, demək)

Mürəkkəbləşmə:

flu-influenza, tec-detective, friq-refrigerator

phone-telephone, plane-aeroplane

Son vaxtlar, dilə gənclər tərəfindən xeyli miqdarda slenqlər gətirilmişdir. Məsələn, "hot" sözü hazırda slenq mənasında işlənir. Caz musiqisində "hot" sözü "əla", "diqqətəlayiq" mənasında səslənir.

"Groovy" slenqi caz musiqisini "əla"mənasına çevrilmişdir="hot" Beləliklə, caz musiqisi ilə əlaqədar "əla", "yaxşı" mənasında belə səslənir: "hot jazz", "cool jazz", "far out ". Fəunksner bu növ slenqlərin dilə daxil olmasını tam qanuna uyğun hesab edir.

Bəzi misalları göstərək: hit man - killer, adam öldürən, songbird-xəbərci, blot out- öldürmək.

Qeyd etdiyimiz kimi, ingilis dilinin leksik laylarının zənginləşməsində onun variantlarının çox böyük rolu olmuşdur. Amerika Birləşmiş Ştatları, Kanada, Avstraliya və Yeni Zelandiyanın ingilis dilli əhalisinin özünəməxsus tarixi və sosial gerçəklikləri, adət və ənənələri, təbii həyat şəraiti və digər amillər bu ölkələrdə danışılan ingilis dilinin variantlarında öz əksini tapmış və spesifik dil realitetlərinin formalaşmasını şərtləndirmişdir.

İngilis dilinin lüğət tərkibinin alınma sözlər zənginləşməsi geniş əhatəyə malikdir. Bu xüsusiyyət özünü ən çox ingilis dilinin Kanada variantında göstərir. Buna görə də, Kanadalıların keçmişdə olduğu kimi, gələcəkdə də həm Amerika, həm də Britaniya variantlarından mənbə kimi faydalanacaqları şübhə doğurmur. Lakin təbiidir ki, yeni bir dil vahidi alınma söz kimi digər dilə keçdikdə, fonetik və semantik dəyişməyə məruz qalır. Başqa sözlə desək, kanadalılar bu sözləri öz ehtiyaclarına uyğun olaraq yeni mənada işlədirlər və izahı geniş müzakirələrə yol açır. Məsələn, chesterfield sözü buna nümunədir. Belə ki, Robert Hendrinson özünün " sözlərin və birləşmələrin mənbəyi ensiklopediyası"nda bu termini graf Filip Stanho Chesterfield-in (1694-1773.) şərafinə istifadə etdiyi taxt kimi şərh edir. Buna baxmayaraq, Hendrinson qeyd edir ki, bu söz sonuncu qraf tərəfindən kəşf olunmuşdur, lakin bu qraf haqqında onun heç bir məlumatı yoxdur. Hər

halda qədim ingilis lüğətinə görə bu söz 1900-cu ildən bəri taxt, divan mənasında istifadə olunur.

Ədəbi dilə daxil olmuş fransız mənşəli sözlərin çoxu e (ee) şəkilçiləri ilə bitir: brlule (yanmış meşə), samagite (ət və ya balıqlı bulyon və ya sup), Fransız mənşəli alınma leksikaya "euse" şəkilçisi ilə bitən sözlər də daxildir: fameuse (payızın sonunda yetişən alma növü) 2 cür tələffüz olunur. [fəmu:z], [fəmə:z] Çoxmənalı sözlərin adətən bir və ya iki mənası qeydə alınmışdır. Məsələn, fransız dilindəki galette sözünün həmin dildə aşağıdakı mənaları vardır: "pul", "plastinka", "hərbi geyim" (furajka). Həmin sözün Kanada ingiliscəsində yalnız bir mənası "pul" işlənir.

Kanada variantına keçmiş sözlərin bir qrupu birbaşa hindu və eskimos dillərindən alınmışdır. Məsələn, hindu mənşəli tamarak sözü - küknar ağacını bildirir. Biz məqalədə ingilis dilinin lüğət tərkibinin zənginləşməsi yollarını araşdırdıq. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, ingilis dilin özünəməxsus leksikasının formalaşmasında başqa bir mühüm amilin-ekstralingvistik amilin xüsusi rolu olmuşdur. Ekstralingvistik amilin təsiri altında yaranan leksik təbəqə dilçilikdə həm də milli-mədəni leksik təbəqə hesab olunur. Milli-mədəni leksik təbəqənin mənbəyini spesifik həyat tərz, adət-ənənələr, din və mifologiya və s. təşkil edir.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. İ. Rəhimov. "İngilis dilinin öyrənilməsi yolları" Bakı. "Maarif" nəşriyyatı. 1987 il.
2. Cəfərov S. "Azərbaycan dilində söz yaradıcılığı, Bakı 1960, ADU nəşriyyatı, səh. 203
3. Baily B.L. Toward a new Perspective in Negro English Dialectology- American Speech, 1965, vol. 40. səh. 172
4. Flexner S.B. I hear American Talking. New York, Van Nostrand, 1976 p. 670

Т.Мамедова

Способы обогащения английской лексики

Резюме

В статье рассматриваются методы и средства обогащения словаря и лексики английского языка. Показано, что словарь английского языка в основном обогащен двумя способами. Первый способ - обогатить язык с помощью собственных внутренних ресурсов. Здесь мы в основном говорим о формировании слов. Второе -

обогащение языка за счет заимствований. Заимствования играют основную роль в словах английского языка. Исследования показывают, что заимствования чаще встречаются в канадском варианте английского языка. Следует отметить, что еще одним важным фактором в формировании английского языка является особая роль экстралингвистического фактора. Лексический слой, сформированный под влиянием экстралингвистического фактора, также известен как национально-культурный лексический слой в лингвистике.

T.Mamedova

The ways of enrichment of the English vocabulary

Summary

The article deals with the methods and means of enriching the vocabulary and lexicon of the English language. It is shown that the vocabulary of the English language is mainly enriched in two ways. The first way is - to enrich the language by means of its own internal resources. Here we mainly speak of word formation.

The second is the enrichment of the language due to borrowings. The borrowings play main role in the word stock of the English language. Research shows that the borrowings are more likely to be found in the Canadian variant of the English language. It should be noted that another important factor in the formation of the English language is the special role of the extralinguistic factor.

The lexical layer formed under the influence of the extralinguistic factor is also known as a national-cultural lexical in linguistics.

Rəyçi: Yusif Suleymanov
Filologiy üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

MİRANƏ ƏFƏNDİYEVƏ

AzTU

miranə.@mail.ru.

**İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİ PROSESİNDƏ
PRAKTİK DANIŞIQ DİL PROBLEMİNİN HƏLLİ
MƏSƏLƏSİNƏ DAİR**

Açar sözlər: şifahi nitq, ingilis dilinin tədrisi, dialoq, dialoji nitq, dil materialı.

Key words: oral speech, teaching the English language, dialogue, dialogic speech, linguistic material

Ключевые слова: устная речь, преподавание английского языка, диалог, диалогическая речь, лингвистический материал

Şifahi nitq məsələsi ingilis dilinin tədrisində ən mətin və metodikada ən mübahisələri məsələlərdən biridir. Ölkəmizin xarici ölkələrlə sülh əlaqələrini möhkəmləndirmək məqsədilə xarici dil tədrisinin, xüsusilə şifahi nitqin inkişafının xüsusi əhəmiyyəti vardır. Bu sahədə çalışan metodist alimlər də yaxşı nəticələr əldə etmişlər. Bunlardan A.A.Aryaşova, A.D.Klimentenko, C.B.Ablam, V.L.Skalkin, İ.İ.Bim, B.A.Sapidus, N.İ.Qez və b. Göstərmək olar.

Metodistlərin şifahi nitq inkişafına dair mühazirələri bir-birinə düz gəlmir. Onlara söz və yaxud qrammatik qaydanı öyrətmək hələ onların şifahi nitqini inkişaf etdirmək demək deyildir. Şifahi nitq zamanı müəyyən ekstralingvistik şərait yaranmalıdır. Buraya yaranmış vəziyyət, situasiya, danışanın yaş və bilik səviyyəsini daxil etmək olar. Şifahi nitqin inkişafına hansı mərhələdə daha çox fikir vermək lazım olduğunu bilməlidir. Son zamanlar lingvistik mülahizələr və laboratoriya işləri vasitəsilə alınan nəticələr sübut etmişdir ki, kompleks şəkildə tədris edilməsi şəraitində də şifahi nitqi inkişaf etdirmək olar. Məlumdur ki, şifahi nitq materialları leksik qrammatik və fonetik materiallardan ibarətdir. Şifahi nitq üçün materiallar kompleks şəkildə müəyyən nitq çalışmaları vasitəsilə verilə bilər.

A.D.Klimentenko nitqə hazırlıq çalışmalarının əhəmiyyətindən danışaraq yazır: “Şagirdlər şifahi nitqə birdən-birə yiyələnirlər. Onları bu işə hazırlamaq lazımdır”. Xarici dillərin tədrisində nitqin monoloq və dialoq növlərindən istifadə edirlər. Hər iki nitq növü xarici dilin tədrisində özünə məxsus yer tutmuşdur. Şifahi nitqi inkişaf etdirmək üçün istifadə olunan müxtəlif növlü işlərdən biri də dialoqlardır. Dialoq özünün forması etibarilə ilə sual-cavaba bənzərsə də onların bir-birindən ayıran cəhər vardır. Əgər

sual-cavabda bir tərəf sual, o biri tərəf cavab verirsə, dialoqda hər iki tərəf həm sual, həm də cavab verirlər. Dialoqlar sual-cavab xarakteri daşımayıb, sadəcə iki və daha çox şəxsın danışığından ibarət ola bilər.

İki şəxs arasında gedən dialoqa dialoji nitq deyilir. Həmin nitq forması ünsiyyət üçün əlverişli forma sayılır. Bu növ sual-cavabla gedən ünsiyyət anlaşılıqlı olur. Tələbə zəngin lüğət ehtiyatına, qrammatik materiala, yaxşı tələffüz vərdişlərinə malik olur. Ancaq o, öz fikrin ingilis dilində deyə bilmirsə, verilən sualları başa düşürsə, onların heç biri ona lazım deyildir. Tələbə sadəcə olaraq “Sənin adın nədir?” “What is your name?”, “Bu qələm kimindir?” “Whose pen is it?” cümlələrini özü dedikdə, onun sevincinin həddir-hüdudu olmur. Bu hal psixoloji cəhətdən də şagirdə ingilis dilini öyrənməyə müsbət təsir göstərir. Verilən suallara tələbələr cavab verdikdə, onlar dialoqda iştirak edərkən, eşitmə yolu ilə fəallaşırlar.

Dialoq vasitəsilə tələbələrin şifahi nitqinin inkişafının sərhədi olmur. İstənilən qədər sual-cavab aparmaq və nitqi inkişaf etdirmək olar. Bunun üçün dil materiallarını sistemə salmaq tələb olunur. Məşhur metodist M.Palmer uzun müddət şifahi nitqin bu növündən istifadə etmişdir. Palmer sual-cavabı ən yaxşı üsul seçərək, nitqi avtomatlaşdırmaq üçün ondan geniş istifadə etmişdir. Nitqi avtomatlaşdırmaq üçün dil materialları düzgün seçilməlidir. Həmin materiallar aydın olmalıdır. Palmer pedaqoji prosesi intensivləşdirmək üçün sualı elə qururdu ki, cümlədə sözlərin sırası öz yerində olsun. Palmerin sual-cavab üsuluna nəzər salaq:

1.Yeni materialın verilməsi; 2.Materialın möhkəmləndirilməsi və fəallaşdırılması; 3.Öyrənilməyə nəzarət;

O, bütün tədris müddətini 4əsas “dərkətmə termini” ilə bölürdü.

1.Presentation-Percption; - dil materiallarının verilməsi və onun tələbələr tərəfindən passiv dərk edilməsi.

2.Recognition – anlama; tələbələr müəllimi başa düşür və ona lakonik cavab (yes, və yaxud no) verirlər;

3.Repetifion – təkrar, təqlid yolu ilə.

4.Reproduction – müəllimin suallarına cavab verməklə sərbəst danışmaq.

Palmerin bu bölgüsünə diqqətlə nəzər salmış olsaq, məlum olar ki, tələbələrin dialoji şifahi nitqi bu üsulla çox gec inkişaf edir. Onların fikri fəaliyyəti işləmədən mexaniki olaraq danışmalar tez bir zamanda unudulur.

1. Presentation-yeni materialın verilməsi.2) Homogeneous groups.İs this book? Yes, it is (no, it is not).

Alternative. İs this a pen or a pencil? It is a pen.3.Special. What is this? It is a pen.3.Sequential grasps.İs this a book?İs this a pencil? What is this? It is a book.5.Recognition- yeni materialın passiv möhkəmləndirilməsi.

Bu zaman müəllim “ General” (ümumi) formada sual verir. Şagirdlər lakonik (yes,no) vasitəsilə cavab verirlər. Is this a book? Yes, (no). Is this a pen? Yes, (no). II. Repetition- Təkrar. Müəllimin danışılarını tələbələr təkrar edirlər. Bu zaman sual- cavab aparılır.

III. Reproduction – yeni materialın möhkəmləndirilməsi. Müəllim sual verir, tələbələr həmin suallara cavab verirlər. Is this a book? – Tələbələr: Yes, it is (no it is not). Palmerin bu sistemi sual-cavab adlandırılır.

Dialog bir neçə variantda ola bilər. Dialog replikalar və onların fikir dolğunluğu deməkdir. Onlar informasiya düzəltmək üçün imkanlar yaradır.

Replikalar dialogda cüt məna daşıyır. Metodik ədəbiyyatda dialogu oyatma replikası və reaksiya replikası adlandırırlar. Oyatma replikası insan həyatında müəyyən situasiyalar vasitəsilə yaranır və həmin oyanma hər iki danışanda olur. Məsələn, situasiya təbii olaraq yaranır. Hər iki tərəf imtahan vermək və yaxud bir hadisəni qarşılamaq ərəfəsindədir. Bunlarda təbii olaraq eyni reaksiya yaranır. Bu reaksiyalar aşağıdakı suallar əsasında olur.

“ Bayramı necə qarşıladsın?”, “ Qapını döyən kimdir?”, “ Telefonla danışan kimdir?”. Verilən hər bir sualda ayrıca oyanma replikası yaranır ki, bu da dialoji nitqin inkişafına səbəb olur. Tələbə danışır və danışma replikalar ilə cavab verir. Oyanma replikası tələbə üçün bir tərəfdən asandırsa, digər tərəfdən onun çətinlikləri də vardır. O müəyyən situasiya əsasında danışanın sözlərinə cavab verir və öz yaddaşında keçilən bütün söz və qaydaları ani vaxt içərisində fikirləşməlidir. Verilən replikalardan birini tələbə özü müstəqil olaraq seçməlidir. Tələbənin reaksiyası o qədər iti olmalıdır ki, qarşıda dayanıb danışana cavab versin. Replikaya replika ilə cavab vermək üçün tələbə ani vaxt içərisində fikirləşməlidir, bunun üçün onun zəngin söz ehtiyatı olmalıdır.

Tələbə dialoji nitqə hazır olmaq lüğət ehtiyatından əlavə çoxlu frazeoloji ifadələr də bilməlidir. Eşitdiyinə tez cavab vermək üçün tələbənin yaddaşı iti olmalıdır. Yaddaşın iti olması üçün tələbənin keçilən dil materialını möhkəm bilməsindən asılıdır.

Müəllimlərin dərslərinin müşahidəsi göstərir ki, dialoji nitq hələ də suallar əsasında aparılır.

Dialoji nitqin inkişafı üçün materialları seçərkən onun tələbələr tərəfindən mənimsənilməsini yoxlamaq lazımdır. Çünki, dialoji nitq üçün verilən materialın özünün spesifik xüsusiyyəti vardır. Bu material nitq fəaliyyətinin bilavasitə inkişafına yönəldilir.

Ədəbiyyat:

1. F. Seyidov. "Xarici dil dərslərində maqnitofon", "Maarif" 1968.
2. A. Tahirov. "Şifahi nitqin inkişafında texniki vasitələrin rolu". Bakı. 1975.
3. A. Tahirov, Ə. Salayeva. "İngilis dilinin tədrisi metodikası". Bakı. 1978.
4. Barsuk R.Y., Əhmədova T.R. "Orta məktəbdə xarici dilin tədrisi". Bakı. 1967.

M.Efendiyeva

Oral speech in teaching english

Summary

The problem of oral speech is one of the most controversial issues in teaching English and methodology.

The problem of oral speech development is a difficult psycho-physiological process. Teaching students words of grammar does not mean that they can improve their oral speech yet. Certain extralinguistic conditions should be created during the oral speech. Any, situation, the age and knowledge level of the speaker can be included here.

You should know at what stage you need to give more insight into the development of oral speech.

Recently, linguistic considerations and the results obtained through laboratory work have shown that oral learning can be developed in a complex learning environment. It is known that verbal material consists of lexical, grammatical and phonetic materials. Materials for oral speech can be provided in complex, specific speech exercises.

Устная речь в обучении английского языка

Резюме

Проблема устной речи - одна из самых противоречивых проблем в преподавании английского языка и методологии.

Проблема развития устной речи - сложный психофизиологический процесс. Преподавание слов студентов или грамматики не означает, что они могут улучшить свою устную речь. Во время устной речи должны создаваться определенные экстравертингистические условия. Здесь можно включить любую ситуацию, возраст и уровень знаний говорящего.

Вы должны знать, на какой стадии вам нужно дать больше информации о развитии устной речи.

В последнее время лингвистические соображения и результаты, полученные в результате лабораторных работ, показали, что устное обучение может быть разработано в сложной учебной среде. Известно, что вербальный материал состоит из лексических, грамматических и фонетических материалов. Материалы для устной речи могут быть представлены в сложных, специальных речевых упражнениях.

Rəyçi: Nuriyyə Rzayeva
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

ARİFƏ YUSİFOVA
Azərbaycan Tibb Universiteti
arifə.@mail.ru.

NİTQ MƏDƏNİYYƏTİ SOSIAL FƏALİYYƏTİN MÜHÜM AMİLİ KİMİ VƏ ONLARIN QARIŞILIQLI ƏLAQƏSİ

Açar sözlər: dil, mədəniyyət, təfəkkür, intellektual fəaliyyət, sosial həyat
Ключевые слова: язык, культура, мысль, интеллектуальная деятельность, социальная жизнь.
Key words: language, education, thought, intellectual activity, social life.

Dil və mədəniyyət insanların birgə həyatının məhsulu, həm də tənzimləyici amili olaraq biri-birinə təsir edir. Ümumilikdə, dil proseslərinin mədəniyyətə və mədəniyyət sahəsindəki nailiyyətlərin dilə şüurlu və yaxud planlaşdırılmamış təsiri sosial-fəlsəfi nöqteyi-nəzərdən əhəmiyyətli məsələlərdən biridir. Digər tərəfdən, dilin təfəkkür və davranışla əlaqəsi, həmçinin mədəniyyət elementləri və mədəni mühitin insan təfəkkürünə və onun sosial fəaliyyətinə təsirinə olan maraq, dil və mədəniyyət fenomenlərinin qarşılıqlı təsir və münasibəti mövzusunun aktuallığına səbəb olmuşdur. Buna görə də, təqdim edilən məqalədə dil və mədəniyyətin qarşılıqlı əlaqə və təsiri, həmçinin cəmiyyətin mədəni nailiyyətlər sayəsində dilə şüurlu təsiri elmi-nəzəri nöqteyi-nəzərdən araşdırılmışdır.

Dil və mədəniyyət iki sosial fenomen olaraq biri-biri ilə sıx əlaqə və qarşılıqlı təsir şəraitində inkişaf edir. Yəni dilin dinamikliyi mədəniyyətin dinamikliyinin göstəricisi və mədəniyyətin dinamikliyi dilin dinamikliyinin göstəricisidir. Dil və mədəniyyət arasındakı bu əlaqə və qarşılıqlı təsir tarixən bir çox alimləri və filosofları maraqlandırıb. Son yüzillikdə bu əlaqə və təsirin tədqiqi zəminində daha ciddi araşdırmaların və nəzəri təhlillərin müşahidə edilməsi mövzusunun nə dərəcədə aktual və əhəmiyyətli olduğunu göstərir. Bu iki fenomenin qarşılıqlı əlaqə və təsiri müxtəlif alimlər tərəfindən fərqli rəqurslardan təhlil və tədqiq edilib və hələ də elmi dairələrdə bu tip tədqiqatlara göstərilən maraq azalmayıb.

Ümumilikdə, “dil mədəniyyəti, yoxsa mədəniyyət dili şərtləndirir” sualı qeyd edilən tədqiqatın və təhlillərin fundamental sualı olaraq hələ də qəti cavabını tapa bilməyib. Bu və digər buna oxşar suallar, həmçinin dil və mədəniyyətin qarşılıqlı təsir formaları son dövrlərdə daha geniş kontekstdə ciddi müzakirələr və mübahisələrin obyektı olmuşdur.

Bir çox funksiya və cəhətlərinə görə oxşar olan bu iki sosial fenomenin qarşılıqlı təsirini izah etmədən öncə, qısaca olaraq dil və mədəniyyətə dair təriflər, yanaşmalar və baxışlara nəzər yetirmək olduqca vacibdir.

Mədəniyyət insan vasitəsilə yaranan fenomendir. Başqa sözlə, mədəniyyət ikinci dünyadır. Mədəniyyət həm birgə həyatın davamı və inkişafının vasitəsi, həm də nəticəsidir. İnsanın həm fiziki, həm də zehni fəaliyyətinin nəticəsi olan mədəniyyət, cəmiyyətin yaddaşdır. Yəni cəmiyyət üzvləri mədəniyyətə müraciət etməklə müxtəlif fəaliyyət və davranış normalarını mənimsəyib, həyat təcrübəsinə çevirirlər. Bu sosial fenomenə dair verilən tərif və izahlar olduqca fərqli və bəzən ziddiyyətli.

Müxtəlif elm sahələrinin mütəxəssisləri fərqli yanaşmalara əsasən mədəniyyəti izah və tərif etməyə cəhd göstərirlər.

Məhz elə buna görə də, əlaqədar ədəbiyyatlarda yüzlərlə fərqli tərif və izahla rastlaşmaq olar. Bəzi dünya miqyaslı müəlliflər tədqiqatlarında qeyd edərək göstərirlər ki, elə alimlər var ki, mədəniyyətin maddi cəhətlərinə daha çox əhəmiyyət verirlər, digərləri isə mədəniyyətin qeyrimaddi tərəflərinə toxunurlar. Edvard B. Teylor 1871-ci ildə mədəniyyətin klassik tərifini verərək qeyd edirdi ki, “Mürəkkəb bir tam olan mədəniyyətə bilik, inam, incəsənət, mənəviyyət, qanun, ənənə və cəmiyyət üzvlərinin əldə etdikləri bütün bacarıq və vərdislər daxildir” [1, 197]. Raymon Viliam isə “Mədəniyyət və cəmiyyət” adlı əsərində (1963) “mədəniyyət bütün həyatın obrazıdır” deyir. Ümumilikdə “incəsənət, ədəbiyyat və həyat tərzini əhatə edən mədəniyyət cəmiyyətin, yaxud sosial qrupun mənəvi, maddi, intellektual və emosional baxımdan fərqləndirici xüsusiyyətlərinin məcmusudur” [1, 198].

Fəlsəfi nöqteyi-nəzərdən mədəniyyət insan və onun fəaliyyəti ilə vəhdətdədir. Yəni mədəniyyət insan fəaliyyətinin məhsulu olan müxtəlif maddi və mənəvi sərvətlərin məcmusu olaraq təhlil edilir. Burada insan fəaliyyəti dedikdə, həm onun fiziki və əmək fəaliyyəti, həm də zehni fəaliyyəti nəzərdə tutulur. Digər canlılardan (heyvanlardan) fərqli olaraq insan öz ətrafına öz istəkləri istiqamətində təsir göstərərək öz fərdi dünyasını özü formalaşdırır və yaratdığı bu mühitdə öz intellektual və kommunikativ qabiliyyətlərini yüksək səviyyədə inkişaf etdirir. Həmin inkişaf zəminində mədəni təcrübələr yaşanılır, sınaqdan keçirilir və mədəniyyətin bir hissəsinə çevrilir. Deməli, mədəni təcrübələr ilk öncə simvolik-təmsili səviyyədə nəzərdən keçirilir və sonra həyat tərzinə çevrilir.

Dil insanın intellektual və kommunikativ bacarıqlarından biri olaraq mədəni həyat üçün təməl zərurəti olan nəzəri fəaliyyət və sosiallaşmanın əsas şərti, dayağı və vasitəsidir. Dil hər bir mədəniyyətin prioritet cəhətlərini əks etdirir. Əslində dil mədəniyyətin əsasını təşkil edir. Mədəniyyətin ötürülməsi, qorunması və qavranılması məhz dilin sayəsində mümkün olur.

Dil reallığın sadəcə təsvirini yaratmır, o həm də reallığın özünü formalaşdırır. Dil düşünmək və insanın ətrafda olanları dərk etməsi üçün əsas vasitədir.

Dil və mədəniyyət sahəsində geniş tədqiqatların və “Qafqazda dil və mədəniyyət” kimi sanballı əsərin müəllifi olan Kevin Tuite Spir-Whorf fərziyyəsindən bəhs edərkən belə bir prinsipə diqqəti yönəldir ki, “hər bir insanın dilinin xüsusiyyətləri onun həyatının başqa aspektlərinə də təsir göstərə bilər və biz bu fakta diqqət yetirməliyik” [2, 47].

Kristin Coourdan isə Humboltun 123 dil haqda düşüncələrindən danışarkən ona istinadən qeyd edir ki, “dil düşüncəni (thought) formalaşdıran orqandır... dil və düşüncə ... biri-birindən ayrılmazdır [2, 51].

Spir-Whorf fərziyyəsinə əsasən mədəniyyəti, düşüncəni, insanların dünya görüşünü formalaşdıran, şərtləndirən, rəhbərliyi və kontrolu altında tutan məhz elə dilin quruluşudur. Çünki gerçəklər dünyasının qəbul edilməsində və ümumiyyətlə, şüur sistemimizin yaranmasında dil bir süzgəc funksiyasını yerinə yetirir. Bu süzgəc müəyyən hadisələr və əlamətlərin görülməsini asanlaşdırmaqla yanaşı həm də digərlərinin şərh və qəbul etməsinə mane olur. Bir az yumşaq formada desək, dilin quruluşu müəyyən qəbuletmə qəliblərini və düşüncə yönümlərini asanlaşdırır digərlərini isə çətinləşdirir.

Müəyyən bir şeyin danışılmasını və düşünülməsinə daha mümkün edərək o birilərini daha da mümkünəşdirir. “Dil insanla ona təsir edən təbiətin arasındadır. Belə ki, insanın qavrayış və fəaliyyəti onun dil vasitəsilə ətraf mühit haqqında təsəvvürlərindən ibarətdir” [3, 117]. Lakin bu məsələyə də diqqət etmək lazımdır ki, dilin quruluşu düşüncə və davranışların determinant amili olmaqdan daha çox müəyyən variant və meylləri özü ilə gətirən amildir.

Deməli, dil və mədəniyyət mövzusu həm də düşüncə tarixi ilə sıx əlaqədardır. Alman filosofu Wilhelm Von Humbolt (1767-1835) XIX əsrin əvvəllərində belə bir tezis müdafiə edirdi ki, “bir birliyin dili ilə o birlikdə yaşayan fərd(lər)in zehni yönümləri arasında o dərəcədə yaxın bağlar var ki, bunlardan birinə dair məlumat əldə etsəniz o biri ilə bağlı məlumatları da tamamilə əldə etmiş olacaqsınız. Çünki dil və zehni fəaliyyət (intellectuality) birlikdə meydana gəlir və formalaşır. Cəmiyyəti dilində görür, dilində anlarıq. Bir cəmiyyətin dili o cəmiyyətin ruhu, ruhu isə dilidir. Bu dərəcədə eyni olan başqa bir şeyi düşünmək həqiqətən çətinidir [4, 46]. Humbolt dil və mədəniyyəti sadəcə qarşılıqlı əlaqə və təsirdə olan iki fenomen kimi deyil, onları köklü bir eyniliyə malik olan iki sosial fenomen kimi təhlil edir. Əslində dil və mədəniyyət arasındakı əlaqəni və təsiri kimsə inkar etmir. Lakin bu əlaqə müdafiə olunmaqla yanaşı, eyni zamanda, mədəniyyətlərin dillər tərəfindən şərtlənib idarə olunduğu tezis və təsirlənmənin tək

istiqamətli olduğu iddiası mübahisələrə gətirib çıxarır. Edvard Sepir (1884-1939) dil, mədəniyyət və ictimai gerçəklik arasındakı əlaqəyə təkid edir. Onun fikrincə dil ictimai gerçəkliyi öyrənməkdə müraciət edəcəyimiz rəhbərdir. Çünki insanlar tam obyektiv bir dünyada yaşamırlar. İnsanlar üzv olduqları cəmiyyətin ünsiyyət mühitini meydana gətirən müəyyən bir dilin təsiri və nəzarəti altında həyatlarını davam etdirir və öz dünyalarını yaradırlar. Ən pis hal odur ki, biz bəzən dilə sadəcə bir adi ünsiyyət və yaxud idrak vasitəsi kimi müraciət edirik.

Ümumilikdə dil, idrak, təfəkkür, fəaliyyət-davranış, sosial həyat və mədəniyyət arasında olduqca ciddi və inkaredilməz əlaqə mövcuddur. Məhz elə buna görə də antropologiya, psixologiya, mədəniyyətşünaslıq, fəlsəfə, sosiologiya və lingvistikanın bir-birini əvəz edən cərəyanları və məktəbləri, demək olar ki, hamısı dil, mədəniyyət və cəmiyyət əlaqələrinə münasibət bildirmişlər. Mədəniyyətin inkişafı və mürəkkəbləşməsi ilə dilin inkişafı və mürəkkəbləşməsi arasında düz mütənasiblik mövcuddur. Yəni mədəniyyətin dinamikliyi, funksionallığı və həmçinin mədəni elementlərin arasındakı münasibətlərin mürəkkəbləşməsi həmişə dilin dinamikliyi və mürəkkəbliyi ilə paralel olub. Həmçinin dilin dinamikliyi və inkişafı mədəni dinamiklik və inkişafı ilə paralel olub (bunun əksini də söyləmək olar, yəni bunlardan birinin passivliyi digərinin passivliyindən xəbər verir). Buradan belə bir nəticə də çıxarmaq olar ki, dilin mədəniyyətə və cəmiyyətə təsiri ilə yanaşı bəzən cəmiyyət də dil və onun inkişafına şüurlu olaraq təsir edir. Əlbəttə, bu arada mədəniyyətin inkişafı və cəmiyyətin nailiyyətləri onun şüurlu təsirinə daha çox imkan yaratmış olur. Mədəniyyətin və cəmiyyətin inkişafı nəticəsində yazının meydana gəlməsi insanların dilə şüurlu təsir imkanlarını genişləndirdi. Bu təsir “müxtəlif səviyyələrdə və müxtəlif şəkillərdə təzahür edir:

1. Cəmiyyət dilin inkişaf etməsi və ya tədricən işləkdən qalmasına imkan yarada bilər.

2. Cəmiyyət elə bir şərait yarada bilər ki, bu, tədricən dilin ölümünə gətirə bilər və ya dilin fəaliyyət göstərməsi və inkişafını təmin edə bilər.

3. Cəmiyyət yazı yaratmaq yolu ilə, dilin orta və ali məktəblərdə tədrisi, müxtəlif cinsdən olan ədəbiyyat nəşri, radio və televiziya verilişlərinin o dildə aparılması yolu ilə dilin sosial funksiyalarını genişləndirmək imkanı- na malikdir.

4. Cəmiyyət dilin əsas quruluşunu, morfoloji, sintaktik, leksik-semantik və üslubi sistemlərini təkmilləşdirmək və normallaşdırmaq üçün istənilən məqsədyönlü hərəkətləri həyata keçirməyə qabildir.
5. Cəmiyyətin dillərin qarşılıqlı əlaqələri proseslərini tənzimləmək, xüsusən xarici dillərdən alınmaları istiqamətləndirmək hüququ vardır.

6. Dildəki spontan dəyişikliklər də məlum dərəcədə, cəmiyyətin şüurlu təsirinə yol verir” [5, 346].

Mədəniyyətlərarası əlaqə və mədəni zəmində baş verən inkişaf (madditexniki və mənəvi sahədə) və mədəni mübadilə də dilin inkişafına, onun lüğət bazasının zənginləşməsinə və onun fəaliyyət səviyyəsindəki müxtəlif dəyişikliklərə səbəb olur.

Məsələn, mədəniyyətlərarası əlaqə və mübadilə nəticəsində dillərin lüğət tərkibi dəyişir. “Dillərin lüğət tərkibinin dəyişilməsi ilə müşayiət olunan inkişafın təsirini purizm hadisələrində də görmək olar. Məlum olduğu üzrə, purizm alınma sözlərdən təmizləmə hadisəsinə deyilir” [6, 105]. Təbii olaraq həmin təmizləmə prosesi təmizlənən dildə yeni terminlərin, lüğətlərin yaradılması və alınma sözlərlə dəyişilməsi və nəticədə dilin lüğət bazasının zənginləşməsi ilə sona çatır.

Dilin insan təfəkkürünə, onun gerçək dünyasının formalaşmasına, mədəniyyətə təsirini və həmçinin mədəniyyətin, insan fəaliyyətinin və mədəni münasibətlərin dilə təsirinə dair deyilənləri nəzərə alaraq belə bir sual ortaya çıxır ki; əgər biz “dil reallığının sadəcə təsvirini yaratmır, o həm də reallığın özünü formalaşdırır, həmçinin dil düşünmək və insanın ətrafda olanları dərk etməsi üçün əsas vasitədir” tezislərini qəbul etsək, o zaman iki fərqli dildə danışan insanlar və yaxud digər bir dilin ciddi nüfuzuna məruz qalan cəmiyyətin üzvləri hansı dildə düşünürlər, onlar dünyanı öz dilləri, yoxsa nüfuzuna məruz qaldıqları dilin vasitəsilə qavrayırlar? Bu suala cavab vermək olduqca çətin və eyni zamanda maraqlıdır.

Bu sahədə müxtəlif fikirlər söylənilmiş və alimlər müxtəlif rəqəblərdən bu problemə yanaşıblar. Məsələn, Gustav Le Bon sivilizasiyanın (mədəniyyətin) inkişaf formalarından bəhs edərək onun mədəni zəmində və dil sahəsində könüllü və məcburi mübadilələrin, təsirə məruz qalan tərəfin üzərində effektini izah edərkən yuxarıda qeyd edilən sualları da qismən cavablandırmışdır. Onun fikrincə, tarixən müxtəlif xalqların ən yüksək inkişaf etdikləri sahələri təhlil etdikdə görürük ki, sivilizasiyanın müxtəlif elementlərinin inkişafında paralelizm əsas şərt deyil və bəzən heç yoxdur (məsələn, yunanlarda ədəbiyyat, romalılarda hərbi quruluş və hüquq, finikiyalılarda ticarət digər elementlərə nisbətən daha çox inkişaf etmişdir).

Paralelizmin olmaması, xalqların sosial inkişafı, mədəni mübadilələr, savaqlar və istilalarla əlaqədar olaraq “xalqlar öz sivilizasiyasının elementlərini dəyişir, yeni din, dil, təsisatlar qəbul edirlər... bütün bu zahiri dəyişiklikləri yaxından öyrənəndə, dərhal görürsən ki, bu sözlərin arxasındakı mətləblər yaşayır və dəyişikliyə çox yavaş uğrayır... hətta yazı sayəsində dil möhkəmlənəndə də, o bir xalqdan başqasına keçirsə, mütləq dəyişir” [7, 84-90].

Deməli, insanlar sonradan qəbul etdikləri sözləri öz düşüncə tərzı və şüuru sistemi daxilində yenıdən təfsır edir və onu olduğından fərqlı şəkildə qəbul edirlər.

Yəni baxmayaraq ki alınma sözün zahırı quruluşu qorunur, onun daxılı dünyası (ifadə etdiyi anlam, yaratdığı effekt və yaşatdığı hisslər) qəbul edənın intellekt bazası, düşüncə tərzı və məqsədındən asılı olaraq dəyişir. Gustav Le Bonun bu fikri hər bir sözün kollektiv səviyyədə “özünəməxsus yenıdən təfsiri” kimi (kollektivin hermenevtik davranışı kimi) anlaşılır.

Yuxarıda qeyd edilənlərə baxmayaraq dilin nüfuzu və ikidillik problemi hələ də bir çox alimlərin maraqlandığı, tədqiq etdiyi mövzulardan biridir və bu problemlə bağılı qəti bir nəzər söyləmək çox çətindir.

Ümumilikdə belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, dil və mədəniyyətin təsiri qarşılıqlıdır və buna görə də, dilin mədəniyyəti, yaxud mədəniyyətin dili şərtləndirdiyini söyləmək olmaz. Bu həm də cəmiyyətin sosial və texnoloji cə- hətdən inkişafı nəticəsində dilə təsir imkanları ilə əlaqədardır.

Yəni mədəniyyətin məhsulları dilə təsir imkanlarını genişləndirib. Dil, mədəniyyət, təfəkkür, davranış və sosial fəaliyyətin bir-biri ilə ciddi əlaqəsi və bunlar arasındakı təsir üsulları həmişə sosial fəlsəfənin aktual mövzularından biri olub və olacaq. Çünki cəmiyyətin inkişafı qeyd edilən münasibət və təsir üsullarını və nəticə- lərini daima dəyişdirir. Həmin dəyişiklik isə yeni tədqiqatların aparılmasına zərurət yaratmış olur.

Ədəbiyyat

1. *İb Bondebjerg and Peter Madsen, Media, Democracy and European Culture, Briston, 2008, Intellect, p. 362.*
2. *Christine Jourdan and Kevin Tuite, Language, Culture and Society, Cambridge, 2006, Cambridge University Press, p. 310.*
3. *Afaq Rüstəmovə. Sosiolingvistikanın fəlsəfi problemləri. Bakı: Adiloğlu, 2005, 200 s.*
4. *Wilhelm Von Humboldt, On language: the diversity of human language – structure and its influence on the mental development of mankind, Translated by Peter Heath, Cambridge, 1988, Cambridge University Press, p. 296.*
5. *Əbülfəz Rəcəbli. Sosiolingvistika, Bakı: Nurlan, 2004, 520 s.*
6. *Ağamusa Axundov. Ümumi dilçilik – dilçiliyin tarixi, nəzəriyyələri və metodları. Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 280 s.*
7. *Gustav Le Bon, Kütlə psixologiyası, Tərcümə; Qardaşxan Əzizxanlı. Bakı: Zəkioglu, 2006, 327 s.*

А.Юсифова

Культура речи основной фактор социальной деятельности

Резюме

Культура речи является основным феноменом современной жизни. Взаимосвязь между культурой и речи – это основной фактор в лингвистике и философии. Речевая культура всегда в центре внимания лингвистов – исследователей и ученых литературоведов.

Культура созданный человеком имеет явную историю в теории в России и в других западно Европейских. Культура речи распространение это языковой нормой устной и письменного языка. Этим же сочетанием обозначается лингвистическая дисциплина. Лингвистическая дисциплина занимается определением границ культурного речевого поведения. В культуру речи, помимо нормативной стилистики включается речевое поведение тех речевых явлений и сфер которые не входят в литературную речь

В других лингвистической традиции европейских или американской проблема нормирования разговорной речи не входит от нормативной стилистики соответственно не употреб.

В языкознании восточноевропейских стран в второй половине XX века влияние советской лингвистике проявилось в основном культуры языка

A.Yussifova

Speech culture as an important factor of social activity and their mutual relations

Summary

The textbook "The English language and English Communication Skills" aims to develop cultural and professional competences of future Bachelors of Economics and Management. When they gain knowledge about English-speaking countries and acquire.

English communication skills appealed to different situations. The preface of the textbook explains compliance with the requirements of the higher education standard. Moreover, the main part of the textbook comprises two chapters, which describe peculiarities of the UK and the British as well as special characteristics enhancing English communication. Skills employed a variety of contexts.

The sequential order of the chapter activities on individual pair or group levels begins with introducing students into the topic and finishes with organizing projects. In addition, the guidelines to work independently provide recommendations to do the activities which contribute to sustainable English communication. Furthermore, the appendix includes audio-scripts to encourage students' assessment of their listening skills.

The last chapter contains references which present both authentic and Russian sources used in the publication.

Rəyçi: Adilə Zeynalova
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

NAİLƏ HƏSƏNOVA
ADU
naila@mail.ru

**FRANSIZ DİLİNİN LÜĞƏT TƏRKİBİNİN ZƏNGİNLƏŞMƏSİNƏ
DAİR (İSPAN VƏ PORTUQAL DİLLƏRİNİN MATERIALARI
ƏSASINDA)**

Açar sözlər: Fransız dili, ispan dili, portuqal dili, alınma sözlər, leksika, lüğət tərkibi, zənginləşmə

Ключевые слова: Французский, испанский, португальский, заимствованные слова, лексика, словарь, словарный состав, обогащение

Key words: French, Spanish, Portuguese, borrowed words, lexis, vocabulary, wordlist, enrichment

İctimai hadisə olan dil, cəmiyyətlə birlikdə yaşayır və inkişaf edir. İctimai-iqtisadi, siyasi əlaqələrin günbəgün dəyişməsi, elm, texnika və mədəniyyət sahəsində arası kəsilməyən yeniliklərin yaranması ilə əlaqədar dildə yeni-yeni sözlər meydana gəlir. Beləliklə də, dilin lüğətində daimi bir dəyişmə, artma və zənginləşmə prosesi gedir. Bilirik ki, dildə olan sözlərin hamısı birlikdə onun lüğət tərkibi adlanır və o, nə qədər zəngin olarsa, dil də bir o qədər zəngin olar. Bu cəhətdən, müasir fransız ədəbi dili dünyanın zəngin dillərindən biri sayılır. XX əsrin ortalarına doğru Avropanın ən üstün dili hesab olunan fransız dilinin lüğət tərkibi zamanəmizin yüksək siyasi, fəlsəfi, elmi, ədəbi fikirlərinin ifadəsinə xidmət edə biləcək bir qüvvəyə malikdir.

İnsan çoxlu mütaliə edərək söz ehtiyatını çoxalda bilir. Lüğət tərkibinə daxil olan sözlərdən o dildə danışan adamların hamısı eyni dərəcədə istifadə etmir. Ümumiyyətlə, bir dilin lüğət tərkibinə daxil olan bütün sözləri o dildə danışanlardan hər biri eyni səviyyədə bilmir və onları nitqində işlətmir. Hər bir şəxs öz ixtisasından, təhsilindən, sənətindən və söz bazasının nə qədər zəngin olmasından asılı olaraq, öz danışığında müəyyən miqdarda müxtəlif sözlər işlədir. Bu cəhətdən, dilin ümumi lüğət tərkibi olduğu kimi, hər şəxsin də bir-birindən fərqli olan, özünəməxsus lüğət, söz ehtiyatı vardır.

Bununla belə, dilin ümumi lüğət tərkibi içərisində elə sözlər vardır ki, o dildə danışan adamların hamısı bu sözləri bilir və öz danışığında onlardan istifadə edir. Belə sözlər ümumişlək sözlərdir.

Bir dildə danışan adamların hamısına məlum olan və hamı tərəfindən sistematik şəkildə işlədilən sözlər birlikdə dilin əsas lüğət fondu adlanır. O, əslində dilin lüğət tərkibinin bir hissəsini təşkil edir.

Bununla belə, bir dilin əsas lüğət fondunda onu dilin lüğət tərkibindən fərqləndirən və ya birləşdirən bir sıra cəhətlər vardır. Əsas lüğət fondu lüğət tərkibinin inkişafında və söz yaradıcılığında mühüm rol oynayır.

Dilin lüğət tərkibi arasıkəsilmədən inkişaf edib artdığı kimi, əsas lüğət fondu da inkişaf edib artır. Zaman keçdikcə, xalqın mədəni səviyyəsi artdıqca, lüğət tərkibində olan bir çox sözlərdən hamı istifadə etməyə başlayır və onlar artıq dilin əsas lüğət fonduna keçir.

Dilin lüğət fonduna gəlmiş sözlərin əsas lüğət fonduna keçməsi zəruri deyildir. Lüğət tərkibinə daxil olan sözlər əsas lüğət fonduna keçməyə də bilər. Odur ki, sözlərin lüğət tərkibinə və oradan da onun əsas lüğət fonduna keçmə prosesi bütün sözlərdə eyni dərəcədə və eyni zamanda olmur.

Dilin əsas lüğət fonduna daxil olan sözlərin əksəriyyəti qohum dillərin lüğət tərkibi ilə bir ümumilik təşkil edir.

Dilin lüğət tərkibinə arasıkəsilmədən yeni-yeni sözlər daxil olduğu və bu sözlərin bir qismi əsas lüğət fonduna keçdiyi kimi, bunun əksinə də təsadüf edilir.

İctimai mühitin dəyişilməsi ilə əlaqədar olan bir qisim sözlər dilin lüğət tərkibindən, hətta lüğət fondundan da çıxır. Lüğət fondundan çıxan sözlər uzun müddət dilin lüğət tərkibində qala da bilər.

Bu gün fransız xalqının iqtisadi, siyasi və mədəni həyatında böyük bir yüksəliş əmələ gəlməkdədir. Bu yüksəliş və dəyişikliklər fransız dilinin lüğət tərkibinə də güclü təsir göstərir və onu zənginləşdirir. Buna görə də Fransada lüğətlər hər il yenilənərək çap olunur; hər yeni nəşrə orfoqrafik və məna cəhətdən dəyişilmiş sözlər daxil edilir. Bu zənginləşmə müxtəlif yollarla inkişaf edir. Onları müxtəlif cür təsnif etmək olar.

Cəmiyyətin ictimai, mədəni, tarixi və iqtisadi inkişafı ilə əlaqədar fransız dilinin lüğət tərkibi başqa yollarla zənginləşdiyi kimi daxili imkanlar hesabına da artır.

Bu prosesdə sözdə olan neytral məzmun genişlənir və o, ictimai məzmun kəsb edir. Bu hadisə daxili imkanlar hesabına zənginləşmə prosesini dialektik qanunauyğunluqla inkişaf etdirir.

Bir sıra sözlər öz məhdud mənalardan çıxaraq ictimai məzmun kəsb etmiş, semantik sərhədi genişləndirmişdir.

Dilin lüğət fondu lüğət tərkibinin içərisində yerləşir, daha doğrusu, onun bir hissəsidir. Dilin lüğət fondu qohum dillərin lüğət fonduna daha yaxın olur. Çünki, buradakı köklü sözlər əsrlərlə dilin lüğət fondunda

işlənmiş, başqa sözlə, ümumi bir mənbədən törəmişdir. Alınma sözlər də ilk dəfə lüğət tərkibinə daxil olur.

Əvvəldə qeyd olunduğu kimi, xalqın elmi və bədii təfəkkürünün güzgüsü dilin lüğət tərkibidir. Lüğət tərkibinin zənginliyi bu və ya digər xalqın təfəkkürünün dərinliyindən və genişliyindən xəbər verir. Xalqın ictimai şüurunun inkişafı, ümumi intellektual səviyyəsinin yüksəlməsi və s. bu kimi faktorların təsiri ilə lüğət tərkibi durmadan dəyişir və zənginləşir.

Lüğət tərkibinin zənginləşməsi üçün iki əsas baza - mənbə mövcuddur:

1. Dilin öz milli bazası – lüğət fondu;

2. Başqa dillər.

Dilin öz milli bazası – lüğət fondu hesabına lüğət tərkibinin zənginləşməsi daha mütləq haldır. Belə ki, elmi, ədəbi-bədii dil və ümumiyyətlə, milli ədəbi dilin bütün üslubi sahələri milli mənbə hesabına zənginləşdikdə daha anlaşıqlı və ifadəli olur.

Dilin milli bazası hesabına lüğət tərkibi aşağıdakı yollarla zənginləşir:

- **Leksik yolla.** Bu üsulla zənginləşmə prosesində dilin öz və özünü küləşmiş sözləri hazır şəkildə – olduğu kimi, heç bir dəyişikliyə məruz qalmadan lüğət tərkibinə keçir;

- **Morfoloji yolla.** Bu yolla sözlər müxtəlif sözdüzəldici şəkilçi qəbul edərək yeni sözlər yaradır. Belə sözlərə törəmə sözlər (des mots dérivés) deyilir. Beləliklə, şəkilçi artırmaqla dilin öz sözləri hesabına yeni sözlər lüğət tərkibini zənginləşdirir;

- **Sintaktik yolla.** Bu üsulla dilin öz sözləri və özünü küləşmiş sözlər ayrılıqda deyil, birləşərək bir anlayış ifadə edir;

- **Kalka yolu ilə.** Bu üsulu fərqləndirən cəhət odur ki, burada anlayış gəlmə, söz isə milli olur. Yəni, başqa xalqdan gəlmiş bir anlayışı ifadə etmək üçün həmin məfhum dilin milli bazasından istifadə edilərək adlandırılır.

Məlumdur ki, ictimai hadisə olan dil, cəmiyyətin bütün üzvlərinə eyni tərzdə xidmət edir. Dil əlaqələri nəticəsində alınma sözlərin köməyi ilə dilin leksikasının zənginləşməsinin ümumi qanunauyğunluqları aşkar edilir. Heç şübhəsiz, fransız dili öz tarixi boyu baş vermiş bir çox hadisələrin nəticələrini özündə əks etdirir ki, bu da xalqın tarixində baş verən müəyyən hadisələrin nəticəsi kimi izah edilə bilər.

Aparılan tədqiqatın əsas obyekt müasir fransız dilidir. Belə ki, fransız dilinin inkişafı və zənginləşməsində bir çox əhəmiyyətli rol oynayan amillər mövcuddur. Onları iki qrupa bölmək olar:

- **dildaxili amillər (interlingvistik);**

- **dilxarici amillər (ekstralingvistik).**

Ümumiyyətlə, tədqiq etdiyimiz ispan və portuqal leksik vahidləri məhz bu sonuncu – *dilxarici (ekstralingvistik)* amillər - qəbildəndir. Onların öyrənilməsi alınma sözlərin tiplərinin aşkar edilməsi, onların müxtəlif dil səviyyələrində mənimsənilməsi probleminin tədqiqi müasir dilçilik elminin ən aktual mövzularından olaraq qalmaqdadır.

Fransız dili özünün inkişaf tarixi yolunda, nəinki daxili, həmçinin xarici imkanlar hesabına da zənginləşmişdir. Bu sözlər fransız dilinin lüğət tərkibinə həm qohum, həm də qohum olmayan Avropa dillərindən gəlmiş, fransız dilinin lüğət tərkibini daha da inkişaf etdirmişdir.

Fransız dilində işlədilən ispan və portuqal alınmalarının formal və funksional assimilyasiyası məsələsi dilçilik ədəbiyyatında bir neçə əsər istisna olmaqla, demək olar ki, araşdırılmamışdır.

Tədqiq etdiyimiz materiallar söyləməyə imkan verir ki, fransız dili bir çox xalqların dilləri ilə təmasda olmuş və onların hesabına zənginləşmişdir. Alınma söz problemi dünyanın bir çox dillərində mövcuddur və onlar müxtəlif aspektlərdə (*fonetik-morfoloji, sintaktik-leksik, semantik və funksional səviyyələrdə*) öyrənilmişlər.

Ədəbiyyat:

1. Ağamusa Axundov : Ümumi dilçilik. Bakı, Maarif, 1988.
2. N.Məmmədov, A.Axundov: Dilçiliyə giriş. Bakı, 1980 (dərslük).
3. H.Həsənov : Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. Maarif nəşriyyatı, Bakı, 1987.
4. S.Cəfərov : Azərbaycan dilində söz yaradıcılığı. ADU nəşriyyatı, Bakı – 1960, 201 səhifə.
5. Балли Ш.: Общая лингвистика и вопросы французского языка. М.: Наука, 1955.
6. Щерба Л.В.: Языковая система и речевая деятельность. Л.: Наука, 1974.
7. Богородицкий В.А.: Введение в изучение современных романских и германских языков (2-е издание). М.: Издательство литературы на иностранных языках. 1959.
8. Бодуэн де Куртенэ И.А. Избранные труды по общему языкознанию. Том I, М.: Издательство АН СССР, 1963.
9. Бодуэн де Куртенэ И.А. Избранные труды по общему языкознанию. Том II, М.: Издательство АН СССР, 1963.
10. N.N.Lopatnikova, N.A.Movchovich : « Lexicologie du français moderne », М., 1982.

11. Edouard Pichon: L'enrichissement lexical dans le français d'aujourd'hui : les principes de la suffixation en français. Paris, Editions d'Artrey, 1942.

Н.Гасанова

**Об обогащении словаря французского языка
(на основе материалов испанского и португальского языков)**

резюме

В статье впервые была сделана попытка изучить тему французско-испанских, франко-португальских языковых отношений. В статье во-первых описывается состав словаря, основного словарного фонда языка. Здесь так же обсуждаются причины исчезновения со временем некоторых слов из запаса словаря, а также из словарного фонда, изучаются способы обогащения словаря. Таким образом, две основные базы показаны главными для обогащения словарного запаса: а) *национальная база языка* и б) *другие языки*. Становится известным что, первый метод происходит несколькими способами - *лексическими, морфологическими, синтаксическими* и и.т.д.. В статье анализируются особенности, которые отличает эти методы друг от друга.

Здесь так же подчеркивается, что *интралингвистические* и *экстралингвистические* факторы играют одну из самых важных ролей в развитии и обогащении французского языка. На протяжении всей истории французского языка, он обогащен не только внутренними, а также и внешними возможностями.

About enrichment of vocabulary of french language (based on materials of spanish and portuguese languages)

Summary

In the article for the first time an attempt was made to explore the subject of French-Spanish, French-Portuguese language relations. The article firstly describes the composition of the dictionary, discusses the reasons for the disappearance over time of some words from the vocabulary, and ways to enrich vocabulary are also explored here. Thus, the two key bases are reasoned as the main ones for vocabulary enrichment: *a) the national base of the language* and *b) other languages*.

It becomes known that the first method occurs in several ways - *lexical, morphological, syntactic, and so on*. The article analyzes the features that distinguish these methods from each other. It also underlined that intra-linguistic and extralinguistic factors play one of the most important roles in the development and enrichment of the French language. Throughout the history of the French language, it is enriched with not only internal but also external opportunities.

Rəyçi Seyfəddin Qəniyev
 Filologiya elmləri doktoru

ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ

AYNUR HÜSEYNOVA
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
aynur-huseynova-1977@mail.ru

SMOMPK TOPLUSUNDA DƏRC OLUNMUŞ MOLLA NƏSRƏDDİN LƏTİFƏLƏRİNİN İKİ NƏŞRİ HAQQINDA

Açar sözlər: SMOMPK toplusu, folklor, lətifə, Molla Nəsrəddin lətifələri.

Ключевые слова: Сборник СМОМПК, фольклор, анекдот, анекдоты
Муллы Насреддина

Key words: SMOMPK collection, folklor, fanny story

1881-ci ildə Tiflisdə Qafqaz Tədris İdarəsi tərəfindən (“Kavkazskiy ucebniy okruq”) Qafqaz xalqlarının folklor nümunələrinin toplanması, nəşri, rus dilinə tərcüməsi ilə məşğul olan SMOMPK məcmuəsi (Qafqaz ərazi və xalqlarının təsvirinə dair materiallar toplusu) yaradıldı. Bu Toplunun yaranmasında əsas məqsəd Zaqafqaziya xalqlarının milli-mənəvi düşüncə tərzini, tarixini, folklorunu, adət-ənənələrini, psixologiyasını öyrənmək, tanımaq və tanıtmmaq idi. Toplunun redaktoru L.Lopatinski idi. Toplanıb nəşr olunan materiallar orijinalda, əksər hallarda isə orijinala yanaşı, rus dilində sətri tərcümə ilə nəşr olunurdu. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, XIX əsrdə Tiflisdə digər rusdilli mətbuat orqanları – “Tiflisskie vedomosti”, “Kavkaz”, “Kavkazskiy vestnik”, “Novoe obozrenie” və bu kimi başqa məcmuələr də fəaliyyət göstərirdi. Ağır zəhmət tələb edən bu nəcib işdə SMOMPK-la əməkdaşlıq edən ziyalılarımızın da əməyi böyük olub. Bu vətənpərvər ziyalılarımızdan Səfərəli bəy Vəlibəyovun, Rəşid bəy Əfəndiyevin, Eynəli bəy Sultanovun, İsmayıl Əfəndiyevin, Mahmud bəy Mahmudbəyovun, Firudin bəy Köçərlinin, rus ziyalılarından N.Kalaşev, K.Nikitin, P.Zelinski, B.Veniaminov, A.Zaxarov, A.Yakimov, A.Kalaşev və digərlərinin folklor nümunələrimizin toplanıb, tərcümə olunub nəşr olunmasında çox böyük zəhmətləri olub. Ölkəşünaslıq səciyyəsi daşıyan bu Toplunun buraxılışlarında Azərbaycan folklorunun demək olar ki, bütün janrlarına geniş yer ayrılırdı.

Çox qədim tarixə malik olan, xalq tərəfindən sevilən lətifə janrının formalaşmış yayıldığı dövrlər XIII-XIV əsrlərə təsadüf etsə də, əsaslı şəkildə

toplanması əsasən XIX yüzilliyin ikinci yarısından başlamışdır. XX əsrin əvvəllərində kənd və şəhər ziyalıları, həvəskar folklor toplayıcıları tərəfindən toplanmış lətifələr “Məktəb”, “Dəbistan” jurnallarında da nəşr olunurdu. Bu jurnallarda dərc olunmuş lətifələrin bir qismini də Molla Nəsrəddin lətifələri təşkil edirdi. Lətifə nümunələrinin toplanıb, tərcümə olunub geniş şəkildə nəşr olunmasında SMOMPK Toplusunun böyük rolu olub. Belə ki, bu janrın sevilən nümunələrindən olan Molla Nəsrəddin lətifələrinin toplanıb tərcümə olunaraq SMOMPK toplusunda nəşri Poti Minqrel şəhər məktəbinin müəllimi A.Zaxarovun adı ilə bağlıdır. O, Molla Nəsrəddin lətifələrini xalq içindən toplamış, tərcümə edərək SMOMPK Toplusunun 1890-cı il IX buraxılışında dərc etmişdir. Molla Nəsrəddin hazır cavablığı, ağıllı ilə seçilən, satira yolu ilə avamlığı, cəmiyyətin naqis cəhətlərini tənqid edən, daima sevilən obraz olduğundan onunla bağlı lətifələr xalq içində çox yayılmışdı. Bir müddət sonra SMOMPK məcmuəsinin 1899-cu il, 26-cı buraxılışında da 3-cü Bakı rus-tatar məktəbinin müdiri Məmməd həsən Əfəndiyev tərəfindən toplanmış Molla Nəsrəddin lətifələri nəşr olunur. Qeyd etmək lazımdır ki, rus dövrü mətbuatında Molla Nəsrəddin lətifələri dəfələrlə dərc edilmişdir. A.D.Yeritsev də topladığı Molla Nəsrəddin lətifələrini 1890-cu il nömrələrində Rusiyada çap edilən “Novoye obozrenie” qəzetində dərc etdirmişdi. A.Zaxarov SMOMPK Toplusunun 1899-cu il IX buraxılışında toplamış olduğu lətifələri dərc etdirərkən bu lətifələr haqqında məlumat da verir. O, Molla Nəsrəddin lətifələrinin tək tatarlar arasında sevildiyini deyil, digər xalqların da sevimli lətifə qəhrəmanı olduğunu qeyd edirdi. Zaxarovun topladığı lətifələrdə Teymurlənglə bağlı lətifələrə çox rast gəlirik. Özü bu barədə belə yazırdı: Belə düşüncələr ki, Molla Nəsrəddin ərəb xəlifəsi Harun-ər-Rəşidin sarayında yaşamışdır, halbuki, lətifələrdə bir dəfə də olsun mənə onun adına rast gəlmək müyəssər olmamışdır.

“Teymurləngin tarixi” adlı bir fars kitabında deyirlər ki, bu rəhmli fətehin sarayında müdrik, bilikli bir nəfər yaşamışdır, o, düz və doğru şəkildə gələcəkdən xəbər verə bilirdi. Teymurləng onu sevirdi, onun sözlərinə inanırdı, əvvəlcədən onunla məsləhətləşməmiş iş bir iş görməzdi. İstirahət saatlarında isə Nəsrəddin özünün ağıllı cavabları ilə rəhmli fətehi əyləndirirdi. Həqiqətən də, Molla Nəsrəddin haqqındakı bir çox lətifələrdə Teymurləngin adı çəkilir. Bu lətifələrdə molla Nəsrəddin qəşqabaqlı filosof, gah qatı abırsız, gah da tam mənası ilə axmaq olur (7. 52). Zaxarov 200-dən çox lətifə toplasa da, onlardan 64-ü seçib nəşr etdirmişdir. O, sayca daha az lətifənin dərc etdirməsinin səbəbini “tatarların öz lətifələrini xoşagəlməz şəkllə salmağı sevdikləri” ilə izah edir. Zaxarovun təqdim etdiyi lətifələrdə Molla Nəsrəddin saf, sadələv, avam, bəzən isə əksinə, hazır cavab, ağıllı, dünyagörüşlü təsvir olunurdu.

Molla əksər hallarda məhz sadələvlüyü, avamlığı ucbatından gülüş obyektinə çevrilib: “Bir dəfə gecə molla həyətə çıxanda həyətdə ağacın altında adam görür. Onun oğru olduğunu düşünərək tüfəngini götürür və ona atəş açır, yaxına gəlib baxanda təsəvvür etdiyi oğrunun yerinə həyətə asdığı öz əbasını görür.

- Allaha şükür, mən əbada yox idim, - deyir, - yoxsa indi mən o biri dünyada idim” (7.61).

Lətifələrin bəzilərində isə Molla Nəsrəddin özü mənfi obraz kimi təsvir olunur. Bu kimi lətifələrdə Molla Nəsrəddin simic, oğru, yalançı kimi təsvir olunub, gülüş doğurur: “ Bir dəfə gecə molla bir dükan yarmaq istəyir, yoldan keçən bir nəfər onu görüb, xəbər alır:

- Sən burada nə qayıırırsan?

-Saz çalıram.

-Bəs necə olur ki, heç nə eşidilmir?

-Yəqin, sabah eşidiləcək” (7. 57).

Zaxarovun topladığı lətifələrin içində Molla Nəsrəddinin hökmdar Teymurlənglə bağlı lətifələri də geniş yer tutur. Bu lətifələrdə də Molla Nəsrəddin hökmdarın mənfi xüsusiyyətlərini üzünə deməkdən çəkinmir: “Bir dəfə Teymurləng mollanın yanında nə isə bir yalan-palan danışır. Molla onu sözünü kəsərək özü daha inanılmaz başqa bir yalan-palan danışır.

-Molla, sən nə cəfəngiyyat danışırısan?

-Əgər imam adamları xələtsiz qəbul etməyi özünə eyib bilməyirsə, düşünürəm ki, rəiyyət də şalvarsız gəzib lovğalanmaqdan utanmamalıdır, - deyə molla cavab verir” (7.69) .

Öncə də qeyd etdiyimiz kimi, SMOMPK məcmuəsinin 1899-cu il, 26-cı buraxılışında 3-cü Bakı rus-tatar məktəbinin müdiri Məmməd həsən Əfəndiyev tərəfindən toplanmış Molla Nəsrəddin lətifələri bir daha nəşr olunur. O toplayıb, çap etdirdiyi lətifələrə heç bir qeyd, şərh verməmişdir. M.Əfəndiyev tərəfindən toplanmış Molla Nəsrəddin lətifələri Zaxarovun topladığı lətifələrdən müxtəlif məzmunlu olması ilə fərqlənir.

Demək olar ki, M.Əfəndiyevin toplayıb dərc etdirdiyi lətifələr öz yeniliyi ilə seçilərək təkrarlanmır. Bəzi təkrar olunan lətifələr varsa da, onlarda da fərqli sonluqlar nəzərə çarpır. Məsələn, Zaxarovun dərc etdiyi bir lətifədə mollanın hamamda mahnı oxuyarkən öz səsinə zövq almasından söhbət açılır: “Molla hamamda mahnı oxuyur, səsi də özünə xoş gəlir. “Mənim yaxşı səsim var, azançı olaram”, - düşünür.

Ertəsi gün o minayəyə qalxıb oxumağa başlayır. Yoldan keçən bir nəfər deyir:

- Bir bax, bu azançının nə pis səsi var.

Molla deyir:

- Əgər bu minarədə hamam tikilmiş olsaydı, sən bunu deməzdin” (7.56).

M.Əfəndiyevin topladığı lətifədə isə hadisə bir qədər fərqli cərəyan edir. Hamamda öz səsini bəyənen molla “məlahətli” səsindən heç kimi məhrum etməmək üçün əmirin yanına gedib deyir:

- “Ey çox möhtərəm əmir, mən sənənin yanına gəldim ki, öz oxumağımla sənə zövq verim.

Əmir dedi:

- Oxu, ümid edirəm ki, sənə dinləmək mənə xoş olacaqdır.

- Amma oxumaqdan əvvəl mənə iki şey lazım olacaq, ya hamam, ya da heç olmasa, yarıyadaək su ilə doldurulmuş çəllək.

Əmirin əmrinə görə çəllək hazırlandı. Molla başını çəlləyə soxub öz qəzəllərini oxumağa başladı. Amma molla pis səsi bununla düzəlmədi. Pərt olmuş əmir öz nöqərlərinə əmr etdi ki, çəlləkdəki su qurtaranadək onlar əllərini çəlləkdə islətsinlər, yaş əllərini molla üzünə vursunlar. Nöqərlər amansızcasına vurmağa başladılar, molla isə deyirdi: “Allaha şükür, Allaha şükür”.

Molla cəzalandırılması vaxtı onun “Allaha şükürlər” etməsi əmirə maraqlı göründü və o, nöqərlərə molla cəzalandırılmasını dayandırmağı əmr edib, ondan səbəbini xəbər aldı:

- Mən Allaha ona görə şükür edirəm ki, o sənə burada hamam tikməyə imkan vermədi. Çəlləkdəki su qurtaracaq, hamamda olsaydım, heç şübhəsiz, əsrlərcə mənim əzabım davam edəcəkdə” (8.164)

Molla Nəsrəddin lətifələrinin birinci nömrəsinin çapından sonra bu janrın toplanıb, kitabçalar şəklində çap olunması ilə bağlı Əliabbas Müznib, Mirzə Məmməd Axundov, Mirəbdülbaqi oğlu Mirəbdülmün, Mirzə Abbas Mollazadə və digər ziyalılar müəyyən işlər görülmüşlər. Folklorşünas, dəyərli alim H.Zeynallı Əliabbas Müznib tərəfindən toplanan Molla Nəsrəddin lətifələrini Azərbaycanı Tədqiq və Təəbbə Cəmiyyətinin xətti ilə 1927-ci ildə kitabça şəklində çap etdirir. H.Zeynallının özünün də qeyd etdiyi kimi, dərc etdiyi lətifələr molla ədəb daxilində olan fəlsəfi və ibrətamiz hekayələridir. Müəyyən lətifələr var ki, onlarda da müəyyən düzəlişlər etməklə dərc etdirmişdir.

O, bu lətifələri yalnız dərc etməklə kifayətlənməyib, Molla Nəsrəddin lətifələrinin coğrafi yayılma arealı haqda, Zaxarovun Molla Nəsrəddin haqqında olan yazısı barədə və Köprülüzadə Məhəmməd Fuadın Molla Nəsrəddin haqqında tədqiqatına dair geniş yazı dərc etdirir.

Demək olar ki, Zaxarovun topladığı lətifələrin bir çoxuna ədəbiyyatda Müznib təəllüsü ilə tanınan Əliabbas Mütəllibzadə tərəfindən toplanılan lətifələrin içində rast gəlirik.

Onlardan “Bu qədər toyuğa bir xoruz lazım deyilmi?”, “Nərdivanı hər yerdə satmaq olar”, “Qazan da doğarmı?”, “Kaş hər gün bayram olaydı”, “Qaz şorbası yeyirəm”, “Sabah qiyamət olacaqsız, paltar neyləyirsiniz?” və bir çoxlarının adını qeyd etmək olar. Lakin bəzilərinə də rast gəlirik ki, onların mövzuları oxşar olsa da, məzmunları fərqlidir. Məsələn, Zaxarovun dərc etdirdiyi belə bir lətifəyə nəzər salaq: “Bir dəfə molla yas paltar geyinib bazara gəlir.

- Molla, sən nə üçün yasdasan?
- Özüm üçün yas saxlayıram, axı öləndən sonra bunu edə bilməyəcəm”

(7.61).

Ə. Müznibin dərc etdirdiyi lətifə isə belədir: “Molla bir gün qara paltar geyinib gəzməyə çıxır. Bu halda bir neçə nəfər gəlib soruşur:

- Molla əmi, nə olub, nə üçün qara geyinmisən?

Molla cavab verir:

- Oğlumun atası ölübdür, onun üçün yas saxlayıram” (3.11)

Molla Nəsrəddin lətifələri içində “əl-ayağının soyuması ilə ölümünün yaxınlaşmağını fərz edən molla” haqqında lətifələr çoxdur. Onların da hər biri digərindən müxtəlif sonluqla fərqlənir. Zaxarovun dərc etdiyi lətifələr içində belə bir lətifə var: “Bir dəfə molla arvadından xəbər alır:

- Hansı əlamətlərlə bilmək olar ki, adam ölüb ya ölməyib?
- Əl-ayaqlar soyuyanda. Bu o deməkdir ki, adam ölmüşdür, - arvadı cavab verir.

Bir dəfə qışda molla meşəyə odun dalınca gedir, birdən hiss edir ki, əl-ayağı soyumuşdur.

- Deməli, mən ölmüşəm, - molla fikirləşir və yerə uzanıb hərəkətsiz dayanır.

Beləliklə, onu eşşəkləri başsız qalır Bu arada qurdlar yığışb gəlir və eşşəkləri parçalamağa başlayırlar. Molla başını qaldırıb, qurdların eşşəkləri parçaladığını görüb deyir:

- Ey lənətə gəlmiş qurdlar, Molla Nəsrəddin sağ olsaydı, siz onun eşşəklərini parçalamağa cürət etməzdiniz”. (7.58)

Ə. Müznibin topladığı bu lətifənin sonunda isə Molla qurdların onun eşşəyini parçaladığını görüb, - Yaxşı tapmışınız, ölən adamın eşşəyini yeyərlər, - deyir (3.16).

Bəzən hazırcavablığı, ağılı, müdrikiyi, bəzən də, səfehliyi, sadəlövhliyi, avamlığı təcəssüm etdirən bu obraz insanların mənfi xüsusiyyətlərini gülüş, satira yolu ilə tənqid edərək şəxsiyyətləri ifşa edir. Bəlkə də, məhz bu səbəbdəndir ki, Molla Nəsrəddin lətifələri bu gün belə insanları güldürür, düşündürür və sevilir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Bakı, Elm, 2004
2. Hikmət Quliyev. Müdrikiyin parodiyası (Molla Nəsrəddin obrazlı əsasında), Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər, Bakı, 2013
3. “Molla Nəsrəddin məzhəkələri”, Toplayanı: Ə. Müznib, ATTC nəşriyyatı, Bakı, 1927
4. Molla Nəsrəddin lətifələri (Azərbaycan mətnləri əsasında), Bakı: Sabah, 2018, 376 səh.
5. Paşa Əfəndiyev Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı, Maarif, Bakı, 1993
6. Paşa Əfəndiyev. Azərbaycan folklorşünaslığının tarixi. Bakı, 2006
7. SMOMPK Topplusu, 1890-cı il, IX buraxılış, II buraxılış, səh. 52-74
8. SMOMPK Topplusu, 1899-cu il, XXVI buraxılış, II buraxılış, səh. 126-166
9. Kazımoğlu M. Xalq gülüşünün poetikası Bakı, Elm 2006, 268 səh.

Aynur Hüseynova

Molla Nasreddin funny stories in the first publication of SMOMPK antology

Summary

SMOMPK collection was created by Caucasian Scientific Management in Tbilisi in 1881. The main objective of this collection was the recognition of history, folklore, customs and national way of thinking of the Transcaucasian nations.

Almost all genres of folklore were mentioned in the publication of collection. Molla Nasreddin funny stories were collected, translated and published by Zakharov in 1899 in the 19th publication of SMOMPK.

Later the same year Efendiyevs collection of Molla Nasreddin funny stories again saw light in the 26th publication of the journal.

Molla Nasreddin funny stories in the first publication of SMOMPK antology

Molla Nasreddin funny stories published SMOMPK collection during the same year vary in terms of theme as well as content.

А.Гусейнова

О двух изданиях анекдотов Муллы Насреддина в сборнике смомпк

Резюме

В 1881-ом Управлением Кавказского Учебного Округа Тбилиси начал издаваться сборник СМОМПК. Основной целью издания этого сборника являлось ознакомления историей, фольклором, обычаям, образами национально-духовного мышления народов, проживающих в Закавказии.

Следует сказать, что в большинстве выпусков сборника выделялось большое место различным образцам многих жанров Азербайджанского фольклора. Образцы жанра анекдота также издавались в выпусках сборника СМОМПК.

Издания анекдотов Муллы Насреддина, которые были собраны и переведены с Азербайджанского языка на русский связано с именем А. Захарова.

Впервые эти анекдоты были изданы в 1899-ом году в 19-ом выпуске сборника. В том же году также в 26-ом выпуске сборника были изданы анекдоты собранные и переведенные с азербайджанского на русский М. Эфендиевым. Анекдоты Муллы Насреддина, изданные в том же году в различных выпусках сборника отличаются друг от друга по тематике и по содержанию.

Rəyçi: Xəlilov Rza
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

ƏTRABƏ GÜL
Bakı Mühəndislik Universiteti
egul@beu.edu.az

AZƏRBAYCAN ETNOMƏDƏNİ SİSTEMİ VƏ MULTİKULTURAL DƏYƏRLƏR

Açar sözlər: Multikulturalizm, Azərbaycan etnomədəni sistemi, folklor, yazılı ədəbiyyat, ədəbiyyatda multikultural dəyərlərin ifadəsi, qonaqpərvərlik, başqa mədəniyyətlərə sayğı və s.

Key Words: Multiculturalism, Azerbaijani ethnocultural system, Oral and written literature, multicultural values, hospitality, respect to other cultures.

Ключевые Слова: Мультикультурализм, Азербайджанская этнокультурная система, Устная и письменная литература, Межкультурные ценности, гостеприимство, уважение к другим культурам.

Məsələnin qoyuluşu: Azərbaycan etnomədəni düşüncəsində multikultural dəyərlər və bədii mühitdə onun ifadəlilik aspektləri

İşin məqsədi: Multikultural dəyərlərin şifahi və yazılı ədəbiyyatda ifadəlilik məqamlarını, genetik sistimini bir bütöv olaraq aydınlaşdırmaq

Azərbaycan xalqının ictimai, siyasi, mədəni düşüncəsində multikultural dəyərlər bir tərəf kimi həmişə aparıcı xətdə olmuşdur. Mövcud mənbələr, aparılan müxtəlif təhlil və tədqiqatlar, tarixi materiallar bunun bariz faktı kimi özünü aydınlıqla göstərir. Ümumiyyətlə, türk xalqlarının genetik yaddaşında formalaşmış mədəniyyət sistemi, onun dəyər və əxlaq kodeksi bütün tarix boyu dinamik mənzərəsi ilə nəzər-diqqəti cəlb etmişdir. Böyük dövlət təsəvvürlərinə, cahanşümul ideallara köklənmiş xalqlar bu idealların üzərində öz məqsəd və məramlarını həyata keçirməyə, dünya mədəni sferasına töhfələr verməyə çalışmışlar. Türklərin bir qövmü olan Azərbaycan xalqı da məhz tarix boyu bu dəyərləri həyati əhəmiyyətli məsələ kimi uca tutmuşdur. Çünki bu xalqımızın təbiəti, ruhu ilə bağlı məsələ olub onun gen yaddaşına əsaslanır. Böyük Azərbaycan şairi A.Şaiq məhz “həpimiz bir günəşin zərrəsiyik” deməklə bunu tam təfərrüatı ilə ifadə edə bilmişdir. Akademik İ.Həbibbəyli ədəbi proses müstəvisində məsələlərə münasibət bildirərək vurğulayır ki, “ədəbi proses ilk növbədə bədii yaradıcılıq, ədəbiyyat sahəsində gedən prosesləri, baş verən dəyişmələri, çətinlikləri və mübarizəni əhatə edən hadisədir. Ədəbiyyat və cəmiyyət hadisələri ayrılmaz olduğu üçün ədəbi proses həm də cəmiyyətşünaslığın üzvi tərkib hissəsidir” (5, 5). Multikultural dəyərlərin ifadəliliyi də məhz həmin ədəbi prosesin əsas

xətlərindən biri kimi ədəbi-mədəni düşüncəni özündə olanları ilə müəyyən-ləşdirir.

Multikultural və tolerant dəyərlər Azərbaycan xalqının ta qədimdən, bəlkə də xalq, etnos kimi dünyaya, həyata ilk addımlarını atdığı zamandan həyat tərzı olaraq düşüncəsinə oturuşmuşdur. Çağdaş dünyada multikul-turalizmin Amerika, İsveç, Avstraliya, Kanada modelləri vurğulanır və onların haqqında müxtəlif səviyyələrdə təhlillər aparılır. Ancaq tipoloji təhlillərdə multikulturalizmin Azərbaycan modeli öz qədimliyi və mükəmməlliyi ilə daha çox maraq doğurur. Çünki, vurğuladığımız kimi, bu xalqımızın təbiəti, mənəvi zənginliyi ilə əlaqəli məsələ olub, onun ruhuna bağlanır. Akademik A.Əlizadə çox doğru olaraq vurğulayır ki, “müxtəlif ölkələrdən insanların Azərbaycana axını prosesinin əks üzü xalqımızın Qərb mədəniyyətinə yiyələnməsinə səbəb oldu. Onun elmi fikri Avropa elminin nailiyyətləri ilə zənginləşdi. Qərb-Şərq mədəniyyətlərinin sintezi daha çox incəsənətimizin bundan sonrakı inkişafında özünü büruzə verdi. Müasir Qərbin miqrantlara göstərdiyi münasibətdən fərqli olaraq o zaman xalqımız ona qucaq açdığı insanları olduğu kimi qəbul etdi, onlara mədəniyyətlərini, dinlərini, dillərini qoruyub saxlamaq üçün hər cür şərait yaratdı. Həmin dövrdə Bakıda, Gəncədə, Xaçmazda, Şəmkirdə və digər şəhərlərimizdə tikilmiş və hazırda dövlət tərəfindən qorunan və bərpa olunan müxtəlif dinlərə aid məbədlər buna əyani misaldır. Bütün bunlar onu sübut edir ki, sağlam düşüncə süni şəkildə yarana bilməz, hər bir hadisənin mənasını onu ərsəyə gətirən fərdin, yaxud xalqın mentalitetində axtarmaq lazımdır” (3). Doğrudan da, akademik dediyi kimi, multikultural dəyərləri Azərbaycan xalqının mental dəyərlərində axtarmaq və onu etnosa məxsus keyfiyyət kimi təhlilə gətirmək lazımdır.

Xalq yaradıcılığının mahiyyətinə oturuşmuş bu dəyərlər, bayatı, nəğ-mə, atalar sözü, məsəl, əfsanə, rəvayət, dastan, nəğil örnəklərində, eləcə də klassiklərimizin yaradıcılığında (Q.Təbrizinin, X.Şirvaninin, N.Gəncəvinin, Z.Şirvaninin, Ə.Təbrizinin, A.Ərdəbilinin, M.Əvhədinin, M.Füzulinin, Fədainin, Məsihinin, M.P.Vaqifin, H.Cavidin, M.Ə.Sabirin, A.Şaiqın, S.Vurğunun və başqalarının) geniş mahiyyətli hadisə kimi özünə yer alır. Bütün bu tarixi zənginliyin və uzaqgörənliyin, eyni zamanda ənənəyə sədaqətin nəticəsi idi ki, möhtərəm prezidentimiz İlham Əliyev 2016-cı ili “multikulturalizm ili” elan etdi.

Azərbaycançılıq müstəvisində məsələlərə yanaşan və onu geniş təhlil probleminə çevirən akademik R.Mehdiyev xüsusi olaraq vurğulayır ki, “azərbaycançılıq ideologiyasında vahid polietnik millətin Azərbaycan dövlətçiliyinin yaradılmasına dair maraqlarının ümumiliyi, demokratiyanın, sərbəst iqtisadiyyatın, sosial həyat şəraitinin inkişafı uğrunda mübarizəsinin məqsədləri öz əksini tapmışdır. İdeologiya kimi azərbaycançılıq müstəqil

Azərbaycanın fəlsəfi-sosial doktrinasının sosiomədəni və etnik- geosiyasi cəhətlərini özündə birləşdirmişdir. O, qarşılıqlı dəstək, əməkdaşlıq və bərabərliyin mühüm əsasını təşkil edir” (7, 23).

Müxtəlif mədəniyyətlərin bir arada (sərhədlər daxilində) dinc yaşayış inkişaf etdirilməsi və dəyər səviyyəsinə yüksəldilməsi tarixin çox dərin qatlarından gələn bir təsəvvür kimi formalaşmışdır. Bu onun qonaqpərvərlik, böyüyə hörmət, qonşuluq münasibətlərinə, dil, din, adət-ənənə, sənət və s. təsəvvürlərinə hesablanır ki, onun da tarixi xalqın tarixi qədər əski bir zamanı əhatələyir. Yaradandan ötrü yaradılmışlara hörmət təsəvvürü müqəddəs kitabımız “Quran”dan (Əl-Maidə, 5/48, Əl-Bəqərə 2/113 surəsi) bədii düşüncəmizə, ailə dəyərlərinə qədər böyük bir sistemi özündə ehtiva edir. “Bütün insanları bir ümmət kimi yaratmağın Allahın qüdrəti daxilində olduğunu” vurğulayan müqəddəs kitabımız əvvəldən axıra qədər multikulturalizmi özündə bir dəyər kimi qabarıq şəkildə göstərir. Qədim ipək yolunun üzərində yerləşən Azərbaycan bu mədəniyyətin mükəmməl modeli olaraq həmişə etnik mədəni sistemlərin uca tutulmasına üstünlük vermişdir və bunu özünün yaşam tərzinə çevirmişdir. Akademik K.Abdulla bu məsələlər ətrafında qənaətlərini bölüşərək vurğulayır: “Multikulturalizm və tolerantlıq tarixən azərbaycanlıların həyat təzi olub, bu gün isə milli kimliyindən, dilindən, dinindən asılı olmayaraq Azərbaycan dövlətinin hər bir vətəndaşının gündəlik həyat tərzinə çevrilib. Ölkə Prezidenti cənab İlham Əliyevin Azərbaycan multikulturalizminin elmi əsaslarla öyrənilməsi və dünyada təbliği istiqamətində göstərdiyi konkret hədəflərə çatmaq üçün atılan əməli addımlar dövlət qurumları, siyasətçilər, hökumət adamları ilə yanaşı, hər bir vətəndaşımızın üzərinə şərəfli vəzifə qoyur” (2, 27).

Azərbaycan ədəbiyyatı bu bəşəri və milli-mənəvi dəyərlərin ümumi sistemini qorumağı bir əsas olaraq bütün mərhələlərdə uca tutmuşdur. İntibah poeziyasının görkəmli nümayəndəsi, zirvəsi hesab olunan N.Gəncəvinin yaradıcılığı bunun klassik nümunəsidir. Məhz bunun nəticəsidir ki, ədəbiyyatşünas alimlər böyük şairin yaradıcılığının ideya istiqamətlərindən söhbət açarkən “Nizaminin vətəni dünya, milləti insanlıqdır” tezisini bir tərəf olaraq əsas götürürlər.

Çalış öz xalqının işinə yara,

Geysin əməlinlə dünya zər-xara. (4, 43).

Klassiklərin yaradıcılığında təbliğ olunan və bir dəyər kimi qabarıq şəkildə ifadəsini tapan hümanizm məhz multikultural dəyərlərin qorunmasına və onun uca tutulmasına köklənmişdir. N.Gəncəvi də bütün yaradıcılığı boyu bunu bir xətt kimi əsas götürmüş, “Sirlər xəzinəsi”, “Xosrov və Şirin”, “Leyli və Məcnun”, “Yeddi gözəl”, “İsgəndərnamə” poemalarında geniş müstəviyə çıxarmışdır. İntibah ədəbiyyatının zirvəsi hesab olunan ədibin bütün dünyagörüşü, həyat təsəvvürləri xalq anlayışından insan anlayışına

qədər mükəmməliyi ifadə etməklə sonrakı dövr ədəbi prosesə istiqamət vermişdir. Heç şübhəsiz bunun əsas qaynağı onun boya-başa çatdığı müqəddəs Gəncə torpağı, onun zəngin flora-faunası, etnokulturoloji sistemi əsas olmuşdur. Burada əlbəttə siyasi mühitdən, türk əsilli Azərbaycan hökmdarlarının dəst-xəttindən tutmuş, geniş əhalinin rəngarəng təbəqələrində özünə yer alan əxlaq- davranış prinsipləri də əsas olmuşdur.

Nizami, İsadır sənin nəfəsin,
Məryəm ağacıdır düşüncən, hissin.
Xurma ağacından vermişən çox bar,
Hər zaman görəydim səni bəxtiyar. (4, 33).

Xeyirxahlıq, təvazökarlıq, kimsəsizlərə əl tutmaq, xoşbəxtliyi ətraf mühitlə bölüşmək, mənəvi ucalığı bütün olanlardan üstün tutmaq klassik ədəbiyyatın təməl prinsipləri kimi həmişə diqqət mərkəzində saxlanmışdır. “Özünü dünyada şam tək dolandır, özgənin işi üçün özünü yandır” deyən ədiblərimiz bütün yaradıcılıqları boyu bu ideallara sədaqət göstərmişlər. “Avesta”nın əsas tezis kimi vurğulanan “xeyir söz, xeyir fikir, xeyir iş” bütünlükdə Azərbaycan ədəbi-mədəni düşüncəsinin əsas mahiyyətini, kökləndiyi ideyanı əski qatlardan müəyyənləşdirmişdir. Dastan, nağıl, əfsanə, rəvayət, nəğmə, bayatı, atalar sözü, tapmaca və s. örnəklər, eləcə də xalq mərasimləri bütün müstəvilərdə bu dəyərləri öz bətnində yaşatmışdır. Məhz bunun nəticəsi idi ki, N.Gəncəvi “Yeddi gözəl” poemasında yeddi ölkədən gətirdiyi gözəllə və onun söylədiyi nağıllarla tarixi-mədəni mənzərəni, kulturoloji sistemin kodlarını, milli və global səviyyənin nələrlə səciyyələndiyini aydınlaşdırmaq üçün kifayət qədər material verir. “İsgəndərnamə” poemasında Makedoniyalı İsgəndərin Yunanıstandan fərqli olaraq Şərqdə gördüyü, qarşılaşdığı dəyərlər, mədəniyyət ocaqları, Şərq fəlsəfi dünyagörüşünün müəyyənləşdirdiyi təsəvvürlər sistemi onun bütünlükdə fəaliyyətinə, həyat tərzinə təsir edir və böyük filosofları ətrafına toplamaqla dünya işlərindən hali olmağa, kamilliyin zirvəsində dayanmaqla dünya nizamına istiqamət verməyə çalışır. Bu məqamlara diqqət yetirən akademik T. Kərimli yazır: “Nizami İsgəndərinin missiyası yer üzərinə sülh, əmin-amanlıq gətirmək, təktanrıçılığı yaymaqdır. Nizami İsgəndəri heç vaxt müharibəyə birinci başlamır. Hətta Dara ilə müharibədən uzun müddət qaçmağa çalışır, sülh imkanları tam tükəndikdən sonra ona hücum etmiş Daraya qarşı vuruşmalı olur və ədaləti bərpa edir. Eyni sözləri zənci və rus qoşunlarının aqressivliyi və İsgəndərin onları haqlı olaraq cəzalandırması barədə də söyləmək olar. Hər dəfə bir yerdə haqq-ədalətin pozulduğunu eşidən İsgəndər həmin yerə qoşun çəkir, ədaləti bərpa edib yenidən Ruma qayıdır, alimləri, filosofları başına yığıb mənəvi kamillik yolları axtarır” (5, 150).

Azərbaycan xalqının şifahi yaradıcılığı, dastan, nağıl örnəkləri etnomədəni sistemi, onun kulturoloji müstəvidə nələrə əlaqələnməsini aydınlaşdırmaq üçün ən mükəmməl faktlardır. “Kitabi-Dədə Qorqud”, “Koroğlu”, “Tahir və Zöhrə”, “Aşıq Qərib”, “Şahzadə Əbülfəz”, “Yetim Aydın” və s. kimi dastan nümunələri əsaslı faktlarla ciddi mənzərə sərgiləyir. Ümumiyyətlə, türk dastan yaradıcılığı, “Bilqamıs”, “Manas”, “Alpamış”, “Corabatır”, “Edige”, “Koblandıbatır”, “Canqar, “Boz yigit” və s. epos ənənəsi etnomədəni sistemin mükəmməllik hadisəsi olaraq ciddi faktoloji təsəvvür formalaşdırır. Məsələn, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarındakı “Qanlı Qoca oğlu Qanturalı boyu”, “Baybura oğlu Bamsı beyrək boyu”, “Uşun Qoca oğlu Səgrəyin boyu” və s. etnomədəni sistemin dinamikasını, arxitektolik mənzərəsini aydınlaşdırmaq üçün mühüm əhəmiyyət daşıyır. “Oğuz zamanında Qanlı Qoca derlərdi bir korbuz ər vardı. Yetişmiş bir cilasın oğlu vardı. Adına Qanturalı derlərdi.

Qanlı Qoca aydır:

-Yarənlər, atam öldü, mən qaldım, yerin-yurdun tutdum. Yarınkı gün mən öləm, oğlum qala. Bundan yegrəyi yoxdur ki, gözüm görörkən, oğul, gəl, səni evərayım – dedi.

Oğlan aydır:

-Baba, çün səni evərayım dersən, mənə layiq qız necə olur...

Qanturalı aydır:

-Mən yerimdən durmadan ol durmuş ola. Mən qaraqoç atıma minmədən ol minmiş ola. Mən qanlı kafir elinə varmadan ol varmış ola, mənə baş gətirmiş ola” (6, 95). Bu mətn türk etnik sistemində müəyyənlanmış dəyər, təsəvvür prinsiplərini özündə sərgiləmək baxımından əvəzsizdi. Dastanın sonrakı epizodunda həmin qızın yeri müəyyənləşir və Trabzon təkurunun qızı olduğu aydınlaşır. “Qanlı Qoca sevindi, quvanı uru durdu. Ağ saqqallı pir qocaları yanına buraxdı, İç Oğuza girdi, qız bulaymadı, dolandı. Daş Oğuza girdi, bulaymadı, dolandı Trabzona gəldi. Məgər Trabzon təkurunun bir əzim görklü məhbub qızı vardı, sağına-soluna iki qoşa yay çəkərdi. Atdığı ox yerə düşməzdi. Ol qızın üç canəvar qalınlığı, qaftanlığı vardı. Hər kim ol üç canəvəri bassa, yensə, öldürsə, qızımı ona verərəm – deyə vədə eləmişdi” (6, 96). Göründüyü kimi, mətn informasiyası bütün səviyyələrdə ciddi mənzərəni, Oğuz elində müəyyənlanmış təsəvvür sistemi, arxetiplərin ehtiva etdiyi yaddaşı özündə qoruyub saxlamaq məzmunu ilə seçilir. Azərbaycan qəhrəmanlıq dastanları “Koroğlu”, “Qaçaq Nəbi”, “Qandal Nağı”, “Qara Tanrıverdi”, “Qaçaq Kərəm”, “Qaçaq İsxan”, “Səməd bəy” və s. öz möhtəşəmliyi ilə tarixin dərin qatlarında müəyyənlanmış dəyərləri günümüze daşımaq və onu özlərində yaşatmaq baxımından gərəkli funksiya ilə xarakterizə olunur. Yazılı ədəbiyyatımızın görkəmli nümayəndələri H.Cavid, A.Şaiq, R.Əfəndiyev, Y.V.Çəmənzəminli, S.Hüseyn, S.S.Axundov, M.Ə.Sabir,

Ə.Cavad, M.Müşfiq, S.Vurğun və s. kimi sənətkarların yaradıcılığı bu kontekstdə sistemli təhlilləri gərəkləşdirir.

Hamımız bir yuva pərvərdəsiyik,
Hamımız bir günəşin zərrəsiyik!
Ayırmaz bizləri təğyiri-lisan,
Ayırmaz bizləri təbdili-məkan.
Ayırmaz bizləri İncil, Quran. (1, 29).

Bütün bunlar Azərbaycan ədəbiyyatında mövcud zənginliyi, onun daxili dinamikasını, əhatələdiyi mənzərəni aydınlaşdırmaq baxımından müstəsna əhəmiyyət kəsb edir. Etnokulturoloji sistemin zəngin fakturası, tarixi-mədəni mənzərənin müəyyənləşdirdiyi mənzərə bir bütöv olaraq daha geniş yanaşmaları gərəkli edir.

İşin elmi nəticələri: Etnomədəni sistemin təhlili nəticə olaraq onu deməyə əsas verir ki, multikultural dəyərlər xalqın təbiəti, tarixi ənənələri, yaddaşı ilə əlaqədar olan məsələdir. Sistemli təhlillərin, intensiv araşdırmaların aparılmasını zəruri edən bu problem tipoloji yanaşmaları aktuallaşdırır.

İşin elmi yeniliyi: Etnomədəni sistemin bir problem olaraq təhlilə gətirilməsi müasir dünyanın müxtəlifliyində ən aktual məsələlərdən biri kimi mühüm dəyər qazanır. Xalqların mədəni dəyərlərində müəyyən olmuş prinsipləri aydınlaşdırmaq və müqayisəli təhlillər aparmaq üçün mühüm önəm daşıyır.

İşin tədqiq əhəmiyyəti: Azərbaycan xaqının tarixi-mədəni təsəvvüründə qəliblənmiş prinsipləri, etnik sistemdə oturuşmuş təsəvvürləri və onun bədii ədəbiyyatda hansı səviyyədə əksini aydınlaşdırmaq baxımından ciddi faktura ilə səciyyələnir.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdulla Ş. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Avrasiya press, 2005, 568 s.
2. Abdullayev K. Azərbaycan multikulturalizmi bu gün: Portuqaliyadan İndoneziyayadək. "Multikulturalizm" (ədəbi-bədii, elmi-publisistik jurnal). Bakı, 2016, № 1, s. 27-43.
3. Əlizadə A. Dəqiq ideoloji hədəf. "Elm" qəzeti, 1 aprel 2016-cı il.
4. Gəncəvi N. Yeddi gözəl. Bakı, Yazıçı, 1983, 355 s.
5. Həbibbəyli İ. Ədəbi proses -2013: ənənənin bərpası və yeni mərhələ // Ədəbi Proses – 2013. AMEA Nizami gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu. Bakı: Hədəf nəşrləri, 2014, s. 5-12
6. Kərimli T. Nizami və tarix. Bakı, Elm, 2002, 244 s.
7. Kitabı-Dədə Qorqud. Bakı, Yazıçı, 1978, 182 s.
8. Mehdiyev R. Azərbaycançılıq – milli ideologiyanın kamil nümunəsi. "Multikulturalizm" (ədəbi-bədii, elmi-publisistik jurnal). Bakı, 2016, № 1, s. 20-27.

**Ethnocultural system and multicultural values of Azerbaijani nation
Summary**

The ethnocultural memory of the Azerbaijani nation is as rich and ancient as its history. The article deals with preliminary and current notions. The samples of the oral and written literature are of significant importance and constitute the cornerstone of the research. The folk memory of the Azerbaijani nation, its ceremonies, molded etiquettes represent the best examples. "The book of Dada Gorgud", "Koroghlu", "Ashig Garib", "Tahir and Zohra", "Yetim Aydin" (Orphan Aydin), "Abbas and Gulgaz" and many other literary pieces are considered the notable models of multiculturalism. The creativity of N. Ganjavi, Kh. Shirvani, A. Ardabili, A. Tabrizi, M. Avhadi, Fadai, Masihi, M.P. Vagif, Y.V. Chamanzaminli, M.A. Sabir provides with profound references to explore genetical content of the Azerbaijani ethnocultural system.

A.Гул

**Этнокультурная система и межкультурные ценности
Азербайджанского народа
Резюме**

Этнокультурная память Азербайджанского народа является такой же богатой и древней как и ее история. В статье идет речь о первоначальных и нынешних представлениях. Образцы устной и письменной литературы имеют существенное значение и представляют собой основу исследования. Фольклорная память Азербайджанского народа, ее церемонии, формованные этикеты являются самыми наглядными примерами. Книга "Китаби Деде Коркуд", "Кёр-оглы", "Ашуг-Гариб", "Тахир и Зохра", "Сирота Айдын", "Аббас и Гюльгыз" и многие другие литературные экспонаты считаются значительными фактурами мультикультурализма. Творчество Н.Гянджеви, Х.Ширвани, А. Ардебилли, А. Табризи, М. Авхади, Фадаи, Масихи, М. П. Вагиф, Ю.В. Чемазминли, М. А. Сабира предоставляет существенные материалы для изучения генетического содержания Азербайджанской этнокультурной системы.

Rəyçi: Mahmud Allahmanlı
Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

GÜNEL BAYRAMOVA
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
AMEA-nın Nəsimi adına
Dilçilik İnstitutu
e-mail: gunelf@mail.ru

TƏFƏKKÜRÜN BİOLOJİ EKZAPTASIYASI VƏ MENTAL METAFORALAR

Açar sözlər: ekzaptasiya, bioloji təkamül, mental metafora, preadaptasiya, kooptasiya

Key words: exaptation, biological evolution, mental metaphor, preadaptation, co-opting

Ключевые слова: экзаптация, биологическая эволюция, ментальная метафора, преадаптация, кооптация

1980-ci ildə Corc Lakof və Mark Consonun “Yaşadığımız metaforalar” əsərində müəlliflər sübut etməyə çalışırdılar ki, insanın idrak prosesinin əsasında metaforik impulslar dayanır və məhz bu impulsların sayəsində fundamental ideyalar və konsepsiyalar formalaşır. Sonralar bu fikri konseptual integrasiya nəzəriyyəsinin yaradıcısı Mark Törner də təsdiq edirdi. Əslində bu fikir və mülahizələr yeni deyildi. Hələ erkən yeni dövr Avropasında Fransis Bekon, Fridrix Nitşe, Cambattista Viko və digərləri kimi alim, filosof və yazıçılar tərəfindən bu müddəalar sübut olunmuşdur.

Lakof və Conson koqnitiv metafora nəzəriyyəsini təklif edirdilər. Bu nəzəriyyə fundamental və sxemləşdirilmiş real təcrübələr əsasında “şərti” (adi) (*conventional*) metaforaları birləşdirməyə cəhd edirdi. C.Lakof anlayırdı ki, metafora və metonimiya kimi nitq fiqurları təkcə linqvistik zinətləndirmə deyil, bizim qavradığımız, düşündüyümüz və fəaliyyət göstərdiyimiz gündəlik həyatın bir hissəsidir. Artıq dünya dilçilərinin diqqəti yeni nəzəriyyə kimi meydana çıxmış koqnitiv linqvistika üzərində təmərküzləşirdi. Linqvistikanın bu sahəsi metaforik kateqorizasiya, təsviretmə sxemi, koqnitiv qrammatika, mental fəza və kontaminasiya, diaxronik prototiplərin semantikasi üzərində iş kimi təzahür etməyə başlamışdır [1, səh.168-169].

Son zamanlar Qərb dilçiliyində koqnitiv linqvistikanın inkişafı çoxşaxəli xarakter almış və fənlərarası tədqiqatların aparılmasına maraq xeyli dərəcədə artmışdır. Mental məkanlar, təfəkkürün bioloji təkamülü, mental metaforalar, ekzaptasiya və s. haqqında maraqlı mülahizə və müddəalar irəli sürülməyə başlamışdır. Konkret və zəruri bacarıqların təbii seleksiyanın obyekt olduğunu iddia edən və intellektual bacarıqları mənəvi kökə bağlayan Alfred

Vallasdan tutmuş qeyri-selektiv funksiyaların adaptasiya prosesi vasitəsilə yeni və alternativ istifadə formasına keçdiyini qeyd edən Ç. Darvin və onun davamçılarının fikirlərinə qədər fərqli nəzəriyyələr bir-birini əvəzləmişdir. Əslində bu istiqmətdə tədqiqatların genişlənməsini XX əsrin 70-80-ci illərində təşəkkül tapmış və çoxşaxəli təsir gücünə malik koqnitiv linqvistikanın nailiyyətlərindən hesab etmək olar.

Son illərdə metafora ilə bağlı yazılan əsərlərin sayında ciddi artım müşahidə olunur. Linqvistik metaforalar, konseptual, yaxud mental metaforalar bir çox tədqiqat işlərinin aparıcı mövzusunə çevrilmişdir. Biz bu kiçik həcmli məqalədə mental metaforaların bioloji ekzaptasiya prosesi ilə əlaqəsini əlaqələndirməyə çalışacağıq.

Çikaqo universitetinin Psixologiya kafedrasının Təcrübə və koqnisiya laboratoriyasının müdiri Daniyel Kasakanto, 2014-cü ildə “Mental metaforaların təcrübə mənşəyi” adlı seminarla çıxış edərək linqvistik metaforaların mənşəyi ilə bağlı maraqlı fikirlər irəli sürmüşdür. Müəllif deyir: “Linqvistik metaforalar, xüsusilə, abstrakt anlayışların ifadə edilməsi baxımından maraq doğurur. İnsan heç vaxt görmədiyi, toxunmadığı, hiss etmədiyi şeylər haqqında düşünmə, təsəvvür etmə qabiliyyətinə sahibdir”. Əlbəttə, hələ o dövrdə Platon hesab edirdi ki, ədalət və ya gözəllik kimi anlayışlar haqqında biliklər insanda anadangəlmə (*innativ*) mövcuddur [2].

Qeyd edək ki, adaptasiya prosesi ilə bağlı təkamül psixologiyasında S.J.Quld və E.Vrba-nın təklif etdiyi ekzaptasiya (*exaptation*) bu baxımdan maraq doğurur. Hələ 1979 -cu ildə S.J.Quldun R.Levontin ilə birlikdə nəşr etdirdiyi “The spandrels of San Marco and the Panglossian paradigm” adlı məqalədə müəlliflər adaptasiya nəzəriyyəsini “olduqca optimist panglossianizm” (“too optimistic Panglossianism”) kimi qələmə verərək tənqid edirdilər. Onlar göstərirdilər ki, 1940-cı ildən bioloji təkamül nəzəriyyəsində hakim olan adaptasiya haqqında ideyalar əslində fenotipik əlamətlərin xüsusi forma və mövcudluğunun yalnız təbii seleksiyanın nəticəsi olduğunu izah etmək üçün edilən saxta cəhdlərdən başqa bir şey deyildir. Təkamül nəzəriyyəsində adaptasiyanın kənar məhsulu (*by-product*) olan əlamətin xüsusi nominasiyası mövcud deyil. Təsadüfi deyil ki, məqalənin adlandırılmasında da müəlliflər adaptasiya nəzəriyyəsi tərəfdarlarının səhvini göstərmək üçün metaforadan istifadə etmişlər. “Spandrels of San Marco” Venesiyadakı məşhur San Marko kilsəsinin gümbəzini saxlayan və getdikcə daralan üçbucaq formalı arakəsmələri nəzərdə tutur. Dayaq funksiyasını yerinə yetirən və tikinti zamanı kənar element kimi ərsəyə gələn bu arakəsmələri sonradan freskalarla bəzəsələr də, mahiyyət etibarilə, bu kənar element əslində ornament elementi kimi nəzərdə tutulmamışdır. Bioloji orqanizmlərin quruluşu da belədir. Fenotipik əlamətlər heç də həmişə adaptasiya kimi meydana gəlmir. Onların bəziləri

orqanizmin adaptasiya xarakterinin kənar məhsulu (by-product) kimi ortaya çıxır. Daha sonra S.J.Quld və E.Vrba “Paleobiology” jurnalında dərc etdirdikləri “Exaptation - a missing term in the science of form” adlı məqalə ilə təkamül psixologiyasına “exaptation” (ekzaptasiya) terminini gətirirlər. Məqalənin annotasiyasında deyilir: *...Yet if many features of organisms are non-adapted, but available for useful cooptation in descendants, then an important concept has no name in our lexicon (and unnamed ideas generally remain unconsidered): features that now enhance fitness but were not built by natural selection for their current role. We propose that such features be called exaptation...* “Orqanizmlərin adaptasiya olunmayan bir çox xüsusiyyətləri onların törəmələrində yararlı funksiya kimi mövcuddursa, demək, bizim leksik sistemimizdə mühüm bir konsepsiyanın adı hələ də yoxdur (nəticədə adsız ideyalar müşahidəsiz qala bilər): hazırkı vəziyyətdə təbii seleksiyanın nəticəsi olmadan öz yararlılığını artıran funksiyalar. Biz onları ekzaptasiya (*exaptation*) adlandırmağı təklif edirik...” [3, səh.4].

S.Quld ilkin olaraq preadaptasiya prosesində quşların soyuqdan qorunma funksiyasını yerinə yetirən lələklərinin sonradan yeni və alternativ funksiya ilə uçmağa uyğunlaşmasını ekzaptasiyanın nəticəsi kimi qeyd edir.

M.Röter ekzaptasiya termininin insan təfəkkürünün təkamülü ilə bağlı digər proseslərdə, xüsusilə, koqnitiv elmlərdə rolunu təhlil etmişdir. İnsan beyininin mürəkkəbliyi sayəsində onun bir çox bacarıqları ekzaptasiyanın nəticəsi kimi meydana çıxır. Beynin yeni funksiyalarının müştərək seçiminə (*co-option*) cavabdeh olan proseslər insanın koqnitiv bacarıqları, fəaliyyəti və motivasiya mexanizmləridir. Məs: hər hansı bir alətdə ifa etmə bacarığı əllərin təkamülü demək deyil. Çünki, bu bacarıq yeni (nisbətən) davranış formasıdır və bu təkamülü yalnız əlin hazırkı funksiyasını təhlil etməklə deyil, insanın hər hansı bir alətdə ifa etməsinin koqnitiv fəaliyyətini təhlil etməklə anlamaq olar. Burada bir tərəfdən insanın motivasiya sistemləri, musiqi duyma bacarığı başa düşülür, digər tərəfdən bu bacarıqlar yeni və ya fərqli bacarıqların kooptasiyasını mümkün edir [4, səh.92]. Bu nümunə göstərir ki, təbii seleksiya nəticəsində yaranan və adaptasiyaya əsaslanan bioloji ekzaptasiya ilə insanın psixoloji proseslərinə əsaslanan kooptiv ekzaptasiya arasında mühüm fərq mövcuddur. Nəticədə oxumaq, yazmaq, hər hansı alətdə ifa etmək, şahmat oynamaq kimi müasir insana aid bilik və bacarıqlar təbii seleksiyanın nəticəsi hesab edilməyəcək qədər yeni bacarıqlardır.

Bir çox psixoloqlar S.Quldun təhlillərini insan təfəkkürünün təkamülü ilə əlaqələndirməyə çalışmışlar. Nəticədə, bəzi tədqiqatçılar insanın bir çox koqnitiv bacarıqlarını mürəkkəb insan beyininin kənar məhsulu (by-product) hesab etməyə başladılar. İnsan bacarığının ilk xüsusiyyəti dilyaratma qabiliyyətidir. Dilin kommunikasiya vasitəsi olaraq təbii seleksiya kimi

təkamül etməsi, yoxsa mürəkkəb insan beyninin kənar məhsulu kimi ortaya çıxması ilə bağlı müxtəlif fikirlər tədqiqatçıları daim düşündürmüşdür. Stefan Pinker özünün “The language instinct” (“Dil instinkti”) əsərində qeyd edir ki, insan dili üzərində müşahidələr universal qrammatikaya dəlalət edir, lakin təbii seleksiya vasitəsilə təkamül, insanın dil instiktini izah etmək iqtidarında deyil [5].

D.Kasakanto, S.Quldun preadaptasiya haqqında – mövcud strukturlardan bəhrələnərək yenilərini yaratmaq – təhlillərə əsaslanaraq onları mental metaforalara tətbiq etməyə çalışmışdır. Bizim fiziki aləmlə qarşılıqlı münasibətlərimizi xarakterizə edən səciyyəvi perseptiv representasiyalar, ola bilsin ki, təkrar istifadədə mücərrəd anlayışları təsəvvür edən mental metaforaları yaratmağa imkan verir. Məs: *lungo periodo di tempo* ‘uzun müddət’; *mi sento giù* ‘əhvalım yoxdur’ (hərfi tərcümədə: özümü aşağı hiss edirəm) və yaxud dilimizdə “kefi kök” (yuxarı), “əhvalım yerindədir”, “aydın fikir” və s. kimi ifadələrdə biz konkret anlayışlar olan “uzun”, “aşağı”, “yerində”, “kök” (yüksək), “aydın” kimi məkan və ya keyfiyyət bildirən sözləri “zaman”, “emosional vəziyyət”, “düşüncə” kimi mücərrəd anlayışlarla əlaqələndirərək mental metaforalardan istifadə edirik. Bu da bizim metaforalarla düşünməyimizə dəlalət edir [2].

D.Kasakanto öz ideyalarının əsaslarını C.Lakof və M.Consonun ideyalarından götürür. C.Lakofun fikrincə, metaforalar maddiləşmiş (təcəssüm olunmuş) əsasən malikdir (*embodied origin*). Buna görə də, onlar insan bədəninin üzvləri ilə sıx əlaqəlidir. Məs: *sentirsi su* ‘əhvalı yüksək olmaq’ (hərfi anlamda – özünü yuxarı hiss etmək) ifadəsi müsbət emosional vəziyyətdə olan insanın, adətən, “dik duruşa” malik olması və yaxud *sentirsi giù* ‘əhvalı aşağı olmaq’ (hərfi anlamda – özünü aşağı hiss etmək) isə, adətən, ağırlıq, gücsüzlük, ruh düşkünlüyü hiss edən insanın qamətinin bükülməsi, əyilməsi kimi təsəvvürlərlə bağlı yarana bilər. Lakin bu o demək deyil ki, mücərrəd anlayışlarla bağlı olan bütün metaforik ifadələr bədənə bağlı təcrübələrdən yaranmışdır. Məkan anlayışı ilə bağlı eyni *su* və *giù* sözləri ilə yaranan digər ifadələr linqvistik təcrübələrin nəticəsi olaraq meydana çıxar bilər. Məs: ingilis dilində olan “good is up”, “high on life”, “down in the dumps” kimi ifadələr dil təcrübəsinin nəticəsidir. Və yaxud romalıların baş barmağı yuxarı və ya aşağı hərəkətinin qladiatorun ölüm və ya sağ qalma fərmanı kimi başa düşülməsi mədəni kontekstə bağlı olan anlayışlardır. S.Kasakanto qeyd edir ki, digər assosiasiyalar (*source-target mappings*) əslində innativ xarakter daşıyır. Lakin onların heç birinin vahid və mütləq mənşəyi yoxdur.

Bu mövqeyini izah etmək üçün müəllif üç müxtəlif sahədə *sağ* və *sol* məkan koordinatları ilə yaranan üç mental metaforanı nümunə gətirir. Tədqiqatlar onların müxtəlif və fərqli mənşəyə malik olduğunu sübut edir.

- Linqvistik mənşəyə malik – siyasət. Müxtəlif ölkələrdə müxtəlif siyasi mövqeləri işarələmək üçün sağ və sol anlayışları mövcuddur. *Sağ* anlayışı ilə konservativ partiyalar, *sol* anlayışı ilə demokratik partiyalar ifadə olunur. Bu ənənə 1971-ci ildə Fransada yaranmış və mədəni şərtlənmədən daha çox linqvistik təcrübə ilə bağlıdır.

- Mədəni köklərlə əlaqədar – zaman. İnglisdilli insanlar, adətən, zaman anlayışı ilə bağlı ifadələrdə gələcək üçün “irəli”, keçmiş üçün “geri” sözləri ilə yaranan anlayışlardan istifadə edirlər. (təkcə inglisdillilərə deyil, digər dillərə də aid etmək olar. Məs: dilimizdə “artıq irəliyə baxmaq vaxtıdır”, “geriyə yol yoxdur” kimi ifadələr zaman anlayışında gələcək və keçmiş ifadə etmək üçün istifadə olunur – G.B.). Bəzi təcrübələr sübut etmişdir ki, hər hansı bir əhvalatı nəql edən insanlar çox vaxt əvvələ aid olan hadisədən danışarkən sol əl (və ya qol) hərəkətindən, sonraya (gələcəyə) aid olan hadisələrdən bəhs edərkən isə sağ əl (və ya qol) hərəkətindən istifadə edirlər. Demək metaforik dilin vertikal ölçüyə bağlı olmasına baxmayaraq, bizim beynimizdə zamanın yanakı(?? horizontal) keçməsi ilə bağlı təsəvvür mövcuddur. Casacantonun fikrincə bu xüsusiyyət mədəni kontekstlə müəyyənləşir və xüsusilə soldan sağa doğru gedən dərkətmə sistemlərinə (yazı, oxu, təqvim) malik qərb xalqlarına xarakterikdir və ərəb mədəniyyətində əksinə şəkil alır. Tədqiqatlar sübut etmişdir ki, soldan sağa doğru oxuma vərdişlərinə sahib olan insanlar, bir müddət əksinə oxumağı (güzgü vasitəsilə) sinaqdan keçirdikdən sonra, zamanın horizontal təyini üzrə tapşırıqlarda da əksinə təsirə məruz qalırdılar.

- Bədənlə əlaqədar – valentlik. Bir çox xalqların dini və mədəni adət-ənənələrinə görə sağ xeyir, xeyirxahlıq, sol isə pislik, mənfi assosiasiyalarla bağlıdır. Lakin, Kasakantonun fikrincə, bu assosiasiyalar bizim düşündüyümüz kimi mədəni əsasla deyil, bədənlə bağlı (*body specific*) əsasla malikdir. Belə ki, xeyir və ya xeyirxahlıq anlayışları linqvokulturoloji baxımdan şərh edildikdə istər solaxaylar, istərsə də sağ əllə yazanlar üçün sağ istiqamətlə əlaqələndirilir. Lakin bəzi təcrübələr də göstərir ki, insanlar özlərindən sağda və ya solda dayanan predmetlərə fərqli münasibət bəsləyə bilirlər. Bu baxımdan Kasakanto iclasda və ya müsahibədə həmsöhbətin sağında yer almağın daha uyğun mövqe olduğunu da qeyd edir.

Maraqlıdır ki, L.Radice özünün “Come il linguaggio modella la nostra visione del mondo” (“Dil bizim dünya görüşümüzü necə dəyişir”) adlı məqaləsində insanların müxtəlif əşyaları fərqli kateqoriyalarda təsnifatlandırmasından bəhs edir. Linqvistik fərqlər bizim davranışlarımız üçün kiçik, lakin əhəmiyyətli təsirə malikdir. Müəllif qeyd edir ki, amerikalı bir qrup professorla gözü bağlı şəkildə cənub-şərq istiqamətini göstərməyi sual etsən, onların hərəsi bir tərəfə (sağa və ya sola) dönərək düzgün cavab verə bilməyəcək. Lakin avstraliya aborijenlərindən beş yaşlı uşağa bu sualı

versən, o dərhal düzgün istiqaməti göstərə biləcək. Məsələ burasındadır ki, avstraliya aborijenlərinin dilində hər hansı obyektin məkanda yerləşmə mövqeyini göstərmək üçün sağ və ya sol anlayışı mövcud deyil və onlar bir bir əşyanı və ya predmetin məkanda mövqeyini göstərmək üçün cəhətlərdən istifadə edirlər [6;7].

Buradan belə bir sual ortaya çıxır: insanın təfəkkür representasiyasında, ümumiyyətlə, sağ və sol anlayışlarının mövcud olmadığı cəmiyyətlərdə bu anlayışlarla bağlı mental metaforaların mənşəyini necə izah etmək olar? Bu sual növbəti tədqiqatların əsasını qoyur.

Beləliklə, metaforalarla düşünmək təkamül nəticəsində əldə edilən bacarıq olub konkret assosiasiyaların mücərrəd anlayışlara adaptasiyası nəticəsində baş vermişdir. Biz bütün metaforik ifadələrin mənşəyi haqqında hələ aydın təsəvvürlərə malik deyilik. Bununla belə hesab edə bilərik ki, bütün metaforalar təkcə maddi əsasa (*embodied origin*) yox, həm də linqvistik və mədəni əsasa bağlı ola bilər.

Ədəbiyyat:

1. Abbasov İ. Koqnitiv linqvistika haqqında / Dilçilik İnstitutunun əsərləri, № 1, 2017, s.168-194.
2. Daniel Casasanto. L'origine delle metafore mentali.
<http://www.stateofmind.it/2014/06/casasanto-metafore-mentali/>
3. Gould S., Vrba E. Exaptation-a missing term in the science of form / Paleobiology, 8(1), 1982, pp. 4-15
4. Magdalena Reuter. The Great Exaptation. Around a fundamental idea of evolutionary psychology / Ecological Questions 13/2010: 89 – 94.
5. Pinker S. The Language Instinct: How The Mind Creates Language. HarperCollins, 2010, 576 p.
6. Boroditsky L. “How language shapes thought” 2011, Scientific America, 304, 62-65 Per saperne di più: <http://www.stateofmind.it/2014/02/linguaggio-visione-del-mondo-psicologia/>
7. <http://www.stateofmind.it/2014/02/linguaggio-visione-del-mondo-psicologia/>

Г.Байрамова

**Биологическая экзаптация мышления и
ментальные метафоры
Резюме**

В последние годы лингвистические, концептуальные и ментальные метафоры стали предметом многих исследований.

Лингвистические метафоры представляют особый интерес для выражения абстрактных понятий. Идея адаптации, в которой доминирует теория биологической эволюции, заключается в том, чтобы объяснить, что фенотипические особенности являются результатом естественного отбора. Фактически, фенотипические признаки не всегда возникают как адаптация. Некоторые из них появляются как побочный продукт адаптивного характера организма. Многие лингвисты проанализировали роль экзaptации в процессах, связанных с эволюцией человеческого разума, особенно в когнитивных науках. Благодаря сложности человеческого мозга многие его способности появляются как результат экзaptации. Первой особенностью человеческих способностей является способность создавать язык. Лингвистические различия имеют небольшое, но существенное значение для нашего поведения. С этой точки зрения все метафоры могут быть связаны не только с воплощенным происхождением, но и с лингвистическим и культурным.

G.Bayramova

Biological exaptation of mind and mental metaphors

Summary

Recently linguistic, conceptual and mental metaphors have been the subject of many research. Linguistic metaphors are of particular interest for the expression of abstract concepts. Adaptationist idea, which entirely dominated the evolutionary biology, is in fact to explain that phenotypic traits are the result of natural selection. In fact, phenotypic traits do not always occur as an adaptation. Some of them appear as a by-product of the adaptive nature of the organism. Many linguists analyzed the role of exaptation in processes associated with the evolution of the human mind, especially in the cognitive sciences. Due to the complexity of the human brain, many of its abilities appear as a result of exaptation. The first feature of human ability is the ability to create language. Linguistic differences are of small but significant importance for our behavior. From this point of view all metaphors can be connected not only to the embodied origin, but also to the linguistic and cultural.

Rəyçi: İdris Abbasov
Filologiyə üzrə elmlər doktoru, professor

AYNURƏ MAHMUDOVA
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu
aynuram@rambler.ru

QÖVSI TƏBRIZI YARADICILIĞINDA FÜZULİ TƏSİRİ

Açar sözlər: Füzuli, Qövs, təsir, nəzirə, qəzəl

Ключевые слова: Фузули, Ковси, влияние, назире, газель

Key words: Fuzuli, Kovsi, influence, nazire, ghazal

Füzuli ədəbi məktəbinin layiqli davamçılarından olan Əlican Qövs Təbrizi yaradıcılığında Füzuli üslubunu təqlidə yol vermədən, yaradıcı şəkildə əridə bilmişdir. Qövs Təbrizinin “Divan”ında Füzuli təsiri ilə yazılmış əsərlərin çoxluğu onların orijinallığına qəti xələl gətirməmişdir. “Qövs özünəqədərki bir çox Azərbaycan klassiklərini, xüsusilə Füzulini, Vəhidi dərinlən öyrənmişdir. Şair söz sənətinin dahi ustası Füzulinin poeziyasına dönə-dönə müraciət etmiş, onun misilsiz ustalığına valeh olduğunu dəfələrlə söyləmiş, etiraf etmişdir. Füzuli irsi bir çox sənətkarlar kimi, Qövs üçün də ədəbi məktəb olmuşdur. Qövs bu məktəbdən hər nə almışsa, onu öz sənətkar emalatxanasında yenidən işləmişdir” (4, 95-96).

Qövsinin Füzuli sənətindən bəhrələndiyini nümayiş etdirən nümunələr çoxdur. Bu nümunələr arasında Füzuli şeirlərinə məna, məzmun, forma, struktur baxımdan yaxın olanlar, Füzuli yaradıcılığı ilə yaxından səsleşən məqamlar ilk baxışda diqqət cəlb edə biləcək qədər aşkardır. Füzuli təsiri ilə yazılmış digər əsərlər arasında Qövsinin Füzuliyə nəzirələri yenilməz qalalar kimi dayanmaqdadırlar. Bu nəzirələr Qövsinin bu səmimi ifadə tərzini Füzuli sənətindən, onun nəfis üslubundan əxz etdiyinin Qövsinin öz dilindən poetik şəkildə etiraflarıdır. Qövs “Divan”ına diqqət yetirsək görürük ki, burada Füzuliyə yazılmış nəzirələr arasında məqtə beytində Füzulidən iqtibaslar olanlar vardır. Bu nəzirələrdə Qövs böyük ustadından öyrənməklə qalmamış, onu böyük hörmət və minnətlə yad etmişdir. Qövs “Divan”ındakı məqtə beytində Füzulidən iqtibasların olduğu qəzəlləri nəzərdən keçirək. Nümunələrdə Füzuli qəzəllərinin mətə beytləri, Qövs qəzəllərinin isə məqtə beytləri verilmişdir.

1. Füzuli:

Nola gər qucsa miyanın kəməri-zər küstax,
Gətirib çoxları ortayə zər, eylər küstax (1, 93).

Qövs:

Məni məst etdi Füzuli kimi bu söz, Qövs
Ki, olub məst, dutum daməni-dilbər küstax (3, 50-51).

2. Füzuli:

Səbadən gül üzündə sünbülü-pürpiçü tab oynar,
Sanasan pər açıb, gülşəndə bir mişkin qürab oynar (1, 113).

Qövsü:

Bu ol söz pərtövidir kim, Füzuli söyləmiş, Qövsü:
“Neçün kim, mövclənmiş sudə əksi-aftab oynar” (3, 130-131).

3. Füzuli:

Ol pərivəş kim, məlahət mülkünün sultanıdır,
Hökm onun hökmüdürür, fərman onun fərmanıdır (1, 128).

Qövsü:

Bu həman rəna qəzəldir kim, Füzuli söyləmiş:
“Doğru derlər, hər zəman bir aşiqin dövranıdır” (3, 150-151).

4. Füzuli:

Xəlpə ağzın sirrini hər dəm qılır izhar söz,
Bu nə sirdir kim, olur hər ləhzə yoxdan var söz (1, 151).

Qövsü:

Han sözün səncidə qıl, Qövsü, Füzulidən eşit:
“Kim nə miqdar olsa, əhlin eylər ol miqdar söz” (3, 209-210).

5. Füzuli:

Şəm'i-ruyin afitabi-aləmaradır sənin,
Nuri-həq xurşidi-rüxsarında peydadır sənin. (1, 186)

Qövsü:

Ol qəzəl feyzindən üz vermiş mənə, Qövsü, bu kim:
“Ta Füzuli xəstəyə vəslin təmənnadır sənin” (3, 259-260).

6. Füzuli:

Canə basdım qönçəvəş peykanını, ey tazə gül,
Dözmək üçün hicrinə düzdüm dəmirdən bir könül (1, 207).

Qövsü:

Ol qəzəl feyzindən üz vermiş sənə, Qövsü, bu kim:
“Bu imiş qismət Füzuli, xah ağla, xah gül” (3, 277-278).

7. Füzuli:

Faş qıldın qəmim, ey dideyi-xunbar, mənim!
Eylədin mərdümə nəm olduğun izhar mənim (1, 217).

Qövsü:

Qövsü, bu ol qəzəli-nəğzi-Füzulidir kim:

“Nalə ilə başım ağrıtdı bu bimar mənim” (3, 284-285).

8. Füzuli:

Zülfü kimi ayağın qoymaz öpəm nigarım,
Yoxdur onun yanında bir qılca e'tibarım (1, 222).

Qövsü:

Qövsü, bu ol qəzəldir kim, söyləmiş Füzuli:
“Ha böylə möhnət ilə keçsinmi ruzigarım” (3, 297).

9. Füzuli:

Eşigin daşını qan ilə yudu çeşmi-tərim,
Bəs ki pakəm, daşı lə'l eylədi feyzi-nəzərim (1, 221).

Qövsü:

Qövsü, bu ol qəzəli- nəğzi-Füzulidir kim,
“Necə ah eyləməyim, ah, yanıbdır cigərim” (3, 301-302).

10. Füzuli:

Yıxdı saqi bir əyaq ilə məni-əfgari,
Bir təpik eylədi viran bu kühən divari (1, 296).

Qövsü:

Qövsü, bu ol ki, Füzuli demiş öz halinə kim:
“Müştəri yox, necə bir bəkləyəlim bazarı” (3, 465-466).

Nümunələrdən də göründüyü kimi, Qövsinin yaradıcılığında Füzuliyə nəzirə olan, Füzulinin adının anıldığı qəzəllər də çoxdur. Böyük ustadını hörmətlə qəzəllərinin məqtə beytində xatırladan və bununla açıq-aşkar şəkildə nəzirəsinin prototipini nişan verən Qövsü məktəb sahibinin ən yaxşı davamçılarından hesab edilir. “Qövsü yaradıcılığına ən qüvvətli təsiri böyük Füzuli şeiri göstərmişdir. Faktiki olaraq, onun bütün divanı boyu biz Qövsinin böyük məmnuniyyət və acgözlüklə Füzuli kəlamından ilhamlandığını, onu özünə həkim və müdrik bir müəllim tutduğunu həm duyuruq, həm də görürük. Füzuli təsiri ilə yazılmış qəzəllərinin əksəriyyətinin son beytini Qövsü öz müəllimindən iqtibasla bitirir” (2, 6).

Füzuli və Qövsinin “Divan”larında olan eyni rədif, eyni qafiyəli qəzəlləri statistik formada nəzərdən keçirdik. Cədvəldə hər iki sənətkarın eyni rədifli qəzəlləri sıralanmış, onların sayı müəyyən edilmiş və qafiyə qrafasında həmin rədifli qəzəllərin neçəsində qafiyələrinin eyni olduğu diqqətə alınmışdır.

Rədifli qəzəl	Füzuli	Qövs	Eyni qafiyyə
Et	2	2	1
Görgəc	2	1	1
Bax	1	1	0
Ya Rəb	1	3	1
Peyda	1	1	0
Sana	6	5	1
Mana	7	4	2
Küstax	1	1	1
Tutar	1	1	1
İçər	1	1	1
Oynar	1	1	1
Verir	1	2	1
Aşiq	1	1	1
Sədqəsi	1	3	2
Bu	2	6	2

Yuxarıdakı cədvəldə Füzuli və Qövsinin eyni rədifli qəzəllərinin hamısı öz əksini tapmamışdır. Qövs “Divan”ında Füzulinin istifadə etdiyi rədif və qafiyyə, bəzən yalnız rədif, yaxud yalnız qafiyyə ilə uyğun gələn çox sayda nümunə vardır. “Bütün bu nümunələr bir daha Qövsinin öz əcdadı Füzuli məktəbini, Füzuli dünyasını, Füzuli hissiyyatını layiqincə davam etdirdiyini göstərir. Füzuli ilə bu ünsiyyət Əlican Qövs Təbriziyə Füzuli sənətkarlığını davam etdirmək imtiyazı, Füzuli dilini və Füzuli qəzəliyyatını sonrakı əsrlərə ötürmək səlahiyyəti vermişdir” (2, 6).

Əlican Qövs Təbrizinin həyat və yaradıcılığını tədqiq edən M.Seyidov tədqiqatında Füzulinin “Söz” rədifli qəzəlini Qövsinin eyni rədifli qəzəli ilə qarşılaşdırmaqla kifayətlənmişdir (4, 96-97). Qövsiyə həsr edilmiş bir tədqiqat əsərində Füzuli ədəbi məktəbinin ən istedadlı nümayəndələrindən olan Qövs Təbrizinin Füzuli ədəbi məktəbi ilə bağlılığını bir qəzəllə ifadə etmək, yaxud bir qəzəl çərçivəsində izah etməyə çalışmaq yetərsizdir. Füzuli və Qövs arasında bağlılıq ayrılıqda söz, ifadə, cümlə, mövzu, məzmun və s. bu kimi keyfiyyətlərin eyniliyi ilə yanaşı, bütünlükdə Qövs poeziyasının ruhuna hopmuş Füzuli hissiyyatında, Füzuli dünyagörüşü və Füzuli tərzindədir. Qövs Təbrizinin Füzuli yaradıcılığını davam etdirən şairlər arasında seçilmiş, onlara bu yolda nümunə olmuş və Füzuli ənənələrini yaşatmışdır.

Ədəbiyyat

1. Füzuli M. Əsərləri: Altı cildə. I c., Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 400 s.
2. Kərimov P. Əlican Qövsü Təbrizi "Divan"ının tekstoloji tədqiqi. Qövsü "Divan"ının Təbriz nüsxəsi (fotofaksimile). Bakı: Nurlan, 2006, 116+246 s.
3. Qövsü Təbrizi. Divan. Bakı: Nurlan, 2005, 449 s.
4. Saib Təbrizi. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Öndər nəşriyyat, 2004, 256 s.

Айнура Махмудова

Влияние Фузули на творчество

Ковси Тебризи

Резюме

Алиджан Ковси Тебризи один из достойных последователей литературной школы Фузули. Он смог развить поэтический стиль Фузули творчески, не прибегая к подражанию. Большое количество произведений, вошедшие в «Диван» Ковси Тебризи созданные влиянием Фузули, не вызывают подозрения их неоригинальности.

В данной статье исследуется влияние Фузули на творчество Ковси. Существует много примеров, демонстрирующих, что Ковси писал под влиянием творчества Фузули. Среди этих примеров привлекают внимание с первого взгляда их тесная связь со стихами Фузули по смыслу, содержанию, форме, структуре. Среди других произведений, написанных влиянием Фузули, произведения Ковси стоят особняком. Назиры Ковси на произведения Фузули по количеству превосходят других поэтов. Хотя назиры Ковси на разные произведения Фузули не превосходят оригинал, но они являются достойными образцами своего рода. Эти назиры являются поэтическими признаниями Ковси о том, что в искренности и выразительности своего стиля он последовал традициям Фузули.

Aynura Mahmudova

The influence of Fuzuli on the works of Kovsi Tabrizi

Summary

Alijan Kovsi Tabrizi is one of the worthy followers of the Fuzuli literary school. He was able to develop Fuzuli's poetic style creatively, without resorting to imitation. A large number of works included in the "Divan" of Kovsi Tabrizi created by the influence of Fuzuli do not arouse suspicion of their lack of originality.

In this article we research the influence of Fuzuli on the work of Kovsi. There are many examples that demonstrate that Kovsi wrote under the influence of Fuzuli's work. Among these examples, their close connection with Fuzuli's verses in meaning, content, form and structure attracts attention at first sight. Among other works written by the influence of Fuzuli, the works of Kovsi stand apart. Naziras of Kovsi to the works of Fuzuli in number superior to other poets. Although naziras of Kovsi on various works of Fuzuli do not surpass the original, but they are worthy examples of their kind. These naziras are Kovsi's poetic confessions that he followed the traditions of Fuzuli in the sincerity and expressiveness of his style.

Rəyçi: Əzizağa Nəcəfov

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

SEVDA FƏTULLAYEVA
Azərbaycan Dillər Universiteti
oqtayfatulla@mail.ru

TEODOR DRAYZERIN "KERRI BACI" ROMANINDA
METAFORLARIN ÜSLUBI FUNKSIYALARI

Açar sözlər: metafor, üslubi funksiya, "Kerri bacı".

Key words: metaphor, stylistic function, "Carrie Sister".

Ключевые слова: метафора, стилистическая функция, «Сестра Керри».

Dilçilikdə dilin ifadə vasitələri, ifadə və üslub üsullar, məcazlar, nitq fiqurlarından geniş istifadə edilir. Müxtəlif üslublarda bu terminlər bəzən sinonim hesab edilir, bəzən isə fərqlənirlər. Ədəbi üslubun əsas özünəməxsus xüsusiyyəti obrazdır. Obraz, ədəbi üslubun əsas özünəməxsus xüsusiyyəti hesab olunmasına baxmayaraq, istənilən mətni üslubi cəhətdən daha canlı və parlaq edə bilər. Emosiyalar (və ya ifadəlilik), ilk növbədə, obrazla əlaqəlidir və onun vasitəsilə meydana çıxır. Emosional və ya ifadəli nitq də həmçinin obraz hesab olunur. Ona görə də, müxtəlif üslublarda obraz və ya ifadəlilik göstəriciləri fonetik, leksik və qrammatik olmaqla, dilin üç təbəqəsində reallaşır.

İ. R. Qalperinin təsnifatına əsasən, ifadə və stilistik vasitələr üç böyük qrupa bölünür: "fonetik, leksik və qrammatik (sintaktik)" [6, 28]. Fonetik səviyyədə stilistik vasitələrə alliterasiya, assonans, təkrar (ritm), intonasiya və s. daxildir. Leksik səviyyədə stilistik vasitələrə epitet, metafora (istiarə), təşbeh, kinayə, evhemizm və s. daxildir. Qrammatik (sintaktik) səviyyədə stilistik üsullara cümlədə söz sırasının qəsdən pozulması (inversiya), qeyri-normativ quruluşlu cümlələr, ellipsis və s. daxildir.

"Metafora (istiarə), bir üslub xüsusiyyəti kimi, dildəki bütün metaforaların və onların istifadəsinin alt sinfidir. Bu səbəbdən də, stilistik tərif stilistik üsul qismində metaforanı daha ümumi dilçilik mexanizmi qismində metaforadan fərqləndirməlidir. Beləliklə, stilistik tərif metaforanı fərdi əsərin və ya müəllifin, yaxud daha ümumi dil istifadəçisinin üslubu kimi, nisbətən fərdi və ya özünəməxsus olan xüsusi dil müxtəlifliyinin tipik xarakteristikası kimi nəzərdən keçirir. Məsələn, Toni Bler və ya Corc U. Buş kimi siyasətçilərin metaforaları onların üslubunun mühüm tərkib hissələridir" (7).

Böyük ensiklopedik lüğət olan "Linqvistika"-da (1998) "metafora" termininin izahı aşağıdakı kimi verilmişdir: "məcaz... və ya əşyalar sinfinin,

hadisənin ifadə edilməsi, hər hansı cəhətdən buna bənzər digər bir əşyalar sinfinin xarakterizə edilməsi və ya adlandırılması üçün istifadə edilən sözdən ibarət nitq mexanizmidir. Daha geniş anlamda, "metafora" termini sözlərdən dolayısi ilə istənilən cür istifadə üçün tətbiq edilir" (4, 686). Beləliklə, bu məsələ ilə bağlı materialı yekunlaşdıraraq, metaforanın bu cür xarakteristikasının adın köçürülməsi ("sözdən digər bir əşyalar sinfinin xarakterizə edilməsi üçün istifadə") və oxşarlığın əsası ("bu sinif ilə istənilən cəhətdən bənzərlik") kimi müəyyən edilməsini ədalətli hesab edirik. Oxşarlıqlara gəlinə, yuxarıda qeyd edilən analogiya tez-tez "müqayisə", "ikiqat artırma", "original" və "yeni dəyər" və "əlamət" kimi anlayışlar ilə çıxış edən metaforaya şamil edilir.

A. Y. Fetisovun qeyd etdiyi kimi, metaforik strukturda dörd element fərqləndirilə bilər: müqayisə edilən iki şəxs və onların iki əsası, hansı ki, bizə bütöv metaforizasiya mexanizmini bir nisbət kimi (3, 17) təsvir etməyə imkan verəcəkdir (digər dilçi A. A. Potebnya tərəfindən "yaxşı metafora" haqqında danışarkən qeyd edilən): təbiət işarəyə malikdir və bu həmçinin A və B şəxsidir, A və B ilə biz çox vaxt tələffüz edilməyən və anlanılması tələb olunan X işarəsinin metaforik ifadənin bütövlüyü üçün məsuliyyət daşıdığını və onun obrazı olduğunu güman edirik. Məsələn: "ağrı" (kədərli kişinin) - şəxs (şəxs A) mahiyyət etibarilə gəminin tutumu ilə müqayisə edilir, digəri isə nəyisə tutmaq qabiliyyətini ifadə edir (ümumi əlamət). Doluluq, aydındır ki, ağzına qədər, - kədər buraxılmışdır, lakin X işarəsi ilə bərpa olunur, kədərin axıcılığı isə özlüyündə obrazlı anlayışdır.

"1980-ci ildə "We Live By" adlı kitabı nəşr etdirməklə Corc Lakoff və Mark Conson koqnitiv linqvistika sahəsində inqilab etmiş oldular. O zamandan etibarən, bir çox tədqiqatçılar onların yolunu davam etdirərək eyni istiqamətdə araşdırma aparmış və metaforanın mahiyyət etibarilə bir düşüncə tərzinə olduğuna inanmışdılar. Yuxarıda qeyd edilən kitabda Lakoff və Conson metafora haqqında öz möqələrinə aydın şəkildə bildirirlər: Metafora tipik olaraq, yalnız dilin xarakteristikası, fikir və ya hərəkətdən daha çox sözlər ilə əlaqəli bir məsələ kimi nəzərdən keçirilir. Bu səbəbdən, əksər insanlar metaforasız çox rahatlıqla keçinə biləcəklərini düşünülür. Lakin əksinə, biz aşkar etmişik ki, metafora gündəlik həyatda yalnız dildə deyil, həmçinin düşüncə və hərəkətdə də geniş yayılmışdır. Bizim adi konseptual sistemimiz, hansı ki, onun çərçivəsində biz düşünür və hərəkət edirik, mahiyyət etibarilə metaforik xarakter daşıyır" (9).

Teodor Drayzerin ilk romanı 1900-cü ildə işıq üzə gəldi. Roman publika və tənqidçilər tərəfindən dərhal qəbul edilmədi. "Kerri bacı" mənəvi əqidənin olmaması və ənənəvi Amerika təsəvvürlərinə zidd olduğuna görə qəbul edilmədi. Amerikada min tiraj nəşr edildi. İngiltərədə "Kerri bacı"-ya münasibət daha yaxşı oldu, bundan sonra o 1907-ci ildə ABŞ-da yenidən

nəşr olundu və əvvəlcə yerli miqyasda, daha sonra isə dünyada məşhurluq qazandı.

Bu romanda jurnalist (bu, Drayzerin öz ədəbi fəaliyyətinə başladığı üsuldur) XIX əsrin 90-cı illərində Amerikadakı "Amerika xəyalı" probleminə toxunub. Romanın əsas qəhrəmanı Kerri Miber on səkkiz yaşında kiçik, uzaq Kolumbiya şəhərindən Çikaqoya köçür. Qızın o zaman əksər Amerikalılar kimi, şəhərə gəlməkdə yalnız bir məqsədi vardı və onun şəhərin ayrılmaz bir hissəsi olmaq arzusu müvəffəqiyyətsizliklə nəticələnir.

Passiv və xarakter cəhətdən xəyalpərəst olan, gözəlliyə səcdə edən və asanlıqla xoşbəxtliyi tapmaq ümidi ilə yaşayan qız gənc komik səyyar satıcısı Çarlz Drueyə vurulur. Çaşqınlıq içərisində qalan qızın bir seçimi vardı: valideynlərinin yanına geri qayıtmaq və ya Çikagoqda qalaraq onu fəth etməkdə davam etmək, Kerri hər şeyi düzəltmək ümidi ilə müvəffəqiyyətsizliyini gizlədərək, öz məşuqə vəziyyəti ilə asanlıqla barışır. Əvvəlcə, o gözləyirdi ki, Drue onunla evlənəcək. Daha sonra o Herstvudun onunla evlənəcəyinə ümid edirdi. Rahatlıq içərisində yaşamaq istəyi ilə, Kerri evli kişi ilə münasibət qurmağa razılaşıb, lakin Kerri bunu onun üçün faydalı olan ana qədər edir. Herstvud müflis olan kimi və Kerri pula və teatrda şöhrətə nail olan kimi onu tərk edir.

"Fitzcerald və Moy" barının rəhbəri Corc Herstvud - qırx min dollar dəyərində sanballı sərvətə malik əmlak sahibi və Çikaqo ailəsindəki bütün hörmətli şəxslərin atası romanda Amerika sabitliyinin qeyri-sabitliyi, uğur və zənginliyin illuziya olması ideyasını ifadə edir. Hər şeydən bezdiyi və gənc və füsunkar Kerriyə böyük maraq göstərdiyi ana qədər onun həyatında hər şey yaxşı gedirdi. Yüksək sosial mövqeyi və pul Herstvudu xoşbəxt etmir. Sevgi onun həyatına məna qatan yeganə şey idi. O, Kerrinin xatirinə cinayət törədir ("o, həyatında heç olmasa, bir dəfə, ən azı şərəf və həqiqətdən imtina bahasına xoşbəxtliyin nə olduğunu bilməlidir"), hansı ki, buna görə o özünü nüfuzlu tanışlarının və dinc yaşayışının itirilməsinə dözməyə hazırlamışdır. Lakin tanış mühitdən kənara çıxması və yaxınlaşan qocalıq Herstvud üçün yenidən uğur qazanmağı mümkünsüz edir: Nyu-Yorkda min dolara satın alınmış bardakı payını itirərək və işsizliklə üzləşərək, o yalnız Kerrinin yırğalanan kürsüsündə otura, qəzet oxuya və keçmişi xatırlaya bilir.

Müəllifin Herstvudun barını təsvir etmək üsulu belədir:

"...This was really a gorgeous saloon from a Chicago standpoint. Like Rector's it also was ornamented with a blaze of incandescent lights held in hand- some chandeliers and set in graceful places. The floors were of brightly-colored tiles, the walls a composition of rich, dark- polished wood, which reflected the light, and colored stucco- work, which gave the place a very sumptuous appearance. The long bar was a blaze of lights, polished woodwork, colored and cut glassware and many fancy bottles. It was a truly

swell saloon, with rich screens, fancy wines, and a line of bar goods unsurpassed in the country...” (T. Drayzer, “Kerri bacı”, səh 43).

Çıxarışdan göründüyü kimi, müəllif Herstvudun barını təsvir etmək üçün aşağıdakı metaforik ifadələrdən istifadə edir: *a blaze of incandescent lights, held in hand- some chandeliers, gave the place ... appearance, a line of ... goods, had a good stout constitution, a sense of his importance, conceived a notion, Hurstwood was an interesting character, creating a good impression, had risen by perseverance and industry, long years of service.*

Yalnız barı deyil, həm də Herstvudun zənginliyini təsvir etmək üçün, müəllif məkanın, mebellərin və içəridə yerləşdirilmiş hər bir şeyin maraqlı və dəbdəbəli təsvirindən istifadə edir. Təsviri daha ifadəli etmək üçün, müəllif metabolik epitetlərdən və hətta hiperbolik metaforalardan istifadə edir. *a gorgeous saloon, graceful places, a very sumptuous appearance, fancy bottles, a swell saloon, rich screens, fancy wines, a good stout constitution, an active manner, a solid substantial air, an interesting character.*

Gənc səyyar satıcı Çarlz Dru XIX əsrin sonu Amerikasını xarakterizə edən “mastak” adlanan insanlar tipinə aiddir. Gəlin baxaq, aşağıdakı çıxarışda müəllif Drueni metaforik cəhətdən necə təsvir edir:

“...Drouet was not a drinker, in the sense that that term is used to express excess. He was not a monied man. He only craved the best as his mind conceived it, and such doings seemed to him a part of the best. Rector's, with its polished marble walls and floor, its profusion of lights, its show of china and silverware...” (T. Drayzer, “Kerri bacı”, səh. 42).

Uğur heç kəsə - nə Kerriyə, nə də Herstvuda xoşbəxtlik gətirmir. “Amerika xəyalı” yalnız bir gün yaşayan və mürəkkəb mənəvi istəkləri içində hiss etməyən Çarlz Dru kimi insanlar üçün yaxşıdır. Maddi zənginlik yalnız “dünyəvi” qəlblər üçün yaxşıdır. Onlarla toqquşmada “səmavi” xarakter, demək olar ki, həmişə məğlub olur.

Romanın təhlili konseptual metaforaların digər növlərini aşkara çıxardı. Gəlin romandan nümunə gətirək. Herstvud bir neçə ay işsiz olduğu üçün, Kerri onun ailəsini təmin etməli oldu. Bir dəfə axşam vaxtı Herstvud Krriyə yaxınlaşdı və maliyyə çətinliklərinə görə üzr istəyərək ondan təmizləyiciyə ödəniş etmək üçün pul istədi. Kerri qəzəbləndi. O, Herstvudun iş tapmaq vədlərinə inanmırdı. Lakin onun acığı dərhal soyudu, çünki Herstvud titrəyən səs ilə pul üçün yalvarırdı: Kerrinin acığı dərhal soyudu- “Carry's anger instantly melted” (T.Drayzer, “Kerri bacı”, səh. 438).

Romanın sonu “Amerika xəyalı”-nın dəyəri ilə bağlı müəllifin düşüncələrinə yekun vurur. Şöhrət və sərvətə nail olmuş Kerri öz pulu ilə nə edəcəyini bilmir, kişilərə inanmır və əyləncəli məzhəkə çıxışlarında

oynamaqdan məmnundur. Onun bəxti gətirmədi, o daha yaxşı olmadı. Onun qarşısında bütöv bir həyat var, hansını ki, o, öz daxili xüsusiyyətləri sayəsində, sonsuza qədər özünün axtarmağa sərf edəcəkdir. Hervudun axtarmaq üçün heç bir şeyi yoxdur. O hər şeyini - ailəsini, cəmiyyətdəki mövqeyini, pulunu, sevgisini, bir kişi kimi özünə hörmətini itirərək özünü öldürdü.

Teodor Drayzerin "Kerri bacı" romanı ifadə vasitələri ilə zəngindir. Romanda metaforalara çox yer verilmişdir. Əsas stilistik üsul hesab olunaraq, metaforalar romanı daha ifadəli etməyə xidmət edir. İfadəliliklə yanaşı, onlar ədəbi ünsiyyətdə estetik funksiyanı yerinə yetirir. Müxtəlif funksiyaları ədəbiyyatda metaforanın məcaz və ya stilistik üsul hesab olunması ilə bağlı fərqli təriflərin verilməsini şərtləndirmişdir.

Ədəbiyyat

1. Арутюнова Н.Д. Метафора и дискурс. Вступительная статья // Теория метафоры. М.: 1990, ss.123-134.
2. Гумбольдт В. ФОН. Язык и философия культуры. М.: Наука, 1984, 245 с.
3. Фетисов А. Ю. Терминологизация содержания метафоры в научном тексте: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. Спб. М.: 2000, 20 с.
4. Языкознание. Большой энциклопедический словарь (репринт "Лингвистический энциклопедический словарь"). М.: "Большая Российская энциклопедия", 1998, 686 с.
5. Dreiser Theodore. Sister Carrie. The Pennsylvania Edition. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1981, 503 p.
6. Galperin I.R. Stylistics. M.: Higher school, 1977, 332 p.
7. Gerard Steen. Metaphor: Stylistic Approaches. Department of English Language and Culture, Vrije Universiteit, De Boelelaan 1105, 1085 HV Amsterdam, Netherlands.
8. https://www.researchgate.net/profile/Gerard_Steen/publication/232874671_Questions_about_Metaphor_in_Literature/links/0912f509b7540de385000000/Questions-about-Metaphor-in-Literature.pdf
9. International Journal of Humanities and Social Science Invention ISSN (Online): 2319 – 7722, ISSN (Print): 2319 – 7714 www.ijhssi.org Volume 3 Issue 9 | September. 2014 | PP.01-02 www.ijhssi.org
10. Intercultural Communication Studies XVII: 1 2008 Ma & Liu. A Universal Approach to Metaphors. <https://ru.scribd.com/document/276910359/A-Universal-Approach-to-Metaphors>

11. Lakoff G. Metaphor and war: The metaphor system used to justify War in the Gulf // D. Yallet (ed.). Engulfed in War: Just War and the Persian Gulf. Honolulu, 1991.

S.Fatullayeva

**Stylistic functions of metaphors in the novel by Theodore Dreiser's
"Sister Carrie"**

Summary

Creative heritage of outstanding writers always attracted and attracts the attention of most researchers, both linguists and literary critics. Study of language means of these writers bears a great sense for revealing many sides of national literary language as a whole, for example, its history, expressive possibilities, rules and tendencies of language development in a definite period of time.

All of these are possible only due to the deep penetration of the researchers to the creative laboratory of the writers. The novel *Sister Carrie* by Theodore Dreiser is rich with expressive means. Metaphors occupy a great deal of place in the novel. Being considered as a main stylistic device, metaphors, function to make the novel more expressive. One of these means is considered a metaphor.

Despite the expressiveness they fulfill an aesthetic function in literary communication. Various functions in literature have conditioned and caused different definitions and opinions whether the metaphor is considered a trope or a stylistic device.

С.Фатуллаева

**Стилистические функции метафор в романе Теодора Драйзера
«Сестра Керри»**

Резюме

Творческое наследие выдающихся писателей всегда привлекало внимание большинства исследователей, как лингвистов, так и литературных критиков.

Изучение языковых средств этих писателей имеет большое значение для выявления многих сторон национального литературного

языка в целом, например, его истории, выразительных возможностей, правил и тенденций развития языка в определенный период времени. Все это возможно только благодаря глубокому проникновению исследователей в творческую лабораторию писателей. Роман Сестра Кэрри Теодора Драйзера богат выразительными средствами. Метафоры занимают много места в романе.

Будучи рассмотренным как основное стилистическое устройство, метафоры, делают его более выразительным. Одно из этих средств считается метафорой. Несмотря на выразительность, они выполняют эстетическую функцию в литературном общении. Различные функции в литературе обусловили и вызвали различные определения и мнения, считаются ли метафора тропой или стилистическим устройством.

Rəyçi: İradə Səmədova

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

SƏİDƏ DADASOVA
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
saida.dadasova@bk.ru

LA LITTERATURE COURTOISE. «AUCASSIN ET
NICOLETTE»

Açar sözlər: Şantefabl, .fablio, ballad, rondo

Ключевые слова: Шантефабл, фабл, баллады, rondeaux

Key words: chantefable, fabliaux, ballad, rondeau

Les origines de la littérature française remontent à l'époque où s'est formée la nationalité française et où la langue française est apparue. On écrit aussi cet opinion au livre de Michel Zink. «La littérature française naît au moyen âge avec le français lui-même». ² La nationalité française s'est formée à la suite de la fusion des Gaulois, tribu celtique, avec la tribu germanique des Francs qui avaient conquis la Gaule en 486.

Auparavant, la Gaule conquise par les Romains dès le Ier siècle avant notre ère avait assimilé leur langue et leur civilisation. Les Gaulois avaient été romanisés et leur civilisation se trouva être bien supérieure à celle des Francs, ce qui explique que les conquérants francs adoptèrent à leur tour la langue et la civilisation des vaincus. Cette assimilation est à l'origine de la nation et de la langue française, qui appartient au groupe linguistique roman, c'est-à-dire dérivé du latin. D'un commun avis on place la naissance du français au IXe siècle. Vers cette époque le latin cesse d'être parlé par la majorité des Gaulois. Dans la prédication à l'église également cette langue est évincée par le français (813). Le premier document en langue française est le Serment de Strasbourg (842), prêté par deux fils de Charlemagne qui s'étaient juré fidélité et aide mutuelle. Le parler français reçoit son droit de cité au moment où la France, après la mort de Charlemagne, se constitue en un royaume.

L'Eglise catholique était le principal soutien du régime féodal dans le domaine de l'idéologie. L'Eglise possédait une énorme force politique et spirituelle et tenait en ses mains l'enseignement, les lettres, la science et les arts. Elle a donc exercé une influence considérable sur la littérature française, surtout dans la période du Haut Moyen Age. Ainsi l'instruction se trouvait aux mains du clergé, tandis que le peuple était illettré. C'est ainsi que la poésie populaire n'existait qu'à l'état de folklore.

La littérature du Moyen Age reflète la structure sociale et les rapports de classes du système féodal.

Le folklore français englobe les fables, les croyances populaires, les contes de fées, les légendes gauloises, franques, normandes, bretonnes, occitanes et celles de tous les autres peuples vivant en France. La littérature occitane regroupe les chansons, poésies et les œuvres littéraires en occitan (langue d'oc), issues du Midi de la France, région notable pour sa poésie des XIe et XIIe siècles, qui inspira une riche littérature vernaculaire à travers l'Europe médiévale. Ces œuvres anciennes eurent leur plus fort développement au XIIe siècle et comprennent les célèbres Chants des troubadours.

Les chansons, poésies et récits des troubadours, qui étaient les compositeurs et chanteurs pendant le Haut Moyen Âge, se multiplièrent pendant le XIe siècle et se propagèrent à travers l'Europe depuis le Sud de la France. Leurs chansons traitaient souvent de thèmes tels que la chevalerie et l'amour courtois.

Une autre forme de légende en France durant le Moyen Âge fut l'épopée, poèmes épiques mélangeant récits historiques et légendes populaires, avec des thèmes couvrant la formation de la France, la guerre, la noblesse et les batailles importantes. Ce genre est dénommé chanson de geste.

Les fables étaient un autre support au folklore médiéval ; fausses épopées, contes folkloriques animaliers.

La littérature française du Moyen Age s'est développée donnant naissance à plusieurs genres distincts. De tous les genres de la poésies populaire, l'épopée héroïque est celle qui s'est le mieux conservée. L'épopée, née au XIe siècle, fleurit en France après 1100, sous forme de poèmes appelés chansons de geste. Ces poèmes d'aventures guerrières font revivre principalement les personnages de l'époque carolingienne: mais ils leur prêtent les sentiments des premiers croisés, décrivant les mœurs féodales du XIIe et du XIIIe siècle.

On possède aujourd'hui une centaine de poèmes dont les plus anciens remontent au début du XIIe siècle et les plus récents datent du XIVe siècle.

Les chansons de geste ont pour fondement un événement historique, mais le sujet est surchargé d'éléments fantastiques et imaginaires. Le poème épique le plus ancien et le plus célèbre en France est la Chanson de Roland.

La Chanson de Roland du clerc Tudold fut d'abord un poème de la croisade ; toute pénétrée des rêves et préjugés des seigneurs qui allèrent lutter en Espagne autour de Saragosse, la célèbre chanson de geste était destinée à renforcer, chez un public bouleversé par la menace sarrasine, l'enthousiasme pour la guerre sainte. Elle est aussi le miroir des conflits et des tensions de la société féodale - entre la justice et le droit, le service du suzerain et l'exaltation de soi, la défense de la foi et la fidélité au contrat

vassalique, et l'instrument d'une glorification des relations familiales (entre Charlemagne et son neveu Roland), guerrières (entre Roland et Olivier) ou amoureuses (entre Roland et Aude). Mais la fiction dépasse l'histoire ; rude, violente et profonde dans l'expression des sentiments, elle confère aux figures héroïques une vraie réalité poétique et fait de ce chef-d'œuvre l'une des plus hautes expressions du mouvement créateur qui anime alors le monde médiéval.

Les chansons de geste étaient composée et exécutées par des artistes ambulants, musiciens, chanteurs et acrobates. On les appelaient les jongleurs. Les jongleurs chantaient leur poèmes en s'accompagnant du violon ou de la viole. Les poèmes devaient être chantés d'un bout à l'autre sur une seule mélodie à la manière des bylines dites par les bardes russes. Les chansons de geste se divisent en laisses ou couplets assez courts d'abord et qui deviennent plus longs par la suite. Les vers de chaque couplet sont terminés par des assonances, c'est-à-dire que la dernière voyelle de chaque vers est semblable ; on ne tient pas compte des lettres qui suivent. Par exemple, il y a assonance entre «France », « avenante », exemple ». Dans les chansons plus récentes les assonances sont remplacées par des rimes.

Au XIIIe siècle, les changements qui surviennent dans la société féodale font apparaître une littérature nouvelle qui remplace les poèmes épiques, et l'idéal du chevalier subit en conséquence des modifications profondes. Les progrès du commerce avec l'Orient, les premières Croisades contribuent à élargir l'horizon intellectuel des chevaliers. Ils apprennent à connaître un monde nouveau, entrent en contact avec la civilisation plus raffinée de l'Orient.

Les chevaliers assimilent peu à peu les nouvelles conquêtes de l'esprit. Nous voyons des cours princières luxueuses, où l'on s'habille avec recherches, où l'on cultive les manières élégantes, où l'on fait de la musique et de la poésie. On crée tout un nouveau code de noblesse chevaleresque appelée courtoisie (du mot « cour »). La notion de courtoisie renferme les qualités que tout chevalier devait nécessairement posséder: politesse, élégance, savoir-vivre, finesse et délicatesse des sentiments. Le chevalier courtois devait non seulement apprendre le métier des armes, l'art militaire et la chasse, mais connaître encore la musique, le chant, la danse, la poésie, l'art de courtoiser des dames.

Voici les conseils que doit suivre le chevalier idéal: "Sois sage et aimable, parle avec douceur et mesure aux grands et aux humbles; et quand tu iras par les rues, prends l'habitude de saluer les gens le premier; et si quelqu'un a devancé ton salut, garde-toi de rester muet, mais aie bien soin de répondre sans aucun retard. Ensuite, fais attention à ne dire aucun mot déplacé, aucune mauvaise plaisanterie. Je ne tiens pas pour courtois un

homme dont la conversation serait malhonnête. Sois serviable à l'égard des dames. Et si tu entends quelque médisant qui parle mal des femmes, blâme-le, dis-lui de se taire. Agis, si tu le peux, de manière à plaire aux dames et aux demoiselles, et qu'elles entendent bien parler de toi: elles t'en estimeront davantage."

L'idéal du chevalier courtois diffère donc essentiellement de celui du chevalier épique. L'idéal de la courtoise est fondé sur l'opposition entre la "noblesse" du chevalier et la "bassesse" du vilain-d'où ressort le caractère social de cet idéal.

Toute cette nouvelle culture mondaine, ayant au centre le culte de la femme, l'idéalisation du sentiment tendre, la philosophie et la poésie de l'amour, se trouve reflétée dans la nouvelle littérature chevaleresque qu'on appellera littérature courtoise.

La littérature chevaleresque compte deux genres principaux: la poésie lyrique et le roman, qui sont venus remplacer le poème épique; leur apparition témoigne d'un sentiment plus développé de la personnalité, d'un intérêt croissant pour les questions intimes au sein de la classe dominante.

La poésie lyrique apparaît d'abord dans le Midi de la France en Provence; celle-ci gardait une indépendance politique vis-à-vis de la France du Nord et s'en distinguait par la langue; le provençal, dérivé également du latin, était appelé dans le Nord de la France "langue d'oc" tandis que le vieux français était la "langue d'oïl". (d'après la particule affirmative qui, en français était alors "oïl"- d'où vient le "oui"-et qui en Provence était prononcée comme "oc").

Du point de vue économique la Provence était au XIe siècle la région la plus riche du pays. Grâce à un commerce maritime intense avec les pays voisins, les villes provençales prospéraient. D'ailleurs elles gardaient encore quelques vestiges de leurs droits municipaux hérités de l'Empire Romain: elles avaient un gouvernement républicain. A côté de ces villes florissait la chevalerie provençale fort riche et ouverte aux courants nouveaux de l'esprit. Au sud de la France il restait encore de nombreux monuments de l'Antiquité. Par l'Espagne les poètes provençaux avaient connaissance de la poésie arabe si riche et si brillante. Voici pourquoi l'idéal courtois s'affirme d'abord en Provence. Les poètes y portaient le nom de troubadours. La poésie des troubadours s'est développée entre la fin du XIe et le milieu du XIIIe siècle.

L'épanouissement de la poésie lyrique courtoise ne fut pas de longue durée, mais les poètes courtois ont joué un rôle très important dans le développement de la culture, tant française que mondiale. Ils ont eu le mérite de fonder une poésie lyrique et personnelle, pour traduire leurs sentiments et leurs pensées; ils ont individualisé la passion; ils ont cultivé la forme et

étudié la technique du vers, ce sont eux enfin, qui ont découvert la rime. L'amour qui occupe une place si peu importante dans les chansons de geste tient ici le premier rang.

L'une des oeuvres de la littérature courtoise française est «Aucassin et Nicolette». C'est la touchante histoire de deux adolescents qui s'aiment : Aucassin, fils du Comte de Beaucaire, et Nicolette, enlevée en bas âge par des Sarrasins et considérée comme serve, bien qu'elle soit en réalité fille du roi de Carthage. Après beaucoup de traverses et de dangers, de longues séparations, ils finissent par se réunir et s'épouser.

Vous n'entendrez qu'une partie du texte original d'Aucassin et Nicolette. C'est une chantefable écrite en langue d'oïl de belle façon vers le XIIIe siècle, inspirée entre autres par des motifs issus de traditions orales plus anciennes. Parodiant gentiment le genre chevaleresque, elle alterne les laisses chantées de mode trochaïque et les laisses contées.

Aucassin et Nicolette est un roman d'aventures du XIIe siècle, l'une des plus charmantes productions du Moyen Age. Il offre un mélange singulier de prose formant de récit et de vers destinés à être chantés. L'action est claire, sans complications ; les scènes de galanterie sont voilées de pudeur.³

Le Moyen âge littéraire s'étend du XIIe siècle à la fin du XVe siècle.

Aux XIIe et XIIIe siècles, la monarchie s'impose. La construction de Notre Dame de Paris commence en 1163, la Sorbonne est créée en 1257. De grands malheurs arrivent pendant les XIVe et XVe siècles : la peste, la guerre de Cent ans contre les Anglais, des révoltes dans les villes et les campagne. Les institutions reposent sur la féodalité : un contrat entre le suzerain (le seigneur qui est au-dessus des autres) et son vassal, basé sur l'échange des services.

La France a plusieurs langues : les religieux et les lettrés utilisent le latin, la langue d'oc est parlée au sud, la langue d'oïl au nord. Pour des raisons politiques, la langue d'oïl va dominer et devenir le français.

A partir du Xe siècle, des passages de la Bible sont représentés dans les églises, puis dans la rue. Ensuite, on y ajoute des pièces drôles, non religieuses.

Ils s'inspirent de l'Histoire de France, de l'Antiquité, des contes celtiques (Bretagne). Ils sont écrits en roman, la langue populaire.

Les chansons de geste sont de longs poèmes qui racontent les combats des chevaliers. La Chanson de Rolland (vers 1070) parle de l'empereur Charlemagne et de sa lutte contre Sarrasins.

A la littérature progressive du français l'auteur s'agit sur l'oeuvre "Aucassin et Nicolette" comme ci-dessous. "L'auteur de ce texte du XIIe et XIIIe siècles est inconnu. De nombreuses oeuvres du Moyen Age restent

anonymes. Aucassin et Nicolette est le récit en 41 parties des amours contrariées du comte Aucassin pour la belle et courageuse sarrasine Nicolette, enlevée puis adoptée par un vicomte français. Les deux amoureux sont d'origines différentes : l'un est noble et chrétien et l'autre une esclave venant d'Arabie (en réalité fille du roi de Carthage). Le père d'Aucassin, le comte de Beaucaire, interdit à son fils d'épouser une esclave et veut l'envoyer à la guerre. Aucassin refuse. Ils vont vivre plusieurs séparations, la prison, la fuite, les voyages pour enfin se marier malgré l'opposition de la société.

Ce récit s'appelle une « chantefable », genre littéraire unique dans la littérature du Moyen Âge : des parties chantées en vers alternent avec des parties en prose. L'auteur compose une poésie élégante et lyrique et se moque des romans courtois comme « Le roman du roi Arthur »¹.

Les aventures du roi Arthur et des chevaliers de la table ronde sont des légendes qui viennent de Bretagne. L'amour impossible de Tristan et Îseut fait partie de ces récits. Chrétien de Troyes les adapte à l'idéal de la chevalerie (le chevalier est au service de son seigneur) et de l'amour courtois (le chevalier obéit à sa Dame) et les christianise. Marie de France s'inspire de ces contes pour composer ses poèmes.

Les récits satirique et moraux sont réalistes, vulgaires et critiques. Le Roman de Renart décrit un monde animal qui ressemble à celui des humains. Les fabliaux sont de courts récits comiques.

Le Roman de la Rose est un long poème basé sur l'amour courtois, où l'Amant séduit sa Dame, symbolisée par une rose.

La poésie lyrique, influencée par les cultures chrétienne, arabe et juive de l'Espagne, est chantée par les troubadours. Au XIIIe siècle, Rutebeuf unit réalisme et lyrisme personnel. Guillaume de Machaut, au XIVe siècle, crée des « poèmes à forme fixe » : ballades, rondeaux, lays, repris par Christine de Pisan, Charles d'Orléans et François Villon.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. M. Grandmangin. Littérature progressive du français. CLE Internationale, 2004
2. Michel Zink, Littérature française du Moyen Âge, PUF, col. « Quadrige », Paris, 2004, page 404
3. <https://geudensherman.wordpress.com/lit-ma-fr/ma-/aucassin-et-nicolette/>

**Saray ədəbiyyatı «Okasən və Nikolet»
Xülasə**

Fransız ədəbiyyatının mənşəyi fransız millətinin və dilinin formalaşdığı dövrə aiddir. Fransız milləti 486 cı ildə Qal ölkəsini işğal edən kelt və frank tayfalarının birləşməsindən yaranmışdır. Fransız dili roman dil qrupuna aiddir və latın dilindən törəyib. Fransız dili IX əsrdə latın dilini əvəz etdi. Fransız dilində ilk rəsmi sənəd Şarlemaynın iki oğlu tərəfindən imzalanan "Strasburq vədi"dir. Orta əsr fransız ədəbiyyatında qəhrəmanlıq epopeyalarına rast gəlinir. Fransız ədəbiyyatında ən məşhur qəhrəmanlıq epopeyası XI əsrə aid olan "Şanson dö Rolland" əsəridir. XIII əsrdə musiqi, ədəbiyyat, incəsənət barədə düşüncələr dəyişdi. Lirik poeziyanı təcəssüm etdirən saray ədəbiyyatı qəhrəmanlıq epopeyalarını əvəz etdi və sevgi ədəbiyyatın mövzusu oldu. Fransız saray ədəbiyyatının ən məşhur nümunələrindən biri "Okasən və Nikolet" əsəridir. Bu əsər bir-birini çox sevən iki gəncin sevgisindən bəhs edir. Əsərin müəllifi anonimdir. "Okasən və Nikolet" əsəri şantefabl janrında yazılmışdır və 41 hissədən ibarətdir.

Kral Arturun və dəyirmi masanın cəngavərlərinin sərgüzəştləri Britanyadan gələn əfsanələrdir. Tristan və İzötun qeyri-mümkün sevgisi bu hekayələrdən biridir. Kretion de Troy onları şövalə idealına uyğunlaşdırır (cəngavər öz lordunun xidmətindədir, cəngavər xanımına itaət edir). Mari dö Frans bu hekayələrdən ilhamlanaraq şeirlərini yazmışdır.

Satirik və əxlaqi hekayələr realist, qəribə və kritikdir. Roman de Renart insanlara bənzəyən bir heyvan dünyasını təsvir edir. Fabliolar qısa komik hekayələrdir.

Roman dö la Roz əsərində, aşiq bir gül ilə xanımına olan məhəbbətini simvollaşdırır, əsər məhəbbətə əsaslanan uzun bir şeirdir.

İspaniyanın xristian, ərəb və yəhudi mədəniyyətlərindən təsirlənən lirik şeirlərin oxucusu artdı. On dördüncü əsrdə Rutebeuf realizm və şəxsi lirikni birləşdirir. Giyom dö Maşo, Kristine dö Pizan, Şarl d'Orlean və Fransua Viyon tərəfindən çəkilən "şüurlu forma şeirləri" balladalar, rondolar, və s. kimi janrlarda yazıldı.

С.Дадашова

**Дворцовая литература. «Аукассин и Николетт»
Резюме**

Происхождение французской литературы восходит к тому времени, когда были сформированы французская нация и язык. Французский народ был сформирован из комбинации кельтских и французских племен, которые оккупировали Галилею в 486 году. Французский язык принадлежит к группе римского языка и происходит от латинского алфавита. Французский язык заменил латинский язык в 9 веке. Первым официальным документом на французском языке является «Страсбургское обещание», подписанное двумя сыновьями Карлемайн. В средневековой французской литературе есть героические эпосы. Самая известная героическая эпопея во французской литературе - это работа XI века «Шансон дё Роллан». В тринадцатом веке мысли о музыке, литературе, искусстве изменились. Дворцовая литература, в которой воплощена поэтическая поэзия, заменила героические эпосы и стала предметом любви. Одним из самых известных примеров французской литературной литературы является Окасен и Николет. Эта работа посвящена любви двух молодых людей, которые любят друг друга. Автор работы анонимный. «Окасен и Николет» написаны в жанре шантефабл и состоит из 41 главы.

Приключения короля Артура и рыцарей Круглого стола - легенды, которые происходят из Бретани. Невозможная любовь Тристана и Исета - одна из этих историй. Кретъен де Труа приспособливает их к идеалу рыцарства (рыцарь на службе у своего лорда) и придворной любви (рыцарь подчиняется своей даме) и христианизует их. Мари де Франс вдохновлена этими историями, чтобы сочинить ее стихи.

Сатирические и моральные истории реалистичны, вульгарны и критичны. Роман де Ренар описывает животный мир, который похож на мир людей. фабл- короткие комиксы.

Роман де ла Роза - длинное стихотворение, основанное на придворной любви, где Амант соблазняет свою леди, символизированную розой.

Лирическая поэзия, под влиянием христианской, арабской и еврейской культур Испании, воспевается трубадурами. В тринадцатом веке Рутебебеф сочетает в себе реализм и личную лирику. Guillaume de Machaut, в четырнадцатом веке, создал «стихи с фиксированной формой»: баллады, *gondeaux*, *lais*, занятые Кристин де Пизан, Чарльз Орлеан и Франсуа Вийон.

Saida Dadaschova

Courtly literature. "Aucassin and Nicolette"

Summary

The origin of French literature dates back to the time when the French nation and language were formed. The French nation was formed from the combination of the Celtic and French tribes that occupied Galilee in 486. The French language belongs to the Roman language group and originated from the Latin alphabet. The French language replaced the Latin language in the 9th century. The first official document in French is the "Strasbourg Promise" signed by two sons of Charlemain. In medieval French literature there are heroic epopes. The most famous heroic epic in French literature is the work of the XI century "Chanson dö Rolland". In the thirteenth century, thoughts on music, literature, art changed. The palace literature that embodied poetic poetry replaced heroic epics and became a subject of love. One of the most famous examples of French palace literature is Okasen and Nicolet. This work is about the love of two young people who love each other. The author of the work is anonymous. "Okasen and Nikolet" is written in the genre of chantefable and consists of 41 chapters.

The adventures of King Arthur and the Knights of the Round Table are legends that come from Brittany. The impossible love of Tristan and Îseut is one of these stories. Chrétien de Troyes adapts them to the ideal of chivalry (the knight is at the service of his lord) and the courtly love (the knight obeys his lady) and christianises them. Marie de France is inspired by these stories to compose her poems.

The satirical and moral stories are realistic, vulgar and critical. The Roman de Renart describes an animal world that resembles that of humans. Fabliaux are short comic stories.

The Roman de la Rose is a long poem based on courtly love, where the Amant seduces his Lady, symbolized by a rose.

The lyric poetry, influenced by the Christian, Arab and Jewish cultures of Spain, is sung by the troubadours. In the thirteenth century, Rutebebeuf combines realism and personal lyricism. Guillaume de Machaut, in the fourteenth century, created "fixed-form poems": ballads, rondeaux, lays, taken up by Christine de Pisan, Charles d'Orléans and François Villon.

Rəyçi: Əsgər Zeynalov

Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

ХАДИДЖА ЮСИФОВА
доктор философии по филологическим наукам
Бакинский Славянский университет

СОВРЕМЕННАЯ АЗЕРБАЙДЖАНСКАЯ ПРОЗА НА СТЫКЕ РЕАЛИЗМА И ПОСТМОДЕРНИЗМА

Ключевые слова: критическая литература, проза, реализм, постмодернизм

Açar sözlər: tənqidi ədəbiyyat, nəsr, realism, postmodernism

Keywords: critical literature, prose, realism, postmodernism.

В азербайджанской критической литературе XXI столетия неоднократно высказывалась идея о расплывчатости жанровых границ в аспекте перехода от одного направления к другому. Она была и остаётся острой актуальной и дискуссионной по двум основным, на наш взгляд, причинам. Во-первых, такие новомодные в Азербайджане течения, как неомодернизм, неореализм, структурализм, экзистенциализм, соц-арт, постмодернизм и т.д. являются по сравнению с русской и европейской литературой относительно новыми. Писательские пути не проложены, жанровые формы не сложились, художественные приёмы не отработаны, черты и признаки окончательно не сформулированы. Во-вторых, они являются малоисследованными как в концептуальном, так и в сюжетном отношении не только на практике художественного мастерства, но и в самой критической мысли.

Совершенно в ином ключе ставится вопрос, когда мы говорим о продолжении лучших реалистических традиций русской и азербайджанской литературы в творчестве таких видных писателей-прозаиков, как М.Ибрагимов, И. Эфендиев, И. Шихлы, Анар, Юсиф Самедоглу, Эльчин, М.Ибрагимбеков, И. Мелик-заде, С.Рагимов, и т.д. Богатое наследие этих художников, бесспорно, очерчивает контуры современной общекультурной ситуации в целом.

Продолжают писать по методу реализма М. Сулейманлы, С. Сахавет, А.Эфенди, Л.Багирова, Гюльшан Тофик кызы, Н. Агасиев. Современная азербайджанская литература богата небольшими по объёму, но ёмкими по содержанию рассказами, в которых частный эпизод наталкивает на любопытные размышления о формировании личностной позиции. Например, в рассказе Эльчина «Первая любовь Балададаша» рушится первая любовь юноши из-за социальных перегородок и разницы в интеллекте. Рассказ прост и незатейлив, но

подкупает искренностью чувств (В процессе восприятия понравившейся ему девушки, он неожиданно «осознал, что не способен разговаривать с девушкой тонко, ласково, вкрапывая в беседу очень умные слова» [3,12].

Встречается в литературе и более драматичная ситуация, основанная на реалистическом противопоставлении двух мировоззрений. В рассказе Г.А.Аббасаде «Бегство» честный, предельно ответственный и принципиальный передовик производства Шахлар сталкивается со своим антиподом Билаловым, строчившим на него язвительные и кляузные анонимки. Большой спектр примечательных художественных приёмов использует автор: от экзотики, гротеска и гиперболы до смелого обличения характера. Два человека ведут беседу, каждый из которых внимательно изучает другого. Но передовик, интуитивно почувствовавший врага, умеет смело смотреть анонимщику в лицо; его восприятие личности передают невербальные средства речи: гневный взгляд, пронзительные глаза, резкие реплики, нежелание общаться. Другое лицо при попытке глубже понять мотивы такой реакции, пользуется приёмами лжи, лести и подхалимства. Такая литература прежде всего выделяется своей реалистической доминантой.

О творчестве этих писателей прошедших десятилетий есть большая критическая литература. Ариф Гаджиев, М. Коджаев, Р.Новрузов, А. Мирахмедов, Р. Гусейнова, Асиф Гаджиев, Ф.Наджиева, Агиль Гаджиев и многие другие многократно указывали на внимание к жизни социума, общественной проблематике, социально-политическому пафосу и другим характерным признакам, роднящих указанных писателей с лучшими произведениями критического реализма XIX столетия. Одновременно с тем канун XX века в азербайджанской литературе отчасти был ознаменован возвратом к некоторым идеям «шестидесятников», то есть представителям «городской прозы» и так называемым «деревенщикам».

С другой стороны, в национальном литературоведении нельзя не отметить определённое жанровое многообразие азербайджанского постмодернистского рассказа или романа. С теоретической точки зрения есть даже возможность группировать их в зависимости от той или иной доминирующей формы внутрижанрового смешения. Отечественная теория литературоведения только выиграет от такого научного поиска, потому что подвижные границы перехода реализма к постмодернизму обязывают критиков чётко указывать на новые черты и признаки. Об этом, в наши дни пишут Асиф Гаджиев, Т. Саламоглу, Т. Алишаноглу, А. Халафли, Э.Сельджук, Э. Рагимова и другие. Но

объёмных монографических работ на эту тему в Азербайджане до сих пор не издано.

С первого десятилетия XXI века становится очевидным, что наиболее подходящей и влиятельной оказалась концепция постмодернизма. Это сложный и весьма неординарно воспринимаемый комплекс различных мировоззренческих установок. Но именно это направление в первые годы XXI века всё чаще используется критиками-литературоведами в качестве термина для характеристики современной общекультурной ситуации в Азербайджане.

Корни этого процесса – в совокупности социально-нравственных потрясений конца XX века. Социокультурное пространство разомкнулось, постмодернистская проза, базируясь на фрагментарности текстов создаёт необычную, уникальную субстанцию в истории мировой литературы. На рубеже XX-XXI вв. влияние русского литературного постмодернизма постепенно начинает ощущаться в азербайджанской литературе. Общность мировоззренческих установок писателей разных национальностей можно прежде всего усмотреть в том, что в русской и азербайджанской литературе XXI столетия новое умонастроение начинает нести на себе печать тяжёлого разочарования в прежних ценностях и идеалах.

Правда, необходимо признать: это движение на современном этапе истории не сопоставимо с русским постмодернизмом прежде всего по той причине, что даже к настоящему времени, то есть началу 2018 года, оно не сложилось в Азербайджане как единая и целостная историко-философская концепция со своими характерологическими особенностями. Так что многие писатели-прозаики, придерживающиеся основных догматических установок этого направления в Азербайджане, испытывают определённые трудности. Но перспективы имеются, потому что есть изначальная база. Так, впервые эстафету постмодернизма перенимает Таир Али в романах и повестях «Метро в долине», «Вдоль тутового дерева», «Полынь чайки», «Гнездо ворона», «Ченлибельский лис», «Аквариум», «Актриса», «Коллаж о Баку» и других.

Но, оказывается, что различия между реализмом и постмодернизмом не только как художественных направлений, но и двух больших философских систем XXI века отнюдь не становятся серьёзным камнем преткновения в азербайджанской критической мысли. Причина, на наш взгляд, заключается в том, что ещё с 1960-1980-х годов в русской и европейской теории неомодернизма сложилась система специфических особенностей, которые В.Курицын, М.Липовецкий, М.Эпштейн, Т. Горичева, Ф. Лиотар, Дж.Деррида, М.Элиаде охарактеризовали, обосновали и создали термины применительно к

новым методам и течениям. Это: интертекстуальность, гипертекстуальность, иррациональность, языковые штампы и клише, особая символика, требующая специальной кодировки, непомерное расширение пространственно-временного континуума в контексте, неоправданное, временами хаотичное смешение исторических пластов, эпох, общественно-экономических формаций. К ним добавляли теорию «смерти автора», полное непризнание авторитетов, чрезмерную цитацию, пастиш, соединение различных стилей письма, отсутствие каузальной (причинно-следственной) связи и т.п.

Заметим: есть и такие черты, которые привнесены азербайджанскими писателями в духе и стиле национальной тематики. С. Шарифова подчёркивает: «В азербайджанском постмодернистском романе фабула, как правило, характеризуется фрагментарностью, изменчивостью, мифологизацией и прерывностью изложения. Прошлое оригинальным образом воссоединено с современной социально-политической реальностью» [5,51].

В дополнение к тому, что мы сами обнаружили, С. Шарифова указывает на использование характерологических особенностей постмодернизма в творчестве Нармины Камал («Открой, это я»), А.Акбера («Амнезия»), И.Фахми («Аквариум», «Воронье гнездо»), Кермета Беюкчеля («Озеро»), С.Рустамханлы («Голубой бог»), Ш. Агаяры («Харамы») и некоторых других. Совершенно очевидно, что имея такой большой набор специфических черт, признаков и особенностей, писателям-прозаикам можно безапелляционно позиционировать себя как последователей видных русских постмодернистов – А. Битова, В. Пелевина, Р. Сенчина, Саши Соколова, Д.Пригова, З.Прилепина, П. Алешковского и т.д.

Так, помимо вышеназванного Т. Али, в азербайджанской периодической печати всё чаще выступают молодые пропагандисты этого направления – Р.Акбер, М. Караев, М.Орудж и другие. В свою очередь некоторые типические черты русского постмодернизма, о которых мы сказали ранее, используются азербайджанскими писателями своеобразно. С одной стороны, доминирование шутки, иронии, гротеска и пародии. Например, в рассказе Рамиза Акбера «Усы, Усики, Усищи...» пародируется данная «лицевая принадлежность» исключительно с целью высмеивания людей, придающих ей особое значение. Усы (словно гоголевский «Нос») – это эполеты, «классовая составляющая единица». С другой стороны, ясно обнажаются такие особенности психологии личности, которые не были свойственны реалистической литературе.

В некоторых произведениях молодых азербайджанских писателей можно встретить такие особенности постмодернистского мышления, которые нечасто используются в современной русской литературе. Например, использование выражений, означающих демагогические штампы советской эпохи.

В рассказе М. Оруджа «Надежда» подростку из бедной азербайджанской семьи 1980-х гг. участковый уполномоченный и его помощники хотят купить новые башмаки. Взамен старых и совершенно непотребных башмаков отца мальчика просят написать официальное письмо. В тексте должно быть указано, что старые башмаки принадлежат шехиду из Агдамского батальона, национальному герою. А его ботинки должны быть отданы в «музей Славы Борьбы». Пародия на штампы советских лет здесь налицо. Во-первых, национального героя вовсе и не было, а во-вторых, в «музей Славы Борьбы» доподлинно власти могли передать какие-либо ценные личные вещи, военное обмундирование, заслуживающие внимания бытовые аксессуары, но вряд ли на стеллажах окажутся старые башмаки.

Основная идея рассказа М. Караева «Полковник» – фатализм, злой рок, преследующий людей. Следует череда сцен с разодранным на части и сваренным щеночком, эпизоды зверства, которых, как известно, сознательно избегала реалистическая азербайджанская литература.

Гораздо сложнее, по нашему мнению, обстоит дело с произведениями, которые занимают как бы промежуточную позицию между реализмом и постмодернизмом с их достаточно ясно выраженными особенностями. Например, Анар конца 1970-х годов как автор знаменитого романа «Шестой этаж пятиэтажного дома» и не менее известной повести «Круг» весьма далёк от «современного реализма».

Его эссе «Ночные мысли» – это прежде всего афоризмы, краткие суждения, мудрость спресованного времени. Иногда апелляция к классикам, сжатый анализ расцвета литератур и культур народов Востока. Это в первую очередь повествование о трудных судьбах именитых писателей, музыкантов, художников, учёных разных областей, в которых словно пульсируют наглядные штрихи, судьбоносные моменты, порою проскальзывают даже анекдотические детали, но почти всегда и повсеместно это весьма оригинальные, по признанию ряда азербайджанских литераторов, высказывания.

Но какого рода эти высказывания? Перед читателем предстаёт такой жанр, который вообще ранее не был свойственен перу Анара. Лирическая миниатюра? Эссе? Сборник восточных притч? Типичные

мемуары, к которым приходит прославленный писатель преклонных лет? В любом случае перед нами книга-документ. Книга-память. Книга-встреча с самим собой и единомышленниками. Непридуманные факты и события, взятые из самой жизни. Без преувеличения событие в мире литературы, к тому же, бесспорно, имеющее общественное и нравственно-личностное значение. В ней превалирует субъективизм, но есть и размышления объективного характера – это сплав литературных, политических, философских и этических суждений на самые разные темы. Уединение автора с человеком, раздвигающее горизонты человеческих познаний. Одни мысли представляют собой афоризмы, другие выражают философию здравого смысла.

Анар придерживается промежуточной позиции; в его творчестве нет более возврата к тем темам, которые ранее составляли сокровищницу азербайджанского реалистического искусства на примере романа «Шестой этаж пятиэтажного дома». Однако, просматривая эссе «Ночные мысли», начало которых было положено в 1970-х годах, а последняя публикация падает на 2015 год, нетрудно прийти к выводу, что философские рассуждения Анара движутся именно по пути к постмодернизму. Это не всегда признаётся самим писателем. Повесть «Белый баран, чёрный баран» из-за «очеловечивания предметного мира», вопреки мнению самого Анара, С.Шарифова считает «определённо проявлением постмодернистского мышления» [4,77].

Нашумевший в последние годы роман Камала Абдуллы «Неполная рукопись», по признанию Л. Аннинского и некоторых других, также написан на стыке реализма и постмодернизма. А его рассказы за принципиально новаторский характер оказались первыми в списке номинации на литературную премию «Дельвиг - 2015» [1,6].

К тому же очевидно, что в этих произведениях, к 2015-2017 годам переведённые на многие языки мира, ясно просматриваются черты романа-антимифа. Нет также единого мнения относительно жанра «Неоконченной рукописи». Одни учёные, ссылаясь на «трёхмерность пространства», относят это произведение к историческому роману. У других эта оценка вызывает сомнение. Последнее в основном связано с тем, что Камал Абдулла явно игнорирует классический принцип историзма. А это, как известно, панацея реалистического романа.

Неоднозначно следует воспринимать роман Зии Сафарбекова «Мой проклятый мир», в котором центральные идеи автора также словно балансируют на грани реализма и постмодерна. С одной стороны, реальная ситуация: пьянство и наркомания в нашем обществе

давно перестали быть секретом для произведений и тем более пищи для СМИ. Это главный нерв романа. И, тем не менее, дебошир и наркоман, полностью дистанцируясь от автора, ополчился на весь мир. В центре внимания – исключительно внутренняя монологическая речь молодого человека, уже искалеченного жизнью наркотиками. Всё его поведение – демонстрация сомнительных эмоций. Но лиризация романа в данном случае налицо. Главного героя бросил отец, увлечшись женщиной легкого поведения. Матери нет. Молодой человек замыкается в своём микромире, как в скорлупе. Одновременно с тем растёт ненависть к отцу. Причём, одно зло порождает другое, и ненависть приобретает масштабный и фатальный характер.

Зло пронизывает сюжетную канву романа: «Вот вдруг я и осознаю, что ненавистные чувства к отцу и всему окружающему миру - это моя собственная проекция и вместе с тем защитная реакция, Это то, чем я ежедневно питаюсь. Я подобен дементору (слепым тюремщикам Азкабана, сеющим зло и высасывающим человеческую душу)». Моё восприятие мира ограничивается ношением тьмы, которая порождает у людей страх. Я разрушаю всё, к чему прикасаются мои руки. Это то, чем я постоянно живу, когда вижу Его, моего так называемого родного отца» [2,56].

Показательно в отмеченном нами процессе, что главный герой порою и не замечает собственных серьёзных грехов, вплоть до административных или уголовных правонарушений. Приписывая достоинства только самому себе, он не замечает, что всё ниже скатывается по наклонной плоскости. З. Сафарбеков делает из него наркомана. Но он винит во всех своих несчастьях только родного отца. «Наркотики, - размышляет он, - это всего лишь временная смерть, при помощи которой я прячусь от своего проклятого мира» [2,42]. Таким образом, герой, разделив вселенную на «Мы и Они», признаётся самому себе: «Сейчас я понимаю, что действительно мир воспринимает тебя точно так же, как ты относишься к себе и воспринимаешь его сам» [2,81]. Новый для азербайджанской литературы романский герой, как видим, совершенно не традиционен, необычен. Разработанная на материале лирических излияний и признаний героя тема распространения наркотиков среди молодёжи заставляет нас разве что провести тематическую параллель с романом Ч. Айтматова «Плаха».

Итак, очевидно, что современная азербайджанская проза располагает большим арсеналом жанровых форм. Одни произведения создаются в традиционном стиле; другие откровенно перенимают опыт русского или европейского постмодернистского романа; третьи – на распутье и находятся на стыке реализма и постмодернизма.

Использованная литература:

1. Абдулла Камал. Платон, кажется, заболел... Рассказы. М.: Художественная литература, 2014 // Литературная газета, 3 – 9 марта 2016 года, № 9 (6543), с.6.
2. Сафарбеков З. Мой проклятый мир. Баку: Uni-Print, 2013, 209 с.
3. Эльчин. Первая любовь Балададаша. Рассказ. В кн.: Автокатастрофа в Париже. М.: Молодая гвардия, 1987, 464 с.

Литература на азербайджанском языке:

4. Şərifova S. Çağdaş Azərbaycan postmodern romanı. Bakı: «Elm və təhsil», 2015, 102 səh.

Литература из Интернета:

5. Шарифова С. Азербайджанский постмодернистский роман. salidasharifova@yahoo.com, sharifovasalida@rambler.ru

X.Yusifova

**Realism və postmodernism qovşağında müasir Azərbaycan nəsrinə
Xülasə**

XXI-ci əsrin Azərbaycan ədəbiyyatında bir istiqamətdən digər istiqamətə keçid aspektində janr sərhədlərinin qeyri-müəyyənliyi ideyası dəfələrlə ifadə edilmişdir. Bizim fikrimizcə, bu ideya iki an üçün actual, kəskin və mübahisəli olub və qalır. Birincisi, Azərbaycanda neo-modernism, neo-realism, strukturalizm, ekzistensializm, sots-art, postmodernism və s. rus və Avropa ədəbiyyatı ilə müqayisədə nisbətən yenidir. Yazı yolları dəqiqləşdirilməmişdir, janr formaları yaranmamışdırlar, bədii üsullar işlənməmişdir, xüsusiyyətlər və əlamətlər formallaşmamışdırlar. İkincisi, bu istiqamətlər yalnız bədii sənətkarlıq təcrübəsində deyil, eyni zamanda ən kritik düşüncədə də həm konseptual, həm süjet yanaşmada çox az tədqiq olunub. Milli ədəbişünaslıqda Azərbaycan postmodern hekayəsinin və romanının müəyyən bir janr müxtəlifliyi qeyd edilir. Nəzəri baxımdan, daxili janr qarışıqlarını bir və ya digər dominant formasından asılı olaraq qruplaşdırmağa imkan var. Daxili ədəbi tənqid nəzəriyyəsi yalnız belə bir elmi axtarışdan faydalanacaq, çünki realizmin postmodernismə keçidinin hərəkət edən sərhədləri tənqidçilərə yeni xüsusiyyətləri və əlamətləri açıq şəkildə göstərməyə məcbur edir. Bu gün bu barədə Asif Hacıyev, T. Salamoğlu, T.Əlizanoğlu, A.Xələfli, E. Səlcuq, E. Rəhimov və başqaları yazırlar. Lakin bu mövzuda Azərbaycanda həcimli monoqrafiya işləri bu vaxtda qədər nəşr olunmayıbdır. Qeyd etmək lazımdır ki: tarixin bugünkü mərhələsində bu hərəkət rus postmodernismi ilə müqayisə edilə bilməz, o

səbəbdən ki, hələ 2018-ci ilə kimi Azərbaycanda bu istiqamətə aid xarakterik xüsusiyyətləri olan vahid tarixi və fəlsəfi konsepsiya inkişaf etməmişdir.

Kh.Yusifova

Contemporary Azerbaijani prose at the junction of realism and postmodernism.

Summary

The idea of genre boundaries in the direction of transition from one type to another has been repeatedly spoken out in the 21st century Azerbaijani scientific literature. It was and still remains sharp and controversial because of 2 reasons, by our opinion. First of all, such directions as neo-modernism, neo-realism, structuralism, existentialism, sots-art, postmodernism and so on are relatively new compared to Russian and European literature. Writers way are not paved, no genre forms have been formed, artistic methods have not been developed, features and signs have not been formulated yet. Secondly, they are little studied both in conceptual and in a plot way not only in practice of artistic mastery, but also in critical thinking itself. It is impossible not to note the diversity of a certain genre of Azerbaijani postmodern stories and novels in national literary researches. From the theoretical perspective, it is possible to group them one into another depending on the dominant form of intragenre mixtures.

The theory of domestic literary criticism will only benefit from such a scientific research because the moving boundaries of realism's transition to postmodernism clearly force critics to point at new features and signs. Asif Hacıyev, T. Salamoglu, T. Alizanoglu, A. Khalafli, E. Selcuk, E. Rahimov and others write about this nowadays. However, the huge monographs on this topic are not published yet in Azerbaijan. It should be admitted that this movement in the present stage of history is not comparable to the Russian postmodernism, because today at the beginning of 2018, it has not developed as a unique and inseparable history and philosophical concept with its characteristic features.

Rəyçi: Şahnaz Seyidova

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

XURAMAN MƏHƏRRƏMOVA
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Azərbaycan Tibb Universiteti
xuraman@mail.ru

MONOLOQ – DRAMATURJİ DİLİN ƏSAS VAHIDI KİMİ

Açar sözlər: dramaturq, monoloq, dialoq, remarka, romantizm, ədəbiyyat tarixi, obrazların xarakteri.

Ключевые слова: драматург, монолог, диалог, замечание, романтическая, история литературы, характер изображений

Key words: Playwrighter, monologue, dialogue, remark, romanticism, history of literature, nature of the images

Ədəbiyyatı həyatdan, ictimai-siyasi şəraitdən, cəmiyyət tarixindən təcrid etmək olmaz. Ədəbi növlərin və janrların da özünəməxsus yaranma və inkişaf qanunauyğunluqları vardır.

Qədim Yunanıstanda əvvəl epos, yazılı dramatik poeziya birbaşa faciə ilə başlayır, dram daha sonra yaranır. Dramatik ədəbi növün və onun hər bir janrının müxtəlif xalqların ədəbiyyatında özünəməxsus meydana çıxma tarixi vardır. Hər bir janrın yaranması cəmiyyətin mövcud vəziyyəti ilə sıx bağlı olur və həmin zəmin əsasında, həmin ictimai-siyasi şəraitin zəruri tələbatı kimi meydana çıxır. Eyni zamanda bunlar müəyyən tarixi dövrlərdə yaranmış ədəbi cərəyanlarla sıx bağlı olur. Hər bir ədəbi növ və janrın işlədilməsi, ondan istifadə yaradıcılıq metodunun prinsip və tələbləri, həyatı idrak və inikas imkanları ilə əlaqədardır.

Ədəbiyyat aləmində gedən bu qanunauyğunluqları dramaturji dilin əsas vahidi olan monoloqda da görmək, izləmək mümkündür. Monoloq (yunanca mon – vahid, tək; loqos – söz) hər üç ədəbi növdə işlənir və xüsusilə lirikada böyük rol oynayır. Dramaturgiyada monoloq qəhrəmanın, personajların daxili aləminə açılır. Çox zaman baş qəhrəmanın dilindən verilən əsas bir monoloq olur ki, burada obrazın daxili, ruhi aləmi, mənaviyyatı bütün mürəkkəbliyi ilə işıqlandırılır və bu da özlüyündə əsərin ideya istiqamətini, müəllif fikrinin, onun tələq elədiyi ictimai – estetik idealın daha qabarıq çatdırılmasına imkan verir.

Antik tragediyada monoloq, qasidin gətirdiyi xəbər və xorun lirik ricətlərindən özünü göstərir. Esxilin yaradıcılığında artıq dram janr halına düşür. Bu inkişaf dramaturgiyanın əsas üsurlərindən olan monoloqun da formalaşmasına, təkmilləşməsinə öz təsirini göstərir.

“Ehtiraslı göy Yeri ağuşuna alıb qucmaq istəyir. Yer isə ehtirasla ona qovuşmaq istəyir. Ər göylərindən yerə yağan yağış yerin qarnını böyüdür,

onu hamilə edir. Qarnı böyümüş Yer qoyun sürüsü üçün ot və Demetrə çörəyi doğar. Yağış toy gecəsi bahar meşəsi yaradır. Bunların hamısının səbəbkarı mənəm". Esxilin "xahiş edənlər" faciəsindən götürülmüş Afroditanın bu monoloqunda qəhrəman məhəbbətin yaradıcı qüvvəsindən danışır. Göründüyü kimi, monoloq hələ ibtidai formasındadır. Faciə monoloqlarına xas olan yüksək pafos, ehtiras, qüvvətli dramatizmdən doğan hissi - emosional gərginlik hələ yoxdur.

Antik komediyalarda isə (məs. Aristofanın komediyalarında) monoloq, xorun tamaşaçılarla söhbəti şəklində verilmişdir. Burada monoloq, obrazın daxili aləmini, xarakterini açmaqdan daha çox ümumi əhvalatı tamaşaçılara çatdırır, hadisələrin gedişatını istiqamətləndirir.

İntibah dövrü dramaturgiyasının ən görkəmli nümayəndəsi V.Şekspirdir. Şekspirin simasında targediya janrı yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoyur, canlı insan xarakterləri, gərgin dramatizm ilə diqqəti cəlb edən "Hamlet", "Maqbet", "Otello" kimi klassik əsərlər meydana çıxır. Hamletin "Ölüm, ya olum?" kimi məşhur monoloqu bu dövrdə yaranır.

Klassizm dövrü dramaturgiyasında monoloq və dioloq bərabər mövqə tutur, eyni əhəmiyyət kəsb edir. Jan Rassinin və Pyer Kornelin faciələrində güclü ehtirasa, qüvvətli iradəyə malik qəhrəmanların mürəkkəb xarakteri ilk növbədə monoloqlarda açılır.

Bu baxımdan Jan Rassinin "Fedra" faciəsində Fedranın monoloqu xüsusilə diqqəti cəlb edir. Klassizm dövründə monoloq o qədər geniş yayılmışdır ki, ayrı-ayrı yığıncaqlarda, baş vermiş mühüm hadisələrdə belə monoloqdan geniş istifadə edirdilər.

XVIII əsrin ikinci yarısında dramaturgiyada monoloqun rolu daha da artır, yeni yaranmış səhnədə aktyorlar bilavasitə tamaşaçı nəzarəti altında çıxış edirlər.

XIX əsrin axırlarında naturalistlər monoloqu "şərtiliyinə, psixoloji vəziyyətlə bağlılığına görə dramaturji mətnin mücərrəd forması hesab edir və onu tamamilə inkar edirdilər.

XX əsrin əvvəllərində ekspressionizm və simvolizmin genişlənməsi ilə əlaqədar olaraq monoloqdan başqa istiqamətdə istifadə edirlər. Monoloqda personajın daxili, psixoloji aləminin açılması əsərin ideya – siyasi xətti ilə bilavacitə bağlanmır, hadisələrin ümumi inkişaf xəttindən, gedişatdan doğmurdu. Yalnız subyektiv hisslərin ifadəsinə çevrilirdi. Buna baxmayaraq bizim yüz illiyin əvvəlində monoloq, monodrama teatrında geniş meydan aldı və dramaturgiyanın mürəkkəb, universal forması kimi geniş yayıldı.

Mirzə Cəlil dramaturgiyasında monoloqun, tam doğru-düzgün şərhini; obyektiv qiymətini vermək, yerini müəyyənləşdirmək üçün dramaturgiyamızda da monoloqların inkişaf tarixini, izləmək zəruri və

vacibdir. Yalnız bundan sonra istedadlı dramaturqun pyeslərindəki monoloqların orijinallığından danışib, geniş şərhini vermək mümkündür.

1853-cü ildə "Russki invalid" qəzetində M.F.Axundovun əsərlərinin təhlilinə həsr olunmuş məqalə çap edilmişdir. Həmin məqaləni "P.L." imzası ilə yazan naməlum bir ədəbiyyatçı həyəcanlı bir tərzdə qeyd edir ki, "Yeni dram dühası, Azərbaycan Molyeri yaranıb, o öz kiçik vətəmindən xaricdə də məşhurlaşdırmağa da layiqdir" (3, 88). Şərq ədəbiyyatının ilk dramaturqunun komediyalarında monoloq dialoqla müqayisədə ikinci dərəcəli vəzifə daşıyır. Mirzə Fətəli "Mirzə Ağanın pyesləri haqqında kritika" məqaləsində nöqsanlardan danışarkən yazırdı ki, "Bir də hər yerdə və hər zaman teatr məclisinin vəziyyəti şərh olunmalıdır". Odur ki, dramaturqun özü də daha çox remarkaya fikir verirdi. Bu da Axundovun realizmi ilə bağlı idi ki, hadisələrin, əhvalatların baş verdiyi yeri, zamanı göstərməkdən başqa personajın hərəkətini, əhvali-ruhiyyəsini, psixoloji aləmin açmaq üçün remarkadan istifadə edirdi. Eyni zamanda həmin dövrün, ictimai şüurun inkişafı ilə bağlı idi. "Əl vurduğu məsələlərin hamısından qan qoxusu gələn" (C.Məmmədquluzadə) görkəmli komedioqrafın əsas silahı gülüş idi. Gülə-gülə eyibləri açır, islah üçün tənqid eləyirdi. Mirzə Fətəli dramaturgiyası üçün xas olan bu cəhətlər onun monoloqlarının əsas xüsusiyyətinə çevrilmişdir.

"...Ah, keçən günlər! Keçən günlər! Hər həftədə, hər ayda bir karvan çapmaq olurdu, bir ordu dağıtmaq olurdu. İndi nə karvan çapmaq olur, nə ordu dağıtmaq!... Bir belə döyüş olsun! Bir hünər göstərəm ki, Rüstəm-dastan da göstərməmiş ola! Mənim işim budur... Güya ki, mən Banazor ermənisiyəm ki, gərək gündüz axşamadakı kotan sürəm, ya lənbəranlıyam ki, qurd bəsləyəm və ya ləkəm ki, kəndlərdə çərçilik edəm!..." (1, 116).

Heydər bəyin bu monoloqunda müəllifin satirası əsas yer tutur. Quru öyünmə və lovğalıqla obraz öz daxili alimini açır, mənəvi puçluğunu üzə çıxarır. Qəhrəmanın məqsədi, iddiaları imkanları ilə uyğunlaşmır; dövrə, zamanla onun istəkləri təzad təşkil edir. Bu tənqid və ifşa üsulu Hacı Qaranın, Tarıverdinin monoloqlarının da əsas xüsusiyyətini təşkil edir.

"Hacı Qaranın monoloqu ilə dialoqları arasında çox fərq vardır. Hacı Qaranın monoloqu şikayətli, söyüş və qarğışlı bir dil üzərində qurulduğu halda, bəyləri müştəri zənn edib, onlarla apardığı söhbət tamam razılıq, dua, səmimiyyət, hörmət və sairə bildirən ifadələrlə, sözlərlə qurulmuşdur." (2, 201). Bu doğrudur. Lakin bu fərqi özünü də komik obrazın daxili varlığını açmaq, onu ifşa etmək üçün dramaturqun əlində qüvvətli vasitədir. Müəllif qəhrəmanın monoloqda açdığı, verdiyi bir çox cəhətlərini, xarakterik xüsusiyyətlərini məhz dialoqla tamamlayır.

"A kişi, ov da ələ düşmür! Nə bir ceyran var, nə bir turac var; bir dovşan da barı rast gəlmir ki, bir tufəng atam. Ürəyim darıxır. Nə yaman

bəxtim var imiş” (1, 72) və s. Müsbət qəhrəman Bayramın dilindən verilən monoloq, eləcə də Sona xanımın monoloqları bu şəkildə davam edir. Dramaturgiyamızın sonrakı inkişafında rast gəldiyimiz monoloqların pafosluluğu, yüksək tempi hələ Axundovun o komediyalarında yoxdur. Şikayət, inilti bu monoloqlarda əsas yer tutur. M.F.Axundovun dramaturgiyasında monoloq daha çox bədii ekspozisiya vəzifəsini görür; obrazlar monoloq ilə səhnəyə daxil olur, öz ürəyini açır, hadisələrin, əhvalatların sonrakı inkişafına kömək edir.

Realist dramaturgiyamızın sonrakı – C.Məmmədquluzadəyə qədər olan inkişaf dövrü, xüsusilə, N.Vəzirovun, Ə.Haqverdiyevin, N.Nərimanovun adı ilə bağlıdır. Bu dövrdə ilk dəfə olaraq faciə və tarixi faciə yaranır; drama, bir sıra kiçik formalı dramatik janrlar meydana çıxır. Dramaturgiyanın inkişafı və yeni janrların meydana çıxması monoloqun formalaşmasında, zənginləşməsində böyük rol oynayır. Bu inkişaf bir tərəfdən monoloq, dialoq və remarka arasında gedirsə, eyni zamanda ayrı-ayrı dramatik janrlar ilə bağlı özünü göstərir.

“Səfa” maarif cəmiyyəti N.Vəzirovun Azərbaycan mədəniyyətinin inkişafındakı xidmətlərini yüksək qiymətləndirərək yazırdı: “... Siz teatronəvislikdə aləmi-islamın birinci mühərriri, ustadi - əzim Mirzə Fətəlinin birinci şagirdi, teatroçuluğun da birinci xadimi oldunuz” (6, 201).

N.Vəzirovun dramaturgiyasında artıq Axundov komediyalarındakı geniş remarkaları görmürük. Əksəriyyət pyeslərində monoloq, remarka və dialoq birləşdirilir. Personajın bilavasitə daxili ruhi aləmin, mənəvi dünyasını işıqlandıran psixoloji monoloqlar çox azdır. Vəzirovun komediyalarında əsas yeri dialoq-monoloq tutur.

“Yetər, gərək sənin atan-anan yadına düşməyə, sən çox balaca idin. Acığı tutdu. Eybi yoxdur, yavaş-yavaş yola gətirərəm. Hələ ürkütmək lazım deyil. Pəh. pəh, pəh! Nə qədər dedikcən gözəldir. Ondan masəva növrəstədir. Ah, dünya beş gündür, beşi də qara... Bir az istirahət elərik, əcəl yetib Əzrayıl da gələndə deyərək buyur” (8, 118).

“N.Vəzirovun komediyalarında monoloqun başqa bir növü də diqqəti cəlb edir. Forma və funksiyasına görə bu növ monoloq bütöv monoloqdan fərqlənir. Məqamına görə bu tipli monoloq daha çox “kənara” pemarkası ilə müşayiət olunur, dialoqun tərkibindən müstəqil bir hissə kimi ayrılır, vəziyyətə, dialoqa münasibəti ifadə edir. Funksiyasına görə belə monoloqlar izah, qiymətvərmə, sadalama məqsədi izləyir, gülüş yaradan vasitələrdən biri olur” (7, 45).

“Hacı Qəmbər /kənara/ – Nə yaxşı oldu... Cəvahir əl-ayağımıza dolaşmaz /Dilbər xanıma/ Bilirsən, arvad, nə var...” (8, 119).

Yetər /kənara/ - qana bilmirəm bu nə deyir /Hacıya/ Əgər içmək istəmirsiz, aparım” (8, 118).

“Nurcahan /kənara/ - Yumurtanı sındırdım, suyu da işirdim... Bəs başına dönüm, nainsaf oğlu mənicə aldadıbdı” (8, 62).

N.Vəzirovun dramaturgiyasında monoloq hadisə və əhvalatların ümum axarı ilə bağlı olaraq obrazın mövqeyini müəyyənləşdirməyə, onun mahiyyətini üzə çıxarıb tamamlamağa xidmət edir. Dramaturqun komediya yaradıcılığında əsas yer tutan “Yağışdan çıxdıq, yağmura düşdük” pyesində irili – xırdalı 25-ə kimi monoloq vardır. Çox zaman remarkada verilə biləcək, dialoqda çatdırılacaq məsələlər, personajın xarakterini tamamlayan bir çox xüsusiyyətlər monoloq vasitəsilə çatdırılmışdır. Vəzirovun komediyalarında mənfi qəhrəmanların dilindən verilən monoloqların hamısında incə, mənalı və eyni zamanda ifşaedici bir gülüş, öldürücü satira vardır. Hacı Qəmbərin 8 yaşında evində “qızım-qızım” deyərək saxladığı Yetərə vurulması nə qədər gülməlidir, bir o qədər də faciəvidir. Yetərin “Allah heç bəndəsini yetim, köməksiz eləməsin!” sözündə acı bir həqiqət vardır.

Dramaturgiyamız tarixində faciə olan “Müsibəti – Fəxrəddin” (1986) qisas, ölüm deyərək nərildəyən Rüstəm bəyin ehtirasları monoloqu ilə başlanır və Səadət xanımın göz yaşı, şikayətlərlə dolu olan monoloqu ilə tamamlanır.

Faciə böyük xarakterlərin iştirakı ilə yaranır və dramatik mübarizə gərgin keçir. Buna görə də monoloq, dramaturgiyanın başqa janrları ilə müqayisədə faciə də xüsusi yer tutur.

“Müsibəti – Fəxrəddin”də ilk monoloqdan faciənin düyümü vurulur və sonrakı hadisələrin inkişafı bu düyümün açılması prosesində baş verir. Fəxrəddin bədii nikbin monoloqu ilə hadisələr mürəkkəbləşir, gərginləşir və sonrakı monoloqlarda ziddiyyətlərin çarpışması kəskin xarakter alır. Beləliklə, əsərin konfliktə qüvvətlənir. “Müsibəti – Fəxrəddin”də tragik konfliktə doğan yüksək monoloqlar hələ yoxdur... – Ay gədə, o xəncəri sox mənim ürəyimin başına, atam sənə qurban! ...Məni öldürün, ay camaat, mən biimanı dünyada sağ qoymayın!... Başınıza dönüm... Mahmud! Mahmud! Ev-eşiyimə bu saat od vuracağam Mahmud! Səndən sonra mənə heç zad lazım deyil, Mahmud!... Əhməd! Əhməd! Od gətir, küləş gətir, yurdumu gərək xaraba qoyam! Uy! Mahmud, uy Mahmud, belimi sındıran oğul!” (8, 152).

Rüstəm bəylə bağlı tragik kolliziya bu monoloqda başa çatsa da, əsərin əsas ideyasını həll eləmir, cəmiyyətdəki nadanlığın tam məhvi kimi səslənmir. Bu monoloq faciənin başlanğıcında çıxış eliyən Rüstəm bəyin əməllərinin, vəhşiliyinin, nadanlığının təbii nəticəsi, cavabı kimi daha çox diqqəti cəlb edir.

Dramaturgiyamızda faciənin meydana çıxması ilə bağlı olaraq monoloqun imkanı, rolu artdı, genişləndi və o, əsərdə cərəyan edən

hadisələrin, əhvalatların inkişafında, gedişatında; xarakterlərin açılmasında, dramatik konfliktinin həllində aparıcı amilə, əsas vasitəyə çevrildi.

“Müsibəti – Fəxrəddin”dən sonra Ə.Haqqverdiyevin dalbadal “Dağılan Tifaq” (1896), “Bəxtsiz cavan” (1900) faciələri meydana çıxır. Haqqverdiyevin dramaturgiyasındakı monoloqlar birinci növbədə öz yüksək bədii ümumiləşdirmə qüvvəsi ilə seçilir. “Əziz Allah, dərğahına qalxızmışam əllərimi. Sənə dua eləyirəm. Səndən kömək istəyirəm... Pərvərdigara, məgər sən övrət tayfasını yaradanda heyvan yaradıbsan, insan yaratmayıbsan?... (4, 60).

“Dağılan tifaq” Nəcəf bəyin monoloqu ilə başlanır və onun son monoloqu ilə tamamlanır. Əsərin əsas ideyası, süjet xəttinin inkişafı ilə bağlı olaraq bu iki monoloqun fonunda çatdırılır, aydınlaşır. Bu təzadda Nəcəfbəyin faciəsi təsdiqlənir və eyni zamanda onun tragik vəziyyətinin əsas səbəbləri açılır. Tragediyanın fəlsəfi yekunu kimi səslənən son monoloq canlı və təsirlidir. Xüsusilə romantik təsvir ünsüründən, rəmzi mənələrdən istifadə monoloqa təsdiqedici bir pafos gətirir və Nəcəf bəyi yaddaqalan tragik bir qəhrəman kimi böyüdür.

Dramaturgiyamızın inkişafı ilə bağlı olaraq faciə janrının yeni növü kimi tarixi faciələr – “Nadir şah” (1898), “Ağa Məhəmməd şah Qacar” (1907) meydana çıxır.

N.Nərimanovun dramaturgiyasında monoloqun inkişafını, zənginləşməsini, yeni keyfiyyətlər qazanmasını görmürük.

Nadir şahın monoloqu faciə qəhrəmanının peşmançılıq hisslərini, daxili iztirablarını ifadə etməklə bərabər, onun ziddiyyətli və mürəkkəb aləminin açılmasında böyük rol oynayır. Əsərin, xüsusilə, son pərdələrində gərginləşən dramatism bu monoloqda açılaraq od tutub yanan, alışan bir qəlbin etirafından “Bağışla, oğlum, şah babanı bağışla!” – deyər diz çöküb, göz yaşı axıdan günahkar bir qocanın yalvarışından doğan acı bir nəğmə kimi səslənir.

Ə.Haqqverdiyevin “Ağa Məhəmməd şah Qacar” tarixi faciəsi canlı və parlaq monoloqlarla diqqəti cəlb edir. “Bəh, bəh, bəh!... Nə gözəl çıraqbandır!

Yan, ey gözəl Tiflis! Yanginə, ta hurilərin gül çöhrəsinə bənzər şölən asimanə bülənd olsun. Yanginə, ta afitabi-ələmfroz və cahangərd dastanının dünyanın hər qitəsinə yetirsin! Yanginə, ta buludlar səyyahları humaylar tamaşaya gəlsinlər! Sən də tamaşa et, ey uzaqdan olmaz tək parıldayan Qaf dağı! Bu yanan sənə üreyindir. Tamaşa elə, ey qoca Şeyx Sənan! Gələcək zəmanələrdə ziyarətinə gələnlərə Tiflis macərəsini nağıl elə! Qoy cəmi dünyada, yerlərdə, göylərdə zərbi-dəsti Ağa Məhəmməd şah Qacar dillərdə söylənsin!... (4, 194).

Bu nitq, realist dramaturgiyanın, realist Azərbaycan faciəsinin ən məzmunlu və canlı, ən yaxşı monoloqlarındandır. Yüksək bədii üslub bu monoloqa pafosluluq, romantik bir vüsət gətirmişdir. Qacarın monoloqu faciənin dramatik konfliktinin, qorxunc və canlı bir despotun əməllərinin, fəaliyyətinin nəticəsi olmaqla bərabər, onun xarakterindəki təzadı açır, ziddiyyətləri meydana çıxarır. Bu monoloq qəddar və vəhşi ehtiraslı bir despotun, insan qanına susamış bir zülmkarın qəzəbli-kinli qəlbinin çılğın ifadəsi, xəbis ürəyinin istəkləridir. “Bəh, bəh, bəh! Nə gözəl çıraqbandır! Qacar kimi insan izzatlarından zövq alan bir fəhmin psixoloji aləmini, istəyini bundan dəqiq vermək çox çətindir. Ürəkdən qopan “Bəh, bəh, bəh! nidasının təkrarı Qacarın xarakterini tamamlamaq üçün ən yaxşı vasitə, uğurlu tapıntıdır.

Romantizmin ədəbi bir metod və cərəyan kimi formalaşdığı dövrdə dramaturgiyamızda faciə inkişaf edir. H.Cavidin yaradıcılığı ilə ilk mənzum faciə meydana çıxır. Dramaturqun romantik üslubu onun hər bir səhnə əsərinin dramatik konflikt və kolliziyasına yüksək əxlaqi məzmun, fəlsəfi məna vermişdir. Təzadlı mürəkkəb daxili, psixoloji – mənəvi aləmi ilə zəngin olan romantik qəhrəmanların xarakterləri bu gərgin konfliktlərin həlli prosesində açılır. Dramatik konfliktlərin həllində isə monoloqların rolu əvəzsizdir.

“İblis!... O böyük ad nə qədər calibi-heyrət!
Hər ölkədə, hər dildə açılmaqda o şöhrət,
Hər qülbədə, kaşanədə, viranədə İblis!
Hər Kəbədə, bütəxanədə, meyxanədə İblis!
Mənsiz də, əmin ol, sizə rəhbərlik edən var;
Şahlar, ulu xaqanlar, o çılğın dərəbəklər
Altun və qadın düşgünü divanə bəbəklər
İblis nədir?

- Cümlə xəyanətlərə bais...
- Ya hər kəsə xain olan insan nədir?
- İblis!” (5, 94).

Süjetin gedişi ilə bağlı olaraq monoloqda dramatik kolliziya, münaqişə həll olunur və əsərin fəlsəfi mənası açılır.

Azərbaycan dramaturgiyasının görkəmli tədqiqatçılarından olan Əli Sultanlı yazırdı: “XIX əsr dramaturgiyada M.F.Axundov əsri isə, XX əsr C.Məmmədquluzadə əsridir”.

Prof. M.Cəfərin “Ədəbi düşüncələr” kitabında oxuyuruq. “Mirzə Fətəlidən sonrakı əsrdə ədəbiyyatımıza Şərqi ikinci böyük kitabını Cəlil Məmmədquluzadə yaratdı”.

Bu, doğrudan da belədir. Ədəbiyyat tariximizdə yeni yaranmış romantizm ilə paralel inkişaf edən tənqidi realizm ədəbi cərəyanında, həmin

dövr özünün bütün mürəkkəb və ziddiyyətləri ilə işıqlandırılırdı. Demokratik ədəbiyyatın, tənqidi realizm ədəbi cərəyanının ən görkəmli nümayəndəsi Cəlil Məmmədquluzadə idi. Onun pyesləri, dramaturgiyamız tarixində yeni mərhələ olduğu kimi, monoloqları da bədii dəyərinə, məna, məzmun və mündərcəsinə görə orijinal idi.

Monoloq, C.Məmmədquluzadənin yaradıcılıq üslubu ilə bağlı olaraq yeni məna və məzmun kəsb edir, dramaturgiyasının ən zəruri, vacib bir elementi kimi meydana çıxır; onun ayrılmaz, üzvi tərkib hissəsinə çevrilir. Ədibin dramaturgiyasında monoloq, fabulanın, dramatik situasiyasının bilavasitə özündən doğur: hadisələrin gedişatını istiqamətləndirir, konfliktik həllində və dramaturqun ictimai – estetik idealının çatdırılmasında xüsusi rol oynayır. Dramaturqun qəhrəmanlarının xarakterləri məhz monoloqda açılır, tamamlanır. Bu açılma və tamamlanma prosesində, pyesdə cərəyan edən hadisə və əhvalatlar ümumiləşdirilir, əsərin ideyası, müəllifin təlqin elədiyi müsbət ideal çatdırılır.

Bütün bunlar bir daha təsdiq edir ki, Mirzə Cəlil dramaturgiyasında monoloq, orijinal keyfiyyətlər, xüsusiyyətlər kəsb etməklə bərabər; onun dramaturgiyasının sənətkarlıq xüsusiyyətlərini tamamlayan, ədibin yaradıcılıq metodundan doğan, onun tələblərinə cavab verən ən zəruri vasitədir.

QAYNAQLAR

1. Axundov M.F. Komediya. Bakı, 1975.
2. Dəmirçizadə Ə. M.F.Axundovun dramaturgiya dili. Axundov M.F. Məqalələr məcmuəsi. Bakı, 1962.
3. Haqverdiyev Ə. M.F.Axundovun həyat və fəaliyyəti. Axundov M.F. Məqalələr məcmuəsi. Bakı, 1962.
4. Haqverdiyev Ə. Seçilmiş əsərləri, I cild, Bakı, 1971.
5. Hüseyn Cavid. Məhəbbətdir ən böyük din. Bakı, 2007
6. Kamran M. Nəcəf bəy Vəzirov. Bakı, 1965.
7. Məmmədşad B. N.Vəzirovun komediyalarında monoloq. ADU-nun Elmi əsərləri, "Dil və ədəbiyyat" seriyası, Bakı, 1978, N-4.
8. Vəzirov N. Əsərləri. Bakı, 1977.

Х.Маггеррамова

Монолог - драматургия как базовая единица языка

Литературные виды и жанры имеют свой собственные создания и закон развития. Эти законы можно увидеть в монологх. Используются три типа литературного монолога. В драматургии монолог показывает внутреннюю часть персонажей.

Монолог в начале 20-го века, был использован и в других направлениях.

Автор пытается идентифицировать монолог в статье драмы Мирзы Джагиля. Говорит об оригинальности монолога в пьесах драматурга. Затем в исследовании были вовлечены произведения М. Ахундова, Н. Вазирова, Н. Нариманова, А. Хагвердиева. Автор делает точные сравнения. Отмечается, что в драме Н.Вазирова не проявляется широких замечаний из комедии Ахундова. В Комедии Вазирова важное место занимает диалог-монолог.

Наконец, автор рассматривает творчество Г. Джавида которое особое место занимает в азербайджанской литературе. Анализирует монолог дьявола.

Взгляды Али Султани, Мамед Джафар об азербайджанских драматургов вовлечены в исследование.

X.Meherremova

**Monologue - as the main unit of dramatic language
Summary**

There are some specific appearance and improvement regulations of literary types and genres. It is possible to observe these regulations in monologues. Monologues are used in three literary types. In drama monologue show the personalities' content.

At the beginning of the twentieth century monologues used in different directions.

The author tries to define the place of monologues in Mirza Jalil's drama. Talks about the monologues' originality in his plays. After this the author researches M.F.Akhundzade's, N.Vazirov's, N.Narimanov's, and A.Hakverdiev's plays. It is noted that the wide remarks isn't seen as in the Akhundov's drama. In Vazirov's comedies dialogue-monologue occupies the main place.

In the end the author looks at the creativity of H.Javid, who has a special place in Azerbaijan literature.

Ali Sultanli's, Mammad Jafar's thoughts about Azerbaijanian playwrights are involved in the analysis.

Rəyçi: Məfkurə Hüseynova
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

İRADƏ VƏZİROVA
AMEA M.Füzuli ad. Əlyazmalar İnstitutu
Irada_ff@mail.ru

**AZƏRBAYCANDA SEYYİD YƏHYA ŞİRVANİ-BAKUVİNİN
ƏLYAZMASININ YEGANƏ NÜSXƏSİNİN TƏRTİBAT
ÖZƏLLİKLƏRİ**

*“Allahın Qədim Vücüdunun, Həzrət-i İzzətin isbatını müşahidə etmək üçün
öz vücudunu bütün bağlılıq və istəklərdən azad et.” [1,134]*

Açar sözlər: Seyyid Yəhya Şirvani-Bakuvi, məcmuə, risalə, paleoqrafik xüsusiyyətlər.

Ключевые слова: Сеййид Яхьи Ширвани-Бакуви, сборник рукописей, философские трактаты, палеографические особенности.

Keywords: Seyyid Yahya Shirvani-Bakuvi, manuscript, treatises, paleographic characteristics.

İnsan yaradılışının ilk günlərindən təbiət qanunlarını özünəməxsus tərzdə dərk etməyə, mənimsəməyə can atıb. Zaman keçdikcə onun dünyagörüşü formalaşmağa başlamış və ilk fəlsəfi və dini təfəkkür meydana gəlmişdir. Bildiyimiz kimi, bəşər övladına İlahidən verilmiş son din İslam dini oldu. Müsəlman təfəkkürünün ayrılmaz hissəsi olan sufi cəryanlarının biri Xəlvətiyyə təriqətidir. Azərbaycan fəlsəfi fikrində layiqli yer tutan təsəvvüf ədəbiyyatı xalqımızın qeyri maddi irsi çərçivəsində böyük əhəmiyyət kəsb edir. Məqsədimiz bu incilər arasında AMEA Əlyazmalar İnstitutunda 6960 şifri altında [1] mühafizə olunan Seyyid Yəhya Şirvani-Bakuvinin əsərləri toplanmış məcmuə haqqında bəzi mülahizələrimizi diqqətinizə çatdırmaqdır.

Zamanında geniş yayılmasına baxmayaraq, günümüzə kimi doğma Vətənimdə Xəlvətiyyə təriqətinin Piri-Sanisinin əsərləri köçürülmüş tək bir nüsxə aşkar olunub. Bu əlyazma keçən əsrin 70-ci illərində Şamaxı (şeyxin doğma şəhəri) sakini tərəfindən təqdim edilmişdir. Kitabın cildi ya olmayıb, ya yararsız vəziyyətdə olduğundan bərpa zamanı tünd qırmızı rəngli müasir cildə salınıb. Türkiyə Cümhuriyyətində Seyyid Yəhya Şirvani-Bakuvinin risalələri köçürülmüş 10-a yaxın əlyazma qorunub saxlanılmaqdadır. Bu nüsxələr Manisa, Çorum və İstanbul şəhərinin müxtəlif kitabxanalarında mühafizə olunur. Qeyd edək ki, qardaş Türkiyə Respublikasında aşkar olunan əlyazmaları Bakı nüsxəsi ilə müqayisə etdikdə onların daha mükəmməl olması qənaətinə gəldik. Eyni zamanda Manisa nüsxəsi Seyyid Yəhya Həzrətləri hələ həyatda olduğu zaman qələmə alındığından bu çox qiymətli əlyazma hesab olunur, məhz bu səbəbdən biz tədqiqat işində bu

əlyazmalardan istifadə etmişik. Azərbaycanın orta əsr böyük mütəsəvvüfin Türkiyənin ayrı-ayrı şəhərlərinin müxtəlif kitabxanalarında qorunub saxlanan əlyazmalarını Vətəninə gətirməkdə prof. Mehmet Rıhtımın misilsiz xidmətini xüsusi vurğulamaq istəyirik. Seyyid Yəhya həzrətlərinin yaşadığı dövr ölkəmizin ərazisində Şirvanşahlar dövləti (VI-XVI əsrlər) fəaliyyət göstərmişdir. Məlum olduğu kimi Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu dövlətləri Xorasan dövləti istisna olmaqla bütün İranda, həmçinin Qarabağda, Gəncə və Şəmkir daxil olmaqla Kür çayına qədər, biri diqərini əvəz etmişdir. Kür çayının şimalında Dərbənd də daxil olmaqla XV əsr boyu Şirvanşahların Dərbənd sülaləsi öz hökmlərini davam etmişdir. Bu dövrdə feodal əyanların və *yüksək müsəlman ruhanilərinin* rolu böyük idi. Dövlət başçıları öz hakimiyyəti altındakı dövləti *islam dini, ədalət, möhkəm qayda-qanun və nizam-intizam* əsasında qoruyub saxlamağa çalışırdı. Onlar Əmir Teymurun aşağıdakı vəsiyyətinə əməl etməyə can atırdılar: “Başım çəkənlərdən onu da görüb oyrəndim ki, əgər dövlət *din və ayin* əsasında qurulmazsa, qanun-qaydaya tabe olmazsa bu səltənətin təntənəsi, qüdrəti, dözümlü yox olacaqdır. Buna görə də mən öz səltənətim *islam dini, qanun və nizam* əsasında qurdum” [2, 11]. Bu amillər müsəlman elmlərinin inkişafına münbit şərait yaradırdı. Seyyid Yəhya həzrətlərinin risalələrində Qurani-Kərimdən irəli gələn bəşəri dəyərlərə geniş şəkildə müraciət olunmuş, şəriət qanunları öz əksini tapmışdır. Seyyid Yəhya Şirvani-Bakuvinin ədəbi-fəlsəfi yaradıcılığı ictimai münasibətlərin tənzimləməsində müsbət rol oynamışdır. M.X.Nemətova Şirvanşahlar dövlətinin tarixinə aid bir mühüm sənəddə qeyd edir ki, Şirvanşah Fərrux Yassar Gəştəfi və Səlyan vilayətlərinin hakimi vəzifəsinə təyin olunan oğluna belə öyüd-nəsihət verir: “həmin şəhər və vilayət sakinlərinin vəziyyətlərinin ehtiyatla öyrənsin, əhalini narahat edən məsələləri *axund və üləmalarla müzakirə etsin, əzəmətli seyyidlər, kərəmətli şeyxlər və xalq imamlarına izzət və ehtiram göstərsin, çünki onların şərəfətli vücudlarının mübarəkliyi və nurlu xatirələrinin köməyi olmadan yer üzərində zamanə əhlini nizam-intizamda saxlamaq mümkün deyildir.*” [3, 70]. XV əsrdə Azərbaycanda islamın sünni qolu şiə qoluna nisbətə daha möhkəm mövqeyə malik idi. XVI əsrin başlanğıcından isə şiəlik genişlənməyə və ətraf dövlətlərə də yayılmağa başladı. Zamanını qabaqlayan Seyyid Yəhya Həzrətlərinin əsərlərində İmam Əlinin mədhi böyük məhəbbət və çoxquyla dönə-dönə izhar olunub.

AMEA Məhəmməd Füzuli ad. Əlyazmalar İnstitutunun zəngin fondlarında yer alan nüsxə məcmuə şəklindədir, tədqiqatımızda bu əlyazmanı şərti olaraq Bakı nüsxəsi, Türkiyədə olan əlyazmaları isə şəhərlərin adına müvafiq Manisa, Çorum və İstanbul nüsxəsi adlandırmışıq. Bakı nüsxəsi “neciblərin necibi, şeyhlərin şeyhi, seyyidlərin seçkini” [4, 395] mürşidi-kamil mərtəbəsinə yetişmiş müəllifin 10 risaləsini, Seyyid təxəllüsü ilə qələmə alınmış qəzəllərini, bir rübayisini özündə cəmləyir. Bu

risalələrdən sonra “Risale-yi məaş əl-salekin Həzrət-e İmam” başlıqlı risalə köçürülüb. Dünya kataloqlarına müraciət edərək, bu əsər Seyyid Məhəmməd Nurbaxşın qələminə məxsus olduğunu müəyyənləşdirdik [5, 633-636]. Bundan əlavə məcmuədə adları qeyd olunmayan bir neçə müəllifin əsəri köçürülüb. Ümumilikdə toplu 168 vərəqdən ibarətdir. Məcmuənin ölçüləri 20x15 sm, sətirin sayı 17-dir. Əsərlərin və kiçik fəsillərin başlıqları sumaxı, mətn qara mürəkkəblə qələmə alınıb. Məcmuədə Seyyid Yəhya Şirvani-Bakuvinin risalələri sayə, yəni fəliqransız açıq noxudu rəngli ahərli kağızda yazılıb, topluya əlavə edilən əsərlər daha tünd rəngli ahərsiz kağıza köçürülüb. Məcmuənin köçürmə tarixi 1083/1672-ci il kimi qeyd olunub. Katiblərin adlarını açıqlayan heç bir məlumata rast gəlmədik. Katiblər nəsx, nəstəlik, şikəstə-nəstəlik və təhriri xətt növlərindən istifadə ediblər.

Məcmuənin növbəti xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, bir neçə yerdə vərəqlərin arasına kiçik kağız parçaları əlavə edərək, oraya mətnə aid izatlar verilib. Məsələn, səhifə 29b və 30 arasında yerləşən balaca kağız parçasında Qoqnos (Feniks) quşu haqqında azərbaycan türkcəsində aşağıdakı bilgi verilib: “Qoqnos və qoqnus Hindistanda bir quşdur. Burnunda iki suraxı vardır. Şequne cəzirəsində olur. Biraz odun cəm edir, arasına girir. Burnunun hər suraxından bir dürlü avaze gəlir. Qənədlərin ol miqdar sələrlər ki, andən bir od peyda olur, əvvəl quşu yagər, külündən anın cinsindən yūzi hasel olur”. “Mənəzilül-əşiqin” risaləsinin “qürbū-qürb” adlanan 40-cı mənəzilində Seyyid Yəhya həzrətləri əşiqin varlığını Səməndər quşunun yanmasına bənzədir, katib isə saliklərin bu halı daha aydın anlaması üçün bu izahı verməyə qərara alıb. Səhifə 30b və 31 arasında əlavə edilən xırda dördbucaq kağızda bu məzmunlu qeyd var: “Əvvəlki göydə olan fərəşlərinin (mələklərin) ulularının adı İsmaildir”. Uzun müddət hesab olunurdu ki, müəllifsiz əsərlər məcmuəyə bərpa zamanı təsadüf nəticəsində daxil edilib. Lakin daha diqqətli araşdırma zamanı məlum oldu ki, onlar da təsəvvüf mövzusunda. Deməli, katibin ya sifarişçinin arzusu ilə məcmuə bu tərtibdə toplanılıb. Məlum olduğu kimi, təriqət şeyxləri təkkələrdəki müridlərə vəzifə olaraq təsəvvüf mövzuları əhatə edən bir çox dəyərli əsərləri nüsxələrə köçürtdürüb ihvanın istifadəsinə verirdilər. Beləliklə, bəzi məcmuələrdə toplanan əsərlər müxtəlif növ kağızlara köçürülə bilirdi, onların yazılış xüsusiyyətlərinə nəzər saldıqda da xəttlər ayrı-ayrı katiblərə məxsus olması aşkar müşahidə olunur, bu da orta əsr məcmuə tərtibatında geniş yayılmış üsuldur [6, 30-31].

Bakı nüsxəsinin tutul vərəqində məcmuədə yer alan Seyyid Yəhya Şirvani-Bakuvinin risalələrin adları iki sütun şəklində qırmızı mürəkkəblə qeyd olunub:

1. رساله كشف القلوب - “Risale-yi kəşful-qülub”
2. رساله ما لا بدّة باطنی - “Risale-yi Ma la Budda Batini”

3. رساله تفسير و تأويل اهدنا الصراط المستقيم. “Risale-yi Təfsir və Təvil “İhdina-Siratəl-Müstəğim”

4. رساله منازل العشيقين. “Risale-yi Mənazilül- Aşiqin”

5. رساله مقامات. “Risale-yi Məqamat”

6. رساله اسرار القلوب. “Risale-yi Əsrar-əl-Qülub”

7. رساله اطوار القلوب. “Risale-yi Ətvar-əl-Qülub”

8. رساله كشف اسرار. “Risale-yi Kəşf-e Əsrar”

9. رساله بيان العلم. “Risale-yi Bəyan-ül Elm”

10. رساله شرح ثمانية اسما. “Risale-yi Şərh-e Səmaniyyət-i Əsma”

Əsərlərin başlıqlarını çərçivə şəklində əhatə edən “Şeyx Yəhya bin Bəhaəddin əl-Badekuhi” sözləri vərəqin yuxarı hissəsində qara mürəkkəblə qələmə alınıb. Qeyd etməliyik ki, Xəlvətiyyə təriqətinin dünya miqyasında yayılmasında bu risalələrin böyük rolu olmuşdur. Xəlvətiyyə təriqətinin İkinci Piri adı ilə ədəbi və fəlsəfi dairələrdə tanınan Seyyid Yəhya Şirvani-Bakuvinin xidmətlərindən biri də odur ki, təsəvvüf alanında türk dilində ilk ədəbi-fəlsəfi əsər qələmə alan məhz Seyyid Yəhya həzrətləri olmuşdur. Məzmun genişliyi və həcm baxımından ən səciyyəli əsəri hesab olunan “Şəfa-əl-Əsrar” risaləsini böyük şeyx ana dilində, yəni türk dilində qələmə almışdır.

Yuxarıda göstərilən başlıqlar Türkiyə əlyazma xəzinələrində olan nüsxələrdə fərqli şəkildə qələmə alınması orta əsr əlyazma sənətində tez-tez rast gəlinən haldır. Bəzən katib hansısa əsəri ixtisarla köçürə bilirdi, ya iki müstəqil əsər kimi qələmə ala bilirdi. Məsələn, Bakı nüsxəsində “Mənazilül-Aşiqin” və “Məqamat” müxtəlif risalələr kimi qeyd olunub, lakin Türkiyə əlyazmalarında onlar bir əsər hesab olunurlar. Azərbaycanda olan əlyazmada isə müstəqil əsər kimi qeyd olunmaqla yanaşı katib “40-cı məqam”-ın təsvirini bitirdikdən sonra, onun ardınca “Ağaz-e məqamat”, yəni “Məqamların başlanğıcı” ifadəsini qırmızı mürəkkəblə qeyd edərək, Allaha qovuşmaq eşqi ilə müridlərin seyr-sülukunda keçdikləri məqamların izahına başlayır.

Eyni zamanda, mündəricat şəklində verilmiş risalələrin başlıqlarında sonuncu əsərin adı “Risale-yi Şərh-e Səmaniyyət-i Əsma” kimi qələmə alınıb, Çorum nüsxəsində isə “Şərhi-Əsmai-Səmaniyyə” [7, 77], Manisa nüsxəsində “Şərhi-Əsmayi-Səmaniyyə və Ümmül Əsma” [8, 4]. “Risale-yi əsrar-əl-qülub” Çorum və Manisa nüsxələrində “Şərh-i məratib-i-əsrar-il-qülub” [7, 53; 8, 99] adlandırılıb. Bakı nüsxəsində Əli Əmirəlmömininin mədhi “Risale dər bəyani elm” əsərinin içərisində vəsf olunub, Türkiyədəki əlyazmalarda isə “Mənaqib-i Əmirül-Möminin Əli” və “Risale Fi Salatunnəbi” adlı müstəqil əsər kimi qələmə alınıb. Bundan başqa qəzəllər bu mündəricatda ümumiyyətlə qeyd olunmayıb. Bakı nüsxəsinin titul vərəqinin yuxarı hissəsində qeyd olunmuş haşiyə aşağıdakı məzmunadadır: “ Qəbr həyatı tövhidlə deyil təlqinlə əldə olunur. Lövhül-məfhuzda cəbərut aləmi vardır ki, o, dərəcətin mövzusudur”. Sonra onların arasındakı fərq izah olunur və şeyx Molla Məhəmməd adlı

müəllifin risaləsinə istinad olunur. Növbəti haşiyədə Pir həzrətlərinin talibi müridliyə qəbul etmə zamanı talib üçün vacib olan şəhadətlər haqqında bilgi verilir. Belə ki, “Əleyhi Əli” deyəndən sonra ardıcılıqla şəhadət edilir - “Əşhədu ən-la İlahə İllallah əşhədu annə Mühəmmədən RəsulAllah”. Bunun ardınca üç dəfə istiqfar deyilir, sonra Əməntu duası oxunur. Qeyd bu sözlərlə bitir: “...necə ki Tanrı və mələklər Allahın Rəsuluna şahidlik etmişdirlər”. Vərəqin aşağı hissəsindəki növbəti qeyddə təriqət pirinin Allah talibləri ilə keçirdiyi məclisdə oxunması vacib buyurulan dualar haqqında bilgi verilir.

Məcmuənin paleoqrafik xüsusiyyətlərinin detallı təhlili zamanı aşağıdakı nəticələrə gəldik: məcmuə üzərində bir neçə dəfə bərpa işləri aparılıb. Belə ki, əlyazmanın 164b vərəqin aşağı küncünə başqa kağız parçası yapışdırmaqla mətn bərpa olunub. Mürəkkəbin və xəttin eyni olduğu bu məhz katib tərəfindən həyata keçirilməsi qənaətinə gəlmək olur, bu da onu bildirir ki, ya katib bu nüsxəni şəxsi istifadəsi üçün köçürübmiş, ya zaman keçdikdən sonra əlyazmanın bərpası məqsədi ilə yenə həmin katibə müraciət olunub.

Məcmuədə şərq paginasiyasına riayət olunub, rəqəmlər karandaşla yazıldığından, bəlli olur ki, katib tərəfindən deyil, sonralar əlyazmanın sahiblərinin ya istifadəçilərin əli ilə yazılıb.

Əlyazmanın köçürmə tarixi və sahibi haqqında məlumatı vərəqlərin haşiyələrində qələmə alınmış qeydləri araşdıraraq, əldə etməyə müvəffəq olduq. Belə ki, “Dər bəyan-i elm” risaləsinin sonunda vərəq 100b-da yerləşən belə bir qeydlərə rast gəlirik: “ Bu mübarək nüsxənin köçürülməsi hicri 1083 (miladi 1672) mübarək zül-hiccə ayında həftənin birinci günü, zöhr vaxtı tamamlandı”, haşiyədə olan yazı isə belədir: “ Bu nüsxənin sahibi, yəni onu toplayan, cəm edən əl-şeyx, əl-arif-billahi əs-Seyyid Yəhya bin əs-Seyyid Bəhaəddin nemətullah aleyhimə [Allah onların ikisini də nemətləndirsin], yəni özünü və atasını. Bu iki qeyddən belə qənaətə gəlmək olur ki, məcmuə avtoqraf nüsxəsinin üzündən köçürülüb və katib o yazını olduğu kimi saxlayıb. Vərəq 151-ə üç yerdə vurulmuş möhürdə “Əbdəhu Əbdurrəhman” sözləri həkk olunub. Bakı nüsxəsində Məhəmməd Mustafanın adı məcmuə boyu daha iri və qabarıq xəttlə yazılıb, bu da Allahın Rəsuluna olan sonsuz məhəbbəti və böyük ehtiramı nümayiş edir.

Məcmuədə əsərlər göstərilən vərəqlərdə yerləşir: 1. “Risaleyi kəşf-ül-qülub”(1b-3b), Bakı nüsxəsində bu əsər sondan naqisdir, mətnin 14 vərəqi əksikdir. 2. “Ma la budda batiniyyə”(4b-12), mətn münacatla bitir. 3. “Risale-yi-təfsir və təvil “Ehdina sirat-əl-müstəğim”(12b-15). Mətnin sonunda “Şeyxul-kamel əl-ələm əl amel əl-Seyyid Yəhya Bəhaəddin əl-Badekuhi əleyhi əlim” sözləri yazılıb, 4. “Risale-yi mənazel-ül-aşiqin”(15b-30), 5. “Risale-yi məqamat”(30-42b). Mətn təmmətlə bitir. 6. “Risale-yi əsrar-il-qülub”(43b-55b), 7. “Risale-yi ətvar-ül-qülub” (55b-67), 8. “ Risale-yi şərh-e-səmaniyyət-i əsma”(67-76), 9. “Risale-yi kəşf-ül- əsrar” (76-92).

Bu əsər sual-cəvab formasındadır və münacatla bitir. 10 “Risale dər bəyan-e elm” (92-100), əsərin sonunda münacat qələmə alınıb. Adları qeyd olunan risalələrdən sonra “Seyyid” təxəllüslü qəzəllər qələmə alınıb. Burada Seyyid Yəhya Şirvani-Bakuvinin qələmindən çıxmış əsərlər bitir.

Səhifə 104-dən başlayaraq mətnlər daha sadə kağıza köçürülüb. Məcmuədə yer alan növbəti risalə “Risaleyi məaş əl-salekin həzrət-e İmam-
رساله معاش السالکین حضرت امام” (Saliklərin yaşayışı haqqında Həzrət-e İmamın risaləsi) adlanır və 106-111-ci səhifələri tutur. Bu əsərin müəllifi Nemətullahi təriqətinin təsisçisi Seyyid Mühəmməd Nurbaxşdır (1392-1464). Yaşadığı illərə diqqət yetirsək, bəlli olur ki, o, Seyyid Yəhya Bakuvi-Şirvani ilə bir dövrdə ömür sürüb, eyni zamanda qeyd etmək yerinə düşər ki, Nemətullahi və Xəlvətiyyə təriqətlərin silsiləsi Sührəverdiyə söykənir. Məcmuəyə bu əsərin düşməsi Piri-Saninin zəngin kitabxanaya sahib olmasından xəbər verir. Eyni zamanda halal-haram məsələsinə böyük önəm verməsini nümayiş edir. Əsərin sonunda taliblərin halal dalınca getməkləri, haramdan çəkinmələri tövsiyə olunur və. haramdan tamamilə xilas olmağının yolları göstərilir. Katib əsəri gözəl nəstəlik xətti ilə köçürüb və mətni ənənəvi təmmətlə bitirir.

Səhifə 111b “Mövlana Valəddin Qaşğəri quddusallhu-təali sırrahu” sözləri ilə başlayan əsər qələmə alınıb. “Bismillah”ın olmamasından bəlli olur ki, mətn əvvəldən naqisdir, əsərin adı göstərilməyib, mətn təhriri xətti ilə qələmə alınıb. Qeyd etmək lazımdır ki, məcmuədə bir neçə lakuna buraxılıb, yəni səhifəyə mətn köçürülməyib. Məsələn, ilk lakuna vərəq 4-dədir, lakin sol küncdə şaquli tərzdə haşiyə qeydi qələmə alınıb: “Və qalə ən-Nəbi Əleyhis-səlam – kan ləh in fəlisləha-din”(Peyğəmbər Əleyhis-səlam buyurdu- onların dini olmaz). Aşağı sətirdə isə bu məzmununda qeyd var: “Sədiq ya Rəsulallah. La hövlə və la qüvvətə illa Billah” (Doğru bil, ey Allahın Rəsulu, Allahdan başqa güc və qüvvə yoxdur”), səhifə 43 və 114 tamamilə boşdur.

Səhifə 114b-dan daha iri xəttlə vərəqdə 15 sətir olmaqla yeni bir əsər qələmə alınıb. İlk vərəqlər zamanın təsirindən ziyan çəkdiynə görə Əlyazmalar İnstitutunun mütəxəssisləri tərəfindən bərpa edilmişdir. Əsər “Bismillah”la başlayır, vərəq 115-də “həzrət-e quddüs-əl-arefin, vares-əl-ənbiya və mürsəlin şeyxina və seyyidina Şeyx Bəha-əd-din Məhəmməd bin Məhəmməd əl-Buxari əl-məruf be nəqşebənd (quddəsəerrahu və rəhmətullahu ruhətu)” adı çəkilir. Bu əsərdə Hacı Əbdülxaliq Ecduvani (Quddusallahu ruhətu) həzrətindən çoxlu sayda misallar və beytlər nümunə gətirilir, dəqayiq və həqayiq elmlərinə aid Hacı İmam Məhəmməd Əli Həkim Tirmizi (Quddusallahu ruhətu) bir sıra məsələləri açıqlayır, Ələddin Qaşqari Quddusallahu Sırrahu bəzi əhbabın xahişi ilə xəlvət zamanı Kəlməyi teyyibəni dedikdə nəfəsi necə almaq haqqında bilgi verir. Bu əsər islam

tarixinə, Rəsulallah, Əbu Bəkr, Ömər, Osman, İmam Əli haqda dəyərli məlumatlarla zəngindir. Vərəq 121-də gözəl nəsx xətti ilə Fatihə surəsi vərəqin sol və aşağı hissəsini əhatə edir, ərəb dilinin tələblərinə uyğun hərəkələr qoyulub. Vərəq 138b-də fars dilində bu məzmunlu qeyd köçürülüb: Quranın ürəyi Yasin surəsidir. Yasin surəsinin ürəyi “Sələmun qaulən min rabbın rahim”, yəni “Rəhimli Allahdan salam deyərək...” , bu parça Yasin surəsinin 58-ci ayəsindəndir [9]. Vərəq 150b-da şaquli şəkildə gözəl nəstəliq xətti ilə qələmə alınmış “Hər ke xanəd doa təmә’ darәm, zanke mән bәndә-yә qonәhkarәm-Hәр kim ki oxusa, ondan dua tәmәnnam var, çünki mән günahkar bәndәyәm- زانکه من بندۀ کنه حر که خواند دعا طمع دارم. زانکه من بندۀ کنه کارم” məzmunlu haşiyə qeydi var. Xatırladaq ki, Orta əsr əlyazma tərtibatında katiblər arasında geniş yayılmış ifadə olub [6, 95]. Sonuncu, yəni 168-ci vərəqin hər iki tərəfində ərəb dilində dualar qələmə alınıb.

Risalələrin dil xüsusiyyətlərinə gəldikdə, qeyd etmək lazımdır ki, Ərşdən gələn İlahi sirlər Seyyid Yəhya həzrətlərinin şairlik istedadı ilə ecəzkar vəhdət təşkil etməklə bu əsərlərdə gözəl şəkildə əksini tapmışdır. Risalələrin dili leksika baxımından olduqca zəngin və müasir fars dilinə yaxındır. Böyük şeyx duyğularını rəngarəng ifadələrlə oxucuya çatdırır, irfani mənalardan taliblərin qəlbinə yol tapması üçün Qurani-Kərimin ayələrindən, bəzən təfsirlərdən, çox vaxt isə təsəvvüfi məcazlardan istifadə edir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Şeyx Seyyid Yəhya əl-Badekuhi. Rəsayel. AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunu, şifr B-6960.
2. Şahin Fazil Fərzəlibəyli. XV əsr Azərbaycan dövlətlərinin quruluşu. Bakı, 2003, “Elm və Təhsil”.
3. M.X.Nemətova. XV əsr Şirvan tarixinə dair qiymətli sənəd. Az.SSR EA “Xəbərləri”, Tarix, fəlsəfə və hüquq seriyası, 1966, № 4.
4. Hulvi Mahmud Cemaleddin. Lemezət-ı Hulviyyə Ez Lemeat-ı Ulviyyə (Yüce Velilərin Tatlı Halları) Hazırlayan Mehmet Serhan Tayşı, Marmara Universitesi İlahiyyət Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul, 1993.
5. Kitabxane-ye Məcləs-e İran. Kataloq, 23 cildə, Tərtibçi Əbdülhəsən Hayeri. II hissə.
6. Севәр Чаббарлы. XVIII-XIX əsrlər Azərbaycan əljamə toplusları. Bakı, 2000.
7. Seyid Yəhya əş-Şirvani əl-Bakuvi. Risalələr. II (Nəzm əsərləri), “Birlik”, Bakı, 2014.
8. Manisa. Muradiyyə kitabxanası, şifr-2906, 1434-1441.
9. Qurani-Kərim. Diyanet İşləri Başkanlığı Yayınları, 20 Baskı, Ankara, 2004.

И.Везирова

**Особенности составления единственной в Азербайджане рукописи
Сеййид Яхьи Ширвани-Бакуви.**

Резюме

Статья посвящена сборнику философских трудов одного из основоположников суфийского ордена Хальватийе Сеййид Яхьи Ширвани-Бакуви. Он также снискал себе имя Пири-Сани, что означает «Второй Пир», поскольку он изложил принципы этого мистического тариката. Данный сборник хранится в коллекции Института Рукописей Национальной Академии Наук Азербайджана. Список содержит 10 философских трактатов, рубаи и несколько газелей великого шейха. Мистик-философ писал свои труды на арабском, персидском и тюркском языках. В сборник включен также трактат «Разъяснения Хазрата Имама о средствах пропитания, идущих по пути истины», автором которой является Сеййид Мухаммад Нурбахш, а также несколько трудов анонимных авторов. В статье также рассматриваются палеографические характеристики данного списка.

İ.Vezirova

**Features of the Compilation of the Only Manuscript in Azerbaijan by
Seyyid Yahya Shirvani-Bakuvi.**

Summary

The article is devoted to the collection of philosophical works of one of the founders of the Sufi Order Khalvatiyye Seyyid Yahya Shirvani-Bakuvi. He is also called Piri Sani owing to the fact he gave the explanation to the principles of the Sufi award of the Khalvatiyye. This Manuscript is from the collection of the Institute of Manuscripts of the National Academy of Sciences of Azerbaijan. This manuscript includes the 10 philosophical treatises, ruba'i and gazelles of the great Sheikh. The philosopher-mystic wrote his works in Arabic, Persian and Turkish languages. This manuscript also includes the treatise "Explaining Seyid Imam About the Means of Subsistence Following the Path of Truth" by Seyyid Muhammad Nurbakhsh, as well as several works by anonymous authors. In this article also is given the paleographic characteristics of this manuscript.

Rəyçi: Azadə Musayeva

Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

MƏNSURƏ İSMAYILOVA,
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru
mansura@mail.ru

**XALQ MƏRASİM NƏĞMƏLƏRİ VƏ ORTA MƏKTƏB
ŞAĞİRDƏLƏRİNİN MƏNƏVİ TƏRBIYƏSİNDƏ ŞİRVAN FOLKLOR
ÖRNEKLƏRİNİN ROLU**

Key words: Shirvan, bayati (quatrain), ceremony, legend

Ключевые слова: Ширван, баяты, обряд, легенда

Keywords: Shirvan, Slow, Ritual, Legend

Şagirdlərin mənəvi tərbiyəsinin inkişafında folklor örnəklərinin rolu əvəzsizdir. Uşaqların tərbiyəsində mühüm əhəmiyyətli olan folklor örnəkləri arasında xalq mərasimləri, onlara aid olan nəğmələr xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Daha doğrusu, mərasim nəğmələri "...bir tərəfdən uşaqların əqli, estetik və fiziki qabiliyyətlərini formalaşdırmış, digər tərəfdən də onların sözlün geniş mənasında, həyata (ailə həyatına, təsərrüfat həyatına, maldarlığa, əkinə-biçinə və s.) hazırlamaqda mühüm rol oynamışdır (I-II). Məlumdur ki, xalq mərasim inəğmələri iki yerə ayrılır: mövsüm mərasimləri, məişət mərasimləri.

Mövsüm mərasimləri qədim insanların etiqadı, təbiət hadisələrinə münasibəti, həm də əmək fəaliyyəti ilə əlaqədar düzəldilmişdir" (2-78). Məişət mərasimləri "xalqın adət və ənənələri, məişəti, etiqadları və s. ilə bağlı olaraq təşkil edilmişdir" (2-81). Xalq mərasim nəğmələrinə əkinçilik, maldarlıq, ovçuluq, toy, yas, bayram və s. adətlərə həsr edilmiş nəğmələr aiddir.

Şirvan regionunun müxtəlif kənd, qəsəbə və şəhərlərinin qocaman sakinlərindən xalq mərasim nəğmələrinə aid xeyli materiallar əldə etmişik. Təcrübə zamanı yəqin etmişik ki, həmin materiallardan tədris zamanı, sinifdən xaric və məktəbdənkənar tədbirlərdə istifadə etmək mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu nümunələrdən yerli-yerində istifadə şagirdlərdə əməyə bağlılıq, əməyi sevmək, halallıq, təmizlik, düzlük kimi əxlaqi keyfiyyətlər yaradır. Bizcə, belə keyfiyyətlərə yiyələnən insanlar mənəvi cəhətdən kamil insanlar hesab edilir.

Məlumdur ki, orta məktəbin V, VI və VII siniflərində folklorun bu janrına aid nümunələr – əmək nəğmələri, sayacı sözləri, toy adətləri, Novruz mərasimi və s. tədris olunur. Həmin mövzular keçirilərkən biz Şirvan regionundan əldə etdiyimiz folklor örnəklərindən də istifadə edirik. Bu qarşılıqlı, müqayisəli təhlil şagirdlərə folklorumuzu dərinlən sevdirdiyi

kimi, onlarda regional nümunələrə də rəğbət hissini artırır. Yuxarıda adlarını qeyd etdiyimiz mövzuları tədris edərkən Şirvan regionundan əldə edilən və ya şagirdlərin qüvvəsi ilə toplanan nümunələrdən xüsusi ardıcılıqla istifadə edirik. Məsələn, VI sinifdə “Novruz nəğmələri” mövzusunı tədris edərkən ilk əvvəl bu bayramın tarixi ilə şagirdləri tanış edirik. Sonra onlara bayram adətinin özünəməxsus xüsusiyyətləri – səməni göyərtmək, müxtəlif şirniyyat bişirmək, küsülülərin barışması, tonqal yandırılması haqqında ətraflı məlumat veririk. Şirvan regionundan bu bayrama aid topladığımız folklor öriəklərini nümunə göstəririk:

Atıl-batıl, səməni,
Vedrə-satıl, səməni,
Tamam cadı-pitilər,
Olsun batıl, səməni.

Əhvalımız çağ olsun,
Yediyimiz yağ olsun.
Azar-bezar çəkənlər,
Şəfa tapsın, sağ olsun (3-37).

Şagirdlərdə regiondan toplanmış materiallara daha çox rəğbət oyatmaqdan ötrü, həmin nümunənin hansı kənd və şəhərdən, eləcə də kimdən topladığını onların nəzərinə çatdırırıq.

Bundan əlavə, orta məktəbdə “Toy mərasim-nəğmələri” mövzusunı tədris edərkən yenə də Şirvan regionundan əldə etdiyimiz nümunələrlə mövzunun daha yaxşı mənimsənilməsi üçün şərait yaradırıq.

Gəlin çıxdı hasardan, Allah, Allah,
Qurtardıq intizardan, Allah, Allah.
Gəlin mindi yəhərə, Allah, Allah,
Xəbər ketsin şəhərə, Allah, Allah.
Gəlin gəldi öyünə, Allah, Allah,
Başlayaq toy-düyünə, Allah, Allah.

Məktəb təcrübəsi və apardığımız eksperiment zamanı belə qənaətə gəlmişik ki, folklor nümunələrinin öyrədilməsi zamanı region örnələrindən istifadə onlarda xalqımızın mənəvi sərvətinə, adət-ənənəsinə rəğbət, hörmət hissi aşılamaqla yanaşı, onlarda tədqiqatçılıq nəticə çıxara bilmək kimi qabiliyyətlərin təlimini qoyur. Bu da sözün həqiqi mənasında, mənəvi cəhətdən kamil olan insanın tərbiyə olunması deməkdir.

Orta məktəbin V-XI siniflərində folklorun müxtəlif janrlarına aid nümunələr tədris olunur. Bunların arasında əfsanələrin öz yeri vardır.

Məktəb təcrübəsi göstərir ki, şagirdlərin milli şüurunun, onlarda müəyyən əxlaqi keyfiyyətlərin formalaşmasında əfsanələrin rolu əvəzsizdir. Ona görə ki, folklorun başqa janrları ilə yanaşı, əfsanələrdə də xalqımızın qəhrəmanlıq keçmişi, düşməyə qəzəbi, nifrəti, qanlı-qadalı müharibələrdə canını Vətən yolunda qurban vermiş el oğullarının şücaəti, eləcə də, adət-ənənəmiz, mə'nəvi dəyərlərimiz öz bədii inikasını tapmışdır.

Orta məktəbin V-XI siniflərində xalqımızın yaddaş süzgəcindən keçib günümüze gələn, xüsusi bəşəri hissləri – yurd, torpaq sevgisi, ata-ana məhəbbəti, humanizmin özündə yaşadan bir çox əfsanələr tədris olunur...

Uzun ildir ki, üzərində işlədiyim problemlə bağlı olaraq Şirvan regionunun söz biliciləri, ağsaqqal babalar, ağbirçək nənələr, qocaman ziyalıların yaddaşından

üzürlə el ədəbiyyatı nümunələri toplamışım. Həmin nümunələr arasında folklorumuzun başqa janrları ilə yanaşı, əfsanələrə aid nümunələr əldə edə bilmişik. Mövzu baxımından rəngarəng olan bu folklor nümunələri böyük bir regionun tarixi, arxeologiyası, toponimi və s. öyrənmək baxımından da ən dəyərli mənbə olduğu kimi, bu nümunələr “mərddliyi, qəhrəmanlığı, vətənpərvərliyi, əməksevərliyi, nəzakətliyi, düzlüyü, doğruluğu, nəzakət, təvazökarlığı təbliğ edən adamı mə'nəvi məziyyətlərə səsləyən minlərlə nümunələr... var ki, müasir insanlarda zövq, tükənməz mə'nəvi qüvvə, real həyat dərsi verir (1, 60).

Topladığımız nümunələri – “Qız qalası”, “Qanlı daş”, “Mustafa xan və çoban”, “Qanlı göl”, “Daş çoban”, “Şayib və Qayıb”, “Cavanşir qalası” və s. Şirvanın müxtəlif bölgələrindən əldə etmişik. Bu əfsanələrin tədris prosesi və ya sinifdən xaric tədbirlərlə əlaqələndirilməsi şagirdlərin əxlaqına, davranışına, dünyagörüşünə böyük təsir göstərə bilər.

Orta məktəbin müxtəlif siniflərində tədris olunan “Astiaq”, “Tomris”, “Göyərçin əfsanəsi” tədrisini topladığım əfsanə nümunələri ilə əlaqələndirirəm. Dərsin belə təşkili şagirdlərdə Vətən sevgisini dərinlən aşıladığı kimi, onlarda yaradıcılıq, tədqiqatçılıq qabiliyyətlərini təmin edir.

Şagirdləri sinifdən xaric tədbirlərdə topladığımız “Qız qalası”, “Adsız qəhrəman”, “Daş çoban” əfsanələrinin məzmunu ilə tanışlığı günümüz baxımından əhəmiyyətli bir faktordur.

Elmi pedaqogikanın “ulu babası” olan xalq pedaqogikasının (2-12) bu nümunələrdən birinin – “Daş çoban” əfsanəsinin məzmunu torpağımıza sahib olmaq istəyən düşmənlərimizə şagirdlərin nifrətini coşdurmaq, Vətəni candan artıq sevmək baxımından xarakterikdir... Yağı düşmən Kudrə düzüne çatır, içməyə su tapmır. Bu vaxt onlar bir çobanla rastlaşırlar. Bala çoban biləndə ki, bu zülmkarlar onun “ata-baba ocağını, yurdunu darmadağın edəcək, daşı daş ustə qoymayacaq, bulağın yerini onlara demir. Yağının

bütün zülmünə dözən bala çobanın son arzusunu Allah eşidir. Onu daşa döndərir...”

Şagirdlər Küdrü düzündə ekskursiya zamanı yüz illərin yadigarı olan daş heykəlləri görəndə, heyrətləri birə-on artır... Şagirdlər bir daha yəqin edirlər ki, yurdu, eli-obanı, müqəddəs torpağımızı Bala çoban kimi sevməlidirlər. Çunki “Vətəni sevmək – imandandır” (3-151).

Topladığımız yer-yurd, dağ, qala, bulaq, çay, ağaclarla bağlı əfsanələr çoxdur. «Belə əfsanələr xalqın müxtəlif dövrlərdə baş verən hadisə və əhvalatlara münasibətini öyrənmək baxımından mühüm əhəmiyyətə malik” (4-132) olduğu kimi, gənc nəslin mənəvi cəhətdən kamil böyüməsi, tərbiyə olunmasını da hərtərəfli təmin edir...

Umumiyyətlə, məktəb təcrübəsi zamanı yəqin etmişik ki, bugünkü şagirdlərin hərtərəfli və ahəngdar inkişafı, onların elmi dünyagörüşü, əxlaq tərbiyəsinin formalaşması, möhkəmlənməsində əfsanələrin xüsusi yeri vardır.

ƏDƏBİYYAT

1. Həşimov Ə., Sadıqov F. Azərbaycan xalq pedaqogikası. Bakı: 1993
2. Əfəndiyev P. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. Bakı: 1981
3. Sadıqov F., İsmayılova M. Etnopedaqoji örnəklər. Bakı: 1994
4. Şirvan folklor antologiyası. Bakı: 1994
5. İ.Əliyev. Etnopedaqoji materialların tərbiyəvi əhəmiyyəti. Bakı: 1995
6. Ə.Həşimov. Pedaqogika kursunun tədrisində xalq hikmətindən istifadə. Bakı: 1991
7. O.Qüdrətov, İ.Qüdrətov. Məhəmməd Peyğəmbər; həyatı və kəlamları. Bakı: 1990
8. Yurdumuzun əfsanələri. Bakı: 1976
9. Sadıqov F., İsmayılova M. Etnopedaqoji örnəklər. Bakı: 1996

M.İsmayılova

The role of public ceremonies and folklore examples of shirvan in the spiritual education of primary school students

Summary

Public ceremonies, also folklore examples have a particular importance in the spiritual education of primary school students. It is possible to see it in regional ceremonies and folklore examples. From this point of view Shirvan region is also remarkable. This article is written on the base of collected and written ceremonies and folklore examples and it will be

useful in the training-upbringing and formation of outlook of young generation. We have lots of legends about the place we have - the country, the mountain, the castle, the spring, the river, the trees. "Such legends are essential for the moral growth of the younger generation, as well as the education of the younger generation as well as the importance of the people in terms of studying the contravention of the events and stories that take place in different times" In general, during school practice, we have come to realize that the legends have a special place in the development of comprehensive and harmonious development of today's pupils, their scientific outlook, the development and strengthening of morality.

М.Исмаилова

**Роль ширванских народных обрядов и фольклорных образцов
в нравственном воспитании учащихся средних школ**

Резюме

Народные обряды и фольклорные образцы имеют особое место в нравственном воспитании учащихся средних школ. Это, возможно увидеть во всех региональных обрядах и фольклорных образцах. С этой точки зрения ширванский регион является привлекательным. Эта статья написана на основе собранных и записанных обрядов, фольклорных образцов, будет полезной в воспитательно-образовательной работе, формировании мировоззрения молодого поколения. У нас много легенд о том, какое у нас место - страна, гора, замок, источник, река, деревья. «Такие легенды необходимы для нравственного роста молодого поколения, а также для образования молодого поколения, а также для важности людей в изучении противоречий событий и историй, происходящих в разное время». В целом, в школьной практике мы осознали, что легенды занимают особое место в развитии всестороннего и гармоничного развития современных учеников, их научного мировоззрения, развития и укрепления нравственности.

Rəyçi: Mahmud Allahmanlı

Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

NƏRMİN CAHANGİROVA

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu

nermincahangirova83@gmail.com

MƏMMƏD CƏFƏR TOLSTOYŞÜNAS ALİM KİMİ

Açar sözlər: ədəbiyyat, təhlil, Tolstoy, ədəbi əlaqələr

Ключевые слова: литература, анализ, Толстой, литературные отношения

Key words: literature, analysis, Tolstoy, literary relations

Azərbaycan ədəbiyyatşünaslıq elminin, ədəbi-tənqidi fikrinin parlaq simalarından olan Məmməd Cəfər Cəfərov hər zaman ədəbiyyatımızın maraqlarını müdafiə edən araşdırmalar aparmış, nəzəri düşüncəmizi narahat edən bir çox məsələyə münasibət bildirmişdir. Lakin görkəmli alimin tədqiqat sahəsi bununla məhdudlaşmamış, zamanla rus və dünya ədəbiyyatı da Məmməd Cəfərin maraq dairəsinə daxil olmuşdur. Məmməd Cəfər rus ədəbiyyatının demək olar ki, bütün mərhələlərini həm icmallar, həm də ayrı-ayrı şair və yazıçıların portret oçerkləri şəklində təhlil etmiş, onların ədəbi yaradıcılığını şəxsiyyəti fonunda açmaqla bütövlükdə rus ədəbiyyatının obrazını yaratmağa müvəffəq olmuşdur.

Qərb ədəbi-nəzəri fikri, xüsusən də Rus ədəbiyyatı Məmməd Cəfərin ədəbi-tənqidi təfəkkürünün formalaşmasında əhəmiyyətli yer tutmuşdur. Ədəbiyyatşünas alimin rus ədəbiyyatı ilə məşğul olması, bu ədəbiyyatın ən yaxşı tədqiqatçısına çevrilməsi heç də təsadüfi olmayıb taleyin yaşatdığı zərurətlərdən biri idi. Azərbaycan Pedaqoji İnstitutunda oxuyarkən Hacıbaba Nəzərli ilə tanışlığı, Volterin ədəbi-nəzəri görüşlərini diplom işi kimi hazırlaması, daha sonra isə Məmməd Arif Dadaşzadənin təkidi ilə rus ədəbiyyatından dərslər deməsi alimin ömür yolunda yeni bir mərhələnin açılmasına səbəb olur.

Məmməd Cəfər elmi fəaliyyətə başladığı ilk dövrdən ömrünün sonunadək rus ədəbi-fəlsəfi və ictimai-estetik fikrini izləmiş, ədəbi yaxınlığın köklərini, ortaq nöqtələrini araşdırmışdır. O, rus ədəbiyyatının tədqiqində şəxsiyyət, yaradıcılıq, məfkurə məsələlərini önə çəkmiş, məhz buna görə də şəxsiyyəti, əsrarəngiz yaradıcılıqları, məfkurəsi ilə nəinki rus ədəbiyyatında, eləcə də rus tarixində və bütövlükdə dünya mədəniyyətində özünəməxsus yerləri və çəkirləri ilə seçilən ədəbi şəxsiyyətləri tədqiqat obyekti seçmişdir.

Məmməd Cəfər rus ədəbiyyatı ilə bağlı ilk məqaləsini Gertsen haqqında yazmış və 1937-ci ildə çap etdirmişdir. İlk məqaləsindən ilhamlanan ədəbiyyatşünas daha sonra tədqiqatlarını genişləndirərək “Rus

ədəbiyyatı tarixi oçerkləri”ni hazırlamış, 1939-cu ildə kitab kimi çap etdirərək dərs dediyi fakültədə tədris etmişdir. Rus ədəbiyyatının parlaq simalarının öyrənilməsinə, tanınmasına yardımçı olan bu kitab böyük bir tədqiqat yolunun başlanğıcı kimi çox dəyərlidir. Alimin rus ədəbiyyatının müxtəlif mərhələ və şəxsiyyətlərinə həsr olunmuş “Azərbaycan-rus ədəbi əlaqələri tarixindən”(1964), “Rus klassikləri”(1969), üç cildlik “XIX əsr rus ədəbiyyatı tarixi” (1970-1974) kitabları istər yazıldığı, istərsə də hal-hazırkı dövrdə Azərbaycanda rus ədəbiyyatı ilə bağlı qələmə alınmış ən sanballı elmi əsərlərdən sayılır.

Professor Yaşar Qarayev ədibin rus ədəbiyyatı ilə bağlı tədqiqatlarından bəhs edərkən yazırdı: “Məmməd Cəfəri “Rus ədəbiyyatı” və “Azərbaycan-rus ədəbi əlaqələri” mütəxəssisi kimi səciyyələndirərkən bir cəhəti nəzərə almaq lazımdır. O, bu və ya digər iki xalqın milli mədəniyyəti arasında klassik və müasir ədəbi əlaqələrin tədqiqi çərçivəsində ixtisaslaşan səciyyəvi, yayılmış filoloq alim tipini ifadə etmir. Məmməd Cəfərin öz şəxsiyyəti və istedadı ilə təmsil etdiyi hərtərəfli, universal alim tipinin elmi maraq və diqqətinin bu tədqiqatlarda yalnız istiqaməti və hədəfi dəyişir. Klassik rus ədəbiyyatının tarixinə də o, hər şeydən əvvəl Azərbaycanın, onun milli bədii mədəniyyətinin bəhrələndiyi, tarixi inkişafının bu və ya digər mərhələsində yeni bir yüksəliş üçün mənəvi qaynaq və zəmin tapdığı xəzinə, mənbə kimi nəzər salır. Rus ədəbi-bədii fikri, onun ənənə və təcrübəsi məhz bir mənbə və kontekst kimi bütünlükdə Məmməd Cəfərin ədəbi müşahidə və düşüncələrində, bir alim və tənqidçi kimi təfəkkürünün tərzində və üsulunda özünü göstərir”(1, 243).

Qeyd etdiyimiz kimi rus ədəbiyyatşünaslığının bilicisi M.Cəfər A.S.Qriboyedovdan tutmuş A.S.Puşkin, M.Y.Lermontov, A.İ.Gertsen, V.Q.Belinski, İ.S.Turgenev, N.Q.Çernişevski, A.N.Ostrovski, N.A.Nekrasov, F.Dostoyevski, L.N.Tolstoy, A.P.Çexova qədər əksər rus şair və yazıçıların əsərlərini tədqiq etmiş, ənənəvi ədəbiyyat tarixi prinsipində yazılmış 3 cildlik “XIX əsr rus ədəbiyyatı” dərsliyini ərsəyə gətirmişdir. Əvvəlcə hər bir mərhələnin icmal xarakterli təqdimatını verən alim, daha sonra ayrı-ayrı yazıçıların həyat yolunu işıqlandırır, yaradıcılığını təhlil edən portret oçerklər yazmış, təhlil etdiyi əsərləri müəlliflərinin həyat yolları ilə üzvi şəkildə əlaqələndirməklə mükəmməl dərsliklərin meydana çıxarmışdır. Dərslikdə bir əsrlik ədəbi proses dövrün ictimai-siyasi və xüsusən, fəlsəfi fikri ilə əlaqədar şəkildə işləndiyindən, kitabda ədəbi inkişafı yanaşı, dövrün ədəbi mübarizələri, məfkurə mübarizələri və fəlsəfi-siyasi, ictimai fikri də öz aydın əksini tapmışdır.

Lakin Məmməd Cəfərin rus ədəbiyyatı ilə bağlı yazdıqlarını nəzərdən keçirərsən məlum olur ki, alim bəzi şair və yazıçılara xüsusi diqqət yetirmiş, onların yaradıcılığını daha dərinlən araşdırmış, çoxsaylı məqalə və oçerklər

qələmə almışdır. Xüsusən, 80-90-cı illərində ədəbiyyata gələn Çexov, Tolstoy və Dostoyevski “XIX əsr rus ədəbiyyatı” dərsliyinin üçüncü cildində geniş şəkildə təhlil edilir, bu sənətkarların ictimai-siyasi mövqeləri, əsərlərinin dövrə, baş verənlərlə əlaqələri təhlil olunur. Rus ədəbiyyatının güzgüsü adlandırdığı Lev Nikolayeviç Tolstoy həm şəxsiyyəti, həm də yaradıcılığındakı özünəməxsusluqlar ilə təkə Məmməd Cəfərin yox, əksər alim və tədqiqatçıların diqqətini cəlb etmişdir. Məmməd Cəfər Tolstoy yaradıcılığını müxtəlif aspektlərdən dəyərləndirmiş, onun haqqında altı-yeddi məqalə yazmışdır. “Rus inqilabının güzgüsü”, “L.N.Tolstoy incəsənət haqqında”, “L.N.Tolstoy nə üçün kilsəyə getmirdi?”, “L.N.Tolstoy “Kreytser sonatası” povestində mənfi əxlaqi keyfiyyətlərin tənqidi” məqalələrində dahi rus yazıçısının yaradıcılığının incə simlərinə toxunmuş və mükəmməl tədqiqatlar ortaya çıxmışdır. “Azərbaycan-rus ədəbi əlaqələri tarixindən” kitabı isə təkə Tolstoy haqqında deyil, ümumən Azərbaycan-rus ədəbi əlaqələrinin öyrənilməsi baxımından mühüm addım kimi dəyərləndirilməlidir. M.Cəfər Azərbaycan və rus ədəbiyyatşünasları arasındakı uzun müddətli münasibətləri araşdırmış və onların ədəbi, bədii materiallarını toplamış və xalqlar arasındakı dostluq münasibətlərini, ideya yaxınlığını işıqlandırmışdır.

Məmməd Cəfərin yazıçıya münasibətini bildirməzdən əvvəl qeyd etmək lazımdır ki, XX əsrin ortalarında da L.N.Tolstoy birmənalı qarşılanmayan, şəxsiyyəti və yaradıcılığına ziddiyyətli münasibət sərgilənən yazıçılardan idi. Təbii ki yazıçıya olan bu ikili münasibətlərdən xəbərdar alim bunu özünəməxsus şəkildə mənalandırır. “Əsas səbəblərdən biri bu idi ki, Tolstoy hakim sinifləri çox böyük qüvvətlə və ürəkdən ifşa edirdi, müasir cəmiyyəti saxlayan bütün təsisatın, kilsənin, məhkəmənin, militarizmin, “qanuni” nikahın, burjuva elminin daxili riyakarlığını realistsinə açıb göstərirdi. Bu tənqidi ilə də milyonların dilindən danışan ədib sinifli cəmiyyətdə ən adi insani hüquqlardan məhrum edilən xalq kütlələrinin ədalətsiz ictimai quruluşa qarşı nifrətini, qəzəbini ifadə edirdi. Buna görə də hər yerdə tərəqqipərvər ictimai qüvvələr Tolstoyu - bu “qəzəbli qocanı” məhz onun səmimi demokratizminə görə sevir, təqdir edir, mürtəcə qüvvələr isə onun fikirlərini saxtalaşdırır, öz mənafeələrinə qarşı qoruyurdular”(2, 317).

M.Cəfər Tolstoyun bir çox əsərini təhlil etdikdən sonra bu qənaətə gəlir ki, düşüncələrinə görə daima həqiqət axtarışında, daxili ziddiyyətlər içində olan, böhranlar yaşayan Tolstoyun qəhrəmanları da müəllifi ilə eyni xarakterdədir. Çətinliklərə sinə gəlib özlərinin ideya-məfkurə istiqamətini müəyyənləşdirməkdə çətinlik çəkən bu qəhrəmanlar xalq üçün, xalqı xoş günə çıxarmaq üçün çalışsalar da daxili ziddiyyətdən qurtula bilməyib məqsədlərinə nail olurlar. “Hərb və sülh”də təsvir edildiyi kimi onlar vətənin ağır günlərində böyük fədakarlıq göstərirlər, xalq ilə birgə vuruşub,

düşmən üzərində qələbə çalır, lakin daxili düşmənlə mübarizədə aciz qalırlar, təkləşirlər. Epopeyanın epiloqunda deyildiyi kimi, işğalçı Napoleonun orduları darmadağın edilsə də, daxili düşmən – despotizm öz yerini bir qədər də möhkəmləndirir, tüfeyli siniflər daha da varlanır, vətəni xilas edən xalq yenə də həmin hüquqsuz, təhkimçi kəndli olaraq qalır, Andrey Bolkonski kimi vətənpərvərlər həlak olur, “dövlət mexanizm canavarı” Arakçeyev tərəqqipərvərlərə daha amansız divan tutmaqda davam edir, Kutuzov ordudan, siyasi həyatdan uzaqlaşdırılır, “bal-maskarad qəhrəmanı” I Aleksandrın şöhrəti artır...”(2, 321)

Tolstoyun dövrünə qarşı çıxması, feodal zülmünü, mülkədar quruluşunu tənqid edən fikirləri əsaslı şəkildə təbliğ etməsi ona qarşı olan hücumları daha da qüvvətləndirir, cəmiyyət düşüncəsinin haçalanmasına gətirib çıxarırdı. Rusiyada olduğu kimi Azərbaycan ədəbi-nəzəri fikrində də L.N.Tolstoya münasibət birmənalı, yekdil deyildi. C.Məmmədquqluzadə Tolstoyun 80 illiyi ilə əlaqədar “Molla Nəsrəddin” jurnalında məqalə yazmış, onu məşəqqətli həyat keçirən rus xalqının təsəlli yeri kimi qiymətləndirmişdi: “Tolstoy!... Bu bir addır ki, insanlıq adı ilə adlanan cəmi məxluqatın yanında altmış ildən bəri ehtiram ilə çəkili. Milyonlarla zəhmətkeşlər, kəndlilər ki, yavan çörəkdən ötəri gecə-gündüz çalışırlar, bu adla özlərinə təsəlli verirlər... ədiblər, şairlər, mühərrirlər bu ad sahibini vacibül-ehtiram bilirlər”(3, 135).

Lakin M.Cəfər C.Məmmədquqluzadədən fərqli olaraq, Tolstoyu təkcə yazıçı kimi yox, fəlsəfi fikirlərinə görə dəyərləndirən alim və tədqiqatçılara qarşı çıxmağı da unutmurdu. O dövrdə geniş yayılmış “tolstoyçuluq nədir?” sualına verilən cavablar görkəmli tənqidçini heç də məmnun etmirdi. Xüsusən də Ə. Hüseynzadənin Tolstoyla bağlı düşüncələri Məmməd Cəfərin qəbul etmədiyi məqamlardan idi. Tolstoyun dini məsləkinin əsassız olduğuna diqqəti cəlb edən Ə.Hüseynzadə dahi ədibdə baş verən ziddiyyətin səbəblərinə də toxunurdu: “Tolstoy ömrünün bir qismini boşuna sərf edib ibrani və yunani lisanlarını əriz və əmiq təhsil edəcəyinə, ərəb və fars dilini gözəlcə öyrənib bu vasitələrlə bir də islamiyyəti tədqiq etməli idi. Şair Höte ömrünün axırında bu lüzumu hiss edib farscaı öyrəndi və bu təhsildən xeyli müstəfiz oldu (qazandı)”(4,21) Əli bəy Hüseynzadə Tolstoyun böyüklüyünü onun məzhəbində deyil, ədəbi-ictimai məsləkində görürdü. Məmməd Cəfər isə böyük yazıçının həyat amalının bu şəkildə mənalandırılmasını qəbul etmir, siyasi məqsədləri üçün “əsli sənətkar Tolstoydan uzaqlaşır və oxucunu dolama yollara salaraq, rus ədibinin yaradıcılığını Firdovsi, Sədi və Sənan yaradıcılığının bir sintezi kimi qiymətləndirilməsi”nə qarşı çıxırdı.

M.Cəfər Tolstoya olan xüsusi marağı onun kilsəyə qarşı fikirlərinin yer aldığı əsərləri ilə əlaqələndirirdi. “Ehkamçı ilahiyyatın tənqidi”, “Mənim etiqadım nəyədir?”, “Etiraf”, “Kilsə və dövlət” kimi əsərlərində Tolstoy

açıq-aşkar dünyaya elan edirdi ki, onun fikincə istər Rusiyada, istərsə də başqa xristian ölkələrində kilsənin xristian ilahiyyatçılarının, keşişlərin, rahiblərin təbliğ etdikləri dinin, onların “axirət dünyası”, “cənnət və cəhənnəm mövhumatı” haqqında, İsanın guya Allahın oğlu olub, möcüzələr göstərməsini ölüləri dirildərək, korları, şilləri bir əl toxundurmaqla sağaltmasının, şeytan-mələk haqqında uydurmaların, İsa təliminin xristianlıqla heç bir əlaqəsi yoxdur. “Kilsənin təbliğ etdiyi din və Allah haqqında təsəvvür başdan ayağa mövhumat, cəhalət və xurafatdır, açıq riyakarıdır”(2;321). Təbii ki adını çəkdiyimiz əsərlərin hər birində bu məsələlər xırdalığlarına qədər izah edilir, şairin nihilist mövqeyi duyulurdu.

Ədibin xalq tərəfindən çox sevilməsinin səbəblərindən bir digəri isə xalqın ruhunu əks etdirən, onların yaşam və həyat tərzini ifadə edən əsərlər yazması idi. Təbii ki yazıçı təkcə fəlsəfi yox, bədii əsərlərində, “Sergey ata”, “Saxta kupon” hekayə və povestlərində ruhanilik və kilsənin tənqidini vurğulayan dini etiqad və əxlaq haqqında düşüncələri əyani şəkildə təqdim etmişdir. M.Cəfər ədibin düşüncələrini xırdalığlarına qədər araşdırmaq üçün “Sergey ata” povestini təhlil edir, saray həyatının, monastr əxlaqının altıda qalan çirkinliklərinin ifşasına diqqət yönəldilir. “Sergey ata” povestində irəli sürülən fikirlər, iddialar monastr həyatının saxtakarlıqları, yalançı dindarlıqlar, verilib tutulmayan sözlər kimi müxtəlif detallarla ən kiçik məqamlara qədər işlənmişdir. Buradan aydın görünür ki, “Sergey ata” tənhalığa çəkilib özünü tapmağa çalışsa da ətrafdakı insanların təkidi ilə onları aldatmağa, saxtakarlıq etməyə məcbur olur. Bu mövzu bizə Azərbaycan ədəbiyyatında C.Məmmədquluzadənin, Sabirin yalançı dindarlara, xurafata qarşı mübarizəsini xatırladır, N.Nərimanovun “Pir” hekayəsi ilə oxşar məqamların olması diqqəti cəlb edir. M.Cəfər isə Tolstoyun dünyagörüşünü, həyata, insanlara baxışını Dostoyevskinin “Karamazov qardaşları” ilə müqayisə edir, Tolstoyun kilsəyə qarşı olan düşüncələrinin Dostoyevskinin qurtuluşu kilsədə görən, kilsə hakimiyyətini müdafiə edən düşüncələri ilə qarşılaşdırır. “Hər ikisi dindar olan bu iki böyük sənətkardan biri - Dostoyevski dini etiqadı daha da qəlizləşdirib, mövhumat və möcüzələrlə “zənginləşdirib” mürəkkəbləşdirir, Tolstoy isə dini mövhumatı amansızcasına qamçılıyırdı”(2,327).

“Harada həyat varsa, orada etiqad da vardır”, “Allahı tanımaq və yaşamaq hər ikisi eyni şeydir” ideyalarının irəli sürən Tolstoyun insanları köləliyə, cəhalətə sürükləyən dinə, xurafata qarşı çıxması həm Qərb, həm də Şərq dünyasında səs-səda salmış, xalq tərəfindən xüsusi rəğbətlə anılmasına səbəb olmuşdu. Təsədüfi deyildi ki, onun çar II Nikolay qədər hökmü və qüdrəti olduğunu vurğulanır, geniş kütlələr tərəfindən sevildiyi göstərilirdi.

M.Cəfər Tolstoyun dünyagörüşü, həyata baxışı haqqında danışmazdan əvvəl onun bütün yaradıcılığını, həyatının hər bir anını,

hekayələrini təhlil obyektinə çevirmişdir. Tolstoyun uşaqlığı və gənclik illərindən, ilk həyat təcrübələrindən bəhs edən “Uşaqlıq”, “Gənclik” əsərlərini onun xarakterində baş verən dəyişiklikləri izləmək üçün əlverişli məqam kimi dəyərləndirir. Sonralar müharibə hekayələri də yazan Tolstoyu tanıdan, bütün dünyada, Qərbdə də, Şərqdə də sevdirən isə “Anna Karenina” və “Hərb və sülh” romanlarının olduğu danılmazdır. Müəllif məhz tipik xarakterlər yaratmaq yolu ilə “Anna Karenina”-nı yüksək ictimai roman səviyyəsinə qaldırmağa müvəffəq olmuşdur. Çürümüş ailə-məişət qaydaları, köhnə əxlaq, sevgi və nifrət ziddiyyətləri bu romanın əsas ideya istiqaməti kimi dəyərlidir. M.Cəfərin fikrincə, hər bir qəhrəmanı üzərində ayrı-ayrı işləyən Tolstoy qəhrəmanlarını deyil, onlara bu situasiyanı yaşadan dövrü ittiham edir, cəmiyyətin əxlaq qaydalarını, tufeyliliyi tənqid edirdi.

Yazıcının “Kazaklar”, “Dekabristlər” romanını, “Üç ölüm”, “Ailə səadəti” kimi hekayələrini nəzərdən keçirən M.Cəfər Tolstoyun dramaturji yaradıcılığını da unutmadan təhlil predmetinə çevirir. M.Cəfər onun ilk dram əsərlərini poetik baxımdan zəif olduğunu, sənətkarlıq nümunəsi kimi böyük dəyərə malik olmadığını vurğulayır, lakin “Cəhalətin hökmranlığı” dramında ictimai ziddiyyətlərin dərinləşməsi, təbəqələşmənin artması kimi məsələlər diqqəti xüsusilə cəlb edir.

Bütün bunlar, Məmməd Cəfərin Tolstoy yaradıcılığına verdiyi dəyəri, onun rus ədəbiyyatındakı mövqeyinə münasibətini ortaya qoyur və ədəbiyyatşünas alimimizi “tolstoyşünas alim” kimi dəyərləndirməyə imkan yaradır. Məmməd Cəfərin əsərini qoyduğu rus ədəbiyyatşünaslığı, rus-Azərbaycan ədəbi əlaqələrinin araşdırılması problemi bu gün də öz əhəmiyyətini saxlamaqda və yeni-yeni tədqiqatların ərsəyə gəlməsilə nəticələnməkdədir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Qarayev Y. Ədəbi üfüqlər. Bakı, Gənclik, 1985, 288 səh.
2. Cəfər M. Həmişə bizimlə, Bakı,
3. Cəfər M. Azərbaycan-Rus ədəbi əlaqələri tarixindən. Bakı, Azərnəşr. 1964
4. Əli bəy Hüseynzadə “Tolstoy”. “Füyuzat”, №2

Н. Джахангирова

Мамед Джафар ученый в исследовании Толстого

Резюме

Мамед Джафар один из видных представителей Азербайджанский литературной критики. Помимо Азербайджанской литературы,

российская и мировая литература также включена в интересы Мамеда Джафара. Ученый, изучавший разные этапы русской литературы, уделил особое внимание XIX веку и выявил многочисленные исследования. Первое исследование в этой области было написано в «Истории азербайджано-российских литературных отношений» (1964), «Русская классика» (1969) и трех томах «Истории русской литературы XIX века» (1970-1974). Но среди этих поэтов и писателей Л. Н. Толстой был одной из самых важных личностей ученого. М. Джафар, который исследует многие произведения писателя, смирился со всеми его противоречиями. Мамед Джафар, рассматривая двойственное отношение к Толстому, также выдвинул свои аргументы. Анализируя работы «Детства», «Молодежь», рассказы связанные с войной, ученый восхваляет Толстого как автор «Анна Каренина» и «Война и мир». В статье также анализируется отношение Толстого к религии, церкви и эпохе.

N.Cahangirova

Mammad Jafar as a scientist investigating Tolstoy

Summary

Mammad Jafar is one of the distinguished representatives of the Azerbaijani literary critique. In addition to Azerbaijani literature, Russian and world literature has also been included in the interest of Mammad Jafar. A scientist who studied various stages of Russian literature, paid special attention to the 19th century and revealed numerous researches. One of the first researches was written- is the "East Azerbaijani-Russian literary relations" (1964), "Russian classics" (1969) and three-volumes "The XIX century verses of the Russian historiography" (1970-1974). But among these poets and writers, LN Tolstoy was one of the most important personalities of the scientist. Mammad Jafar, who is studying a multitude of writers, was entangled with all his opponents. Mammad Jafar, considering the dual attitude to Tolstoy, has also come up with arguments. Having analyzing the works of "Childhood", "Youth", stories related to war, the scientist praises Tolstoy's novels "Anna Karenina" and "War and Peace". The article also analyzed Tolstoy's attitude to religion, church, and era.

Rəyçi: Aynurə Mustafayeva

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

KƏMALƏ MUSAYEVA
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
BDU, Şəqrəşünaslıq
kamkam1982@yahoo.com

**ƏBU BƏKR BİN ABDULLAH BİN AYBƏK ƏL-DƏVADARININ
YAŞADIĞI DÖVRƏ, HƏYAT VƏ YARADICILIĞINA QISA
BİR NƏZƏR**

Açar sözlər: ərəb, Əyyubilər, Məmlüklər, ibn Aybək əl-Dəvadari, Misir, tarix

Ключевые слова: араб, Айюбиды, Мамлюки, ибн Айбак ад-Давадари, Египет, история

Key words: Arab, Ayyubids, Mamluks, Ibn Aybak ad-Dawadari, Egypt, history

XIII-XIV əsr Misir Məmlük tarixçisi Əbu Bəkr bin Abdullah bin Aybək əl-Dəvadari (doğum və ölüm tarixi dəqiq məlum deyildir) Qahirənin əl-Batiniyə rayonunda böyüyüb yaşamışdır. Babası “Sarxadın (Suriyanın cənubunda Salxad şəhəri) sahibi” İbn Aybək (hicri 645-ci ildə vəfat edib) və atası Abdullah ibn Aybək (hicri 713-cü ildə vəfat edib) və onun özü hicri 7-ci əsrin əvvəllərindən 8-ci əsrin əvvəllərinədək olan zaman kəsiyində Əyyubilərin və Məmlüklərin görkəmli şəxsiyyətləri ilə təmasda olmuş və bir çox hadisələrin canlı şahidi olmuşlar. Böyük tarixi əhəmiyyəti olan həmin dövr Əyyubilərin daxili münaqişələrinin, dövlətlərinin süqutunun və Məmlük dövlətinin yaranmasının şahidi olmuşdur.

1169-cu ildə Hələbdəki zəngidlər sülaləsindən olan Mosul atabəyi Nurəddin Mahmud Zəngi (1146-1174) səlib yürüşlərinin qarşısını alınmasına köməklik göstərmək üçün Fatimilərə dəstək göndərmiş, Misir vəziri vəzifəsini almışdı. 1171-ci ildə son xəlifə əl-Adid əl-Dinullahın ölümündən sonra, Mosul atabəyi öz komandiri, Səlahəddin Əyyubi ilə birgə Misiri tutaraq Fatimilər dövlətinə son qoymuş, səlib yürüşlərinin qarşısını almışdır. Misir rəsmi olaraq Zəngid Sultanlığı dövlətinin bir hissəsi elan edilmiş və Abbasilərin mənəvi gücünü tanımışdı (5, 36). 1174-cü ildə Nurəddin Zənginin ölümündən sonra Səlahəddin Əyyubi hakimiyyəti ələ alaraq, Əyyubilər sülaləsinin Misirdə təqribən 75 illik hakimiyyətinin əsasını qoymuşdu. Səlahəddin Misirdə yerləşdirilən türk-səlcuq əsgərlərinə arxalanaraq Əyyubilərin hakimiyyətini Kirenaika, Tripolitania, Yəmən, Suriya, Yuxarı Mesapatamiyada yaymışdır. Əyyub sülaləsinin bütün nümayəndələri müstəqil qayda olaraq ayrı-ayrı vilayətlərə malik idilər. 1238-

ci ildə dövlət artıq parçalanmışdı. 1250-ci ildə məmlüklər sonuncu Əyyub sultanını öldürərək hakimiyyəti ələ aldılar.

Məmlük dövləti (1250-1517) Misir, Suriya və Hicazda hökm sürən müsləman türk dövlətidir. Misirdə Əyyubi ordusundakı türk əsilli əmirilər tərəfindən qurulan, dövrün tarixçilərinin türk dövləti olaraq adlandırdığı Məmlüklərin hakimiyyəti Bahrilər və Burcilər olmaqla 2 ayrı dövrdə araşdırılır. Bahri əmirilərindən Baybars Əl-Bunduqdari və yaxın adamları sui-qəsd tərtibləyərək Sultan əl-Saleh Əyyubun oğlu Turan Şahı öldürməklə, Misirdə Əyyubilər dövrü başa çatmışdır (12).

Baybars Əl-Bunduqdari və adamları vaxtilə qulluq etdikləri Nəcməddin Əyyubun dul xanımı Şəcərəddür Xatunu taxta çıxarmış, onun qullarından İzzəddin Aybək Əl-Mənsuru da atabəy elan etmişdilər. Türk əsilli olması səbəbilə bir çox tarixçinin ilk Məmlük sultanı hesab etdiyi Şəcərəddür Xatun əsir tutulan Fransa kralıyla razılığa gələrək Dimyat bölgəsinin boşaldılması, ağır vergi və islam ölkəsinə hücum edilməməsi şərtiylə onu azadlığa buraxdı. Ancaq bağlanan bu sülh onun taxtını möhkəmləndirə bilmədi. Belə ki, Suriya Əyyubiləri Misir sultanlığını onun əlindən almaq məqsədilə fəaliyyətə başlamışdı. Bundan başqa qadın olması səbəbilə də onun sultanlığı qəbul edilməməkdə idi. Bu əsnada Bağdadda olan Abbasi xəlifəsi Müntəsimin vasitəçiliyi və Bahri əmirilərinin məsləhəti ilə İzzəddin Aybəklə evlənən Şəcərəddür Xatun 80 gün qaldığı taxtını ona təslim etdi. Beləliklə, tarixçilərin qəbul etdiyi ilk Məmlük sultanı İzzəddin Aybək taxta çıxmış oldu və 3 iyul 1250-ci ildə yeni bir türk dövləti, Məmlüklər dövləti rəsmi olaraq quruldu. Məmlüklər İslam dünyasının ən böyük dövlətinə çevrildi və bu xüsusiyyətlərini Osmanlıların yüksəliş dövrünə qədər davam etdirdilər.

İbn Aybək əl-Dəvadarinin həyatı haqqında yeganə məlum mənbələr müəllifin özünün yazdığı və dövrümüzədək gəlib çatmış “Kənz-ud-durar və cəmiu-l-ğurar (İncilərin xəzinəsi və seçilmişlərin toplusu)”, xüsusən də onun sonuncu 3 hissəsi və “Duraru-t-ticən və ğuraru tavarix-uz-zəmən (Tacın inciləri və zaman tarixlərinin önəmliləri)” əsərləridir. İbn əl- Dəvadari sonrakı orta əsrlərdə kifayət qədər az tanınmışdır. As- Sahavis (1497) istisna olmaqla, 14-cü əsrin bioqrafik əsərləri onun haqqında az məlumat vermişlər. O, İbn əl- Dəvadarinin adını çəkir və bir əsərindən danışır (yəqin ki “Duraru-t-ticən və ğuraru tavarix-uz-zəmən” nəzərdə tutulur). Maqrizi (1442) “Kənz-ud-durar və cəmiu-l-ğurar” əsərini istifadə etmiş, amma ikinci əsəri qeyd etməmişdir. “Kənz-ud-durar və cəmiu-l-ğurar” əsərinin 9-cu hissəsində İbn Duqmaqın istifadəçi qeydi rast gəlinir (1407). İbn Taqribirdinin (1469 -70) əsərlərində “Duraru-t-ticən və ğuraru tavarix-uz-zəmən”in adı çəkilir və İbn İyasın (1524) bəzi qeydləri də ola bilsin ki bizim müəllifə aiddir. Haarman (1970) qeyd edirdi ki, “Duraru-t-ticən və ğuraru

tavarix-uz-zəmən”sonrakı orta əsrlərdə “Kənz-ud-durar və cəmiu-l-ğurar”a nisbətən daha çox yayılmışdır (4, 13).

İbn əl-Dəvadari kimi tanınan müəllif (nisbə –atasının bir dəvadar (hərfi olaraq: “dəvaye dər” – “evin dərmanı”, Sultanın dava-dərman, təbabət işlərinə baxan şəxs olmuşdur və bu vəzifə Sultan haqqında məlumatlara malik yüksək vəzifə hesab edilirdi (7, 7/162).) yanında işləməsinə uyğundur) səfər ayının altısı 688 (çərşənbə axşamı 1.03.1289) anadan olmuşdur. Bu ad günü tarixini İbn əl-Dəvadari “Duraru-t-ticən və ğuraru tavarix-uz-zəmən” əsərində deyir (4, 15). Bu günə qədər bizim müəllifin dəqiq doğum tarixini bilmirdilər. İbn əl-Dəvadarinin avtobioqrafik məlumatlarına görə belə təxmin edilir ki, o hicri 685-ci ildən (miladi 1286-cı il) hicri 686-cı ilə (miladi 1287 –ci il) qədər doğulmuş olmalıdır. İbn əl- Dəvadari elm və ədəbiyyat mühitində böyümüşdür. Cavan yaşında o ətrafına məşhur şair və ədiblərdən olan alimlər qrupu yığmışdı. Hansı şəraitdə, nə səbəbi ilə İbn al-Dəvadari tarix yazmağa başladı məlum deyil. Özünün dediyinə görə bəzi məşhur xronikləri üzdən tanıyırdı və əsərindəki bəzi məlumatları onlardan götürmüşdür. Onlarla ancaq şəxsən tanış olduğunu bilmirik. Belə ki öz məlumatlarında adı çəkdiyi bütün alimlər erkən məmlük dövrünün məmlük ömrələri sırasında idilər.

İbn əl- Davadari mənşəcə “auləd-un-nəs”ə aid idi. Bu ad Misir və Suriyada böyümüş məmlüklər nəslə üçün istifadə edilirdi. Onlar ümumilikdə, ata və babalarından fərqli olaraq, müntəzəm hərbi və administrativ karyera ilə bağlı idilər. Bu məmlük nəslini türk mədəniyyəti və ərəb xalqları arasında vasitəçi hesab etmək olar (4, 16).

İbn Aybək əl-Dəvadarinin ata və ana tərəfi türk ailələrindən idilər. Bəzi mənbələr ailəsinin Səlcuqlar nəslindən olduğunu qeyd edir. Gunhild Graf qeyd edir ki, babası İzzəddin əbu əl- Mənsur Aybək al- Muazzami qıpçaq türkü olub və İbn Aybək əl-Dəvadarinin özünün iddiasına görə Suriya səhra xanlığı Sarhadın sahibi olaraq, hicri 7-ci əsrin (miladi 13-cü əsrin) birinci yarısında Şamda (Suriyada) siyasi proseslərin gedişatında əhəmiyyətli rol oynamışdır. Babası böyük hökmdar Sultan Əyyubiyyə xidmət etmişdir və buna görə də “əl-Muzəmi (“böyük”) ləqəbini almışdır. Babası qatı dindarlığı və yazı işləri ilə tanınmışdır. Ədəbi cəhətdən aktiv şəxs və mesənət olmuşdur. Onun zəngin kitabxanası olmuşdur. əl-Dəvadari bildirir ki, hökmdar əl-Saleh Nəcməddin Əyyub babasından xilas olub mal və mülklərini ələ keçirmək üçün ona zəhər vermişdir. Babası əl-Salehin ona nə etdiyini hiss edəndə və zəhərin bədəninə yayıldığını, hökmən öləcəyini başa düşəndə, əl-Salehin əleyhinə hiylə qurur. Ona, sonralar həyatına son qoyacaq, yolxucu xəstəliyə səbəb olacaq zəhər verir, bununla da ölümündən sonra intiqamını alır (9, vav). Gunhild Graf qeyd etmişdir ki, axırıncı əyyub əl-Malik əl-Saleh Əyyub Suriyanı tutanda babası həbsə düşür və Qahirəyə

gətirilir və orada həbsxanada ölür. Onun mərkəzi Asiyalı qul Gümüş Hatunla əlaqəsindən atasının ölümündən bir az sonra Abdullah adında uşaq dünyaya gəlir. Əl-Dəvadarinin nənəsi, atası Abdullahın anası xitai (Xita ölkəsindən, Çin sərhəddində yaşayan türklər (8, 481), hicri 6-cı əsrin birinci yarısında Çinin şimalından köçmüş Asiyalı türk qəbilələridir. Xitaililər Türkünstanın qərbində məskunlaşmış və “Qaraxitaiylər” adlı dövlət qurmuşlar. Sonra onların dövlətləri, onlarla müsəlman Xəvarizmini ayıran Sır-dərya çayınadək böyümüşdür. Onlar büt-pərəstlik dininə inanırdılar (7,162)) əsilli qadındır. O, hökmdar əl-Salehin ələ keçirdiyi və Əmir İzzəddinin ətrafında olan qadınlardan biri olmuşdur. əl-Saleh onun babası əmir İzzəddindən hamilə olan qadını Sarxadın böyük şəxslərindən olan bir kişiylə satır. İbn Aybək əl-Dəvadarinin atası Abdullah qadın həmin kişinin yanında olarkən doğulur. Həmin şəxs çox bilikli sufi fihqçisi olmuş və sufiliyə dair min kitabı olmuşdur. Beləliklə onun atası Abdullah Salxad şəhərində elm və ədəbiyyatın beşiyində böyümüşdür. Ailə Qahirədə əl-Batiliyə rayonunda yaşamışdır. O, 13 cü əsrin ikinci yarısında və 14 cü əsrin başlanğıcında bir çox məmlük sultanlarının hakimiyyəti altında, əvvəlcə Misirdə, sonra Dəməşqdə dövlət işlərində işləmişdir. Abdullah 17 yaşına çatdıqda Sultan əl-Zahir Beybursun xoşuna gəlmiş və onu xidmətinə qəbul etmişdir. Ona ərazi bağışlamış və Əmir Seyfuddin Balban əl-Dəvadara təqdim edərək demişdir: “Onu öyrət və qoy səninlə addımlasın”. Buna görə də o, Abdullah əl-Dəvadari adı ilə tanındı. Tarixçi İbn Tağri qeyd edir ki, əmir Balban (hicri 680-ci ildə vəfat etmişdir) Sultan Beybursun (hicri 676-ci ildə vəfat etmişdir) “Dəvadari” olmuşdur. O Sultana yaxın şəxs olmuş və həmin dövlətdə, yazışmaları və qasidlərin işlərini idarə edən bir şəxs kimi, onun sirlərini bilmişdir. əl-Məqrizi hicri 674-cü ilin hadisələrindən danışarkən qeyd edir ki, Sultan Beyburs Balbanı səlibçilərlə danışqlar aparmaq üçün Tripoliyə (Tarablus) göndərmişdi: “Məhərrəm ayının səkkizində əmir Seyfuddin Balban əl-Dəvadar mehriban niyyətilə Tripoliyə çatmışdır və ildə 20000 Suriya dinarı və 20 əsir qərarı verilməsini ehtiva edən Sultanın məktubunu aparmışdır”. Sonralar Abdullah, Sultan əl-Əsrəf Səlahəddin Xəlillə yaxınlaşmışdır. Daha sonralar isə, ona əmir rütbəsi vermiş, əl-Şərqiyyə əyalətinə vali, hicri 699-cu ildə əl-Urbana əmir təyin etmiş Sultan əl-Nasir Məhəmməd bin Qalavuna yaxın şəxs olmuşdur. Sultan onu Şama “mehmandar” (dövlətə gələn elçiləri, qonaqları qəbul edən, ziyarətləri zamanı onlarla maraqlanan, onların işlərinə nəzarət edən dövlət xadimi) təyin etmiş, orada, hicri 713-cü ildə (miladi 1313-cü ildə) Qalaya təftişə gedərkən, atdan yıxılaraq ölmüşdür (10, 10).

İbn əl-Dəvadari həmişə atasını müşaiyət edər, ona işində köməklik göstərər, atası və dövlət xadimləri arasında olan müzakirələrdə iştirak edər,

əmirlərin və başçıların fikirlərinə qulaq asar, özü hadisələrin və faktların şahidi olardı.

Anasının atası Böri Bilcik əl-Kiritli Bahriyə idarəçiliyində xidmət göstərən bir qıpçaq məmlükü olmuş, qeyri-münasib şəraitdə əsir düşmüş və yalnız Sultan Qutuz tərəfindən 1260-cı ildə azad edilmişdir.

Biz İbn ad-Davadarinin, atasının ölümündən sonra harada yaşadığını dəqiq bilmirik. Ən azı hicri 712-713-cü (miladi 1312-1313-cü) illərə qədər o Dəməşqdə valideynlərinin evində qalmışdır. Ömrünün sonunu o çox güman ki Dəməşqdə keçirmişdir. Onun dəqiq hansı iş gördüyünü də bilmirik, stənilən halda, o, dövlət işində idi. Artıq hicri 713-cü ildə (miladi 1313-14-cü illər) İbn al-Dəvadari Sultan əl-Malik əl-Naserin hakimiyyəti altında bir məmur kimi işləyirdi. Müəllifin ölüm tarixi məlum deyil. Müəllifin ölümü üçün təxmini hədd hicri 736-cı ildən (miladi 1336-cı il) başlayır. Belə ki, bu ilin əvvəlində o, "Kənz-ud-durar və cəmiu-l-ğurar" əsərinin təmiz nüsxəsini yazmağa başlayır. Amma onu nə vaxt bitirdiyi məlum deyil. İbn al-Dəvadari 1336-cı ilin əvvəlində hələ həyatda olmalı idi.

Hicri 8-ci əsr, tarixi əsərlərinə və tarixçilərin sayına görə islam dövrünün ən məhsuldar əsri olmuşdur. Onların ilk sıralarında olan İbn Aybək əl-Dəvadari və onunla birgə Beyburs əl-Dəvadar dövlət və dövlət xadimləri ilə birbaşa əlaqədə olmuşlar. Bu qrup tarixçilər onunla seçilir ki, onlar yaşadıkları əsrin bir çox hadisələrinin canlı şahidi olmuşlar. Bu onlara zamanlarının siyasi işlərinin sirlərinə bələd olma imkanı vermişdir. Əyyubilər və Məmlük dövlətlərini əhatə edən zaman kəsiyi Yaxın Şərq tarixində ən mühüm dövr sayılır. Həmin dövr Misirin də iki dəfə böyük həmləsinə məruz qaldığı təhlükəli səlib yürüşlərinin (1213-cü ildə V səlib yürüşü və 1249-cu ildə VII səlib yürüşü), Moğolların meydana gəlməsinin, Bağdad və Şamın onların caynaqlarında süqut etməsinin şahidi olmuşdur. Həmin zaman kəsiyində Xəvarizmilər Dövləti (Səlcuqluların feodal davamçıları olmuş, 11-ci əsrdə müstəqil hökmdara malik olmuş, 1077-1220-ci illər ərzində Orta Asiya və Qərbi İranın böyük hissələrini idarə edən müsəlman türk sülaləsi) bölünmüş, Əyyubilər, hakimiyyət uğrunda bir çox mühüm savaqlara girmiş və məğlub olmuşlar, səlib və Moğol təhlükələrindən islam aləmini öz himayəsinə götürmüş Məmlük Dövlətinin əsası qoyulmuşdur. Bu təhlükəli zaman kəsiyində, hicri VII əsrin əvvəllərindən VIII əsrin ortalarına yaxın İbn Aybək əl-Dəvadari, onun atası və babası yaşamış, bəzi hadisələrin canlı şahidi olmuş və özü şahidi olmadıqlarını isə, atasının və babasının danışdıqlarından qeydə almışdır. Onun Əyyubilər Dövlətinin dağılmasından sonra, bəzi sağ qalmış hökmdarları ilə çox sıx əlaqələri olmuşdur. O, əl-Kamil bin əl-Saleh İsmayıl əl-Əyyubi ilə dost olmuş və onun barəsində yazmışdır: "Mənlə onun arasında, onun sirlərini bilməyə imkan vermiş dostluq olmuşdur" (7, 5).

İbn Aybək əl-Dəvadari elmə və biliyə aludə olmuş, bir çox alim və sufilərə, mədrəsələrə müraciət etmiş, nadir kitablar toplamış, onların nüsxələrini köçürmüşdür. Əsərləri ona dəlalət edir ki, o, ədəbiyyat, tarix, dünyadakı xəbərlərlə maraqlanmış, şerdən zövq almışdır. “Qahirə yazılarında mükəmməl tapıntı” adlanan min kitabı qeyd etmişdir. Bu onun bilik dairəsinin genişliyindən xəbər verir, çünki xətt, yazı mövzusunun ancaq güclü alim söhbət açə bilərdi (9, zeyn). Əl-Dəvadari əlyazmaları itmiş bir çox mənbələr barədə söhbət açmış və bununla yazdıqlarına daha böyük dəyər qatmışdır. əl-Simyətinin “Şam xəbərləri” kimi əsərlər məhz onun qeydləri ilə tarixə düşmüşdür (10, 20). Əl-Dəvadari həmin dövrün fakt və hadisələri barədə başqa mənbələrdə mövcud olmayan məlumat və faktlardan yazmış, özü, atası və babası yaşadıkları dövrün bir çox hadisələrində iştirak etmələri sayəsində, başqalarının şərh etmədiklərini şərh etmişdir. Çünki onun söhbət açdığı bəzi mənbələr yoxa çıxmış və digər tarixçilərin əllərinə gəlib çatmamışdır. Məsələn, səlibçilərin müsəlmanlara göndərdikləri elçilər haqqında iddia edirdilər ki, onlar ərəb dilini bilmirdilər, lakin onlar bilirdilər (9, ta). əl-Dəvadari qeyd edir ki, o vaxtaşırı hər hansı bir hadisəni və ya xəbəri dəqiqləşdirmək üçün öz qaralamalarını təkrar yoxlayırdı və buradan aydın olur ki, onun sistemli elmi yanaşması olmuşdur. əl-Dəvadari məlumatları qısa şəkildə, təfəsilatına varmadan verməyə meyl edirdi. Lakin bəzi vaxtlarda uzunçuluğa yol verir, mövzunun içində mövzu salır, şərlər və ədəbi sütunlar əlavə edirdi. O, bunu dərk edir və özünə haqq qazandıraraq deyirdi ki, bunu oxucunu canlandırmaq, onu eyni üslub tərzilə yormamaq, bezdirməmək üçün edib.

Lakin o, fikirdən uzaqlaşmamış və əmin olmadığı məlumatları verməmişdir. Əyyubilərin əsl haqqında yazmaması bu məlumatlardan biri hesab edilə bilər, belə ki, bu haqda Əyyubilərin özlərinin belə mübahisə etdiyi bir neçə fikir vardır. Bəziləri onların əslinin kürd, bəziləri ərəb olduğunu söyləmiş, bəzi digərləri isə onların türk əsilli olmasını vurğulamışlar. Alimlərin bir qismi qeyd etmişdir ki, Əyyub bin Şazi özü Bəni Uməyyə (Əməvilər Xilafəti, Qüreyş qəbiləsindən olan Uməyyə bin Abd Şəmsin nəslilə) nəslindən olan Mərvan bin əl-Hikəm bin Əbdülrəhman bin Abdullahın nəvəsi olmuşdur. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, Əyyubilər sülaləsinin ən qədim əcdadlarının adları türk adlarıdır. Belə ki, Səlahəddin Əyyubinin böyük qardaşının adı Turanşah, digər qardaşlarının adları isə Tüqtəkin və Börüdür. Dayısının adı Şəhabəddin Mahmud ibn Türüşdür (15;16). Misir və ətrafındakı əhalinin ərəb olmasına baxmayaraq, ordu və idarəçilik əsasən türklərin əlində olmuşdu. İbn Sənaül-Mülkün günümüzədək gəlib çatan bir mədhiyyəsinin beytində şair göstərir ki: "Ərəb milləti türklərin dövləti ilə ucaldı, Əhli səlib davası Əyyubun oğlu tərəfindən (Səlahəddin Əyyubi nəzərdə tutulur) pərişan edildi". Məşhur tədqiqatçı Von

Le Coq bu barədə yazmışdır: "Misirin qədim mədəniyyəti zəminində intizamlı zəngin sənət həyatı daima idarəçiliyin ərəb valilərin əlindən türklərə keçdiyi zaman baş vermişdir" (16).

Əl-Dəvadarinin bir çox üslub zəifliklərinə və dil xətalılarına baxmayaraq, onun əsərləri yazdığı dövrün ən mühüm mənbəsidir. O yaşadığı əsrin ruhuna uyğun yazmış, həmin dövrdə misirlilərin danışığda istifadə etdikləri sözləri işlətməmiş, Bununla da bilməyərəkdən yaşadığı dövrün dili barədə də məlumat vermişdir. Özünün yaşadığı dövrə, gördüyü tarixi hadisələrə aid hissədəki yazı üslubu, özündən əvvəlki dövrlərə aid topladığı məlumatları nəql etdiyi hissədəki üslubdan fərqlənir. Özünün yaşadığı dövrə, əsasən Məmlüklər dövrünə aid hissədə məharətli bir tarixçi kimi, daha geniş təfsilata varır, mülahizələrini qeyd edir, özünün gördüyü, özünə təsir edən faktları qısa şəkildə verməyə çalışır. Sonralar İbn Tuğrinin də etdiyi kimi, o, Nilin vəziyyəti ilə də marqlanmış, lakin İbn Tuğridən fərqli olaraq, hər ilin hadisələrini "Mübarək Nil bu ildə" kimi sabit başlıqla vermişdir. O bildirdi ki, Nil çayının səviyyəsi və daşqınlar Misir tarixinin və xalqlarının yaşayış vəziyyətinin öyrənilməsində açar rolunu oynayır. Ondan əvvəl belə yazan olmayıb, buna görə də bəziləri ona "Nil tarixçisi" ləqəbini vermişlər (11).

İbn Aybək əl-Dəvadarinin dövrümüzədək yalnız iki əsəri - "Kənz-ud-durar və cəmiu-l-ğurar (İncilərin xəzinəsi və seçilmişlərin toplusu)" və "Duraru-t-ticən və ğuraru tavarix-uz-zəməən (Tacın inciləri və zaman tarixlərinin önəmliləri)" gəlib çatmışdır. "Kənz-ud-durar və cəmiu-l-ğurar" daha mühüm kitabdır və xilafətin yarandığı gündən bəri ümumi tarixi əhatə edir. Kitab 9 nəhəng hissədən ibarətdir, hər hissə bir dövlət və ya müəyyən dövr barədədir. O hər hissəyə iki hissəli ad qoymuşdur, onlardan biri 9 planetdən birinin adı, ikincisi isə, hissənin mövzusu ilə əlaqədar idi, ikinci hissəsi "durratun" və ya "durar" ("Mirvari və ya mirvarilər") sözü ilə başlayan yarımbaşlıqdır. Zənn edilir ki ondan əvvəl bunu edən olmayıb. Kitabın hissələrinin adları bunlardır: 1) "Nuzhatul-bəşər min qisməti fələkil-qamər: Əd-durratul-Ulya fi əxbər bədovvid-dunyə" ("Bəşəriyyətin ay planetinin səthinə səyahəti: ən yüksək mirvari dünya bədəvilərinin xəbərlərində"); 2) "Ğullatul-varid min qisməti fələki: Əd-durratul-Ulya fi əxbər-uməmil-qadiməti" ("Merkuri planetinin səthindən gələnin susuzluğu: qədim millətlərin xəbərlərində unikal mirvari"); 3) "əl-Muşrif bil-qudrati min qisməti fələkiz-Zəhra: əd-durrur-səmin fi əxbəri seyyidil-mursilin" ("Venera planetinin səthində qüdrətli başçı: elçilərin şahının xəbərlərində qiymətli mirvari"); 4) "Buğyətun-nəfsi min qisməti fələkiş-Şəmsi: əd-durrall-musəmməyə fi əxbərid-daulətil-əməviyyəti" ("Günəş planetinin səthindən qəlbin arzusu: Əməvilər Dövlətinin xəbərlərində görkəmli mirvari"); 5) "Əlləzi kullun səmia ləhu musixun min qismətil-Mirrix: əd-durratus-səniyətu fi əxbərid-daulətil-abbasiyyəti" ("Mars səthində hamının diqqətlə qulaq

asdığı şəxs: Abbasilər Dövlətinin xəbərlərində möhtəşəm mirvari”); 6) “əl-Fəiqu sihəhul-cauhəri min qisməti fələkil-Muştəri: əd-durratul-mudiətu min əxbər daulətil-Fatimiyyəti” (“Yupiter planetinin səthindən üstünlük tam maddilikdir: Fatimilər Dövlətinin xəbərlərində parlaq mirvari”); 7) “Şuhdun-nəhli min qisməti fələki Zuhələ: Əd-durrul-matlubu fi əxbəri dauləti bəni Eyyub” (“Saturn planetinin səthindən arının bal pətəyi: Əyyubilər Dövlətinin xəbərlərində tələb olunan mirvari”); 8) “Zahrul-muruci min qisməti fələkil-buruci: əd-durratuz-zəkiyyətu fi əxbərid-daulətid-turkiyyəti” (“Bürclər planetinin səthindən çəmənlər gülləri: Türk dövlətinin xəbərlərində ağıllı mirvari”); 9) “Əl-cauhərul-ənfəsu min qismətil-fələkil-Atlasi: əd-durrul-fəxiru fi siratil-Məliki əl-Nasiri” (Atlas planetinin səthindən ən qiymətli cəvahirat: hökmdar əl-Nasirin tərcümeyi halında möhtəşəm mirvari”) (13).

Bu kitab bir tərəfdən İbn Ayyub əl-Dəvadarinin hər iki əsrin bir çox fakt və hadisələrinə agah olması və digər tərəfdən onun əl-Məqrizi, İbn Tağri və İbn İyas kimi böyük tarixçilərdən əvvəlki dövrdə yaşadığı üçün Əyyubilər və Məmlüklər dövrü barədə yazılmış ən mühüm kitablardan birincisi hesab olunur.

Əl-Dəvadari “Kənz-ud-durar və cəmiu-l-ğurar” əsərinin material və məlumatlarını hicri 709-cu ildə toplamağa başlamış, ən son faktlarını isə hicri 736-cı ilin başlanğıcında yazmış, onun toplanmasına və yazılmasına 27 ilini sərf etmişdir. Yəni bu hökmdar əl-Nasir Məhəmməd bin Qalavun III-nün dövründə baş vermişdir. İbn əl-Dəvadari qeyd edir ki, o, kitabı hökmdar əl-Nasir üçün yazmışdı: “Şərəfətli Sultanım əl-Nasirin adı ilə bu gözəl tarixi yazdım. Ondan əvvəlki islam hökmdarları arasında heç bir bənzəri olmayan, digər qaliblərdən qalibiyyəti əldə etmiş, alicənablıq və fəxarət sahibi Sultan əl-Nəsirə ithafən bütün bu tarixi onun tərcümeyi halındakı xeyir işlərini söyləmək üçün yazmışam” (7, 156). Sonuncu hissə Sultan əl-Nasir Məhəmməd bin Qalavun üçün tərcümədir və müəllifin əl yazısı İstanbulda 3-cü Əhməd kitabxanasında saxlanılır.

İkinci mühüm əsəri olan “Duraru-t-ticən və ğuraru tavarix-iz-zəmən” hökmdarlar, vəzirlər, alimlər, ədiblər, şairlər və həkimlərin tərcümeyi-halları əlavə olunmuş bir cildədən ibarət qısa tarixi ehtiva edir. Əsərin miladi 1309-cu ildə Qahirədə yazıldığı bildirilir. Əsərin iki əlyazması məlumdur ki, onlardan biri İstanbul, digəri İsgəndəriyyə kitabxanasında saxlanılır. Müəllif kitabda 6-cı əsrdə Sasani hökmdarı Anuşirəvanın vəziri Bozürq Mehriyə məxsus, türk dilindən fars dilinə tərcümə olunmuş bir kitab barədə də söhbət açıb. VIII əsrdə “Dəstan Uluxan Ata Bitikçi” adlanan bu kitab Harun əl-Rəşidin hakimiyyəti dövründə ərəb dilinə tərcümə olunmuşdur. Əbu Bəkr bu əlyazmadan istifadə edərək, türk dastanları, Oğuz xan və sonralar “Kitabi Dədə Qorqud” dastanına daxil olmuş Təpəgöz barədə məlumat vermişdir. “Oğuznamə” adı ilə də tanınan bu əsər günümüzədək gəlib çatmamışdır. Bu

əsərdəki Təpəgöz haqqında hekayələr uyğur dilində yazılmış və Parisdə saxlanılan “Oğuznamə”dən fərqlənir (1, 5; 14).

Bəzi alimlər “Kənz-ud-durar və cəmiu-l-ğurar” əsərini tam nəşr, “Duraru-t-ticən və ğurarı tavarix-iz-zəmə” əsərini onun qısa xülasəsi hesab edirlər.

Müəllifin öz sözlərinə görə özünün dünya tarixini əhatə edən iki əsərindən başqa, o, digər əsərlər də yazmışdır. Bu kitabların adlarını və müəyyən qədər daxilindəki məlumatları o, yuxarıdakı iki əsərində qeyd etmişdir. Söhbət 7 ədəbiyyat antologiyasından, Qahirənin bir topoqrafiyasından, öz şeyxi Abu əl-Səadətın həyatının təsviri və hagioqrafik yaxud parenetik əsərdən gedir. (4, 16). Əl-Dəvadarinin müəllifi olduğu həmin əsərlər dövrümüzədək gəlib çatmamışdır:

- “Əyan-ul-əmsəl və əmsəl-ul-əyan”;
- “Hadaiq-ul-əhdaq və daqaiq-ul hazaq”;
- “Adət-us-sədat, sədat-ul-adət fi mənəqib-iş-şeyx əbi-s-sədat”;
- “ər-Raudət-uz-zəhira fi xutat-il-Qahira au-l-luqat-ul-bəhira fi xutat-ul-Qahira”.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

- 1) “Kitabi Dədə Qorqud” kitabının Fərhad Zeynalov, Samət Əlizadəyə aid müqəddiməsi. Bakı: Yazıçı, 1988, 265s.
- 2) Die Chronik des Ibn Ad-Dawadari. In Kommission Eei Sami Al-Khandji Kairo, 1960 - 513 pages
- 3) Die Chronik Des Ibn Ad-Dawadari. Sechster Teil: Der Bericht Über Die Fatimiden Hardcover – 1 Jan 1961
by Salah Ad-Din Al-Munaggid (ed) (Author)
- 4) Gunhild Graf “Die Epitome der Universalchronik İbn ad-Daüadaris im Verhältnis zur Langfassung”. Berlin, Klaus Schwarz, 1990, 305 p.
- 5) Mamluks and Ottomans: Studies in Honour of Michael Winter 2006
“Routledge” obington, oxon edited by David Wasserstein and Ami Ayalon
История арабских стран: учебник / Р. Г. Ланда; Вост. ун-т. - М. : Вост. ун-т, 2005. - 319 с
- 6) Фазлаллах Рашид Ад-Дин. «Огуз-Наме», Перевод с персидского, предисловие, камментарии, примечания и указатели Р.М.Шукюровой, Баку «ЭЛМ» 1987, 57 стр.
- 7) أبو بكر بن عبد الله بن أبيك الدواداري : كنز الدرر وجامع الغرر، مصادر تأريخ مصر الإسلامية، المعهد الألماني للآثار الإسلامية، ج. 7، القاهرة 1971
- 8) القلقشنديصبح الأعشى في صناعة الإنشاء، دار الفكر، بيروت 1988، ج. 4، 8)

- 9) تقديم، الدرر المطلوب في أخبار ملوك بني أيوب، المعهد الألماني : سعيد عبد الفتاح عاشور
للآثار الإسلامية، القاهرة 1972
- 10) تقديم، الدرر المضيئة في أخبار الدولة الفاطمية، المعهد الألماني للآثار : صلاح الدين المنجد
الإسلامية، القاهرة 1961
- 11) https://ar.wikipedia.org/wiki/%D8%A7%D8%A8%D9%86_%D8%A3%D9%8A%D8%A8%D9%83_%D8%A7%D9%84%D8%AF%D9%88%D8%A7%D8%AF%D8%A7%D8%B1%D9%8A
- 12) https://az.wikipedia.org/wiki/M%C9%99ml%C3%BCK_d%C3%B6vl%C9%99ti
- 13) <http://wadod.net/bookshelf/book/578>
- 14) <https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%9E%D0%B3%D1%83%D0%B7-%D0%9D%D0%B0%D0%BC%D0%B5>
- 15) <http://genderi.org/demo-sone-plajbajk.html?page=14>
- 16) https://az.wikipedia.org/wiki/%C6%8Fyyubil%C9%99r#cite_note-2

K.R.Musayeva

Baku State University, Department of Oriental Studies
“A brief look at the historical period, life and works of Abu Bakr
Abdullah bin Aybak Ibn ad-Dawadari”
Resume

Egyptian Mamluk historian of the XIII-XIV centuries Abu Bakr bin Abdullah Bin Aybak Ad-Dawadari's family was from Seljuk-Kipchak descendants. His grandfather Ibn Aybak was the "Owner of Sarhad (the city in the south of Syria)" and his father Abdullah ibn Aybak was Emir of al-Urban and Sham's "Mehanmandar" and they all were related to the outstanding personalities and rulers of the Ayyubids and Mamluks from the beginning of hijri seventh century to the beginning of hijri eighth century, and were the eyewitnesses of their life and historical events. Therefore, he witnessed some events himself and had written about the events that he was not a witness, but heard from his father and grandfather. That period, with great historical significance witnessed the internal conflicts of Ayyubids, the collapse of their state and the emergence of the state of Mamluk.

Only two of the works of Ibn Aybak ad-Dawadari - "Kanz-ud-durar va jamiu-l-ghurar" ("The Treasures of the Pearls and the collection of important things") and "Duraru-t-tijan va ghuraru tavarikh-uz-zaman ("The pearls of the crown and the important points of the historical dates")" have reached to our time.

К.Р.Мусаева

**Факультет востоковедения, Бакинский государственный
университет**

**«Краткий обзор исторического периода, жизни и творчества Абу
Бакра Абдуллы бин Айбака ибн ад-Давадари»**

Резюме

Семья египетского историка XIII-XIV веков Абу Бакра бин Абдуллы бин Айбак ад-Давадари от потомков сельджуков-кипчаков. Его дедушка, владелец Сархада (город Салхад на юге Сирии) Ибн Айбак, его отец, эмир аль-Урбана и «мехмандар» Шама Абдулла ибн Айбак и он сам были в контакте с видными личностями и правителями Айюбидов и Мамлюков в период с начала хиджри 7-го по 8-й век, и стали свидетелем многих событий. Поэтому он сам был свидетелем некоторых событий, и что он сам не видел, написал из уст отца и дедушки. Этот период большого исторического значения стал свидетельством внутренних конфликтов Айюбидов, краха их государство и возникновения государство Мамелюк.

Только две из работ Ибн Айбака аль-Давадари - «Канз-уд-дурар ва джамиул-гурар (Сокровище жемчуга и и коллекция выбранных)"» и «Дурар-ут-тиджан ва гурару таварихиз-заман» («Жемчужины венцов и все отборное в летописях времени») достигли в нашу эпоху.

Rəyçi: Paşa Kərimov
Filologiya üzrə elmlər doktoru

ŞÜKUFƏ VƏLİYEVƏ
AMEA-Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu
veliyevashekufe@rambler.ru

UİLYAM FOLKNERİN NƏSR TƏFƏKKÜRÜNDƏ ZAMAN
KONSEPSİYASININ ƏKSİ

Açar sözlər: Folkner, postmodernizm, ABŞ, Yaknopatofa, mif,

Key words: Faulkner, postmodernism, USA, Yoknapatawpha, myth

Ключевые слова: Фолкнер, постмодернизм, США, Йокнапатофа, миф

U.Folknerin intensiv mövzu və mətləb axtarırları onun əsərlərinin poetik strukturunda münasib şəkildə əks etdirilirdi. Yuxarıda qeyd etdik ki, U.Folknerin əsərlərində təsvir edilən hadisələr onun uydurduğu bir məkanda cərəyan edir. Onun əsərlərini mütləq edərək, bir əsərdən başqa əsərə keçdikcə, bayaq mütləq etdiyini və qarşılaşdığını proses və hadisələrin davamını görür və nəticə etibarilə həm hekayə və həm də romanlarda eyni böyük bir mətləbin ayrı-ayrı fraqmentlərini qavramalı olursan. Buna görə də, U.Folknerin nəsr təfəkkürü onun irili-xırdalı heç bir əsərində qəlpələnmir, əksinə hər şey, ən kiçik epizod belə adına “Folkner eposu” deyilən nəhəng bir tikilinin araya-ərsəyə gəlməsində vasitə rolunu oynayır. Yaknopatofa saqası eyni bir məkanda doğulmuş və meydana gəlmiş və oxu prosesində rastlanan bütün epizodlar vahid bir təmin hissələri kimi qavranılır. Ancaq bir şeyi qeyd etmək lazımdır ki, bu əsərlərin heç birində kəskin zaman ardıcılığı yoxdur. U. Folknerin əsərlərini yazıldıqları dövrə müvafiq olaraq, sistemli şəkildə nəzərdən keçirsək, belə bir həqiqətin şahidi olarıq ki, o, bəzən müəyyən bir personajın ömürlüyündən hansısa onilləri kəsərək ixtisar edir; yəni sözügedən personajın bioqrafiyasını ardıcıl şəkildə vermək yox, onun taleyindəki dönüş məqamlarını, personajın xarakterini bütün çılpalığı ilə açıb ortaya qoyan hadisələri təsvir etmək əsas və mühümdür. Buna görə də, Folkner əsərlərinin bu cəhətinə diqqət yetirdikdə, orada bioqrafiya mənasında nəyinsə izinə düşüb, hansı mətləblərisə aşkarlamağa cəhd etmək mənasız bir iş olardı. Onsuz da, Folknerin özünəməxsus şəkildə yaratdığı insan taleləri son nəticə etibarilə həmin o “epos dəryasına” axıb tökülür və orada görünməz olur.

U.Folkner insan xarakterini yaradarkən, elə cizgilərdən və detallardan istifadə edir ki, burada adi bir detalın və əşyanın təsviri xarakterin açılmasında həm vasitə rolunu oynayır, həm də detalın özünün görünməyən tərəflərinin kəşfi və canlandırılması kimi səciyyəli. “Yanğın” hekayəsinə istinad edərək, dediyimiz fikrin əyani nümunəsini görə bilərik. Burada qəhrəman da, epizod da, detal və hadisə də ayrı-ayrılıqda yox, birlikdə

götürülərək təsvir edilir və nəticə etibarilə müəllifin izlədiyi mətləbin qaranlıq konturları işıq haləsinə bürünür. Bu mənada demək olar ki, Folkner personajın xarakterini, işləyərək, qətrə-qətrə yaradır. Hekayədə təsvir edilən ötkəm və hirsli atanın “qara və hirsli pencəyi”, “axsaq ayağı” adicə detallar deyildir. Bunlar hekayənin bədii mətnində qəfildən, həm də buna ifrat dərəcədə kəskin ehtiyac duyulduğu zaman meydana çıxır və onlar- bu obrazlar kosmik təbiətləri etibarilə sözügedən hadisənin üzərinə gözqamaşdırıcı və parlaq işıq salır. Daha konkret şəkildə desək, Uilyam Folkner özünəqədərki ədəbi təcrübəni ümumiləşdirərək, onun ən yaxşı cəhətlərini özünün istedadı ilə sintez etmişdir. Folkner hərəkəti və hadisəni təsvir etmir. Onu təsvir etməyə macal tapmamış göstərə bilir; “qara və hirsli pencək” təsvir məqamına çatdırılmamış göstərilən hərəkətdir. Burada iki əks istiqamətdə cərəyan edən hadisənin, ani olaraq bir nöqtədə birləşməsi məqamı əks etdirilir: əşya içindəki dinamikanın gücünə hərəkət keyfiyyəti qazanır, hərəkət isə ifrat intensivliyin və ekspressivliyin gücünə “əşyalaşır”.

Burada şübhələnməyə də yer var, bu “izm” növbəti dəfə yeni termin yaradıcılığından xəbər vermir ki? Məsələn, bir hadisə kimi modernizmdən bəhs etmək yerinə düşür və bunun müvafiq əsasları da artıq işlənib-hazırlanıb. Modernizm təkcə ədəbiyyatda adi bir hadisə deyildir, həm də mədəniyyət tarixində bir inqilab idi, özü də təkcə forma sahəsində deyil, həm də məzmun planında: modernistlər ədəbiyyatın “əbədi suallarına” yeni cavablar verirdilər və bu zaman fərqli dünyaduyum və dünya görüşünü ifadə edirdilər. Görünür, o dövrdə epoxanın özü belə bir həyati və yaradıcılıq mövqeyini təlqin edirdi. Modernistlər realistlərin tipikləşdirmə prinsipindən əl çəkmişdilər. Onlar daha çox hər hansı ayrılıqda götürülən şəxsin fərdi aləmini göstərməyə cəhd edirdilər. Hər kəs qəhrəman ola bilərdi, bunun üçün modernistlərə o insanın xüsusi statusda çıxış etməsinə ehtiyac yox idi. İnsanın daxili aləmi necə deyirlər, “çəpəki nəzərlərlə” öyrənilirdi. Modernistlərə münasibət, şübhəsiz ki, birmənalı deyildi, bir tərəfdə pərəstişkarlar kütləsi vardısı, digər tərəfdə dişlərini qıcıdan tənqid. Tənqid modernistləri həyat həqiqətlərini təhrif etməkdə günahlandırır.

U.Folknerin bütün yaradıcılıq dünyasında, xüsusən də hekayələrində əsas estetik dominant rolunu istənilən konkret sosial şəraitdə çətin tapılan harmoniya təşkil edir. Bu məqsədini həyata keçirmək, yəni harmoniya yaratmaq üçün o, irəli sürdüyü zaman konsepsiyasından dəqiq şəkildə istifadə edirdi. Uilyam Folkner içində olduğu, nəfəs aldığı həyat və gerçəkliyin bütün koloritini əks etdirmək, onun tərkibinə toxunmadan yaşantılarını hiss etdirmək və buna əsaslanaraq özünün Zaman konsepsiyasının mahiyyətini bütün detalları ilə açıqlamaq üçün qarşıdurmadan istifadə edirdi.

Məsələn “Qırmızı yarpaqlar” hekayəsində U.Folkner yaradıcılığının ən

maraqlı mövzularından birinə toxunulur ki, bu xətt sonradan Latın Amerikası ədəbiyyatının aparıcı mövzularından birinə çevrilir. Üç irqin: hindu, zənci və ağdərililərin qarşılıqlı müxtəlif təfəkkür, müxtəlif həyat anlayışı və nəhayət üç irqin müəyyən səviyyədə haqlarının özlərinə qaytarılması dünyaya Latın Amerikasından bir neçə nəhəng yazıçı verdi. Biz “Qırmızı yarpaqlar”da çox böyük bir hadisənin çıxış nöqtəsini görürük. Payız gəlir, yarpaqlar qızarıb, qopub yerə düşür, ölür, hinduların həyata münasibəti də belədir. Vaxtı gələndə insan da yükünü çəkib bu lənətə gəlmiş həyatdan getməlidir. Ona görə də zəncinin həyat uğrunda çarpışması onlara qərribə təsir bağışlayır. Zəncilərin payızın qızarıb ömrünü başa vuran qızıl yarpaqlarına baxmağa belə vaxt yoxdur. Onlar bütün həyat təcrübələrini, eşq, arzu və ehtiraslarını bir nöqtəyə, bir məqsəd naminə cəm edərək hər vəchlə bu anı – həyatın “öz budağından qopub ayrılma anını” qabaqlamaq istəyirlər. Hindular üçün isə sabah yoxdur. Ona görə də onlar tez-tez təkrar edirlər: Sabah elə bu gündür. Hekayənin mətnindən açıqca görünür ki, zəncilər hinduların quludur, lakin onlar çevikdir və ən başlıcası isə həyatları müəmma ilə doludur. Bu müəmma və sirri başqa yazıçılar da (məsələn, nəhəng yazıçıların sonuncusu Penn Uorren) dəfələrlə açmağa, bədii təfəkkürün gücü ilə kəşf etməyə cəhd göstərirdilər.

Məlumdur ki, müharibədən sonrakı dövr ərzində Amerika Birləşmiş Ştatlarının həyatında ən kəskin ziddiyyətlərdən biri irqi ayrı-seçkilik problemi olmuşdur. Yaxın keçmişin bu ziddiyyətli etnik prosesləri bir çox nəhəng Amerika yazıçılarından qırmızı xətlə keçir. Buna misal olaraq, Sinkler Luisin “Kinqs blad- Krallar nəsl” romanını qeyd edə bilərik. Luis adikeçən ziddiyyətli problemləri psixoloji aspektdə götürərək araşdırmış və mühüm nəticələrə gəlmişdir. Onun bu romanı özünün ümumi yaradıcılıq poetikasından müəyyən qabarıq cəhətlərlə fərqlənməsi ilə əlamətdardır. Qeyd etmək lazımdır ki, Sinkler Luisin bir çox romanlarının finalı məhz tipik “amerikan variantına əsaslanır”. Bu romanı isə, sadəcə xoşbəxt sonluqla başa vurmaq mümkün olmamışdır. Görünür, sənətkar bədii əsəri yaradarkən, onun beynində qurduğu fabula bədii əsər kontekstində mücərrəd şəkildə doğulmur, amansız gerçəklik özünün nüfuzedici təsiri ilə fabulanın “qan damarlarına” təzə qan axıdır, bəzən onu öz məntiqinə tabe edir. Üstəlik, Sinkler Luisin romanının finalı faciəvi xarakter daşıyır. “Kinqs blad-Krallar nəsl” romanının faciəvi ovqatla aşılana və süni, həm də ənənəvi Amerika variantını darmadağın edən sonluğu Uilyam Folknerin 1948-ci ildə qələmə aldığı “Meyid murdarlayan” romanında da təsbit edilmişdir. Bu roman təsadüfi deyildir ki, həmin mövzuda müharibədən sonrakı dövrdə qələmə alınan ən yaxşı əsərlərdən birincisi hesab olunur. Tənqidçilər əvvəlcə bu əsərə sadəcə “cənub centlmeni”nin məhdud düşüncəsinin məhsulu kimi baxmış və onun çoxşaxəli, təkcə irqi ziddiyyət

problemi ilə məhdudlaşmayan mahiyyətini anlama bilməmişlər. “Meyid murdarlayan” romanında “zəncinin mifik obrazı” müəllifin əsərin bədii strukturuna hopdurduğu güclü ironiyanın sayəsində son qəlpəsinə kimi dağılır, oxucuların gözü önündə zəncinin əlində dalğalanan bayrağın gülünclüyü meydana çıxır və müəllif mövcud həqiqəti bütün ziddiyyəti ilə meydana qoyur. Bu romanın adını biz xüsusi vurğu ilə həm də ona görə çəkirik ki, o, bütövlükdə götürdükdə, U.Folknerin ümumi ideya-estetik təkamülü kontekstində mühüm hadisələrdən biri sayılır. Müəllifin 1940-cı ildə qələmə aldığı “Balaca kəndlər” əsərində ağlar və qaralar arasında əsrlər boyu, mifik “qanunauyğunluğa” müvafiq olaraq yaradılan harmoniyanı dağıdan istismarçılar sinfinin təfərrüatlı təsviri verilir.

Ədəbiyyat

1. Folkner Uilyam. Seçilmiş əsərləri, 1 cildə, Azərbaycan tərcümə mərkəzi, Bakı, 2005.
2. William Faulkner: A biography (the first volume) (Joseph Blotner ed.) (Random House, New York, 1974) ISBN- 10: 039447452
3. William Faulkner: A biography (the second volume) (Joseph Blotner ed.) (Random House, New York, 1974) ISBN-13: 978-0394474526

III.Велиева

Отражение концепции времени Уильяма Фолкнера в прозе

Резюме

Концепция художественного отражения Уильяма Фолкнера в истории основано на различии индивидуальном подходе к существованию каждого отдельного человека. Взятая друг от друга Уильяма Фолкнер свободно размещает время и место по всему миру. Читающие с работы в соответствии с его творческим статусом раскрыл человеческую природу раскрыл точку зрения и создал таким образом концепцию первоначального человека. В результате не было и одного незаконченные предложения о реальности Соединенных Штатов а всего мира. Уильям Фолкнер синтезировал свои лучшие черты своим талантом, обобщив доисторический литературный опыт. По-видимому, сама эпоха вдохновляла такую жизненную и творческую позицию. Фолкнер использовал конфликт, чтобы разоблачить сущность понятия Времени со всеми его деталями. не описывает действие и событие. Он может показать ему не описав человека; «Черная и злая куртка» - это действие, показанное на месте доставки. Здесь импульс события,

который происходит в двух противоположных направлениях, представляет собой мгновенную комбинацию: сила динамики в товаре приобретает качество движения, а движение «приобретается» силой крайней интенсивности и выразительности.

Sh. Valiyeva

**Reflection of William Faulkner's concept
of time conception in prose
Resume**

The concept of William Faulkner's artistic creation in history is based on the distinction between an individual approach to the existence of each individual person. Taken from each other, William Faulkner freely places time and place around the world. Those who read from work in accordance with his creative status revealed the human nature, opened the point of view and thus created the concept of the original person. As a result, there was not a single unfinished proposal about the reality of the United States but of the whole world. William Faulkner synthesized his best traits with his talent, summarizing the prehistoric literary experience. Apparently, the era itself inspired such a vital and creative position. Faulkner used conflict to expose the essence of the concept of Time with all its details. Faulkner does not describe the action and event. He can show him without describing the man; "Black and evil jacket" is the action shown at the place of delivery. Here the impulse of an event, which occurs in two opposite directions, is an instantaneous combination: the force of dynamics in a product acquires the quality of movement, and movement is "acquired" by the force of extreme intensity and expressiveness.

Rəyçi: Gülər Abdullabəyova
Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

ZAHIRA KAZIMOVA
Azerbaijan State Oil and Industry University
zahira@mail.ru

REGULAR CONTROL OF LANGUAGE SKILLS DEVELOPMENT

Key words: foreign language, skill, class, teaching, development, written, examination

Açar sözlər: xarici dil, bacarıq, sinif, tədris, inkişaf, yazılı, imtahan

Ключевые слова: иностранный язык, умение, класс, обучение, развитие, письменный, экзамен

Language is an important means of communication, without it existing and development of communication between people is impossible. There are different ways in learning language. By teaching these ways to the learners correctly high results can be obtained. One of the ways in teaching languages is visual aids. Here includes different training aids, a projector, CD, etc. By using these aids separately mastering of the language can be provided well. Hence, the article deals with the role of the visual aids in learning languages.

As you know, when teaching a foreign language, systematic control over the assimilation of knowledge and the development of skills is of great importance. When combined group classes - individual value of control increases, as many types of work, students perform independently.

Traditionally, language knowledge is often checked in writing, but, as we have already mentioned above, when considering the issue of checking students' knowledge at the beginning of the 1st semester, oral checking with writing is more effective, since it creates relatively equal conditions for all students and check the reaction rate, which ultimately indicates the actual possession of new language material. For oral verification of language knowledge in the electronic class, in addition to translations from the native language to a foreign language, the questions put in such a way that students must use new lexical units, as well as expressing the meaning of individual sentences and paragraphs by other language means, etc., can be used.

To test the ability of checking a speech in a foreign language, each time we use special texts dedicated to the students' speaking skills and increasing difficulties, both in terms of content and its presentation. When working on these notes, students are often offered in printed form comments on the text, questions to which they should give answers, etc. Such control tasks are included in the schedule for each semester.

Written skills, in addition, are checked by special control dictations (common and individual spelling rules) performed in the class, besides this, there are other types of examinations for checking written skills, but they are carried out without using a record, and therefore we do not consider it necessary to focus on them. Consideration of the above tests is carried out with all pairs of students when they are not engaged in oral types of work with the teacher.

Of particular importance are the special oral examinations for checking the skills of oral speech, performed by students at the same time in group classes in the electronic classroom. The advantage of such oral tests in writing is that when checking the skills of speaking is obvious: oral skills are really checked here (communicative reaction, pace of speech, pauses, etc.). These works have a communicative orientation, greater objectivity and reliability in assessing student knowledge.

The main types of assignments used in oral tests are as follows: translations from the native language into a foreign language in the largest sentences; answers to questions on the topic and to the listened texts, to pictures, subjects; exchange replies, etc. Oral test of checking the speaking skills should be carefully prepared taking into account a number of points: to ensure the overall pace of work of the whole group; to think carefully about the subject and sequence of questions, to choose small texts of a cognitive nature, to which questions students must then give answers.

No less important is the careful design of these works: the pace of the speaker's speech should be normal, the pauses should be correctly measured to have time to say the answer twice at a normal pace), the sentences should be small, since the amount of memory in a foreign language is much less than in the native language, and it's about I-year students. The results of all measurements and examinations are with the senior teacher of the course, who, thus, can judge the knowledge and skills of all students and, if necessary, has the opportunity to add additional materials to the work plan of all groups, one group or individual student pairs to activate certain language skills.

Recording is used both when the teacher works with the entire student group or with a separate student, and when students work independently in the classroom.

In group classes, recording, from our point of view, should be used in the following cases: when developing listening skills, especially at the initial stage (later, as we will try to show below, such work should be carried out by students in the audience on their own), to develop skills for unprepared speech (Students listen to the recording in order to express their attitude to

what they heard), while reporting on the implementation of large complex laboratory work in the laboratory.

Before presenting a text in order to develop the ability to audit speech in a foreign language, a specific task must be set each time in order to direct students' attention to the most important thing: listen to the text and title it, formulate the main idea, briefly retell the content of the text, pass on the content of the listened monologue and etc. To solve this general problem, as a rule, it is necessary to carry out work on a more detailed study of the text. So, for example, during the second listening of the text, the task can be offered: to repeat literally separate sentences and paragraphs. After the final listening to the text, students should retell its content connected with the original or by their own words, supplement it, etc.

If the goal is to provoke students into a discussion, it is advisable to take short texts or statements, to which different students may have different attitudes.

Let us now dwell on how, as usual, a group lesson in the classroom with records passes a report on the performance of laboratory work by students. For example, in the 1st semester, students independently study the topic "At the doctor's room". To do this, they perform independent work. As a result of this work, students master the lexical material on the topic, memorize the content of the text itself, and to some extent master the topic.

In group classes, students once again listen to the text, which contains mainly dialogic speech, and simultaneously view the plot. Then they look at the plots and retell the content of the text in a monologue form, make their additions to the plot descriptions and, finally, lead a conversation on the topic "At the doctor's". At the same final lesson on the topic "At the Doctor", students are offered new texts in a tape recording and set tasks: to retell what they heard in monologue and dialogical forms, to express their attitude to what they have heard, to make up analogies with what they heard, etc.

When working with individual student, the teacher also often uses notes, giving specific tasks each time: to answer his questions on language material and content of the text he has heard, to retell what he heard, to use what he heard to talk with his partner, etc.

It seems to us necessary to dwell in more detail on the independent work of students in the audience. What types of work should be used for self-study by students in the classroom while the teacher is busy working with one of the student couples? We believe that it's worthwhile to use purely training exercises with the key, as they can be performed by students in the laboratory. On the other hand, since the teacher's full control over the work of the students is not ensured, it is not necessary to take exercises that

require students of great independence. First of all, it is necessary to use exercises for pair work, since students in the audience have the opportunity to exercise mutual control.

In pairs students continue to work on the development of listening skills: answer written questions to the text they have listened to, and when they listen to the text for the second time, they will literally repeat individual sentences of the text, stopping each time to write. The teacher, who at the time is working with one student couple, has the opportunity to observe whether his instructions are being carried out correctly by students who work independently.

A special place, however, among all types of work performed by students in the classroom on their own, is occupied by work with records using specially prepared cards, since mutual control is best performed here. Before listening to the text, both students receive a pair card: the 1st student's card contains, for example, questions about the text in Azerbaijani, he must ask them to his companion in a foreign language. In addition, he has answers to these questions in a foreign language and, thus, he can verify the correctness of his partner's answer. For the 2nd student, questions are given in a foreign language so that he has the ability to control the correctness of the posing of questions by his interlocutor. If the record is relatively large, then at first only the first student asks questions, and the second answers them, and then vice versa. If the text is small in size, then one student answers all questions to this text. Working with cards can vary as follows: students do not receive cards, but make them in the process of working each on their text, and then use them to test their companion's understanding when working on a new text.

LITERATURE

1. V.A. Gandelman, Y.A. Vedenyapin. The combination and ratio of audiences in extracurricular work in teaching a foreign language at the university. Moscow, 1970.
2. LşD. Tsesarsky. "Foreign languages at school", Moscow, 1968.
3. E.S. Mikhalkov, N.S. Russinkovskaya. Methods of teaching foreign languages. Moscow, 1972.

З.КАЗЫМОВА

**Регулярный контроль развития языковые навыки
Резюме**

Язык является важным средством общения между людьми, которые без него и развития общения между людьми невозможны. Существуют разные способы изучения языка. Правильно обучая этих способов ученикам, можно получить высокие результаты. Наглядным пособием является один из способов обучения языкам. Сюда входят различные учебные пособия, доски, диски и т. Д. Используя эти вспомогательные средства, можно обеспечить хорошее освоение языка. Следовательно, в статье рассматривается роль наглядных пособий в обучении языкам. По традиции знание языка часто проверяется в письменной форме, но, как мы уже указывали выше, при рассмотрении вопроса об изучении знаний учащихся в начале 1-го семестра устная проверка с письмом является более эффективной, поскольку она создает относительно равные условия для всех студентов и проверяли скорость реакции, что в конечном итоге указывает на фактическое владение новым языковым материалом.

Z.K.Kazimova

**Dil bacarıqlarının inkişafına mütəmadi nəzarət
Rezume**

Məqalə nitq bacarıqlarının inkişafına mütəmadi nəzarətdən bəhs edir. Dil insanlar arasında ünsiyyət vasitəsidir ki, onsuz insanlar arasında ünsiyyətin mövcudluğu və inkişafı qeyri-mümkündür. Dilin öyrədilməsinin müxtəlif üsulları vardır. Bu üsulları dili öyrənənlərə düzgün aşılamaqla yüksək nəticələr əldə edilə bilər. Dilin öyrədilmə üsullarından biri də əyani vasitələrdir. Bura müxtəlif dərş vəsaitləri, lövhə, disklər və s. daxildir. Bu vasitələrdən ayrı-ayrılıqda istifadə etməklə dilin yaxşı mənimsənilməsinə təmin etmək olar. Bu baxımdan məqalə dilin öyrədilməsində əyani vasitələrin rolundan bəhs edir. Ənənəvi olaraq, dil bilikləri tez-tez yazılı şəkildə yoxlanılır, lakin, 1-ci semestrin əvvəlində tələbələrin biliklərini yoxlamaq məsələsini nəzərdən keçirərkən, yazı ilə şifahi yoxlama daha effektivdir. Məqalə dil bacarıqlarının inkişafı ilə maraqlananlar üçün faydalı ola bilər.

**Rəyçi: Sevil Əliyeva
filologiya elmləri namizədi**

TƏRANƏ MƏMMƏDOVA
Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu
terane873@gmail.com

AZƏRBAYCAN FOLKLORUNDA NƏSİHƏT XARAKTERLİ NÜMUNƏLƏR

Açar sözlər: folklor, janr, nümunə, nəsihət, tərbiyə

Key words: folklore, genre, admonition, decency

Ключевые слова: фольклор, жанр, наставление, воспитание

Gənc nəslin təlim-tərbiyəsində ən mühüm vasitələrdən biri öyüd-nəsihətdir. “Nəsihət” ərəb sözü olub *öyüd*, *məsləhət* mənasını ifadə edir. İstər xalq yaradıcılığında, istərsə də ayrı-ayrı söz sənətkarlarının bədii irsində tərbiyə ən qiymətli mənəvi sərvət hesab edilmiş, tərbiyəvi-nəsihətamiz məzmunlu örnəklərə xüsusi yer verilmişdir. Şifahi nitqdə geniş yayılan nəsihətlər xalqın milli-mənəvi, əxlaqi dəyərlərinin daşıyıcısı olub özünəməxsus fərdi xüsusiyyətlərə malikdir.

Ən qədim dövrlərdən insanlar övladlarının, gənclərin tərbiyəsi məqsədilə öz təcrübələrini paylaşmış, bu proses zamanla yaradıcı xüsusiyyətlər qazanaraq inkişaf etmişdir. Hər hansı bir insanın qüsurlarını aradan qaldırmaq, ona doğru yol göstərmək, yaxşılığa təşviq etmək, pisləklərdən, mənfi əməllərdən çəkəndirmək məqsədilə söylənən “nəsihətlər” yazılı ədəbiyyatda olduğu kimi, folklorada da geniş yayılmış, hətta janr xüsusiyyətləri qazanmışdır.

Ancaq şifahi xalq ədəbiyyatına məxsus nəsihət nümunələri uzun illər başqa-başqa janrların tərkibində tədqiq olunub-öyrənilmişdir. Bu nümunələrin ilk dəfə toplanması və ayrıca tədqiqi AMEA-nın müxbir üzvü Azad Nəbiyevin adı ilə bağlıdır. Onun “Azərbaycan xalq ədəbiyyatı” kitabında bu nümunələr “öyüdlər” başlığı ilə təsnif edilmişdir. Daha sonrakı dövrlərdə fil.ü.f.d. Sevdə İmanova “Azərbaycan xalq inancları və kiçik janrlar” mövzusunda yazdığı dissertasiya işində folklorun kiçik janrları arasında daha geniş bölgü apararaq nəsihətləri də buraya əlavə etmiş, müəyyən xüsusiyyətlərinə görə onları qruplaşdırmışdır.

“Kiçik janrların böyük bir qismi insanın məişət həyatı, onun gündəlik davranışları, əxlaq və ədəb qaydaları, qarşılıqlı münasibətləri ilə bağlıdır. Onların içərisində müxtəlif adətlər, öyüdlər, nəsihətlər, sağlıqlar, şayiələr, şərhələr, arzu-peymanlar və s. vardır. Bütün bu nümunələr şifahi ədəbiyyatımızda kiçik janr ölçülərini qəbul etmişdir. Onları heç bir növ və ya janr altında deyil, yalnız kiçik janr çərçivəsinə sığışdırmaq mümkündür” [6, s.61].

Azad Nəbiyevdən fərqli olaraq, nəsihətləri ayrıca janr qəbul edən Sevdə İmanova öyüdlərlə nəsihətləri fərqləndirərək yazır: “Nəsihət öyüdlərlə eyni kökdən olub, onunla bir sıra məqamlarda çarpazlaşsa da, özünəməxsus fərdi xüsusiyyətlərə malik kiçik janrlardan ibarətdir. Xalqın şifahi nitqində geniş yayıldığı kimi, etnik düşüncənin milli-mənəvi-əxlaqi dəyərlərin fəal daşıyıcısı olan bədii nümunələrdən biridir. Nəsihətlər xalqın bir çox davranış, rəftar qaydalarını özündə əks etdirir, konkret məzmun çevrəsinə malik olur. Əgər öyüdlərdə ümumi nəsihət qaydaları, ən çox isə etik dəyərlər əhatə edilirsə, nəsihətlərdə konkret məsələlər önə çəkilir” [6, s.147].

Şifahi ədəbiyyatımızda geniş yayılan öyüd-nəsihətlərin mövzu dairəsi də olduqca genişdir. Onlar müxtəlif müəlliflər tərəfindən fərqli formalarda qruplaşdırılmışdır. Belə ki, öyüdlərin təsnifatı akademik Azad Nəbiyev tərəfindən aşağıdakı kimi verilmişdir:

1. Davranış, etika qaydaları, böyüklərə hörmət, insan rəftarı və münasibətlərini formalaşdıran öyüdlər;

2. Ailə-məişət, doğmalığ münasibətləri, ailə, nikah və kəbin qaydalarını əhatə edən öyüdlər;

3. Vətən, torpaq və qəhrəmanlıq və vətənpərvərlik duyğularını ifadə edən öyüdlər [8, s.333].

S.İmanova isə öz növbəsində bu bölgünü aşağıdakı kimi vermişdir:

1. Tərbiyə, əxlaq və ali mənəvi dəyərləri əhatə edən nəsihətlər;

2. İnsanlarla rəftar, idarəçilik və dövlətçilik ənənələrini əhatə edən nəsihətlər;

3. İnsanın yaşayış və sağlam həyatını əhatə edən nəsihətlər;

4. Dini dəyərləri əhatə edən nəsihətlər [6, s.149].

Göründüyü kimi, tədqiqatçı nəsihətləri “folklorun kiçik janrları”na daxil etmiş və müəyyən qədər təsnifatını vermişdir. Ancaq bu bölgü formal xarakter daşıyır və fikrimizcə, sözügedən nümunələrin məzmun dairəsi daha genişdir.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, ümumi araşdırmalara baxmayaraq, şifahi xalq ədəbiyyatında geniş yayılan nəsihət janrı ilə bağlı ayrıca tədqiqat işi aparılmamış, geniş təhlillərə yer verilməmiş, onların yaranması, inkişafı, başqa janrlarla əlaqəsi, əksolunma şəkilləri kimi bir sıra məsələlər araşdırılmalardan kənarda qalmışdır.

Xalqın zəkası, xarakteri, ruhu, daxili və xarici həyatı, dünyagörüşü, milli tarixi və mentalitetinin dəqiq, sərrast və parlaq şəkildə tərənnüm olunduğu bu xalq yaradıcılığı nümunələri haqqında daha geniş araşdırmaların aparılmasına ciddi ehtiyac vardır.

Bəzi alimlər tərəfindən tədqiq edilməsinə baxmayaraq, onların yaranma mexanizmi, funksiyaları və mahiyyəti hələ də axıra qədər aydınlaşdırıla bilməmişdir. Əsrlərdən-əsrlərə, nəsillərdən-nəsillərə ötürülərək günümüze

qədər gəlib çatmış nəsihətlərin forma və məzmun özünəməxsusluğunun folklorun digər janrları ilə müqayisəli şəkildə araşdırılması da olduqca vacibdir.

Çünki yazının meydana çıxmasından xeyli əvvəl yaranmış, ağızdan-ağıza keçərək günümüzədək gəlib çıxan, hətta folklorun ən qədim janrlarından sayıla biləcək şifahi ədəbi ənənənin məhsulu olan nəsihətlər bir janr kimi aşiq yaradıcılığına, təsəvvüf yolu ilə klassik ədəbiyyata keçmiş, yazılı ədəbiyyatımızın bir çox növlərində ortaya çıxmışdır.

“Azərbaycan xalqının yüzillər boyu yaratdığı şifahi söz sərvəti onun milli-mənəvi kimliyi, tarixi-etnoqrafik həyat tərz, fəlsəfi-estetik düşüncəsi, poetik təxəyyül və təfəkkür sistemi barədə kompleks informasiya daşıyan ilkin və əsas qaynaqlardandır” [2, s.29]. Bu baxımdan nəsihətlər də Azərbaycan folklorunda özünəməxsus yer tutur. Lakin təəssüflər olsun ki, uzun illər folklor nümunələri əsasında aparılan araşdırmalarda, tədqiqat əsərlərində ənənəvi məlumatlardan kənara çıxılmamış, janrların məzmun dərinliyinə yetərincə diqqət edilməmişdir. Bu səbəbdən öyüd-nəsihətlər də uzun illər ya başqa-başqa janrlar – atalar sözü, məsəllər, bayatılar, mərasim folklor nümunələri və s. içərisində verilmiş, ya da etnoqrafik həyat tərz kimi qəbul olunaraq ayrıca janr kimi tədqiqata cəlb olunmamışdır. Məsələn, toy mərasimlərində oxunan və xalq mahnısından gətirilən aşağıdakı nümunəni nəzərdən keçirdikdə görünür ki, el nəsihəti, xalq öyüdü folklorumuzda mahnı formasında öz təzahürünü tapır.

Ata evi dar olar,
Əylən, gəlinim, əylən.
Qaynana lal-kar olar,
Öyrən, gəlinim, öyrən.
Qayğına qalmasınlar,
Əylən, gəlinim, əylən [4, s.138].

Nəsihətlərin tarixən ayrı-ayrı termin və anlayışlar adı altında təqdimi onların janr baxımından fərdi səciyyə daşmasını da müəyyən etməyə imkan yaratmamışdır. Bu baxımdan həmin folklor inciləri daha çox “atalar sözləri”, “məsəl”, “zərbi-məsəllər”, “hikmətli sözlər” adı altında təsnif olunmuş, əksərən “atalar sözləri” ilə eyni statusda nəşr edilmişdir. Belə bir yanaşma tərz, şübhəsiz ki, xalq nəsihətlərinin ayrıca bir janr kimi öyrənilməsinə və araşdırılmasına imkan verməmişdir.

Belə ki, nəsihətamiz, hikmətli fikirləri özündə ehtiva edən nümunələrdən bəhs edərkən ağıla gələn ilk növbədə atalar sözü və məsəllər olur. Ancaq ideya və məzmununa diqqət etsək, görürük ki, onların heç də hamısı nəsihət ruhunu, nəsihət xarakterini özündə əks etdirmir. Məsələn, “Az bilmək istəmirsənsə, çox oxu” [5, s.119], “Dünya malını yığmaqdan, dünya aqlını yığ” [5, s.127] kimi nümunələrin mahiyyətində nəsihət,

məsləhət dayanır. Ancaq atalar sözləri illərin sınağından çıxan nümunələrdir. Onlarda təsdiqlənmiş bir hökm duyulur. Məsələn, “Ağıllı elm içər, ağılsız həlim” [5, s.75], “Kin olan yerdə, gün olmaz” [5, s.76]. Bütün bunlar atalar sözü və nəsihətləri bir-birindən fərqləndirməyə əsas yaradır.

Yalnız atalar sözü və məsələlərdə deyil, bayatı, xalq inancları, uşaq folklor nümunələrində də bu xüsusiyyətlər özünü göstərir. Eyni zamanda ayrı-ayrı lətifələrdə, məzhəkələrdə də, ya birbaşa məzmununda, ya da sonluqda nəsihət ruhlu ifadələr, öyüd xarakterli fikirlər yer almaqdadır. Məsələn, “Əmanətə xəyanət olmaz” kimi nümunələr həm kiçik məzhəkə, həm də nəsihət xarakterli ifadələrdəndir.

Və ya
Aşıq, öyün qızınan,
Ol oduna qızınan.
Namus-qeyrət zay etsə,
Tutsun belə qızı nan. [5, s.66]

Nümunədən göründüyü kimi, xalq nəsihəti, xalq öyüdü bayatı formasında verilmiş, qız övladın yüksək qiymətləndirilməsi tövsiyə olunmuşdur. Nümunədə həmçinin qızın namus, qeyrət timsalı olduğu da vurğulanır. Ümumiyyətlə, qızlara xitabən söylənilən nəsihətlər janrın daxilində xüsusi bir bölgü təşkil edir və bununla bağlı Azərbaycan folklorunda kifayət qədər nəsihət nümunələrinə rast gəlmək mümkündür. Məsələn, “Bala, ər evi, nökar evi”, “Gərək hər sözü söz etməyəsən, Böyüklərə ehtiram göstərəsən”, “Ərin qardaşına “qardaş”, bacısına “bacı”, ana-atasına “ana-ata” deyəsən”, “Tez durasan, gec yatasan”, “Bacardığın işdən yapışasan” və s. [9].

Hətta, bayatı formalı nümunələrin məzmunla bağlı bölgüsündə vətən həsrəti, məhəbbət, alqış, öymə və s. kimi öyüd-nəsihətlər də xüsusi bölgü təşkil edir. Qohum hara, yad hara,
Bel bağlama əğyara.
Həyasız qonşun olsa,
Tez köç, canın qurtara. [1, s.217]

Nümunələrdən göründüyü kimi, nəsihətlərin sabitləşmiş formasına və ya qəlibinə o qədər də rast gəlinmir, istər nəzm, istərsə nəsrə olan bir çox janrların məzmununda nəsihət ana xətti təşkil edir. Bu baxımdan nəzmlə nəsrin növbələşməsi şəklində qurulan dastanlar xüsusən diqqətəlayiqdir:

Uymagilən hər namərdün dilinə,
Baxmagilən düşmənlərin felinə,
Öz-özünü salma Hələb çölinə,
Sənin üçün kömək edən tapılmaz. [7, s.123]

Azərbaycan folklorunda yer alan nəsihət nümunələri ilə bağlı maraqlı tərəflərdən biri də onların məzmun baxımından təsnifidir. Qadınlarla yanaşı, oğlan uşağına verilən nəsihətlər, süfrə ilə, insanların yaşayışı, sağlamlığı, dövləti idarəetmə və s. ilə bağlı öyüd-nəsihətlər də kifayət qədər çoxdur. Məsələn, süfrə mədəniyyəti ilə bağlı nümunələrin bir neçəsini nəzərdən keçirək: “Çörək yeyəndə danışma”; “Çörək əlindən düşəndə üç dəfə öpüb gözüünün üstünə qoy” [8, s.332]. “Böyük oturmamış oturma”; “Süfrə qırağında yerini tanı” və s. nümunələrdə də xalq inanclarının izləri görünür. Bu nəsihətlər, əsasən, ulularımızın inanc sistemi – süfrəyə, çörəyə müqəddəs yanaşma tərzini əks etdirir.

Bütün bunlar aydın göstərir ki, nəsihətlərin digər folklor janrları ilə oxşar və fərqli xüsusiyyətlər daşması kimi səciyyəvi ideya-məzmun və struktur göstəriciləri, janrın özəlliklərini büruzə verən bir çox məziyyətlər və s. bənzər şifahi örnəklərlə paralel və müqayisəli şəkildə təhlil edilməlidir.

Məlumdur ki, şifahi xalq ədəbiyyatının bir çox nümunələri digər janrlar üçün də əsas baza və mənbə rolunu oynamaq xüsusiyyətinə malikdir. Belə janrdaxili keçidlər xalq nəsihətlərinin formalaşmasında da fəal iştirak etmişdir. Xüsusən, atalar sözlərindən, inanc və etiqadlardan xalq nəsihətlərinə, xalq nəsihətlərindən isə əksinə keçidin bir sıra qanunauyğunluqlarının aşkar edilməsinə də ehtiyac duyulur.

Göründüyü kimi, folklorumuzun qədim janrları içərisində özünəməxsus yer tutan və xalqın, etnosun dünyagörüşünü, milli-mənəvi dəyərlərini əks etdirən nəsihətlər onu yaradan etnosun davranış xüsusiyyətlərini, onun qədim ənənələrini əks etdirmək baxımından olduqca dəyərli nümunələrdir. Bu nümunələr həm məzmun, həm də forma baxımından fərqli şəkillərdə özünü göstərir.

Aparığımız tədqiqatdan belə nəticəyə gəlinir ki, ulularımızdan bizə qalan bu dəyərli öyüd-nəsihət nümunələri zaman-zaman janr xüsusiyyəti qazanan maraqlı folklor örnəklərindəndir. Bu nümunələrin xüsusilə, gənclərin Avropalaşma meyillərinin artdığı, milli-mənəvi dəyərlərimizdən uzaqlaşdığı, adət-ənənələrimizin unudulduğu müasir dövrümüzdə geniş tədqiqinə, gənc nəslin tərbiyəsində bir vasitə kimi istifadə olunmasına, eləcə də məktəblərdə tədrisinə, ehtiyac vardır. Ümumiyyətlə, insanların mənəvi tərbiyəsində folklorda işlənən bu nümunələrin böyük rolu vardır.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan bayatıları. Bakı: “XXI – Yeni Nəşrlər Evi”, 2004, 304 s.
2. Azərbaycan Ədəbiyyat tarixi. Altı cildə. I cild. Bakı: Elm, 2004, 760 s.
3. Əliyev R. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. Bakı: Şərq-Qərb, 2014, 350 s.

4. Gəlinin cəhiz kitabı. Bakı: Yazıçı, 1994, 416 s.
5. Xalqımızın deyimləri və duyumları. Bakı: Maarif, 1988, 384 s.
6. İmanova S.Q. Azərbaycan xalq inancları və kiçik janrlar. Bakı: Nurlan nəşriyyatı, 2008, 228s.
7. “Koroğlu”. Bakı, “Səda”, 2005, 751 s.
8. Nəbiyev A. Azərbaycan xalq ədəbiyyatı. İki cildə. I cild. Bakı: Çıraq, 2009, 640 s.
9. Nəsihətlər (toplama nümunələri AMEA Şəki Regional Elmi Mərkəzinin arxivində saxlanılır.)

T.Mammadova

Samples of admonition character in azerbaijan folklore Summary

The folklore has been the main and learning of the art self-expression of the Azerbaijan people. Wast time and chronological bounds of the artistic-cultural process, movement of the folklore, beginning with the first mythological poetic ideas and realizations, and mounting to the level of a perfect artistic system, confirms our thought. Of course, as is in majority of peoples in the world, our people's artistic thinking began to from, departing from the first elementary mytological gleams. The folklore word in broad sense is the expression of the centuries-old popular wisdom, and here all the forms young and old in this or that extent bear in themselves this quality.

The folklore word in board sense is the expression of the centuries-old popular wisdom, and here all the forms young and old in this or that extent bear in themselves this quality. In a number of genres centre of gravity of the text load is the capacious expression of popular wisdom. The advice's are revived with shrewd sense, fed on a deep knowledge of life. Advice's during centuries is fulfilled besides aesthetic significance a moral – educating role. Possesing a broad thematic and genre range, Azerbaijan folklore is at the same time unique exponent of peoples colorite and national mentalit From the smallest folklore sample to a large epic text – in all levels the language of our folklore reflects and bears in itself the spririt, psychology spiritual energy and power of the people.

Т.Мамедова

**Образцы наставленческого характера в азербайджанском
фолклоре
Резюме**

Богатые образцы фолклора, созданные азербайджанским народом на протяжении столетий, сообщают о национально - нравственном облике создавшего их народа, его философских, эстетических рассуждениях. Эти образцы на протяжении веков были основными, ведущими формами самовыражения художественно – поэтического мышления азербайджанского народа. Азербайджанский фолклор обладает богатой системой жанров. Будучи проявлением народной мудрости, в широком смысле этого слова, фольклор и все его малые и большие жанры несут в себе эту характеристику. Однако, с этой точки зрения, жанр наставлений выделяется особо.

Широко распространенные в устной речи наставления, являясь носителями национально-нравственных поведенческих ценностей народа имеют присущие себе особенности. В статье, в основном, затронуты эти вопросы, исследованы вопросы формирования и развития наставлений. В этом смысле внутрижанровые переходы активно участвовали в формировании наставлений. Особо остались на вопросах перехода от пословиц, убеждений и верований

Rəyçi: Ataəmi Mirzəyev
Filologiya üzrə elmlər doktoru

GÜNEL HÜMMƏTOVA
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

XX ƏSRİN BİRİNCİ YARSINDA ÜİK(B)P MK-NİN ƏDƏBİYYAT VƏ İNCƏSƏNƏT HAQQINDA QƏRARININ “YENİ NƏSİR”DƏ ROLU

Açar sözlər: roman, müəllif, ədəbi tənqid

Ключевые слова: роман, автор, критика

Key words: novels, writer, literary critic

XX əsrin siyasi vəziyyəti “konfliktsizlik” nəzəriyyəsi altında ədəbiyyatı bəsit təbliğat ədəbiyyatına çevirməyə cəhd edirdi ki, bu da Böyük Vətən müharibəsindən sonrakı ən ziddiyyətli dövr olub, qatı stalinçilərlə islahat tərəfdarları arasında gedən hakimiyyət uğrunda sərt mübarizədən və köhnə bolşevik ədəbi siyasətindən irəli gəlirdi. Lakin bu dövrün alovlu müharibə səngərlərindən alınacaq keçmiş cəbhəçi yazıçıları müharibədən sonra ortaya çıxan ziddiyyət və faciələri, problemləri qələmə almaq istəsələr də həmin dövrün zamanlama metodologiyasına yad gəlirdi üçün “bolşevik ideoloqlarının, ikiüzlü stalinistlərin” xoşuna gəlmir və onların fikirlərinə görə isə həyat həqiqətləri ədəbiyyata gətirilməməli və ədəbiyyatda bunlar əks edilməməlidir. Çünki, bu kimi problemlərin əksi sovet adamalrının işində maneələr yaradır, “konfliktsizlik” nəzəriyyəsinin əsas prinsipi olan “müsbət qəhrəman” və “müsbət faktlar” metodologiyasından kənar çıxılırdı ki, bu da həmin dövrün siyasi mühitinə lazım deyildi. Tənqidçi C.Cəfərov 1951-ci ildə nəşr etdirdiyi “Ədəbiyyatımızda ideya saflığı və yüksək sənətkarlıq uğrunda” məqaləsində sosialist ideologiyasının möhkəmləndirilməsində və əhatəsindəki insanların kommunist ruhla tərbiyələndirib cəmiyyətdə irəliyə doğru hərəkət etməsində ədəbiyyatın böyük rolu olduğunu qeyd edərək bildirmişdir: “Partiya ədəbiyyatı kəsərli bir ideoloji silah kimi yüksək qiymətləndirir”. (1s, 128) Məhz buna görə də həmin dövr, ədəbiyyatı publisistika səviyyəsinə endirməklə bu problemin həllinə çalışırdı. Xüsusən ÜİK(b)P-nın «Zvezda» və «Leninqrad» jurnalları haqqında» 14 avqust 1946-cı ildə «Böyük həyat» kinofilmi haqqında», 4 sentyabr 1946-cı ildə «Dram teatrlarının repertuarları haqqında» qərarlarında da sovet ideologiyasından kənara çıxmamaq, yeni mövzuda yazılmış əsərlərin qəbul edilməməsi, yeni prinsiplə həyat həqiqətlərini olduğu kimi əks etdirən ədəbi nümunələrin oxucular tərəfindən oxunmamasının qarşısını almaq üçün onların dərc olunmasına mane olmağın əsas şərt olduğunu və bu tip əsərə qucaq açan «Zvezda» və «Leninqrad» jurnallarının vətənə xəyanət edəcək dərəcədə etdiyi səhifə “xalq qarşısında, dövlət qarşısında, partiya qarşısında öz məsuliyyətini, öz dərk etmək qabiliyyətini itir”(10 s.7) məkədən ibarətdir. Eyni zamanda da “qeyri

sovet yazıçılarının sovet ədəbiyyatına zərərli təsiri ilə nəyinki mübarizə aparmamışlar, hətta sovet ədəbiyyatına yabancı olan təmayül və ənənələrin jurnallara soxulmasına yol vermişlər” ki, bu da ədəbiyyatda yeni metodun, yeni istiqamətin yaranmasına təkan verirdi. Mərkəzi komitə «Zvezda» və «Leninqrad» jurnallarının işini heç də ürək açan olmadığını, jurnalda şit, duzsuz, bayağı, siyasi cəhətdən laqeyd olan əsərləri dərc etdirməklə vəzifələrinin öhdəsindən layiqincə gələ bilmədikləri ilə yanaşı “sovet ədəbiyyatına yabancı olan təmayül və ənənələrin jurnallara soxulmasına yol vermişlər” kimi fikri ifadə edərək ədəbiyyata yeni izin, yeni prinsipin gəldiyini artıq hiss etdiklərini və belə qərarlarla onun qarşısının alınmasına yönələn tədbirlərin vacibliyini qeyd edirdilər. Bu haqqda Jdanov «Zvezda» və «Leninqrad» jurnalları haqqında stenoqramında həmin dövrdə yaranmaq istəyən, ilk tumurcuqları tökən, bütün siyasi və ədəbi aləmdə rezonans yaradan, ədəbi yenilikləri, həyatın çılpalıqlarını olduğu kimi “sənət sənət üçündür” şüarı ilə qələmə almağa çalışan yazarları “simvalistlər, imofonistlər, hər cür dekanentlər”(7.s.34) adlandırmış və onları ədəbiyyatda məfkurəsizliyi təbliğ edən kimi qeyd etmişdir. Həyata keçirilən 1946-cı il qərarı ədəbiyyatda azad fikirliliyə, həyat həqiqətlərini olduğu kimi əks etdirməyə qarşı olan bu totalitar təfəkkür hücumu Azərbaycan ədəbiyyatından da yan keçməmiş və 22 avqust 1948 ci ildə Azərbaycan K(b)P Mərkəzi Komitəsi «Azərbaycan sovet ədəbiyyatının vəziyyəti və onu yaxşılaşdırmaq tədbirləri haqqında» qərarı ilə “konfliktsizlik” nəzəriyyəsinin təbliğinə əsas yer verilməsi üçün “xalqın tələbindən geri qalan yazıçılar”ın canlanması və onlara yeni üsul əsasında yaradıcılıq istiqamətində köməklik göstərilməsini təcrübəli yazarlara tapşırırdı. Tənqidçi C. Cəfərov da bu qərarın gəldiyi qənaətə gələrək qeyd etmişdir ki "ayrı-ayrı yazıçıların yaradıcılığında ideoloji təhriflərə yol verilir, sovet xalqına yabancı əsərlər meydana çıxır...İkinci ciddi nöqsan ondan ibarətdir ki, bir çox yazıçılar ideya və mövzu arxasında gizlənərək sənətkarlıq məsələsinə laqeyd yanaşırlar" kimi həmin dövrün ədəbiyyatda iz salıb-salınmayacağı belə bəlli olmayan yazıçıların peyda olmasını və onların sənətdən bi xəbər olaraq sadəcə sovet ideologiyasının tələblərini yerinə yetirən mənasız, tutarsız əsərlər yazmaqlarını qınayır ki, bu da bir növ tənqidçi təfəkkürünün yeni ideologiyaya qarşı üstüörtülü çıxması idi. (1.s, 128)

Bu qərardan sonra Azərbaycan ədəbiyyatında yeni cığır yarandı və ədəbi proses və tənqid sanki yolayrıcında qalmışdı, bir tərəfdən verilən qərar, digər tərəfdən «Zvezda» və «Leninqrad» jurnallarında dərc edilmiş yeni ədəbi həyat işığını yansıtan əsərlər ədəbi mühiti qərarlı qoyurdusa da qərarın hökmü və jurnal və qəzetlərə verilən tapşırıqlar bu yeniliyi bir az sıxma –boğmaya salırdı . 50-ci illər ədəbi prosesin ümumi mənzərəsini təsvir edən tənqidçi, yazıçı, ədəbiyyatşünas Elçin “romanlar publisistik nəsr kimi ortaya çıxdı” kimi qeyd edərək həmin dövr nəzəriyyəsinin müharibədən sonra gədən

quruculuq işlərinin, bərpa və tikinti işlərinin, şəhərlərin tikilməsinin, əmək yarışmalarının, birincilik uğrunda mübarizənin, beşillik planların və bu tipli məsələlərin insan həyatından önəmli olmaqla yanaşı, sovet həyatının üstünlükləri, yaxşı tərəflərinin təsvirinin əsas yer alınmasına baxmayaraq hələ də “sosrealizmdə mövzu arxasında gizlənmək var idi. Yəni istedadı olmayan və bir yazıçı kimi özünü ifadə edə bilməyən şəxs mövzu arxasında gizlənirdi, sosialist əməyinin qəhrəmanının həyatından yazıb, bədiyyətə daxil olmayan bir roman ortaya qoyurdu, orda insan əvəzinə qəhrəman traktor, zavod və s. olurdu. Sovet rejimi isə bunu təqdir edib yüksək sənət mərtəbəsinə qaldırırdı. Bu gün də bu proses müəyyən mənada davam edir”.

(5)Eyni zamanda tənqidçi digər tədqiqat işində “müharibə qurtardıqdan sonra dinc quruculuq dövründə Azərbaycan yazıçılarının əmək adamlarının həyatına müraciət etməsi, əməyin pafosunun tərənnümü təbii və labüd bir hal idi. Lakin bu o demək deyildi ki, istehsalatdan yazılmış nəsr əsərləri bir növ urbanizmə gəlib çıxsın, texnika və istehsalat prosesi fetişləşdirilərək insanı onun taleyini, hiss və həyəcanını, düşüncəsini, mənəvi aləmini arxa plana çəksin”**(6.s.190)** və nəsr nümunəsini bir tərəfli plan əsasında inkişaf etdirsin. “Müasir kəndimiz və nəsrimiz” məqaləsində isə 50-ci illər nəsrində qoyulmuş problemlərin mövzu dairəsinə toxunan tənqidçi həmin nəsr əsrlərinin hələ də köhnə ənənələrə sadıq olaraq kənd mövzusunı aktual problemlərin dairəsində öz nəslərinə gətirmiş və müharibə dövründən sonrakı ictimai-siyasi durumun insan həyatında yaratdığı problemlərin yeni “təravətli” ifadə vasitələri ilə “yeni məsələlərə toxunub” dərinləşdirmiş və “bədi tənqidə uğradılmış” “kull halında konkret tarixi dövrdə kənddə cərəyan edən proseslər, adamları düşündürən, həyəcanlandıran problemlər”i geniş şəkildə “bir sıra məsələlərə ilk dəfə diqqət yetirərək, nəsrə təravətli bədi ifadə vasitələri” gətirərək əsərlərində əks etdirdilər.İsa Hüseynov isə bu dövr nəsrində qoyulan qəhrəman probleminə toxunmuş və “Yeni zaman, yeni qəhrəman” məqaləsində qeyd etmişdir ki, 50-ci illər nəsr qəhrəmanının yaranmasında əsas müasir insan psixologiyası üzərində düşünməli və elmi texniki inkişafda olan sosial durumu, qəhrəmanların nələrə qalib gələ biləcəkləri, nələrin öhdəsindən gələ biləcəklərin düşünüb həqiqi həyat həqiqətlərin əks etdirməlidirlər. İsa Hüseynova görə bu dövr nəsrində oçerkcilik yaranmışdır və ədib “həyat həqiqətinə sadıq qalmaq” şüarının başa düşülmədiyini və buna görə də “torpaqda sürünürlər və məhz bu səbəbə görə,təsvir olunan qəhrəman yüksək idealdan, emosional təsirdən, orjinallıqdan,idraki əhəmiyyətdən məhrum olur”.Baş alıb gedən bu problemə qarşı heç bir tədbirin görülməməsini qeyd edərək həmin qəhrəmanların primitivliyindən və “onun üçün də bu dövr nəsr qəhrəmanlarının primitivliyinə görə elə bu dövrdə də qalacağını qeyd etmişdir(məqalə).” Həmçinin İsa Hüseynov “həyat təfsilatını,təsvir materialını, bir sözlə,

qəhrəmanı qəhrəman edən, ümumiləşdirmək üçün lazım olan ən başlıca şeyləri seçə bilməməkdən, bir az da açıq desək, müəllifdən yüksək mədəni səviyyənin olmamasından irəli gəlir” kimi problemlərin oçerkçiliyə sürüklədiyini qeyd etmişdir.(2)

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Cəfərov C. Ədəbiyyatda ideya saflığı və yüksək sənətkarlıq uğrunda. "İnqilab və mədəniyyət" jurnalı, 1951, №10
2. İsa Hüseynov. Yeni zaman, yeni qəhrəman. Ədəbiyyat və incəsənət. 1961, 26 avqust
3. Əliyeva B. Muğanna yer dilində danışmayan yazıçı. 525-ci qəzet, 2006, 4 fevral.
4. Elçin Sosrealizm bizə nə verdi? [Mətn] :sovet dövrü ədəbiyyatı haqqında. Məsələnin qoyuluşunadair/Elçin BAKI: Mütərcim, 2010
5. Elçin. Tənqid və ədəbiyyatımızın problemləri. BAKI, YAZIÇI, 1981, s.159-360
6. Əlişanoğlu T.“Azərbaycan nəsrində sosializm realizim çevrəsində”BAKI: Elm, 1999, s.100
7. Jdanov A. Zvezda və Leningrad məcmuəsi haqqında.BAKI: Azərnəşr, 1946, s.39
8. Vəliyev M. “Bizim qızlar”, Ədəbiyyat qəzeti, 1950, 25 Avqust
- 9 . Salamoğlu Təyyar. Müasir Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı: «E.L.», 2014, səh.374
10. Y.Seyidov. Həyatımız və nəsrimiz.Azərbaycan jurnalı, 1973 s. 131-157
11. Zvezda" və "Leningrad" jurnalları haqqında [Mətn] : ÜİK(b)P MK-nın 1946-cı il 14 Avqust tarixli qərarından : DrAm teatrının repertuarı və onu yaxşılaşdırmaq tədbirləri haqqında ÜİK(b)P MK-nın 1946-cı il 26 Avqust tarixli qərarı : "Böyük həyat" kino filmi haqqında ÜİK(b)P MK-nın 1946-cı il 4 sentyabr tarixli qərarı : V. Muradelinin "Böyük dostluq" operası haqqında ÜİK(b)P MK-nın 1948-cı il 10 fevral tarixli qərarı. BAKI: Azərnəşr, 1953

Hummatova Gunel Saleh

In the first half of the twentieth century, the role of UCP (b) P MK on literature And Art in the "new generation"

Summary

This Article deals with the impact of the 20th century social process on literature And criticism of the decisions made during that period. He noted that the literary process in 1948-1950 was evaluated differently by

critics. He pointed out that the subjects reflected in his Artistic works are related to the socio-political process. Jdanov's comments on the decision were analytical. He also noted that some of the works written on that date were politically opposed in the Decision of the CPSU (b) PC on literature and art.

During this period, it was noted that the main theme of the prologue was the principle of socialism. In this period, the prose has been interpreted as the public enemy of the works reflecting the socialism principle.

The new prose points out that the theory of confessionism has been mainstreamed. He also noted that some of the works written on that date were politically opposed in the Decision of the CPSU (b) PC on literature and art.

Гумматова Гунель Салех

В первой половине двадцатого века роль УССР (б) Р МК в области литературы и искусства в «новом поколении»

Резюме

В этой статье рассматривается влияние социального процесса 20-го века на литературу и критику решений, принятых в этот период. Он отметил, что литературный процесс в 1948-1950 гг. По-разному оценивался критиками. Он отметил, что предметы, отраженные в его художественных работах, связаны с общественно-политическим процессом.

Были проанализированы комментарии Джданова к решению. Он также отметил, что некоторые из работ, написанных в этот день, были политически противоположны в Постановлении ВКП (б) ПК по литературе и искусству. В этот период было отмечено, что основной темой пролога является принцип принципа социализма. В этот период проза была интерпретирована как общественный враг произведений, отражающих принцип социализма.

Новая проза указывает на то, что теория конфессионизма была включена в основное русло. Отражение науки САФАГ как фундаментальной науки В За «Крытом мире» воспроизводится в взгляде писателя и на подходах критиков к этой идее.

Rəyçi: Təyyar Cavadov
Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

RƏNA CAVADOVA
BDU
ren-bdu@mail.ru

QASIM QASIMZADƏ YARADİCİLİĞİNDƏ “VƏTƏN EŞQİ VƏ VƏTƏNPƏRVƏRLİK”

Açar sözlər: Q.Qasımzadə, ədəbi fəaliyyət, ədəbi mühit, vətən mövzusu, lirik növ, vətənpərvərlik, ideya.

Ключевые слова: К.Касумзаде, литературная деятельность, литературная среда, тема родины, лирический род, патриотизм, идея.

Keywords: G.Gasumzadeh, literary activity, the literary environment, a native land theme, a lyrical sort, patriotism, idea.

Vətənpərvərlik ideyası mahiyyəti etibarilə xalqın milli özünüdərkini təşkil edən təməl ideyadır. Bunun üzərində insana və cəmiyyətə verilən mənanın milli mənsubiyyət, ölçüləri, kriteriyaları və miqyası müəyyənləşir. Vətənpərvərlik ideyası poeziyada öz ifadəsini müxtəlif şəkildə tapır.

Müasir dövrdə vətənpərvərlik mövzusu olduqca aktualdır. İlk öncə ona görə ki, o hər bir vətəndaşa aiddir, ölkədə və dünyada baş verən siyasi situasiya ilə sıx əlaqəlidir. İnsanın öz ölkəsinə, ətrafındakı insanlara, öz doğma xalqına, dövlətinə, mədəniyyətinə və təbiətinə münasibəti vətənpərvərlik hissindən asılıdır. Eləcə də, insanın hər hansı ölkəyə mənsubluğu və sədaqətinin səviyyəsi onun elmə, sənətə, təhlükəsizliyə və insanın sosial həyatının bir çox sahələrinə verdiyi töhfələrdən asılıdır.

Vətənpərvərlik hissini ən yüksək səviyyəsi insanların vətənin müdafiəsi uğrunda müharibəyə getmələri ola bilər. Burada xalqa, ölkəyə və dövlətə sadıqlıq hissini ümumxalq xarakteri alması xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Müharibə dövründə ordunun ruhi-psixoloji üstünlüyünü təmin edən əsas mənəvi ehtiyac vətənpərvərlik hissidir. Bu hiss insanın xalqına, ölkəsinə və dövlətinə olan sevgisi və sədaqəti üzərində formalaşır.

Qeyd etdik ki, vətənpərvərlik xalqın milli özünüdərkini təməlini təşkil edən hiss, duyğu, düşüncə və fikirdir. Bu duyğu və düşüncə vətənə, onun tarixinə, mədəniyyətinə, ənənə və məişətinə sədaqət, onunla qürur duymaq və ona olan sevgi hisslərində ifadə olunur.

Vətənpərvərliyin mənası və funksiyası dövlətin və millətin qorunmasının vahid tam kimi (mədəni, ərəzi, siyasi, iqtisadi) bütövlüyüdür. Bu xalqın vəhdətini dəstəkləyən vasitələri və potensialı hərəkətə gətirən mənəvi gücdür. Bu dildir, milli mədəniyyətdir, tarixi ənənə və varislik hissidir, dinin milli əlamətləridir, ərəzi bütövlüyü və toxunulmazlığıdır. Ona

görə də vətənpərvərliyin sönməsi solumun böhranının əlamətidir, vətənpərvərliyin süni şəkildə dağıdılması isə xalqı məhv etmək yoludur(5,640).

Vətənpərvər şair Qasım Qasımzadə kitablarının birində “Sehrli torpaq” adlı silsilə şeirlər toplayaraq “Vətən yazdım” başlığı altında vətənpərvərlik mövzusunda qələmə aldığı çox maraqlı poetik nümunələri məhz ana yurdumuza, bizi boya-başa çatdıran odlar diyarına bir övlad səmimiyyəti ilə, analıq borcu kimi ərməğan etmişdir. Həmin şeirlər təxminən belə xülasə oluna bilər: “Ovcumuzun içi kimi”, “Sehrli torpaq”, “Bənövşə yarpağı”, “Öz xətti, öz imzasıyla”, “Göydə məşəl”, “Zümrüd tək”, “Hara getsək...”, “Qartal gözü”, “Qafqazın ocağı”, “Ustadın kimdir”, “Azərbaycan”, “Sənəsi dağlı dağ”, “Neyin əfsanəsi”, “Sirdaş”, “Qərrib bahar” və s.

Bu silsilənin ən ümumiləşdirici və vətənpərvərliyin əsas ruhunu ifadə edə bilən, silsilənin leytmotivini təşkil edən “Azərbaycan” şeiridir. Bu əsərdə şair “Azərbaycan” kəlməsini hər cəhətdənə mənalandırır ki, sanki sözlə vətənin bütün bölgələri ilə birgə mənəvi və maddi xəritəsini yaradır:

Babalardan qalma sözdür əziz, mehriban,
Ana deyə çağırırıq Azərbaycanı.
Vətən quru dağ daş deyil, onu hər zaman
Seyr etdikcə biz görürük canlı insanı.
Şirvan yolu-alnındakı Qırıqlarıdır,
Mingəçevir-sevinc ilə yanan gözləri.
Şah dağının silsiləsi- sıx qaşlarıdır,
Zümrüməli Kürün suyu- şirin sözləri.
Abşeronum-onun odlu, İsti ürəyi,
Bu torpaqdır-güvəndiyi var-dövlətinə
Nifrətidir, qəzəbidir, Bakı küləyi-
Kəc baxana öz xalqına, Öz millətinə.(1,54).

Nisbətən uzun olan bu şeirdə, demək olar ki, vətənin bütün bölgələrinin yalnız ona xas xüsusiyyətlər və epitetlərlə bəzədilərək poetik əksi insanda qürur hissi doğurur. Sazlı-tarlı, xoş avazlı Qazax, Qarabağ; Şəfəvərən loğmanıdır- Sirab, İstisu; Nəvazişli, qollu-qanadlı, bol nemətli süfrəsidir- Ağdam, Lənkəran; Göygöl onun çay içdiyi mavi nəlbəkidir; Ağ köynəyi Mil düzüdür; ipəkli Şəki paltarının zər baftalı ədəkləridir və s.

Şairin “Qartal gözü” şeirində də bizim vətənin xəritəsi uçmağa hazırlaşan qartal, onun gözüne bənzədilərək, onun qartal baxışlarının irəliyə, gələcəyə tuşlandığı bədii şəkildə öz ifadəsini tapır:

Bir dost elin qonağı.
Dolaşib bu torpağı,

Xəritənin önündə
Getmiş bir an xəyala.
Bizim Azərbaycanı
Bənzətmişdir qartala
Gör necə də ləngərlə
Süzür qoşa qanadlar!
Dimdiyində aparır
Elə bil ki, Xəzəri.
Bakı! Sən bu qartalın
Yanar, parlaq gözüsen.
Bədnəzərin gözüne
İti bıçaq gözüsen(2,29-30).

Bəzən şairin lakonik, kiçik, miniatür, cəmi-cümlatani üç-dörd misralıq poetik parçasında vətənə olan sonsuz və sönməz məhəbbət tam dolğunluğu ilə öz bədii təcəssümünü tapır:

Hara getsek, bizi çağırır Şuşa,
Bilirsizmi nədir bundakı hikmət:
Üç gözəl söz ilə yaranmış qoşa
Gözəl söz! Gözəl qız! Gözəl təbiət!(1,56)

Şairin “Zümrüd qız” şeiri də Qarabağın gözəlliyinə, sazlı-söhbətli, mahnılı-təranəli, meyli-məzəli dünyasına həsr olunmuşdur. Nüşabə idraklı, Həcər təpərli, əli buludlarda, ayağı Kürdə, Xaçın və Qarqar çayları onun qoşa hörükləri kimi, Şuşa-Qarabağın zümrüd tacı, onunbaşının tacı kimi mənalandırılır. Musiqi və şeiriyyətdən yoğrulmuş, gözəl və orijinal deyimi ilə fərqlənən misralara diqqət yetirin: Burada Qarabağ yuxarıda haqqında danışdığımız gözəl bir qıza bənzədilir və bu təşbehi şərti-metaforik ifadə və təsvir vasitəsi kimi göstərilməsi bizcə müəyyən poetik kəşf və ya bədii ixtira mənziləsidir:

Qarabağ...Nə zaman çəkilsə bu ad
Gözümün önündə bir qız dayanır:
Hörüyünün kökü buz tutub qat-qat,
Atlar paltarının ətiyi yanır....
Sonrakı misralar qızın portretini daha da dolğunlaşdırır:
Qarabağ... mehriban, gözəl, vüqarlı
Yurdumun qızıdır, kamalı dərin.
Qarabağ- sinəsi şeirli, tarlı,
Döşü havalıdır, ləhcəsi şirin.
Yer üzü dinləyir zənguləsini
Ağır yığnaqlıdır, söz söhbətlidir
Görənlər o qızın saf çöhrəsini-

Deyər nə həyalı, nə ismətlidir(2,24).

“Göydə məşəl” şeirində də vətənə məhəbbət hissi konkret bir predmetin, məsələn, quşların ən igidi, ən qorxmaz və cəsarətli qartalın simasında gözəl və təsirli bir şəkildə ümumiləşdirilmişdir. Qartal ənginlikləri, ucalıqları sever, yad baxışlar onun şestinə toxunar, o heç nədən qorxmaz, onun iti gözləri heç vaxt qırılmaz, qara bir nöqtə görə kimi qanadlarını yığaraq şimşək kimi onun üzərinə cumar:a

İşdir, təyyarə də çıxsə önünə
Qartal tərəddüdsüz şığıyar yenə,
Şığıyar mərmə tək, geriye dönməz-
Ölüm nicat kimi görünər ona.

Şair yenə əsl məsələnin üstünə-vətənpərvərlik məqamına gəlir, onun vacibliyi problemini həll etməyə çalışır. Təsadüfi deyildir ki, şeirin son misraları məhz bu ruhda çırpınır:

Bu vətən şövqüdür, sönməz ki, sönməz,
Göydə məşəl olar o yana-yana ...(3,28).

Göründüyü kimi, şeirin final sətirləri gözəl bir musiqinin son akkordları kimi səslənir. Vətənpərvərliyin sxematik, quru, hissiz-həyacansız, birbaşa, müstəqil şəkildə deyil, obrazlı təfəkkür, obrazlı dil vasitəsilə verilməsi də Qasım Qasımzadənin lirikası, ümumən yaradıcılığı üçün olduqca xoş bir xüsusiyyətdir. Ona görə də onun şeirlərində müəyyən bir əşya, konkret bir predmet, yaxud xırda bir həyatı detalın təsvirləri ilə şərtlənərək çox aydın şəkildə züfur edir, poetik bir obraz kimi təcəssümünü tapır. Onlar əksər hallarda fərdilikdən çıxaraq ictimai-siyasi məzmun kəsb edir. Məlum olduğu kimi istər şifahi xalq poeziyamızda, istərsə də çox zəngin klassik şeirimizdə gül-bülbül, çiçək-yarpaq, boynu bükük bənövşə, çinar-palıd ağacı, çəmənlilik və s. bu gözəl şairin təbiət, təbiət vurğununun qələmi altında tamamilə yeni məzmun- mündəricə kəsb edir, vətənpərvərlik, ana vətənə məftunluq, müasir aktualıq kimi vacib məsələlərin, xalqın istək və arzularının istifadəçisinə çevrilir. Bu baxımdan onun “Bənövşə yarpağı” lirik sujetli şeiri olduqca səciyyəvidir.

Həmin adı çəkilən sujetə, kompozisiyaya habelə kəskin dramatizmə malik əsər təkcə bizim təhlil etdiyimiz əsərlər içərisində yox, həm də əlli-altmışıncı illərin bu biçimdəki şeirləri arasında da müəyyən mövqə qazanmışdır.

Şeiri şərti olaraq bir neçə kiçik epizodlara bölmək olar. Birincidə şair hadisələrin cərəyan etdiyi məkanı, meşə, təbiət qoynunun ecazkar lövhəsini cızaraq yazır:

Zəng çalıb aramsız telefon dinir-
Uzaqda yad edib məni kim isə,
Şirin bir duyğuyla qəlbim isinir,
Dostlarım yer-yerden verir səs-səsə.
Sonra növbə ilə bir-bir danışır,
Məşədəki səslər səsə qarışır:
-Sənin şərəfinə sağlıq deyilsin!
-Sağ olun, var olun siz də həmişə.
Turşsuda solmayıb hələ bənövşə,
Bir dəstə yığmışıq sənə yollayaq...

Bu söhbət sayəsində sanki şairin otağına bənövşə qoxusu dolmağa başlayır. Göründüyü kimi bu lirik, dramatik sujetli şeirin hər epizodunda ilin fəsillərindən söhbət açılır, məharətlə təsvir edilir: Şeirin xüsusilə son bəndi çox mənalı şəkildə ümumiləşdirilmişdir:

Hər fəslin getsə də burda söhbəti,
Hamı bahar bilir Azərbaycanı.
Onun xoş sədası, onun şöhrəti
Bənövşə ətrinə tutub dünyanı(1,65-66).

Şair haradan, kimdən və nədən yazırsa yazsın, onun əsərlərinin əsas məhvəri, cazibə nöqtəsi yenə də öz doğma vətəni Odlar diyarıdır. Şair vətəni, ölkəni onda xoşbəxt hesab edir ki, onun inkişafına, tərəqqisinə kömək edən qızlar, oğlanlar-hər kəs öz sənətində, öz sahəsində bacarıq və istedadını əsirgəməsin.

Şair miniatur şeirlərinin birində - "Sirdaş" şeirində ana vətənin, doğma yurdun nisgilindən bəhs edərək, qərribir şəhərdə çox darıxdığını söyləyir:

Yad yer, qarlı şəhər,
Hər yan duman, sis...
Buz tutub gözləri,
torpağı-daşı
Burda çox darıxdım...

Lakin mehriban bir hiss həmişə onu müşaiət edərək, bir həyacan kimi, yol-yoldaşı kimi, heç vaxt şairi tərk etmir:

Mehriban bir hiss
Oldu ürəyimin əkiz sirdaşı.
Bir həyanım idi -

yol yoldaşımtək
Həmişə yanımcə o addımladı.
Onsuz bu yerlərdə
donardı ürək...(3,24).

O, "Neyin əfsanəsi" adlı şeirində də bu adi taxta parçasının dili ilə vətən məfhumunu əfsunlaşdırır, bir sehr kimi təqdim edir :

Ağlama ney, ağlama ney,
Ürəyimi dağlama ney.
Sirdaşınam söylə mənə
Kim yamanlıq etmiş sənə?
Hey sızıltı nalə fəğan,
Güləcəksən bəs nə zaman ?!

Dedim-dedi formasında yazılmış bu şeirdə şair neyə sualına cavab olaraq bu cansız əşyadan belə məlumat alır:

Ney dilləndi;-Soruşma gəl
Həm bəd əməl, yaxşı əməl
Təhfəsidir insanların.

Şair neyi obraz səviyyəsinə yüksəldərək onun nisgilli ayrılıq nəğmələri vasitəsi ilə vətənindən, el-obasından ayrı düşmüş insanların qəlb çırpıntılarını, vətən harayını ürək ağrısı ilə belə ifadə edir:

Bilməz idim qayğı fikir,
Qüssə nədir, nalə nədir.
Nəşəliydim, zalım çoban
Qamətini görən zaman
Yaxınlaşıb güldü :- Əhsən
Bu camalla nə dilbərsən
Yetər gördün neçə bahar
İndi məni o nəğməkar. . .
Deyib kəsdi gülə- gülə
El obamdan ayırdı o,
Məni bir ney qayırdı o . . .

Elə o zamandan da indiyədək ağlayır, sızlayıram. Nə vüsala çatıram, nə də göz yaşlarıma aman verirəm:

“Axır-axır nəfəsimdən-
Sızıltıyla “Vətən, Vətən!...”(1,67-68).

Lirik ədəbi fikrin hər mərhələsində bənövşə, kəklik, dağ, bulaq, ceyran kimi məfhumlara müraciət vətənpərvərliyi nəsillərin yaddaşına poetik sərvət, gözəllik ünvanı kimi həkk etmişdir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Abdullayev Celal “Lirika və zaman” Bakı-1962.
2. Qasımzadə “Seçilmiş əsərləri” Bakı-2005.
3. Qasım Qasımzadə “İnsan min il yaşardı” Bakı-1993.
4. Qasım Qasımzadə “Dağlar buraxmır məni” Bakı-1978.
5. Ожегов С.И. Словарь русского языка. Москва: Оникс: Мир и Образование, 2007, 640 с.

Məqalədə vətənpərvərlik ideyası mahiyyət etibarilə xalqın milli özünüdərkini təşkil edən təməl ideyadır. Şair Qasım Qasımzadənin ədəbi fəaliyyətindən və həmin dövrün ədəbi mühitindən bəhs edərkən, bu dövrün də xarakterik xüsusiyyəti vətən mövzusunun aktuallaşdırır. Yazıçılar insanlarda vətənə məhəbbət, düşməyə nifrət hissi aşılrayır, faşist işğalçıları üzərində qələbəyə inam yaradırdılar. Vətənpərvərlik mövzusunun daha çox ifadə olunduğu ədəbi növlərdən biri lirik növ idi. Bu vasitədən şairlər öz ideyalarını yaymaq üçün geniş istifadə edirlər. Ümumiyyətlə, Qasım Qasımzadənin şeirlərinə vətənpərvərlik, sevgi, təbiət, hərbi və sülh, ictimai-siyasi və başqa mövzular daxildir.

Р.Джавадова

К.Касумзаде и его литературная среда

Резюме

В данной статье сущность патриотизма обладает фундаментальной значимостью в самосознании народа. Здесь рассматриваются литературная деятельность Касума Касумзаде и литературная среда той эпохи, характерные особенности которой актуализируют тему родины. Писатели посредством своих произведений прививают читателям любовь к родине, ненависть к врагу, вселяя уверенность в скорой победе над фашистскими захватчиками. В этом отношении лирический род поэзии был одним из тех видов литературы, который больше всего

способен выразить тему патриотизма. Поэты широко пользуются этим средством для распространения своих идей. В целом, в лирике Касума Касумзаде присутствуют любовные мотивы, картины родной природы, темы войны и мира, общественно-политическая тематика и другие темы. В данной статье изучаются характерные признаки идеи патриотизма. Для определения данных признаков используются источники азербайджанской литературы различного периода, и идеи патриотизма рассматриваются здесь в контексте данной действительности. Со времен средних веков по сегодняшний день данная идея развивается и распространяется. В современной поэзии идея патриотизма изучалась и нашла свое отношение в творчестве Гасыма Гасымзаде.

R.Javadova

G.Gasymzadeh and its literary environment

Summary

The article is devoted to Gasym Gasymzadeh's literary activity and the literary environment of that epoch which prominent features are actualized native land theme. Writers by means of the products impart to readers love to the native land, hatred to the enemy, installing confidence of a fast victory over fascist aggressors. In this respect the lyrical sort of poetry was one of those kinds of the literature who is most of all capable to express a patriotism theme. Poets widely use this means for distribution of the ideas. In whole, there are love motives, pictures of the native nature, a war and peace theme, socially-political and other themes in Gasym Gasymzadeh's lyric. General typical features of patriotism ideas are investigated in the article. The author refers to sources of different periods of the Azerbaijani literature and considers patriotism in the context of the same realities. This idea has developed as a modern circumference by line expanding and enriched since the Middle Ages. Expression of patriotic ideas is investigated in the modern poetry on the basis of creative works of Gasim Gasimzadeh and their typical features are defined.

Rəyçi: İfrat Əliyeva

Filologiya ürə elmlər doktoeru, professor

Mündəricat

DİLÇİLİK

MAHİRƏ HÜSEYNOVA TAYFA, NƏSİL ADLARINI BİLDİRƏN SÖZLƏR VƏ ONLARIN TÜRK DİLLƏRİNİN DIALEKTLƏRİNƏ İNTEQRASIYASI	3
MİRVARİ İSMAYİLOVA TÜRK DİLLƏRİNİN TARİXİ VƏ İNKİŞAF MƏRHƏLƏLƏRİNİN YENİ ELMİ BAXIŞ BUCAĞINDAN TƏSNİFİ	9
QARA MƏŞƏDİYEV TƏSƏRRÜFAT TERMİNLƏRİ VƏ ONLARIN TÜRK DİLLƏRİNİN DIALEKTLƏRİNƏ İNTEQRASIYASI ...	18
LEYLA MAHMUDOVA MÜASİR FARS DİLİNDƏ TAMAMLIĞIN MƏNA NÖVLƏRİ	24
ELXAN YUSİFOV ALMAN DİLİNİN LÜĞƏT TƏRKİBİNİN ZƏNGİNLƏŞMƏSİNDƏ İSİMLƏŞMƏNİN ROLU	29
ELMİRƏ HƏSƏNOVA EKSPRESSİV MƏTNİN FORMALAŞMASINDA TƏKRARLARIN ROLU	36
ZAMİQ TƏHMƏZOV OĞUZ QRUPU TÜRK DİLLƏRİNDƏ DİFTONQLAŞMA	43
KƏMALƏ YUSİFOVA MÜASİR İNGİLİS DİLİNDƏ RƏNG BİLDİRƏN SİFƏTLƏRİN LEKSİK-SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ	48
NİGAR BAĞIROVA ОСОБЕННОСТИ ПАРЕМИОЛОГИИ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА	55
HƏLİMƏ MURADZADƏ “TO GET” FEİLİ İLƏ OLAN VƏ DİGƏR KOMPONENTLƏRƏ GÖRƏ MƏNAYA MALİK OLAN SÖZ BİRLƏŞMƏLƏRİNİN LEKSİK-SEMANTİK TƏHLİLİ	61
MURAD ƏMƏNOV MƏHƏMMƏDHÜSEYN ŞƏHRİYARIN DİLİNDƏ TEMATİK SÖZ QRUPLARI	67

AKİFƏ SADIQOVA	
GERMAN DİLLƏRİNİN MÜQAYİSƏLİ TƏHLİLİ	75
FİRUZƏ AĞAMƏMMƏDOVA	
MÜSTƏQİLLİK İLLƏRİNDƏ MÜXTƏLİF ELM	
SAHƏLƏRİ ÜZRƏ DİLİMİZƏ DAXİL OLAN YENİ	
SÖZLƏRİN TƏSNİFİ	82
GÜLANƏ QASIMOVA	
AZƏRBAYCAN MÜƏLLİMİ QƏZETİNDƏ FONETİKA	
MƏSƏLƏLƏRİNİN ƏKSİ	87
GÜLŞƏN ƏHMƏDOVA	
İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ AVİASIYA	
TERMİNLƏRİNİN FUNKSIONAL XÜSUSİYYƏTLƏRİ	92
MİNAYƏ İSMAYİLOVA	
AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ ATALAR SÖZLƏRİNİN	
LEKSİK VƏ QRAMMATİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ	98
ELNURƏ ABBASOVA	
AZƏRBAYCAN VƏ ƏRƏB DİLLƏRİNDƏ MÜNADƏ	104
TAMİLƏ MƏMMƏDOVA	
ALMAN DİLİNİN LÜĞƏT TƏRKİBİNİN	
ZƏNGİNLƏŞMƏSİNDƏ FRANSIZ MƏNŞƏLİ	
ALINMA SÖZLƏRİN ROLU	110
YUSİF ƏLİYEV	
QARŞILIQLI ƏDƏBİ ƏLAQƏLƏRDƏ	
AZƏRBAYCAN – AMERİKA MÜNASİBƏTLƏRİ	116
İLKİN ƏSGƏROV	
-SİN,-SİN,-SUN,-SÜN ŞƏKİLÇİLƏRİNİN İŞLƏNMƏ	
XÜSUSİYYƏTLƏRİ.....	122
КАРАЕВА СЕВИНДЖ	
КЛАССИФИКАЦИЯ АНТОНИМОВ	127
СЕВДА ИМАНОВА	
THE DEVELOPMENT OF AMERICAN ENGLISH	
PRONUNCIATION	132
R.ƏLİYEV	
CONTROL AND POWER OF THE MEDIA IN	
THE NOVEL” HUNGER GAMES” BY	
SUZANNE COLLINS	137
ЕГАНА МАМЕДОВА	
РЕЧЕВОЙ ЭТИКЕТ В СОВРЕМЕННОМ	
РУССКОМ ЯЗЫКЕ	142

SEVINC HÜSEYNOVA	
SƏRBƏST VƏ SABİT SÖZ BİRLƏŞMƏLƏRİ VƏ ONLARIN XARAKTERİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ.....	149
SƏBA HÜSEYNOVA	
KONTEKSTDƏNKƏNAR SADƏ CÜMLƏLƏRDƏ MƏNANIN TƏŞƏKKÜLÜ VƏ İYERARXİK İNKİŞAFI	155
NATƏVAN ABBASOVA	
FRANSIZ DİLİNDƏ BİBLEİZM KOMPONENTLİ FRAZEOLÖGİZMLƏR HAQQINDA	168
AYTƏN BÜNYATOVA	
TƏRCÜMƏ VƏ DÜNYANIN MÜXTƏLİF XALQLARINA MƏXSUS DİL MƏNZƏRƏLƏRİ.....	174
SƏNUBƏR MUSTAFAYEVA	
QRAMMATİK SƏRİŞTƏLƏR VƏ ÜNSİYYƏT (Jacky Girardet və Jacques Pécheur-ün <i>Campus 2</i> dərsliyi əsasında)	181
TƏRANƏ MƏMMƏDOVA	
İNGİLİS DİLİNİN LÜĞƏT TƏRKİBİNİN ZƏNGİNLƏŞMƏSİ YOLLARI	190
MİRANƏ ƏFƏNDİYEVA	
İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİ PROSESİNDƏ PRAKTİK DANIŞIQ DİL PROBLEMİNİN HƏLLİ MƏSƏLƏSİNƏ DAİR	195
ARİFƏ YUSİFOVA	
NİTQ MƏDƏNİYYƏTİ SOSİAL FƏALİYYƏTİN MÜHÜM AMİLİ KİMİ VƏ ONLARIN QARIŞILIQLI ƏLAQƏSİ	200
NAİLƏ HƏSƏNOVA	
FRANSIZ DİLİNİN LÜĞƏT TƏRKİBİNİN ZƏNGİNLƏŞMƏSİNƏ DAİR (İSPAN VƏ PORTUQAL DİLLƏRİNİN MATERİALLARI ƏSASINDA) ...	208

ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ

AYNUR HÜSEYNOVA	
SMOMPK TOPLUSUNDA DƏRC OLUNMUŞ MOLLA NƏSRƏDDİN LƏTİFƏLƏRİNİN İKİ NƏŞRİ HAQQINDA	214
ƏTRABƏ GÜL	
AZƏRBAYCAN ETNOMƏDİNİ SİSTEMİ VƏ MULTİKULTURAL DƏYƏRLƏR	221

GÜNEL BAYRAMOVA	
TƏFƏKKÜRÜN BİOLOJİ EKZAPTASIYASI VƏ MENTAL METAFORALAR	228
AYNURƏ MAHMUDOVA	
QÖVSI TƏBRIZI YARADICILIĞINDA FÜZULİ TƏSİRİ	235
SEVDA FƏTULLAYEVA	
TEODOR DRAYZERIN “KERRI BACI” ROMANINDA METAFORLARIN ÜSLUBI FUNKSIYALARI	241
SƏİDƏ DADASOVA	
LA LITTERATURE COURTOISE. «AUCASSIN ET NICOLETTE»	248
ХАДИДЖА ЮСИФОВА	
СОВРЕМЕННАЯ АЗЕРБАЙДЖАНСКАЯ ПРОЗА НА СТЫКЕ РЕАЛИЗМА И ПОСТМОДЕРНИЗМА	257
XURAMAN MƏHƏRRƏMOVA	
MONOLOQ – DRAMATURJI DILIN ƏSAS VAHIDI KİMİ	266
İRADƏ VƏZİROVA	
AZƏRBAYCANDA SEYYİD YƏHYA ŞİRVANİ-BAKUVİNİN ƏLYAZMASININ YEGANƏ NÜSXƏSİNİN TƏRTİBAT ÖZƏLLİKLƏRİ	275
MƏNSURƏ İSMAYILOVA	
XALQ MƏRASİM NƏĞMƏLƏRİ VƏ ORTA MƏKTƏB ŞAGİRDƏRİNİN MƏNƏVİ TƏRBİYƏSİNDƏ ŞİRVAN FOLKLOR ÖRNƏKLƏRİNİN ROLU	283
NƏRMİN CAHANGİROVA	
MƏMMƏD CƏFƏR TOLSTOYŞÜNAS ALİM KİMİ	288
KƏMALƏ MUSAYEVA	
ƏBU BƏKR BİN ABDULLAH BİN AYBƏK ƏL-DƏVADARININ YAŞADIĞI DÖVRƏ, HƏYAT VƏ YARADICILIĞINA QISA BİR NƏZƏR	295
ŞÜKUFƏ VƏLİYEVA	
UİLYAM FOLKNERIN NƏSR TƏFƏKKÜRÜNDƏ ZAMAN KONSEPSIYASININ ƏKSİ.....	306
ZAHİRA KAZIMOVA	
REGULAR CONTROL OF LANGUAGE SKILLS DEVELOPMENT	311
TƏRANƏ MƏMMƏDOVA	
AZƏRBAYCAN FOLKLORUNDA NƏSİHƏT XARAKTERLİ NÜMUNƏLƏR	316

GÜNEL HÜMMƏTOVA

XX ƏSRİN BİRİNCİ YARSINDA UİK(B)P MK-NİN
ƏDƏBİYYAT VƏ İNCƏSƏNƏT HAQQINDA QƏRARININ
“YENİ NƏSİR”DƏ ROLU323

RƏNA CAVADOVA

QASIM QASIMZADƏ YARADICILIĞINDA “VƏTƏN
EŞQİ VƏ VƏTƏNPƏRVƏRLİK”328

«Elm və təhsil» nəşriyyatının direktoru:
professor Nadir MƏMMƏDLİ

Dizayn: **Zahid Məmmədov**
Texniki redaktor: **Yadigar Bağirova**

Çapa imzalanmış 26. 11. 2018.
Şərti çap vərəqi 42,5 Sifariş № 17
Kağız formatı 70x100 1/16. Tiraj 300.

*jurnal “Elm və təhsil” nəşriyyat-poliqrafiya müəssisəsində
hazır diapozitivlərdən çap olunmuşdur.*

E-mail: elm. ve. tehsil@mail. ru

Tel: 497-16-32; 055 426 -72-27

Ünvan: Bakı, İçərişəhər, 3-cü Maqomayev döngəsi 8/4.